

8/891-2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZHARMINCKETTIK KÖTET.

(674., 675., 676. SZÁM)

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1934

FRANKLIN-TARSULAT NYOMCÁJA.

TARTALOM.

DCLXXIV.

	Lap
MEGEMLÉKEZÉS LOTZ KÁROLYRÓL. — Berzeviczy Alberttől	1
SZÉCHENYI DÖBLINGBEN. — Schaffer Károlytól	4
SZABOLCSKA MIHÁLY. (I.) — Császár Elemértől	15
NÁPOLYI JOHANNA. — Miskolczy Istvántól	45
KIERKEGAARD. (I.) — Báró Brandenstein Bélától	73
A FATIMIDÁK SORSA. — Keleti mese. — Kenedy Gézától	93
KÖLTEMÉNYEK. — <i>A Balaton.</i> — <i>Tempó.</i> — <i>A motor.</i> — Bárd Miklóstól	101
SZEMLE. — <i>Az ismeretlen Bunyin.</i> — Berényi Lászlótól	103
IRODALOM. — 1. <i>A báró Podmaniczky-család története.</i> — (I. k. Dr. Vargha Zoltán: <i>Gróf Vigyázó Sándorné, báró Podma- niczky Zsuzsanna életrajza.</i> — II. k. U. ö.: <i>Báró Podmaniczky János életrajza.</i>) — Nagy Miklóstól.	
2. <i>Új magyar bölcsellettörténet.</i> — (Kecskés Pál: <i>A bölcsélet tör- ténete főbb vonásaiban.</i>) — Halasy-Nagy Józseftől.	
3. <i>Molnár Ferenc új regénye.</i> — (Molnár Ferenc: <i>A zenélő angyal.</i>) r. r.-től	117

DCLXXV.

GRÓF TISZA ISTVÁN KÉPVISELŐHÁZI BESZÉDEI. — Nagy Miklóstól	129
A RÓMAI CSÁSZÁRSÁG LÁTHATATLAN HATÁRAI. — Kornemann Ernőtől	139
SZABOLCSKA MIHÁLY. (II.) — Császár Elemértől	152
KIERKEGAARD. (II.) — Báró Brandenstein Bélától	180
AUSTEN JANE. — Hevesi Sándortól	210
A BENNET-CSALÁD. (I.) — Regény. — Austen Jane után, angol- ból — Hevesi Sándortól	212

	Lap
KÖLTEMÉNYEK. — <i>Vidéki nők.</i> — <i>Óraütés.</i> — Falu Tamástól	225
SZEMLE. — <i>Hat év magyar színművészete.</i> — Jelentés az 1933. évi Greguss-jutalomról. — Hevesi Sándortól	226
IRODALOM. — 1. <i>A műveltség javainak nevelői jelentősége.</i> — (Bruno Bauch: <i>Die erzieherische Bedeutung der Kulturgüter.</i>) — Bartók Györgytől.	
2. <i>Az adriai kérdés.</i> — (März J.: <i>Die Adriafrage.</i>) — Horváth Jenőtől.	
3. <i>A nyugatmagyarországi horvátok.</i> — (Ujević Mate: <i>Gradišćanski Hrvati. — Naša Domovina.</i>) — Bajza Józseftől	243

DCLXXVI.

APPONYI MINT SZÓNOK. — Berzeviczy Alberttől	257
SZABOLCSKA MIHÁLY. (III.) — Császár Elemértől	265
FERENCZY KÁROLY ALAKJA ÉS ALKOTÁSA. — Ferenczy Valértől	280
KIERKEGAARD. (III.) — Báró Brandenstein Bélától	300
A BENNET-CSALÁD. (II.) — Regény. — Austen Jane után, angolból — Hevesi Sándortól	338
HAJDANKORI TÖRTÉNET. — Verses jelenet. — Guy de Maupassant után, franciából — Radó Antaltól	348
SZEMLE. — 1. <i>Az Ember Tragédiájának költői igazsága.</i> — Ravasz Lászlótól.	
2. <i>Képzőművészet.</i> — Ybl Ervintől	360
IRODALOM. — 1. <i>Magyar tanulmányok a délszláv kérdéstről.</i> — (Frank Ivo: <i>A revízió és a horvátság.</i> — Prokopy Imre: <i>A revízió és Délmagyarország.</i> — Török Árpád: <i>A horvát kérdés nemzet- közi jogi és közjogi jelentősége.</i>) — Bajza Józseftől.	
2. <i>Bölcséleti tanulmányok.</i> — (Tankó Béla: <i>A világnézet kérdése és más tanulmányok.</i>) — Halasy-Nagy Józseftől.	
3. <i>A görög lira gyöngyei.</i> — (Csengery János: <i>A görög lira gyön- gyei.</i>) — Wagner Józseftől	373

MEGEMLEKEZÉS LOTZ KÁROLYRÓL.

Az Akadémia 1933 december 18-i összes ülésén.

Tekintetes Akadémia!

Tegnapelőtt volt századik évfordulója nagy művésznk, Lotz Károly születésének.

Lotz Károly személye szerint nem tartozott Akadémiánkhoz, de én úgy vélem, hogy Akadémiánknek kötelessége megemlékezni a magyar szellem minden nagy diadaláról a művészet terén ép úgy, mint a tudományban és a költészetben; már pedig Lotz Károly élete és munkássága az volt: egyik legnagyobb diadala a magyar szellemnek a művészi alkotás körében. És ezenfölül mi Lotz Károlyt a miénknek vallhatjuk azon a címen, hogy életének egyik legnagyobb és legnemesebb alkotása az Akadémia megrendelésére készült s Akadémiánk palotájának megbecsülhetetlen díszé ma is.

Lotz Németországban, Hessen-Homburgban született tekintélyes német férfiúnak lelkes magyar asszonnyal való frigyéből. s mikor már alig négyéves korában elvesztette atyját, anyja gyermekeivel együtt visszaköltözött magyar hazájába, úgy hogy legkisebb fia, Károly, már egészen magyar nevelésben részesült. Mikor művészi hajlama korán megnyilatkozott, neki is, mint akkoriban minden magyar művésznak, külföldön kellett magát kiképeznie. A bécsi képzőművészeti akadémiában főképp Rahlnek lett kedves tanítványa, kinek művészi befolyása azonban nem akadályozta géniuszának teljesen önálló kifejlődését.

A hetvenes évek elején visszatérve hazájába, itt az Alföld természeti jelenségei és népelete voltak az első művészi indítékok, melyek képzeletét megragadták. Majd a Nemzeti Múzeum és a Vigadó épületének belső művészi díszítése körül talált barátjával, Than Mórral együtt érdekes feladatokat és foglalkozást, s bár e műveiben még nem látjuk kifejlődni későbbi, hatalmas lendületét, már e feladatok meg-

nyitották előtte a freskófestészet útját, amelyen legnagyobb diadalait volt aratandó.

Mint freskófestő úgyszólván összes alkotásait Budapest különböző nyilvános és magánpalotáiban hagyta hátra. Itt bontakozik ki egész erejével képzeletének szárnyalása, kompozíciójának hatalma, rajongó kéjelgése a vonalvitel zenei ritmusában s alakjainak eszményi szépségében. Az ő művészete egész világot tár elénk, telve harmóniával, derűvel, vidám boldogsággal. Amit Arany János a költő lantjáról mondott, az teljesen ráillik Lotz festői alkotásaira is, mert azok is szinte varázsos zeneként hatnak a nézőre s azokra is elmondhatjuk, hogy

Hangjain a szellem égbehágott
S átteremté e viselt világot.

Mikor most, a százados évforduló alkalmából a Műcsarnokban hatalmas kiállításban állították össze Lotz állóképeit és nagy mennyezeti- s falfestményeinek vázlatait, ez a tárlat úgy hatott, mint boldog látománya egy derűs, vidám, összhangzatos, jobb világnak, mely a mai kor szenvedő, elgyötört, bánatos nemzedéke előtt feltárul.

Lotz, habár művészete a freskófestésben tetőződött s a freskófestés legtöbbször történeti tárgyakhoz ragaszkodik, nem volt sajátképpen történelmi festő; az ő művészi képzelete a hitrege és a történelmi allegória körében mozgott legszabadabban. Történelmi események megjelenítése nem vonzotta őt; legboldogabban érezte magát a görög hitrege szép és vidám istenei körében, akiknek életéről valódi apotheosist alkotott az Operaház utólérhetetlenül remek mennyezeti képében.

Amit nekünk, dísztermünkben festett, az a történelmi allegória s a szimbolika körébe vág. Szerette egyes nagy korszakoknak mintegy szintézisét tüntetni fel a festőművészet eszközeivel. Némileg rokonirány ez a német Kaulbach berlini nagy falképeivel, melyek szintén történelmi allegóriát nyújtanak, úgy ahogy arra az első példát Ráfael stanzái adták meg. De felfogásban, kompozícióban Lotz itt is teljesen önálló s maga szab magának szűkebb korlátokat, hogy összevontabb szerkezettel egységesebb hatást s nagyobb érthetőséget érjen el.

Trefort Ágoston elnökelődöm és Fraknoi Vilmos volt másodelnökünk elévülhetetlen érdeme, hogy nagytermünk festői díszének a Lotz falképeiben megvalósult irányt adták s e feladatot az arra legalkalmasabb s legméltóbb művészre bízta.

Alig több, mint hat év alatt, 1886-tól 1892-ig készült el Lotz mester egész feladatával, pedig ő nem úgy dolgozott, mint Ráfael és Rubens, a tanítványok és segédek egész seregével, hanem úgy, mint Michel-Angelo, fenséges magányban, eszméi megvalósításának semmi részét se bízva másokra. És nemcsak a hat nagy történelmi képet festette meg, melyeknek allegorikus csoportjai tudvalevőleg Szent István, Könyves Kálmán, Nagy Lajos, Korvin Mátyás, Pázmány Péter és Zrinyi Miklós a költő alakjait környezik; Lotz Károlytól valók a mennyezet két nyolcszögletű keretébe foglalt allegorikus kompozíciók is, melyek a költészet s a tudomány géniuszát példázzák. És az ő műve az ablakok fölött sorakozó öt szimbólikus csoport is, — a természettudományok, mennyiségtan, szépirodalom, történelem s a jog- és államtudomány megszemélyesítői, s jellemző a mester nemes önzetlenségére, hogy beérve a főképekért neki járó tiszteletdíjjal, ezeket a mellékképeket az eredeti megrendelésen kívül, mintegy ráadásul, teljesen díjtalanul festette meg Akadémiánknak.

Immár huszonkilenc éve, hogy sírjába kísértük Lotz Károlyt, a fáradhatatlanul munkás művészt, a szerény, csendes embert, aki nem gyűjtött földi kincseket, csak nemzetét gazdagította pazarul alkotó szelleme kincseivel.

Amit akkor, mint vallás- és közoktatásügyi miniszter, a Múcsarnokban felállított ravatala fölött mondtam, azt ismételhetem itt, Akadémiánknak most is, hogy Lotz Károly megdicsőülve fog tovább élni köztünk és az utánunk jövők közt is, abban a verőfényes, isteni világában a szépnek, melyet műveiben nekünk hátrahagyott, mint halhatatlan maga is a halhatatlanok között; minden fölserdülő nemzedékkel újra fog fiatalodni élete, minden ébredő tavasszal újra fog virágozni dicsősége!

BERZEVICZY ALBERT.

SZÉCHENYI DÖBLINGBEN.

Széchenyi István lelki világával orvos-lélektani szempontból legutóbb néhány hónappal ezelőtt foglalkoztam.¹ Arra törekedtem ebben a dolgozatomban, hogy a 48-ban kitört heveny elmezavartsága előtti és utáni időszakot méltassam. Erre nézetem szerint annyival is inkább szükség volt, mert hiszen hogyha figyelmen kívül hagyjuk is azt a ma már tévesnek elismert nézetet, hogy Széchenyi sohasem volt elmebeteg, amint azt róla Béla fia, Kacs Kovics Lajos, később pedig maga Kossuth Lajos mondta: viszont az tény, hogy Széchenyi elmebeli állapotának megítélése az általam jelzett két időszakra nézve ma sem jutott nyugvópontra. Igaz, hogy a 48 előtti időre nézve a Grünwald Béla állította búskomorság felvételét én 10 év előtti akadémiai értekezésemben,² amelyben Széchenyi István idegrendszerét idegorvosi megvilágításba helyeztem, megcáfoltam, úgy hogy ez az időszakasz tisztázottnak tekinthető. Nem úgy a második szakasz, vagyis a döblingi, melyre nézve két vélemény alakult ki. Az egyik, amelyet Károlyi Árpád mint történész, én magam pedig mint elme-idegorvos képviselünk, 1856-tól fogva lelkileg rendezettnek tekinti Széchenyit. Ezzel szemben áll Viszota Gyula következő felfogása:³ «1848-tól 1851-ig állapota a legnagyobb mértékben aggasztó volt, folytonos viziók, hallucinációk, üldözési mánia, fixa ideák, búskomorsági tünetek miatt. Majd hosszabb stagnálás után némi

¹ *Gróf Széchenyi István lelkivilága orvos-lélektani szempontból.* Magyar Szemle. 1933. Augusztus.

² *Gróf Széchenyi István idegrendszere szakorvosi megvilágításban.* Akadémiai kiadvány. 1923.

³ Viszota Gyula: *Gróf Széchenyi István elmeállapota és halála.* Irodalomtörténeti Közlemények. 43. évfolyam. III—IV. 1933.

nyugvópont, sőt 1857-től a házkutatásig határozott javulás állott be, úgy hogy a felületes szemlélő előtt egészségesnek tünt fel. Ám ezen állapotában is voltak jelenségek, amelyek szellemének betegségére mutatnak.» Viszota főleg dr. Goldbergnek, a döblingi intézet alorvosának véleményére támaszkodik, aki szerint Széchenyi az *egész döblingi tartózkodás* alatt elmebeteg volt. Igaz, mondja Viszota, hogy Goldberg doktor maga is izgatott, beteges egyén volt, aki öngyilkos lett, s aki Széchenyinek szeszélyeit nem tudta mindig elviselni és így közöttük sokszor összetűzésre került a sor, oly körülmény ez, amelyet Goldberg nyilatkozatainak tekintetbevételénél nem szabad figyelmen kívül hagynunk. De Viszota szerint kétségtelen az is, hogy ez az orvos képzett szakorvos volt és ő az egyedüli, aki több mint egy évi megfigyeléseiről pontos orvosi feljegyzéseket végzett. Én magam a Magyar Szemlében idén megjelent értekezésemben Goldberg adatait igen becseseknek mondtam és így érthető, hogy ezeket bőségesen használtam fel Viszotának az Irodalomtörténeti Közleményekben megjelent első munkálata nyomán.¹ Ezen adatok alapján mondta Viszota második közleményében (III—IV.), hogy «Széchenyi elméje nemcsak 1848 szeptember 7-én, hanem ezen túl is beteg volt».

Ezzel szemben a Magyar Szemlében megjelent dolgozatomban én Széchenyi idegegyéniségét a vitathatatlan elmebaja előtti és utáni időkre nézve a következőképen határoztam meg. Széchenyi világeletében nem volt melancholiás vagy mániás egyéniség, hanem egy szerfeletti hangulati labilitás képviselője, aki pillanatnyi hangulati adottságok szerint *külső viselkedésében* tudott depressív, illetőleg hypomániás lenni. De Széchenyi lelkivilágában sohasem a hangulati változás volt az elsődleges, hanem mindenkor a feltoluló eszme, egy újabb elgondolás, melynek tartalmához mérten azután bekövetkezett a hangulati szélsőség, azonban mindenkor mint másodlagos jelenség. Széchenyi saját szellemi kovászát erjedésében gátolni nem volt képes; ő minden felvillanó ötletre a legérzékenyebben reagált, vagyis őt saját lelki árja igen

¹ Viszota Gyula: *Gróf Széchenyi István elmeállapota és halála*. Irodalomtörténeti Közlemények. 43. évfolyam. I—II. 1933.

sokszor feltartóztathatatlanul sodorta. Széchenyi lelkivilágának lényegét gondolkodásának merészségében, eszmétársításainak rendkívüli gazdagságában és könnyedségében, vagyis túltengő képzelőerejében kell látnunk; Széchenyit sohasem szállta meg egy elemi depressio vagy hypománia, hanem sokkal inkább az ötletek árja, a merész eszmék. Széchenyiben sohasem a hangulat szabta meg a cselekvés lendületét, illetőleg szárnyai szegését, hanem mindenkor a felmerült eszmék... Széchenyi a fantázia embere volt.

Viszota nézete és saját felfogásom tehát a döblingi időszakra nézve nem vágnak egybe és így Viszota második közleményével, mely az én Szemlebeli munkám *után* jelent meg, behatóbban kell foglalkoznom. Ebben Széchenyinek döblingi tartózkodását Viszota négy szakaszra bontja a következő elnevezésekkel: az első 1848—1851-ig az elmezavarodottság szakasza; a második 1852—1856-ig a lassú javulás ideje; a harmadik 1857—1860-ig a látszólagos helyreállítás szakasza; a negyedik 1860 március 3-tól haláláig a visszaesésnek és a katasztrófa érlelődésének ideje. Az első és második szakasszal foglalkoznom nem kell, mert ezekre nézve nincs véleménykülönbség, ellenben a harmadik, melyet Viszota a «látszólagos» helyreállítás szakaszának nevez el, tehát alapjában véve Széchenyit erre az időre nézve is elmebajosnak tekintti, szak szempontból közelebbi taglalást igényel.

Viszota azzal kezdi, hogy Széchenyi 1856 végén annyira visszanyerte életkedvét, hogy érdeklődni kezdett politikai dolgok iránt és így e célból alkalmas férfiak látogatását fogadta; ebben az időben írta az *Önismeret* című művét és kb. 800 ívnyi kézírata volt 1857 november 6-ig. Ekkor jelent meg az osztrák kormány *Rückblickje*, amely arra bírta, hogy november 26-tól 1858 június 2-ig megírja válaszáat *Blick* címmel, melyről Viszota azt mondja, hogy «politikai irodalmunk dísze és a magyar igazságért való harcunk egyik pillére lett». E helyen kell feltétlenül olyan higgadt, nagyítéletű embernek, mint Deák Ferencnek 1857 július 21-én lefolyt három és fél óras látogatása alkalmával nyert benyomásairól megemlékeznünk. Deák szerint Széchenyin, bár megöregedett, semmi nyoma lefolyt elmebajának, mert esze-

járása éppen olyan, mint előbb volt, előadása is érdekes, tehát Széchenyi egészsége helyreállott. Ezzel szemben Viszota azt állítja: «A Széchenyit kezelő orvosok véleménye egyöntetűen az, hogy Széchenyi elméje 1848-tól haláláig nem volt egészséges; szellemi állapota ugyan megjavult, sőt 1857—1860 közt kedves, szellemes társalgó volt, de elmebajából nem gyógyult meg». Ebben a tekintetben dr. Gussmann Rezső és dr. Goldberg Fülöp véleményére hivatkozik. Gussmann szerint Széchenyi a szórakozást idegesen kereste, így olvasással, sakkjátékkal, levelezéssel, tehát minden pillanatát valamely foglalatossággal kellett eltöltenie, «hogy a *kétségbeesés démonai* erőt ne vegyenek rajta». Sokkal jelentősebb Viszota szerint dr. Goldberg véleménye, aki «legjobb tudása és lelkiismerete szerint állandóan elmebetegnek tartotta», bárha nem tartozott a veszélyes betegek közé, sőt «sokirányú szellemi kiválósága általában azt a téves véleményt keltette, mintha pszichikai ténykedései érintetlenek volnának. Széchenyi szerinte azon elmebetegek közé tartozott, akiknél a bölcsesség és az örület közti határvonalat nehéz megvonni; ha elhagyta magát, vagy ha hosszabban figyelték, az elmebetegeket jellemző jelek voltak rajta észlelhetők, mint: általános izgalmi állapot (Exaltation), bőbeszédűség, felolvasó- és íróduh, kicsapongó vidámság és komorság, szellemének és érzékeinek állandó ideges ingerlékenysége, kedélyének gyors változása, képzeletének túlságos izgatottsága, számtalan excentricitása és bizarrsága, értelmének és kedélyvilágának ellentétes vonásai, az öntudatában feltűnő zavarosságok, üldözési mániája, beteges kedély- és akaratiránya». Viszota hozzáteszi Goldberg észleléseihez, hogy, bárha azokból a kelleténél súlyosabb következtetéseket von le, kétségtelen, hogy orvosi megállapításai egészben véve helytállók. Széchenyit ugyanis 1848 előtt is jellemezte az általános lelkesültség, de ez nem volt rangjával, korával és állásával ellentétes, mint 1848 után, ahogy azt Goldberg kiemeli. Különösen jellemzőnek véli Viszota Széchenyinek Ferenc József császárral szemben kifejezett «keserű gúnnyal és heves szenvedéllyel» való kitöréseit, mert úgy beszél róla, hogy «kemény szíve és rövid esze» van, «ritka komédiás talentum», «csá-

szári bakó», «parancsár», akiről azt is rebesgetik Széchenyi szerint, «miszerint Felséged nem is volna anyjának valóságos fia, de csak valami alácsusztatott készítmény». Ehhez Vizota hozzáfűzi a következőket: «Ha Széchenyi műve írása közben Magyarországon lakott volna, magyarázatot találhatnánk Széchenyi vakmerő bátorságára, de ott írta az oroszlán tor-kában, Bécshez közel, ahol keserű és szenvedélyes kitöréseit a legkiáltóbb felségsértéseknek kellett venni, ha köztudomásra jutnak». Egy másik fontos körülménynek tekinti Vizota, hogy Széchenyi nem eszmélt arra, hogy a császár elleni feltűnő sértésekkel nem csupán önmagát, hanem Görgent is veszedelembé sodorja és intézetéből el kell távoznia, ha művéről (t. i. *Blick*) a kormány tudomást szerez. 1860 március 3-án valójában házkutatást tartott a rendőrség a döblingi intézetben, miután megtudta, hogy Széchenyi a *Blick* szerzője; ettől az időponttól fogva Széchenyi egészségi állapotában a kortársak (Kecskeméthy, Szögyény, Falk) valamint az orvosok (Görgen, Goldberg) megegyező megállapítása szerint visszaesés következett be. Bárha március 16-ig még eléggé nyugodt volt külsőleg, de belsőleg nagyon izgatott lehetett, mert már nem tudott ágyban aludni, hanem csak karosszékben, felöltözve. Március 9-én azt írja, hogy «vége közeledik» és Vizota szerint március 7-ike óta belátta bizonyos ujságcikkek alapján, hogy «tönkretétele el van határozva, és ebből azt a következtetést vonta le, hogy itt az ideje, hogy az üldözések elől egy kétségbeesett elhatározással magát kivonja». Március 9-én az a «gondolat gyökeresedik lelkébe, hogy vége óriási léptekkel közeledik, a végtelenségig zaklatni fogják, s neki ki kell vonnia magát ez alól». Állandóan nagyon rossz kedvben volt, folyton sóhajtozott, március 29-én «teljes kétségbeesésben volt, március 30-án sem élni, sem meghalni nem tud». Vizota szerint «egy második krízis állott elő, egy csendesebb tébo-lyodás lepté meg, mely öngyilkosságra ragadta, amelyet megelőző napon ilyen kifakadásai voltak: Nem tudok tovább élni, ennek véget kell vetni».

Midőn most Vizota felfogásának taglalására térek át, előrebocsájtom, hogy az általa feltárt történeti adatok mind-

egyike Széchenyi lelki állapotára nézve igen fontos és jellemzően megvilágító adat. Csupán az a kérdés, hogy a *mai szakorvos* szemében milyennek tűnnek fel azok, mert nyomatékkal utalnék arra, hogy a 70—80 év előtti és a mai pszichiatria között nagy különbség van. A mai szakorvos ugyanis, bárha természetesen érdekli, hogy a múlt század 50-es éveinek psychiatere hogyan vélekedett, azt a mai elmekórtan tételei szempontjából döntőnek nem tekintheti. Csak utalok arra, hogy a Görgen által Széchenyire felállított «mania desperatoria» diagnosis egyetlen modern elmekórtani kézikönyvben sem található, mert idejét multa durva tünettani és nem lényegi meghatározás. Tehát az a feladat, hogy a haladott, modern orvosi tudomány szempontjából vegyük elemzés alá a rendelkezésünkre álló adatokat, mely adatokat ugyan Széchenyi orvosai szolgáltatják nekünk, de ezeknek lényegileg helyes elbírálásához szükségünk van mindenekelőtt Széchenyi *természetadta* lelkivilágának beható ismeretére. Mert Széchenyi egész életét, ezt a rendkívül változatos, túlon túl fordultatos emberi létet, mely ennél fogva érthetően még színmű- és regényírásra is szolgáltatott ihletet, csakis eredendő egyéniségének helyes felismerése alapján lehet megértenünk.

Már a Magyar Szemlében megjelent értekezésemben nagy nyomatékkal utaltam arra, hogy ezt az egyéniséget egész életén át szünetlenül a szélsőséges lelki reakciók jellemezték, melyek nélkül ezt az embert gondolkodásában, cselekvéseiben egyaránt lehetetlen felfognunk. Hiszen elégséges lesz, hogyha az 1848-as események *előtti* időszakból, mellőzve a Karolina sógornőjének halála és a Liechtenstein Henriettával tervezett házasságának megghiúsulása által kiváltott extatikus reakciót 1820-ból, illetőleg 1823-ból, későbbi felesége által Széchenyi lelkivilágában létrehozott reakciókra hivatkozom, melyek minden elfogulatlan emberben a kifejezetten excentrikus hatás benyomását teszik. Így, midőn egy éjjel Crescentia ablakait kivilágítva látta, ebből azt következtette, hogy beteg. Ez a teljesen légből kapott, önkényes elgondolás elégséges volt arra, hogy öt órán át reggelig halálos verítékben lelkileg vergődjék, mindaddig, míg meg nem tudta, hogy Crescentia teljesen egészséges. Egy

másik alkalommal Crescentiával kapcsolatban azt írja, hogy Crescentia esetleg velőgyúladást kaphat és meghal. Ezzel kapcsolatban mondja Vizota, hogy ilyen alkalmakkor Magyarországot halottnak látja, Pest türhetetlen előtte, élete nem kedves neki, vágyik a halálra. Történt ez 1828 nov. 12-én vagyis kerek húsz évvel az elmezavar előtt! Egy másik alkalommal távol Crescentiától gyötri a szerelmi bánat: gondolatai mint a furiák üldözik, felteszi magában, hogy agyonlövi magát Buda környékén a legnagyobb hegyen. Lehetetlen ebben az elgondolásban a féktelen fantázia mellett bizonyos bizarr vonást (Buda legmagasabb hegyén történő öngyilkosság) észre nem venni. Lelki hullámzásai tükröződnek vissza következő feljegyzéseiben (1830 júl. 14.): «Im ganzen bin ich lebensmüde, so sehr, als man es nur sein kann — Glaubte ich nicht, manches Gute in Hungarn noch stiften zu können und wäre Cr(escence) nicht, ich würde wahrscheinlich zur Pistole greifen. (Folytatólag :) Ich bin noch immer leidend, kann es aber ertragen — von 2 bis 4 hatte ich aber momente von Verzweiflung, so gross war meine Athemlosigkeit erzeugt durch ein Druck am Herzen — Wurde beinahe kleinmütig . . . sah meine Pistolen mit starren Blicken an — Gott vergebe es mir, sollte ich im Wahnsinn an mich Hand legen — ich will es durchaus nicht . . .» 1830 júl. 29-én írja többek között: «Ich verschwendete das Kapital meines Lebens wie ein Verzweifelter, der fühlt, dass ihm das Mark mit jedem Tag schwindet. Ich wagte nicht die Zukunft anzuschauen, denn ich sah vor mir oder ahndete vielmehr nichts, als „die Stunde der Verzweiflung, die einmal ganz gewiss schlagen muss“. Und ich hatte erträgliche Momente im Leben, die vielleicht viele beneideten, so waren es jene, in welchen ich auf mein Jammer vergessen konnte. Und ob ich gekämpft habe, mich von diesem Übel zu retten, das weiss der Allmächtige Gott! Ich erdrückte es auch jahre lang, aber ganz war es unmöglich und ich muss jetzt noch wachend schlafen, um nicht ganz elend und meine Existenz verfluchend aufzuwachen». Az a Széchenyi, aki saját személyében oly nagy testi és lelki gyötrelmeken esik át, másokkal szemben meggondolatlanul bántó is tud lenni; 1830 febr.

17-én írja : «17-ten Ball bey Hof, ich impertinent mit der Erzherzogin — sie nahm es übel», és április 18-án : «Den Dr. Balogh bei einem Haar bey dem Zimmer hinausgeworfen, mich unanständig benommen etc., mich darüber unendlich gegrämt.» E mellett érzékenyen jegyzi fel a *Hitel* megjelenése után : «Über mein Buch fängt man an zu schimpfen», illetőleg : «Mein Buch macht gar keine Sensation».

Látnivaló ezekből a példákból és számtalan hasonlóból, hogy mindarra, ami Széchenyi érzelmi világában reá hatással volt, ő egészen egyéni módon válaszolt és ez a válasz az átlagos mértéktől mindenkoron annyira elütött, hogy az a normális ember lelkivilágára nézve feltétlenül idegen volt. Széchenyinél az érzelmi mozzanaton kívül mindenkor az eszme, a felvillanó gondolat volt döntő egyéni lelki magatartására nézve, azért is mondtam említett cikkemben, hogy ő áldozata volt túlélénk és rohamos eszmetársításainak, ő fantáziájának volt labdája. Nem lehet tehát és nem is szabad Széchenyire a rendes lelki mértéket illesztenünk, a nélkül azonban, hogy ebben a lelki átlagtól való eltérésben már elmebajt látnánk. Széchenyi egyénisége végletekben hanyódó volt rendkívüli lelki túlérzékenysége fél fogva és ez adja magyarázatát ú. n. «elmebajának» vitathatatlanul ép állapotában is, amilyenben volt pl. 1820-, 1823- és 1828-ban. E lelki féktelenséggel együtt járt mindaz, amit Viszota önmagában véve helyesen kifogásol Széchenyi viselkedésében 1856 után is ; így egyes emberekre vonatkozó megjegyzéseinek csípőssége, néha szinte durvasága, magatartásában mutatkozott fölényes gondtalansága, vakmerősége, miből következik, hogy Széchenyit nem lehet és nem szabad az átlagos norma szerint megítélni, hanem csakis az ő legsajátosabb egyéniségének mértékével. Mert, ahogyan a fiatal Széchenyi a Napoleon elleni nagy lipcsei csatában az ellenség sorain magát vakmerően keresztül verte és elhozta Blüchernek, illetőleg Bernadottenak Schwarzenberg hercegtől a harcra nézve döntő üzenetet, ugyanúgy nem zavarta a koros Széchenyit Bécs közelsége, amikor a császárról uralkodókáromlását írta. Avagy kell-e nagyobb ellentét egyéni tulajdonságok tekintetében, mint amilyent a bécsi kongresszus

alkalmával egy porosz tiszt fejezett ki felette találó módon Széchenyiről, mondván, hogy olyan, mint egy fiatal oroszlán, mely selyemfonálon vezethető? A mai elmekörtán Széchenyi bizarr lelki reactibilitásában még semmiképen sem lát elmebajt, hanem csupán egy sajátos egyéni, az átlagon felül, illetőleg kívül álló lelki típust, melyre nézve az érzések polaris ellentétessége, túlzott érzékenység talaján a gondolkodás és érzés szilaj ugránozása, tehát a féktelen fantázia volt jellemző, kísérve rendkívüli értelmi mozgékony- és szatírikus, humorizáló írói vénától. Széchenyi a subjectivismus csúcspontján álló egyéniség volt, tehát képtelen volt bármit is másképen meglátni, mint legsajátabb szemüvegén át és minden lelki gátlás, ellenőrzés nélkül hozta meg következtetéseit, melyek a környezetre, a normális emberekre nézve olykor szinte fantasztikus színben tüntek fel (l. futólagos «üldözési mániáját»). Széchenyinek ez a subjectivismusa őt a szélsőségek labdájává tette; elég lesz, hogyha e tekintetben utalok arra a merőben ellentétes lelki reactiójára, mely Kosuthnak 1848-ban Bécsben lefolyt szereplése által kiváltott és egekig emelő hatásában, illetőleg az azt nyomon követő súlyos aggodalmaskodásában és depressiójában mutatkozott.

Ezek után azt kell mondanom, hogy Széchenyi magaviseletében és elmebeli állapotában én 1857-től fogva egyénileg semmi betegeset nem látok, annál kevésbbé, mert hiszen maga Viszota mondja a *Blick*ről, mely 1857 novembertől kezdve íródott, hogy az a politikai irodalom dísze; azt hiszem, nem találok ellenmondásra, amikor úgy vélem, hogy a *Blick* Széchenyi előző nagy munkáival kiállja a versenyt. Tehát Széchenyi a halála előtti időkben értelmi képességeinek birtokában volt, hiszen csak így tudott ilyen munkát írni. Széchenyinek ebben az időben való szellemi rendezettségét többek közt fényesen igazolja 1859 szeptember 28-áról keltezett levele Scitovszky János hercegprímáshoz, melyben utóbbinak hozzá intézett sorait köszöni meg; ezt sem alakilag, sem tartalmilag nem érheti semmi gáncs. Ugyanezt mondhatjuk 1860 január 7-éről, tehát öngyilkossága előtt 4 hónappal keltezett és Gyürky Antalhoz intézett leveléről. Öngyilkossága kizárólag szerencsétlen környezet-

hatás következménye volt, melyre egyenesen kényszerült, amire ez a kijelentése: «Nem tudok tovább élni, ennek véget kell vetni» és számos hasonló félreérthetetlenül utal. Helyesen mondja Viszota, hogy egy második krízis állott elő, de nem követhetem őt szakszempontból, midőn folytatólag ezt állítja: «Egy csendesebb tébolyodás lepte meg», mert Széchenyi végzetes tettének egyéni éplélektani feltételeit mind a saját, mind a haza sorsa felett való legsötétebb kétségbeesésében megtaláljuk. Ehhez képest Széchenyi csakis egyszer volt elmebeteg, vagyis 1848-ban és az azt követő években 1856-ig.

Befejezésül nem lesz felesleges, hogyha Széchenyiről a végleges szakorvosi megállapítást összefoglaljuk.

Széchenyi Istvánban megtestestül, amint ezt akadémiai értekezésemben közelebbről kifejtettem, az ú. n. egyensúlyozatlan (déséquilibré) egyéniség, melyet az érzelmi kör túlságos érzékenységén alapuló szélsőséges lelki reakciók jellemznek. Ilyen idegrendszer tünetei önmagukban még semmiképen sem alkotnak elmebántalmat, csupán kifejezői egy ideges és lelki zavarokra *hajlamosított* egyéniségnek és ez mint ilyen az ideg-elmekóros alkatnak (neuro-psychopathiás constitutio) képviselője. Ilyen idegrendszer felette hajlik minimális lökések alapján túlzott kitörésekre — az öngyilkosság túlságosan gyakori emlegetése is ide tartozik — illetőleg súlyos megterhelések esetén egyensúlyának felborulására. Széchenyi életében egyszer szenvedte el azt a lelki földrengést, mely az egyensúly felborulására vezetett és ez 1848-ban volt, amikor is szakorvosi szempontból hevenyzavartságban — amentia — szenvedett rendkívül agitált viselkedésénél és érzéksalódásainál fogva. E helyen nyomatékkal mondjuk, hogy Széchenyi sohasem volt melancholiás, tehát e jelző használata szakszempontból mellőzendő. Széchenyi életének utolsó 3 évében eredeti kedélyvilágának minden vonását mutatta és így 1857-től fogva nem volt elmebajos erőszakos haláláig, mely utóbbinak felidézője túlságosan nagy hullámokat verő kétségbeesése és nem elmebaja volt; 1860-ban véghezvitt öngyilkosságával egy eshetőleges második lelki megzavarodásnak egyenesen elébe vágott.

Széchenyinek ezt a psychopathiáját kiegészíti neuropathiája oly értelemben, hogy hajlott ideges tünetekre, melyeknek az időnként mutatkozó szívtáji szorongó érzések, szív működésének pillanatos kihagyása beidegzési zavar következtében, bélműködési zavarok stb. stb. ; persze ő ezeket éppen psychopathiája következtében túlértékelt és olyan merőben téves megállapításokra jutott, mint pl. hogy ő tabesben szenved.

A fentiekben egy szakorvosi diagnosist fejeztünk ki, melynek az a látszatja lehet, hogy vele nemesebb érzelmeket megbántunk. Nevezetesen a psychopathiának megállapítása azért tűnhetnék fel sértőnek, mert ennek vannak büntetőjogi vonatkozásai is, melyek túlingerlékeny, kitörésekre hajlamosított, kórosan szenvedélyes, fanatikus és egyéb már amoralis alakokkal kapcsolatosak. Ámde ilyen egyéniségek csupán csak lelki nagy labilitásuknál fogva semmiképen sem hozhatók egy tető alá nagy emberünkkel, aki éppen egy sarkalatos jelenségben élesen és elvileg különbözik a jelzett alakoktól és ez az ő altruizmussal párosult magasztos etikája, mely túlzás nélkül szinte glóriával veszi körül Széchenyi számtalan tettét és gondolatát. Valójában őt meghiggadt férfikorától fogva magán- és közéletében a legnemesebb törekvések hatották át, szünetlenül szigorú önbírálat kíséretében, mert ezek a törekvések voltak minden gondolatának, szándékának legeredetibb rúgója. És itt még egy fontos felvilágosítással tartozunk. A psychopathia mint a rendes érzelmi világ labilitása ezt a kilengést két irányban mutathatja, jelesen felfelé, amikor altruista, az ethika csúcspontján álló egyéniség áll elő, és lefelé, amikor önző, erkölcsileg fogyatékos emberek valósulnak meg. Ehhez képest az ember érzelmi köre egy pozitív és egy negatív szélsőséget, biológiai értelemben ú. n. extrem varianst mutathat. Széchenyi psychopathiája az ő egyéniségében rejlő magas ethika következtében az érzelmvilágnak magasba ívelő pozitív, értékes változata, tehát ez a psychopathia lelkiségének értékcsökkentő tehertételét nem jelentheti.

SCHAFFER KÁROLY.

SZABOLCSKA MIHÁLY.

— Első közlemény. —

Az 1891-ik esztendő legelején a magyar irodalom életében ritkán ismétlődő esemény játszódott le: egy nap alatt országos hírre emelkedett egy fiatal költő. Neve, Szabolcska Mihály, szárnyra kelt abban a pillanatban, amikor fölbukkant az ismeretlenség homályából, maga az irodalom élére került, legkiválóbb lírikusaink sorába. Mindezt négy kis költeménynek köszönhette, alig egy lapnyi verses szövegnek, amely a Fővárosi Lapok január 6-i tárcájában volt olvasható, a szerkesztő hangulatkeltő ajánlásával.¹ Másnap már elárasztották a szerkesztőt, Vadnai Károlyt, az üdvözlő levelek; az olvasók egész serege elragadtatással ünnepelte a magyarság új nagy költőjét és a szerencsés kezű felfedezőt, köztük a magas mértékkel dolgozó kritikus, Beöthy Zsolt, az irodalomnak Gyulai Pál mellett a másik vezéregyénisége. Beöthy, óvatosan ugyan, egy *talánnal* enyhítve ítéletét, Szabolcskában a régen várt új magyar lírikust köszönti, aki a hangulatok finomságával szólva a közönséghez *modern* költő, érzéseivel, képzeletével, hangjával *magyar* költő, tiszta naivságával, eleven ihletével, kifejezésének bájával *igazi* költő.²

Beöthynek az esztétika tudományos kritériumaira épített ítélete mozgalomba hozta az irodalom minden tényezőjét. Minden művelt ember sietett megismerni a verseket, mindenütt beszéltek róluk, tudományos körökben és irodalmi társaságokban, szalonokban és a kávéházak asztalai mellett, lelkesedtek értük vagy vitatkoztak értékükön. Sokan méltatlankodtak is a fiatal református pap páratlan sikerén, kivált

¹ A négy vers: *Mért nem születél te, Ünnepi harangszó, Genjben, Alice.*

² A levél megjelent a *Fővárosi Lapok* 1891. jún. 8-i számában.

egypár nehezen érvényesülő lírikus. Az irigykedők hangja megszólalt a sajtóban is, de csak elvétve, mint erőtlen, meddő tiltakozás, s csakhamar elhallgattatta a közvélemény egységes megnyilatkozása: a közönség és a lapok szentesítették az akadémikus kritikát. Még Kiss József hetilapja is, az irodalmi ellenzék moderneskedő, éles tollú, gyakran cinikus szerve, a *Hét*, fanyalogva bár, kénytelen volt elismerni, hogy a közölt versek feltűnően kedvesek és szépek, költőjük igazi tehetség, sikere jelentékeny és általános.

Szabolcska diadala teljes volt. Ritka siker jutott osztályrészéül, amelyet úgy jellemezhetünk, hogy egy költő fölrazza egykedvűségéből a magyar közönséget. Berzsenyi után, majd száz évvel, Szabolcska volt az első magyar lírikus, akit föllépésekor nyomban nagyinak ismert el a kritika. S nagyságát elismerte az az irodalmi szerv is, melynek állásfoglalása a háborúelőtti Magyarországon a legbiztosabb fokmérője volt a közéleti jelentőségnek: az élclapok. Az ember azidétt akkor vált híressé, ha tolluk hegyére vették a torzképrajzolók és az ötletgyártók, s aki belekerült a *Borsszem Jankóba*, a *Bolond Istókba*, az *Üstökösbe*, az belekerült az élő magyarok Pantheonjába is. Hősünknek bőven volt része ebben a kétes értékű dicsőségben: arcvonásai az illusztrátorok torzító tükrében, versei paródiákban, személye és művészete élceken sűrűn megjelentek a három élclap hasábjain. Híre, neve még a messze külföldre is eljutott, s a londoni *Athenaeum* is magasztalással emlékezett meg az új magyar költői csillagról.¹

Az érdeklődés a költőről csakhamar átterjedt az emberre, s a közönség mohón kutatta, ki ez a fiatal költő, az istenek kegyeltje, aki nagyobb zajjal robbant be az irodalom piacára, mint egykor Petőfi, s aki négy költeménnyel egyformán elbájolta a lágyszívű olvasót és a kegyetlen műbírákat. Kit rejt az akkor még különösen hangzó név: Szabolcska Mihály? A pesti irodalmi körökben az egy Vadnai Károlyon kívül nem tudta senki: nem tudták, hogy a debreceni hírlapokban már egy csomó verses és prózai műve jelent meg, az utóbbiak

¹ *The Athenaeum*, 1892. júl. 1. szám.

egy része egy kis kötetben is, *Időtöltésül* címmel 1890-ben, sőt egy verse Szabolcs Mihály név alatt a *Vasárnapi Ujság*-ban is napvilágot látott, még 1885-ben, s nem tudták, hogy ez a fiatal költő nem is olyan fiatal — már a 29-ik életévében jár. Debrecen, amely az embert is, a költőt is ki-nevelte, sietett kivenni részét a dicsőségből: lefejtette az ismeretlenségnek azt a misztikus burkát, amely nagy nevelt-jét fődte. A fővárosi sajtó azonnal átvette és tovább terjesz-tette a híreket, s Szabolcska, aki akkor tanulmányúton volt Genfben — onnan küldte azt a négy verset is a *Fővárosi Lapok*nak — a nélkül, hogy sejtette volna, csakhamar bele-sodródott az irodalom árájába — bent is maradt haláláig.

1.

Szabolcska szülőfalujául három község is jelentkezett. A köztudat szerint Ókécskén született, maga Szabolcska egy újságcikk adatát, amely Tizsakürtöt nevezte meg szülő-helyéül, sajátkezüleg javította ki Újkécskére — de ő is rosszul emlékezett. Ma már kétségtelen, hogy mégis igaza volt az újságnak: a három versenyző falu közül Tizsakürté a dicsőség. Ott, a Tisza balpartján, sütött reá az első napsugár, 1861 szeptember 29-én s ott, az Alföld szívében, élte le gyermek-éveit, előbb Tizsakürtön, majd, két éves kora óta, a Tisza másik partján, Ókécskén, szemben szülőfalujával — ide telepedtek át 1863-ban szülei.¹ Alföldi fiú volt, mint Petőfi, s szívét épúgy megigézte a róna, mint Petőfiét. Van bizonyára valami előttünk ismeretlen varázsa a „dalos, virágos pusztaság”-nak,² talán nyíltsága, egyenessége, a végeláthatatlan szántó-földek, zöld mezők, amelyek a fölájük boruló kék égbolto-

¹ Szabolcska születésének időpontjáról, tizsakürti és ókécskei tartózkodásának idejéről ellenmondó adatok szerepelnek még tudományszerző munkákban is. Az itt közölt adatokat a költő fiának, Szabolcska Mihály dr. törvényszéki bírónak köszönhetem. — Sok más becses fölvilágosítással is szíves volt munkámban támogatni.

² Az egyszerű macskakörmökbe (, ‘) tett idézetek Szabolcska szavai itt is, továbbra is.

zattal fölkeltik az emberben a végtelenség érzetét, vagy a tanyákon folyó élet egyhangú ritmusa és a vidék „messze-
ható csönd”-je, talán a medrében simán ömlő Tisza, bús
füzeseivel és a kis fehér házak az akáclobbos udvarokkal,
vagy a fény különös játéka, a hajnal és a naplemente bája,
a fodros báránnyelű rózsa színézése. Szabolcska is
szerelmese lett a magyar Alföldnek, képei mélyen benyomód-
tak emlékezetébe s megtermékenyítették lelkét: kifejtett
érzéke a természet jelenségei és tüneményei iránt. Meglátja
az őt környező valóság szépségét, simogató pillantására meg-
elevenedik fű, fa, virág, melódiákat hall ki a vadgalamb
búgásából, a szellő susogásából, a fűzek hajladozásából, szíve
megtelik mély, de szavakba nem kívánczó érzésekkel. Ezek
a gyermekkori lelki élmények évek multával sem vesztenek
erejükből: férfivá érve is a tiszamenti természet képei ját-
szanak vele, s akkor már lesz ereje szóba rögzíteni őket és
éreztetni bennük azt az édes hangulatot, amelybe valamikor
régben beleringatták. Dalaiban finom vonásokkal rajzolódik
ki az Alföld világa, s ezek az egyszerű, de mindennapiságuk-
ban is jellemző, hangulatos természeti képek megformálásuk
művészetében a kiforrott költőt mutatják, anyagukkal azon-
ban a multa utalnak, a gyermekkori benyomásokra.

Az alföldi környezet hatásánál is mélyebben belegyöke-
rezett Szabolcska lelkébe a szülei házá. Többet is köszön
neki — jóformán egész lelki valóját. Születésekor a sors
legbecsesebb ajándékát juttatta neki: tiszta meleg családi
otthont. Szülei egyszerű, szegény emberek voltak,¹ kemény
munkával kellett megkeresni mindennapi kenyerüket, de
lelkük nemessége nagyobb érték volt minden gazdagságnál.
A nádfödeles kis házikóban a gyermek Mihály csak szépet
látott, csak jót tanult. Goethe óta szinte hagyományosan azt
vallják a lírikusok, hogy értelmüket apjuktól, kedélyvilágukat
anyjuktól örökölték. Szabolcskánál valóban úgy volt. Édes-
atyja, akkor már kerékgyártómester, jobbagynak született, 24

¹ A család állítólag Szabolcsból szakadt a Tisza mellékére s
neve eredetileg Hati volt; a Szabolcska név csak új tartózkodó helyü-
kön ragadt rájuk. V. ö. *Temesvári Hírlap*, 1924 márc. 23. (A cikk
adatai nem mindenben megbízhatóak!)

éves koráig robotba járt s mint honvéd végigküzdötte a 48-as szabadságharcot. A nagy nemzeti küzdelem végigkísérte egész életén, az volt a legnagyobb élménye, legnagyobb büszkesége, még fejfájára is azt iratta, hogy a magyar szabadság katonája volt. Tüzes, meg nem alkuvó kuruc, parasztba oltott Petur bán volt: rajongó fajszeretet és izzó németgyűlölet lelkének uralkodó érzései. Fiában megszelidülve, megnemesedve, de ugyanazzal az erővel éltek ezek az érzések: politikai álláspontja, felfogása a magyarság értékéről és szerepéről édesatyja iskolájában erősödött dogmává; tőle örökölte hajthatatlanságát is erkölcsi kérdésekben, valamint optimizmusát: hitét az igazság erejében. Józansága és világos értelme is a tiszta fejű, az átlagosnál műveltebb apa¹ öröksége: számot vetett mindig a körülményekkel s az élet nehéz helyzeteiben, egyházi pályája fordulópontjain és emberi sorsának fenyegető óráiban, az oláh megszállás alatt, mindig meglátta azt az utat, amelyet követnie kell. Pedig ha ez a józan, reális fő behunyta szemét és elzárta magát a világtól, fölrajzoltak szívében az álmok és ábrándok, vágyak és remények, s a magyar nóta, a magyar mese szárnyán egy képzeletalkotta világba menekült — ez már anyai örökség. A finomlelkű, ábrándozó, könyvekbe elmerülő, a költészetért lelkesedő édesanya lelke szállott át fiába, s onnan, a meleg anyai szívből, szállott át az övébe és lett egész életére leghatalmasabb támaszává a hit, az erős, minden kétséget legyőző hit Istenben: édesanyja imádkozó ajkáról hallotta először nevét, rámosolygó szeméből sugárzott feléje először az Istenség valója.

S a családi otthon világában, ebben a harmonikus környezetben, szülei gyöngéd viszonyában ismerte föl Szabolcska az emberi élet legnagyobb értékéül a szeretetet — nemcsak megtelt vele a lelke, hanem vezető eszméjévé, élete és költészete irányítójává is lett.

Mint a kagylóban a keletkező gyöngy, az Ókécskén meztláb futkározó gyermek lelkében előre ki volt formálva a

¹ Az ókécskeiek iparos létére is őt bízták meg a falusi könyvtár kezelésével.

jövő Szabolcskája. De előre ki volt már rajzolva pályája is. Ugyan mi lehet ebből az értelmes szemű, gyöngéd lelkű fiúcskából, akit a hit és szeretet igéjével nevelnek, aki nagyapja ölében betűzgeti a Szentírást, s első nótái a zsoltárok? Mi lehet más, mint a biblia magyarázója, a zsoltárok éneklője, a hit és szeretet hirdetője: református pap. Már korán élete céljává lett a református lelkész hivatása, s meg is indult a feléje vezető úton. Egyenes volt az, de szegény fiú számára göröngyös: kis híja, hogy el nem akadt rajta. Mikor ugyanis szülőfalujában elvégezte az elemi iskolát és Kecskeméten a gimnázium alsó osztályait, szegény szülei, nem bírván tovább az iskoláztatással járó áldozatot, boltosinasnak akarták adni. A szerencsés véletlen, vagy a hívő Szabolcska szerint a Gondviselés, az elhatározó órában egy szarvasi gazdát vezetett az ókéskei házba, s az jószívuén magához vette a kis Mihályt, barátságból, fizetés nélkül.

Tanáraival és a tudományokkal nem volt baja sem Kecskeméten, sem Szarvason, annál több egészséges, hatalmas fizikumával. Ott mint kis diák 'akárhányszor éhesen feküdt le, itt a jószívvel nyújtott kegyelemkenyér kevés is volt, néha száraz is. Teológiára Debrecenbe ment, s a nagy kollégiumban is rá-rászorult a diákhumornak és a fiatal kedélynek gondúzó erejére. De itt bőven volt része jó napokban is, kivált mikor 1886-ban, elvégezvén a teológiát, mint évfolyamának legkitűnőbb diákja esküdt és köztanító, majd 1888-ban szénior lett. Ez a nagytekintélyű, jövedelmező méltóság a teológusok és egyben az egész kollégiumi ifjúság vezetőjévé emelte. Még évtizedekkel később is földerült az arca, ha debreceni diák-évei jutottak eszébe: a kollégiumi élet színes, vidám mozzanatai, sikerei a táncteremben és az ifjúság körében, a *Debrecen-Nagyvárad*i *Értesítő* hasábjain megjelent versei és humoros apróságai, — első írói kísérletei, egyben első diadalai — a melázó, magányos séták a Nagyerdő árnyékos utain, meg a gyöngyvirágok a tölgyes mélyén, amelyeket kegyetlen kézzel letépett, hogy egy kis leány Darabos-utcai ablakát díszítsék. A kis leány, Medgyesy Piroška, fakasztotta szívében az első szerelem poétikus érzését, s ez az ifjúkori szerelem csalta ki onnan az igazi

költői szikrát. Negyven év távolából visszanezve erre az ifjúkori szerelemre, egyszerű, mindennapi történetnek látszik. A halavány, félénk teológus megszeret egy élénk, vidám, barnaszemű, sudár leánykát, kedves, mosolygós szeméből biztató ígéretet olvas ki, s mikor legyőzve kétségeit, habozását, föltárja előtte szívét, lesujtva hallja meg a rideg valót, hogy a leány csak igaz, meleg barátságot érez iránta, de szerelmet nem.¹ Van-e elkoptatottabb motívum az emberi életben? A szerelmes ifjú lelkében azonban egy ábrándvilág omlott össze — de csalódása nyomán épúgy nem fejlett ki tragikus katasztrófa, mint száz évvel korábban a debreceni kollégium másik költőjének, Csokonainak, csalódásából. A kollégiumi élet, úgy látszik, megedzi a szíveket! Szabolcska is egypár szelíd, bánatos versben elsíratta szerelmét, csöndesen kesergett azon, hogy ‚megcsalta a szíve dobogása‘, de nem tört meg, nem átkozódott: egészséges lelke kiheverte a csapást, sőt csakhamar a humor magasságába tudott emelkedni s egy kedves mesében megírva szerelme paródiáját, lezárta a Piroska-ügy aktáit:

A mi regényünknek vége van, vége;
 Beleunt a hős a dicsőségbe.
 És a hősnő? a szépséges királylány?
 — Ne félj, galambom, te se maradsz árván.

Régi mese volt, — de új is egyben, —
 A hős szerette a lányt véghetetlen,
 S dalát — mert trubadúr az istenadta —
 A királylányról egyre mondogatta.

De annak szíve kő volt-e, mi volt-e?
 A szegény trubadúrt csak nem szerette.
 Csak nem szerette, mégis hitegette,
 Amért a nevét rímbe kipengette.

A mi trubadúrunk hogy erre ébredt,
 Fogta a hárfát s szépen odébb ment.
 — Ez az új éppen az egész mesében —
 Nem lelték halva a várfal tövében.

¹ Így rekonstruálható a viszony története Szabolcska költeményeiből. Egy másik, de meg nem bízható híradás szerint Piroska szerette a költőt, de szülei, módos civisek, nem adták a költőhöz. (*Temesvári Hírlap*, 1924 márc. 23.)

A mi regényünknek vége van, vége,
 Beleunt a hős a dicsőségbe
 A szép királylány, kiről szólt a nóta? ...
 Még most is él, ha meg nem halt azóta. (Befejezés.)

Allegóriának mondhatnók ezt a kedves históriát, amelyben a költő, legyőzve szíve fájdalmát, a maga szomorú sorsán mosolyog s a szentimentális és komikus hangulatot a humor harmóniájában békíti ki — ha nem volna egészen nyílt, ha nem mondaná a költő, hogy a maga regényét kerekítette dallá.

A boldogtalan szerelem emlékeitől, úgy gondolta Szabolcska, megszabadult végleg, s beérte a neki följánlott osztályrésszel, a barátsággal.¹ Csalódott. Piroska képe még sokáig kísérte, évek múlva is lantjára vette nevét, 'boldogságának *akkor* álmódott bűbajos jelszavát', és ez számára 'mindörökké rózsaszínű, megfejthetetlen, édes álmom maradt' — más szóval: 'költészet, ábránd, szerelem'. (*Üzenet egy más világból.*)

Debrecenben lett költő Szabolcska — az utókor följegyzi ezt a város érdeméül. Maga a költő azonban hálásan érezte, hogy másért is adósa a városnak és a kollégiumnak: valójában nekik köszönhet mindent, amit az életben elért. Mint egyszerű, jelentéktelen ifjú, egy a sok közül, lépett be 1882-ben a kollégium kapuján, s 1892-ben mint kiforrott férfi, mint egyházának fölkent papja,² mint elismert költő távozott a város falai közül. Költői avatása külföldön érte, Genfben, de oda is Debrecen jóvoltából került. A debreceni szénioroknak kijárt a külföldi tanulmányút, s Szabolcska is a debreceni kollégium költségén járt kint az 1890/91-i tanévben a genfi teológiai akadémián, majd a következő évben Párizsban, az egyetemen — itt már irodalomtörténeti tanulmányokat folytatott. Szorgalmasan hallgatta Levient, Petit de Juleville és Gazier tanárok francia irodalomtörténeti, meg

¹ Leveleztek is egymással. Piroska egy levele (1891 febr. 22.) fönnmaradt Szabolcska hagyatékában.

² Az első lelkészképesítő vizsgálatot 1886-ban, a másodikat 1889-ben állotta ki. Debreceni tanulásának pontos adatait Kardos Albert dr. gimnáziumi igazgató szivességének köszönöm.

Lichtenberger tanár világirodalmi előadásait. Külföldi tartózkodása sok értékes költői motívummal szolgált neki; megénekelte Svájc természeti szépségeit, Párizs mozgalmas életét, ezeket a számára új csodákat — mélyebb hatással azonban nem volt költészetére az idegen világ. Árvának érezte magát, kivált Párizsban (*Párisi harangok*); a szajnaparti platánokról reá hulldogáló leveleken hiába keresett nótát — s amit talált, abban is hazulról magával vitt érzésvilága szólalt meg: a Szajna partjáról a Tiszamentére sóvárgó lelke (*A Szajna partján*). Számára Párizs nem reveláció volt, mint másfél évtizeddel később Adynak; ami ott, a világvárosban, kitört szívéből, az magyarságának tudata volt. Egyéniségére sem nyomta reá bélyegét, az idegen környezet még csak egy árnyalattal sem változtatta meg lelke szövedékének színét, s a külföldről hazatérő Szabolcska ugyanaz maradt, mint aki két évvel azelőtt vándorútjára elindult.

Léleken valóban ugyanaz maradt, de megváltozott helyzete az irodalomban. Föltűnése óta versekért ostromolták a magyar lapok, s ő Genfből sűrűn küldözgette haza újabb alkotásait. Mindegyik föltárt valamit szívvilágából, mindegyik új feléről mutatta be költői valóját: Szabolcska neve után csakhamar költészete is általánosan ismertté vált, s belegyökerezett a köztudatba, hogy irodalmunk egy új nagy költővel gazdagodott. Megmozdult a közönség is: új hőstét elárasztja levelekkel az olvasók rajongó serege, egyszerű vidéki emberek csakúgy, mint a nagyúr, a magyar literary gentleman, Justh Zsigmond — az utóbbi azt írja neki, hogy olyan türelmetlenül várja és olyan élvezettel olvassa verseit, mint egy magyar költőét sem.¹ Szabolcska az ismert és elismert költő, fővárosi hírlapok ünnepelt versírója, a magyar közönség választott lírikusa: milyen más a világ szemében ez a Szabolcska, mint a régibb, a névtelen genfi teológus.

Igazi valójában mégis akkor jelent meg a magyar közönség előtt Szabolcska, mikor verseiből a debreceni Csokonai-

¹ Justh Zsigmond 1891 jún. 30-án írja hozzá első levelét, ismeretlenül, s hívja magához vendégül Szentornyára. Két nap múlva újra ír — ebben van az idézett mondat.

kör egy csomót kötetbe foglalva 1891 őszén közrebocsátott. A kis kötet, *Költemények* szerény címe alatt, 80 verset adott, részint a költő újabb verseit, a Genfben írtakat, részint régibbeket, a debreceni évek termését. Vallásos áhítata és gyermekkori emlékei szólalnak meg bennük — igazi témája mégis a szerelem, az a csöndességében is szenvedélyes érzés, amelyet Piroska fakasztott szívében, vagy mint élmény, a pillanat hevében megragadva, vagy édes-bús emlékké halakulva. A versekben objektivált érzések a líra örök indítékai, anyagukban nincs semmi újság, mégis az a kép, amely belőlük a költőről kirajzolódott, szokatlanságával és újszerűségével mély hatást tett a közönségre. De nemcsak azzal. Minden olvasója érezte, hogy ez a kötet, rendkívüli jelenség irodalmunk életében, hogy a költő, aki vele pályáján megindult, határozott, erős egyéniség: nem mehet el mellette szóttanul, aki a magyar irodalom ügyét szívében viseli. Lehet érte lelkesedni, lehet bírálni, de *kell* vele foglalkozni mint az új magyar líra számottevő tényezőjével.¹

A kötet valóban olyan hatalmas visszhangot vert föl a sajtóban, mint eddig egy magyar lírai gyűjtemény sem. A napilapok és a szépirodalmi hetilapok mind, kivétel nélkül, szokatlanul terjedelmes kritikákat közöltek róla — az *Egyetértés*ben megjelent bírálatnál hosszabbat magyar lírikusról napilap sem azelőtt, sem azóta nem közölt; a M. T. Akadémia folyóirata, a *Budapesti Szemle* is egy félvívnél többet szentelt neki. Az irodalmi közvélemény ezúttal nem volt olyan egységes, mint az év elején, mikor Szabolcska első négy verse megjelent: a magasztalások között föl-fölszendült a kritika szava, hol finoman, halkán, hol élesen, durván. A költőt magát, aki szerénységével páratlanul állott lírikusaink között, nem bántotta a szigorú, kíméletlen kritika, barátait és tisztelőit azonban fölháborította, s védelmére keltek a méltatlanul megtámadott írónak. Ma, egy emberöltő után, úgy látjuk, hogy kár volt ezekre a támadásokra szót vesztegetni: esetlen, ízléstelen,

¹ A kötet anyagi sikere nem állott arányban az erkölcsivel: Szabolcska mindössze 42 frt 69 kr-t kapott érte a Csokonai-körtől.

kicsinyeskedő vagy üres támadások voltak, s ami még inkább csökkentette súlyukat, mindegyikből kiérzett a rosszindulat, a tendencia — tudatosan a kötet gyöngébb darabjaival foglalkoztak, s ami érték volt Szabolcska költészetében, azt futólag érintették vagy egészen elhallgatták. Megérik rajtuk, hogy tollukat a harag vezette, kivált azokét, akik leeresztett sisakrostéllyal támadtak reá. Az egyik, még a legméltányosabb köztük, elítéli Szabolcskát: nem is igazi költő, mert «arra a kicsinyes világra szorítkozik, amely őt környékezi», s ebben a szűk körben is pusztá Petőfi- meg Heine-utánzatokat ad;¹ a másik megteszi Szabolcskát felekezeti költőnek s még szerelmes verseiben is a «hitbuzgó teológust» keresi — nem is talál bennük értéket, mert a lemondás, Szabolcska szerelmi lírájának uralkodó motívuma «nem is nevezhető költészetnek»;² a harmadik, Lemaître módjára, de híján a francia kritikus szellemességének, afféle impreszionista kritikát akar írni: a versekre ügyet sem vet, hanem magáról beszél s a költőről mellékesen odaveti, hogy ha igyekeznek, «idővel olyan kedves költők közé fog emelkedni, aminők például Dömény József, Dömötör Pál és János, Szász Gerő és Domokos, Fejes István és még többen».³ Mind a három bírálatból a fölényeskedés és hűvösség alól ismételten kivillan a mélyükben tajtékozó harag — érthető, hiszen mindegyiket lírikus írta, a kor népszerű, de az irodalom vezéreitől éppen nem dédelgetett költői⁴: fájtnak, hogy Beöthyék Szabolcska fejére tették a tőlük megtagadott koszorút, s meg akarták tépázni virágait.

De éppen ezek a gyűlölködő bírálatok mutatják, a bennük lüktető érzés erejével, milyen messze gyűrűzött s milyen mélyre hatott Szabolcska költészete. Vajon mi érteti meg, szemben e kritikusok elfogultságával, a közönség lel-

¹ A *Hét*, 1891 nov. 29-i szám. — *il* jellel.

² *Ország Világ*, 1891 — *i* — *s* jellel.

³ *Pesti Napló*, 1891 dec. 2-i szám, aláírás nélkül.

⁴ Az első költő-kritikus bizonyára Makai Emil volt, a második Palágyi Lajos (Sebestyén Gyula írja 1891 dec. 12-én Szabolcskának), a harmadik Szabolcska gyanítása szerint Ábrányi Emil — Sebestyén Gáspár Imrét keresi benne (u. ott), s ez valószínűbb is.

kesedésének magasra csapó árját, mi volt a titka Szaboleska népszerűségének, mi volt költészetének jelentősége a múlt század végén?

Hogy megfelelhessünk e kérdésekre, éljük bele magunkat a 90-es évek elejének irodalmi viszonyaiba. Kilenc év telt el Arany János halála óta, de szelleme még uralkodik az irodalmi életben, — vezetői mind az ő vezérkarából kerültek ki — iránya tovább él a költészetben. Az ő nyomain járó líra a tiszta érzések világában fogant s a nagy nemzeti és emberi eszmények szolgálatában áll; súlyos tartalom és mély gondolatok egyfelől, a kifejezés szabatosága és finomsága, a csiszolt forma másfelől a jellemző vonása. De ez a költészet kissé hideg s nem kerül közel az olvasók szívéhez: az öregebbek, Arany nemzedéke, Gyulai, Lévy, Szász Károly, a multban élnek, ideológiájuk más, mint a koré, ritkán is szólalnak meg; a fiatalok között van egypár erősebb egyéniség, Kozma Andor, Vargha Gyula, de több az epigon — ezek az utóbbiak ízlésüket és technikájukat kiművelték Arany művészetén, az átvett formakincsbe, a sablonokká merevedett hagyományos költői szólamokba azonban nem tudtak új életet vinni. Költőink másik csoportja új útra tért: pompázó retorikával hazafias érzésüket fitogtatták, vagy a modern élet újonnan fölbukkanó problémáit és bölcséleti kérdéseket feszegettek: amazok ódáit szavalgatták ünnepi alkalmakkor, emezeknek a magyar érzésvilágtól messze kerülő versei keltettek némi visszhangot az íróvilágnak a nemzeti klasszicizmustól elfordult felében, de sem az előbbieket dagályos, sem az utóbbiak keresett dikciója nem fogta meg a közönség szívét. A maguktörte csapáson járó erősebb egyéniségek, a perzselő hevű, öreg korában is lázadó Vajda János, a hagyományos szellemi és formai korlátokat merész kézzel széttörő Kiss József, és az új témák, meg a költői hangulatok művésze, Reviczky Gyula, az akkori „intellectuel”-ek szemében a kor legnagyobb lírikusai: az olvasók zöme, a tősgyökeres magyarság körében nem tudtak népszerűvé válni. Voltak tehát költői az Akadémiának, az írói kluboknak, a hírlapoknak, az idegen műveltségűeknek, de nem volt a vidéknek, a magyar úrnak, a magyar asszony-

nak, a fiatal leánynak. Amit ez a társadalmi réteg költőjétől várt: az emberi szív mindennapi, de meleg, gyöngéd, tiszta érzéseinek egyszerű, közvetlen, szívhez szóló tolmácsolását, azt senki sem kínálta neki. Ez a költészet és sajátos műfaja, a dal, a κατ' ἑξοχῆν líra, a 80-as évek végére elcsenevészedett; ami ezen a téren termett, az vagy modoros, a sok másolásban színtelenné fakult költészet volt, eredeti gondolatok és művészi kifejezés híján, vagy a differenciált és komplikált modern léleknek művészi, de a magyar érzésvilágtól idegen nyilatkozása. A könnyed, röpke dal, amely egyszerűségében is jellemző, természetességében is művészi s egyéni színezettségében az egyetemes emberit tükrözi, csiszolt formájában, kiművelt stílusában pedig a népköltészet szellemét érezteti: ennek érezte hiányát addig a magyar közönség, s ezt kapta meg új költőjétől, Szaboleskától.

Mindez valóban új és szokatlan volt Szaboleska költészetében, de nem volt az olvasói előtt: azok öntudatlanul is erre vágyódtak. A *Költemények* varázsának éppen az a titka, hogy Szaboleska, maga is öntudatlanul, megvalósította azt az ideált, amely a dalköltészetről olvasói lelkében szunnyadt: fölújította a tiszta dal műfaját, amely Petőfi óta mind jobban feledésbe ment, a magyaros színű vagy éppen népies zamatú műdalt. Ha nem restellünk játszani a szavakkal, azt is mondhatjuk, hogy Szaboleska költészete azért tűnt föl újszerűnek, mert a régi magyar költői hagyomány kelt általa új életre.

A dalok hatásának másik eleme szintén ilyen ellentétben sarkalt: költészete egyéni és általános érdekű volt egyben. Az első pillanatban egészen személyes jellegűnek tetszett: a költő igazi érzelmi lírát adott s benne önmagát, a közönség elé tárta lelkét őszintén, minden költői póz nélkül, s az maga is átélte a dalokban megszólaló örömet-bánatot, részese lett egy egyszerűségében is nemes szív kedélymozgalmainak, egy szeretetreméltó ember életsorsának — de ezekben az érzésekben és azok tolmácsolásában csakhamar a maga lelki mozgalmaira is ráismert s azonosította magát velük. «Mintha csak én írtam volna egyik-másik dalát» — olvassuk

a jellemző nyilatkozatot egyik naiv rajongójának levelében. Valóban melyik boldogtalan szerelmes nem ismert magára a költőben, mikor az a turbékoló vadgalambokat szerelme-séhez utasította — tanítsák szerelemre, ő nem szorult reá-juk! (*Erdőn.*) S van-e szerető fiú, aki ne érezné át az igaz-ságát annak a kis versnek, amelyben Szabolcska elmondja, hogy levelet akarván írni édesanyjának, köszöntő szavak helyett könnyeinek árja indult meg? (*Édes jó anyámnak.*¹) És ki ne illetődnék meg a költő imádságán, mikor az Isten házában három halk sóhajban az emberiség három nagy érzését terjeszti az Úr elé, az istenfélelmet, az emberszere-tetet és a gyermeki hálát? (*Ünnepi harangszó.*)

A tárgy egyetemes érdeke és a hagyománynak az új-szerű formán átvillanó ereje alapozta meg Szabolcska ver-seinek hatását — ezt fölfokozta és betetőzte az érzések és gondolatok kiformalásában érvényesülő művészet. Sza-bolcska mestere ezen a ponton a nép volt és Petőfi, tőlük leste el művészi elveit, az őszinteséget és az egyszerűséget, velük közös költészetének jelleme, az önkénytelenség és könnyedség. A dal úgy terem nála, mint virág a fán² — nincs magyar költő, akinél olyan gyorsan és könnyen dallá formá-lódnék a lélek pillanatnyi rezdülése: «vágy, ha felsohajt; emlék, ha visszafáj; öröm, ha felmosolyg: már dalt sugallt neki».³ Erejük forrása éppen ez a közvetlenség, a belső igazságuk — elhisszük a költőnek, amit egyízben verseiről nem minden önérzet nélkül mond:

.... minden versem: én vagyok.
Szívemen ment át valamennyi...

Nincs is dala, amelynek őszinteségében kételkednénk, nincs, amelyet hazugnak éreznénk.⁴ Érthető. Szabolcskának a dal ,szívverése' és ,nem mesterség'. S mivel a verseiben objek-

¹ A kis vers Petőfi-reminiscentia. (*Füstbe ment terv.*)

² Erdélyi Pál írja a *Hazánk* 1894 aug. 20-i számában.

³ Horváth János szavai; l. *Akad. Értes.* 1924.

⁴ Tudatosan teszi egyik kötete (*Újabb versek*) jellegéül ezt a két sort:

Elmondhatom büszkén, bátran,
Nincs hazug szó a nótámban.

tiválódó érzéshullámokat valóban átélte, tolmácsolásukban nem szorul sem művészi fogásokra, sem hangzatos szövegekre. Amint egyszerű volt az a szívvilág, amelyet tükröznek a dalok, akként formájuk, fölépítésük, kifejezéseik is csupa egyszerűség. A népdalnak szinte kezdetleges formakincse, csak épen megneemesítve; Petőfi dalainak átlátszóan tiszta kompozíciója; az élet nyelve, megfosztva köznapiságától, de menten az akkori irodalmi stílus cifraságaitól — még képeket is takarékos kézzel hint bele: ezekben a mozzanatokban határozódik Szabolcska költészetének eredetisége, egyéni jelleme, ez az, amiben eltért kora többi költőjétől. A legegyszerűbb eszközökkel kifejtteni a mindennapi hangulatokból a bennük rejlő költőiséget, megadni a közkeletű motívumoknak az érdekességet, a gyöngéd, nemes érzések tolmácsolására elárasztani a hozzájuk illő bájt: ebben nagy Szabolcska, ez az ő igazi művészete. Ereje a jellemző mozzanatok megragadása, a hangulatokat leghívebben festő, az érzések üdeségét legtermészetesebben visszautkröző szó kiválasztása és mindenekfölött a tömörség. Ebben páratlan. Egypár rövid versszakban a szív csöndes viharzása keltétől nyugtáig, másutt a természeti kép a hozzácsatlakozó érzéssel és az abból kikristályosodó gondolattal, vagy épen egy egész kis történet, mint a *Balla Marisban*:

Utcán, téren virágot árult,
Illett rá kék, karton ruhája.
«Be szép lány lesz — mondták — belőle
Tizenhét esztendő korára.»

— Lett is belőle szép, sugár lány,
Kis városunk legszebb virága;
S amerre járt, virágot árult,
Divatos, szép, selyem ruhába.

Az anyjának más vett koporsót.
S ő egyre úgy járt, mint a páva...
Úgy is fogták ki a Tiszából:
Divatos, szép, selyem ruhába!

A tárgy ócska, a modern élet egy százszor megismétlődő és ezerszer megénekelt fordulata, de Szabolcska 12 sorba tudja összeszorítani s benne egy egész tragédiát játszhat le az előz-

ményektől a kifejetlig, egy emberi életet a maga teljességében. A költő művészete nemcsak abban nyilvánul, amit elmond, hanem abban is, amit elhallgat, s bár a költemény csupa mozgalom, az egymásra torlódó események számbavétele, s a költő egészen visszavonul hőse mögé, mégis kiérzik belőle, egy-egy jelzőjéből, egy-egy rideg ténymegállapításából erkölcsi állásfoglalása — az anyjának *más* vett koporsót !

A költő tiszta érzésvilága, a verseiből kiáradó természetesség és báj Szabolcska költészetének legnagyobb értékei, legnagyobb érdeme pedig a Petőfitől megteremtett dalforma regenerálása és kibontakoztatása. Ez a műfaj számára a lírai kifejezésnek nemcsak legbiztosabb,¹ hanem legtermékenyebb területe is. A műfaj hagyományos kereteit egyre tágitva, gazdag, változatos formáit és fajait fejlesztette ki, az egyszerű népdaltíltól² — legszebb példája az *Egy kis jaluról* szóló dal — a bonyolultabb dalformákig, a pusztá ötlet művészi kiformalásától³ legegényibb érzései megékeléséig, s bennük a legeltérőbb zengésű hangokat ütötte meg, a röpké sóhajtól a mély megindulásig, a lány mélázástól a szenvedélyes hévig. Majd mind sűrűbben vegyítette az érzelmi elembe a leíró vagy elbeszélőt s ezáltal a dal körében újszerű, egyéni fajokat teremtett.

Valóban Szabolcska egész lénye szerint dalköltő volt, a közönséget is elsősorban dalaival hódította meg. S meghódította teljesen. A lelkesedés hullámai oly magasra csaptak, hogy naivabb, hevülékenyebb tisztelői egy új Petőfit láttak benne, s még esztétikailag művelt elmék is erősen hitték, hogy Szabolcska működése új irányba tereli költészetünket, szellemben magyarabbá, színben népiesebbé teszi. A költőt nem kábította el a dicsőség : ismerte, minden kritikusanál jobban, tehetségének határait és művészetének értékét s mosolyogva hárította el magától a meg nem szolgált

¹ Kerecsényi megállapítása a *Napkelet* 1930 : 1197. l.

² Népdalt keveset írt ; legjobban megközelíti az igazi népdalt, szellemben is, hangban is, az *Elmegyek én innen messze* kezdetű.

³ Ebben a fajban Petőfi nyomán jár, de Petőfi az ötleteit inkább népdalokká fejlesztette.

dícséreteket : nem Petőfi ő,¹ nem is mérföldkő a magyar költészet útján, még csak nem is nagy költő, egy nemzet énekese — magának dalol, mint az erdő madara s örül, ha egy-két gyalog utas fölfigyel hangjára.²

A tisztos szerénységnek ezek a hangjai egészen őszinték voltak, a váratlan diadal azonban mégis fölverte a költő lelkét. Mélyén az öröm mellett más, sötétebb érzések is örvénylettek, a kétség, az aggodalom, a kishitőség szorongató érzései. Megdöbbenve eszmélt magára és helyzetére : egy csapásra az irodalom élére került, de meg tud-e ott maradni, mikor érdemtelenül jutott oda, nem a maga erejével, hanem az irodalmi viszonyoknak reá nézve kedvező alakulása következtében? Az irodalmi közvélemény, első sikerei nyomán, újat, többet és szebbet vár tőle, s hogy a várakozásnak, a fölfokozott követeléseknek megfeleljen, fejlődnie, emelkednie kell — olyan magas a cél s olyan kevés a remény! Amit a közönség nem sejtett, ő tudta, hogy a *Költevények* versei nem zsengek, egy hirtelen föl villanó költői lángelme első termése, hanem hosszú fejlődés eredményei, költészete talán már ki is teljesedett — a korrallal, lelki mozgalmi élnkülésével még gazdagodhatik és mélyülhet, de értékben aligha gyarapodik!³ Mi lesz, ha a közönség észreveszi, hogy csalódott benne? Már is hallatszottak hangok, hogy legszebb verse az a négy genfi költemény, a többi nem ér föl hozzájuk.

A sors kegyelmesebb volt a költőhöz, mintsem gondolta. Közönsége híven kitartott mellette haláláig, ismételten volt sikerekben része : borús sejtelmek mégsem voltak egészen

¹ A Petőfi-párhuzamot ezzel a tréfás hasonlattal szállította le a kellő értékre : „Az oroslán is macska, de egy kissé nagyobbacska.”

² V. ö. első és második versgyűjteményének (*Hangulatok*. 1894) bevezető verseit.

³ Még majd egy évtizeddel föllépése után is gyötörte Szabolcskát ez az aggodalom. Régi hű barátja, Vadnai, nem győzi eloszlatni kétségeit és éleszteni önbizalmát. Egyik levelében (1900 dec. 7.) ezt írja : «Hát téged még folyvást nyom az emlékezés, hogy 10 évvel ezelőtt én és Zsolt barátom annyi várakozást keltettünk föl irántad, amennyinek Te sohasem tudsz megfelelni? Ez is alaptalan töprengés. Azóta írtál annál különbeket is . . . » és megállapítja, hogy költészetének csúcspontján újabb versei állanak.

alaptalanok. Nem léphetett Petőfi nyomába, aki új irányba terelte a magyar lírát, pályája sem ívelt egyre magasabbra, mint többi nagy lírikusunké, Vörösmartyé, Aranyé, Tompáé és az újabbak közül Vargha Gyuláé, s delelőjén sem állott erősebb fényözönben, mint költészete hajnalhasadásakor. Ha arra vágyott volna, hogy a legnagyobbakkal álljon egy sorban, a pálya alkonyán fájdalmas érzéssel búcsúzhattott volna múzsájától. Ettől a tragikus végtől megmentette szerencsés lelki alkata. Nem tragédia hőiséül hívta el az élet: földi ember volt ő s Arany tanítása értelmében beérte azzal, amit számára a sors rendelt — ez volt annyi, hogy mint embert és mint költőt boldoggá tehetette.

2.

Szabolcskát első nagy sikerei után egy ideig prózaibb dolgok foglalkoztatták: Párizsban tanulmányai, majd 1892 nyarán hazaérkezve, elhelyezkedése a polgári társadalomban. Nem volt állás nélkül — már 1891-ben megválasztotta segédlelkészévé a debreceni református egyház, hazaérkezése óta Könyves Tóth Kálmán mellett működött mint káplán, meg a nagyiskolásokat tanította hittanra — de a közvélemény szerette volna kiemelni alárendelt helyzetéből. Széltében hangoztatták, hogy a kitűnő költőt anyagilag függetlenné kell tenni, bizalmas levelekben hívták kedvesen ide is, oda is tekintélyes egyházközségekbe, jövedelmező eklézsiákba papnak — de az egyházi pályán a dicsőség lassúbb lábon járt, mint a költőin, s a fényes parókiák csábító képei csakhamar szétfoszlottak. Álom volt, felejtsük el, írta Szabolcska, s 1892 novemberében elfogadta egy kis erdélyi községnek, a Maros-menti Falfalunak papságát. A kálvinista Rómából, a református világ szeme elől elment az Isten háta mögé, szegény falusi papnak — barátai azt gondolták, hogy csalódása űzte oda, a hiú, be nem váltott ígéreték. Milyen rosszul ismerték Szabolcskát!

Egyszerű kis falusi ház, fehérre meszelve, mint a többi, oszlopos tornáccal, galambdúccal, keskenyke kert, le a Marosig, köröskörül csupa magas, égbe nyúló hegy, oldaluk

sűrű fenyvessel borítva, csúcsukon még a nyári nap hevében is csillogó hó: milyen idegenszerű kép az új papnak, az Alföld szülöttének — vonalaiban és színeiben sokkal közelebb áll Schweizhoz, mint a Tiszamentéhez. Szabolcska lelkében azonban erősebb volt a természetérzék, mint a szülőföldje iránti elfogultság: azonnal fölismerte az új környezet természeti szépségeit s annyira megszerette a hegyeket, a sötét fenyveseket, a Maros vizét, hogy szinte hűtlen lett a rónához, a fehérvirágú akáchoz, a Tiszához, s csakhamar már azt énekelte, hogy

A mi Erdélyünknel
Hetedhét országon
Nincsen szebb darab föld,
Sehol a világon . . .

Költészetébe új színek, új képek lopódnak, költői világa új hangulatokkal, új motívumokkal gazdagszik: vadrózsa-bokroktól ellepett völgyek mosolygása kíséretében, fenyvesek zúgása, hegyi patakok csobogása hangzik ki abból a három verskötetből, amelyek felfalusi korszakának költői termését foglalják magukban (*Hangulatok*, 1894; *Újabb versek*, 1898; *Szabad órák*, 1900.).

A csöndes falusi élet is ihlette Szabolcskát egy-két kedves idilli dalra, de csakhamar más, eddig nem hallott hangok csendültek föl a felfalusi paplakban: a boldog szerelem diadalmas énekei. Új otthonába már a viszonzott szerelem érzésével költözik — nyilván az bírta reá, hogy elfogadja a felfalusi eklézsiának sovány falathoz kötött függetlenségét.¹ S amint megálmodta, a következő év tavaszán, a Természet májusi pompájában, „rózsanyíláskor”, az Úr asztala elé vezette azt az érmelléki kékszemű, sötéthajú leányt, Szentpéteri Kun Erzsikét, akit Párizsból visszatérve imádságába, dalaiba is belefoglalt.

Vágyainak beteljesülése egyidőre elfojtott Szabolcska szívében minden más érzést, lantján csak a hitvesi boldogság és a felesége szépségében való gyönyörködés számára volt

¹ Később kiderült, hogy ez a falat nem is volt olyan sovány: 60 hold föld és 6 hold belsőség tartozott a felfalusi paplakhoz.

húr — azután, alig egy félév múlva, elpattant a húr, elhallgattak a szerelem lüktető melódiái. A költőt ismét megcsalta szíve dobogása,¹ úgy látszik, az asszonyt is: mindketten belátták, hogy nem egymásnak rendelte őket a sors, és csöndesen szétváltak.² Az összeomlott családi boldogság képe egyideig még kísértette a költőt: egy versben lovagiasan megvédte elvált feleségét a rossz nyelvek ellen, egyszer-kétszer még fölmerült képzeletében Erzsike emléke, és reá gondolva fellobogott szívében egy-egy pillanatra az s eltiprott zsarátnok, nyomán fölcsendült újra megölt szerelmének' bús dala — de csalódása sem lelkén, sem költészetén nem hagyott mélyebb nyomot.³ Barátai biztatták, hogy aknázza ki az irodalom számára fájdalmát,⁴ de Szabolcskát ízlése és jó érzéke visszatartotta.

A ború nem sokáig ült Szabolcska lelkén. Alig egy év múlva, 1895 elején új asszonyt vitt a tornácos paplakba. Ezúttal a női báj nem pusztán a költő szemét gyönyörködtette, hanem megfogta szívéét is, mert akit szerelmével megajándékozott, Étédi Korondy Etelka, lélekben is szép volt. Egy hosszú életen át leghívebb barátja az embernek és legmegértőbb hallgatója a költőnek: megsokszorozta örömeit, jóságos kezével elsimította homlokáról a gondtól szántott redőket. A családi boldogság, amely vele beköltözött a felfalusi fehér házba, ott, a falakon belül, nem hagyta el a költőt egy pillanatra sem, s évek jártával egyre mélyült, kivált mikor gyermekektől lett hangos a ház. Elkísérte őt Felfaluból Temesvárra, majd Budapestre, s az utolsó, fáradt

¹ Így kezdődik egy verse (*Ébredés*) második gyűjteményében. A köztudat feleségére vonatkoztatja, látszólag joggal, mert a költő ö vele nyitja meg a csalódás dalait. A vers azonban 1891 őszéről való s a Piroskára vonatkozik.

² Elválásuk egyik okára rávilágít egyik barátja, Karczag Vilmos a levelének következő helye: «Csak azt sajnálom, hogy Neked nem olyan asszonyt adott a Teremtő, aki együtt örvendeznék a te megérdemelt sikereiden.» (1894 febr. 19.)

³ Elválásuk ihlette a következő versekre: *Önismeret*, *Megcsendül még*, *Megemlegetsz*, *Válás után*, *Édes anyád*.

⁴ Többek között Szász Gerő 1894 jan. 5-i levelében.

sugár, amely a halálra vált költő szemét elhagyta, a hűséges, szerető élettárs könnyein tört meg.

Egy emberöltővel megelőztük az idő járását — ekkor, a 90-es évek második felében még fiatalon mosolyog egymásra a két boldog szempár. A családi érzésnek ez a melege a felfalusi tiszteletes úrnak legdrágább kincse. Költészetének is egyik leggazdagabb ihletője. S valamint csöndes, meghitt családi élete, költészetének ez a fele is csupa derű, csupa harmónia. Nincs benne semmi szertelenség, semmi romantika, a költő, szemérmes tartózkodással, még viszonzott költőiségét sem aknázza ki. Most nem jár mestere nyomán, s Petőfi helyett Arany példáját követi: a szeretett leányhoz írt dalait elrejtí a nyilvánosság elől, csak az ismeri, akiről szólnak. Beteljesedett boldogsága első hónapjaiban nem tud uralkodni érzelmein s szenvedélyes férfi heve egypár forró, de nem mindég ízléses szerelmi vallomásban robban ki — csakhamar azonban belátja, hogy nem méltó hozzá szerelmét így vásárra vinni, s innen kezdve forró érzésvilága megszűnik számára dalmotívumul szolgálni. Szerepét nemesebb érzések veszik át: a hitvese iránt érzett hála és hűség, a gyermekei születésén, testi fejlődésükön, lelkük megnyílásán érzett öröm az, amit családi verseiben megénekel — olyan érzések, amelyek egyaránt élnek minden családapában. S milyen szép az élet körükben, a „Senki szigetén”! Kint az életben, a nagy világban, munka és küzdés, tülekvés és lárma, otthonában, a kis világban, megértés és szeretet, megnyugvás és enyhülés:

Az egyikben naponta megsebeznek,
Ott rózsák nem, csak tövisek teremnek.
De a másik virágokkal rakott
S hullat sebemre édes balzsamot. (*Idehazu.*)

Ez a világ derű és boldogság, még télen is, mikor a tűzhely köré gyűlve hallgatja a kis család a száguldó vihar robogását, hát még nyáron, „erdők, mezők csillogó pompájában”. S a legszebb idill, mikor udvaruk virágos akáca alatt ülve, gyönyörködik gyermekei játékában, s hallgatja „a világ legszebb himnusz”-át, az altató dalt felesége ajkán, és szíve megtelik a legtisztább érzéssel, a szeretettel. (*Munkaközben.*)

Az életnek ezekben a megszokott jeleneiben egy egyszerű szív mozgalmait tükrözik, s még a képek is, amelyekben öltöznek, mindennapi vonásokból alakulnak — igazi díszük, egyben varázsuk, a melegség, a tisztaság és a végtelen gyöngédség. Hasonlóan egyszerű és kendőzetlen, de ép ilyenül meleg, tiszta, gyöngéd dalokból telik ki családi verseinek másik fele. Öreg szüleit rajzolja bennük, Petőfi módján, de nyilván a valósághoz híven: anyagiasság gondolkodású édesatyját némi humorral, de sohasem bántóan, édesanyját, „a legjobb anyát”, meglett férfikorában is gyermekiesen naívan, de gyermekiesen tiszta rajongással — s a mély érzésektől közvetlen, megható hangjai közé sohasem téved túlzó vagy keresett. Szabolcska lényének alapeleme, a szeretet, családi verseinek ebben a két csoportjában éli ki magát legteltesebben és legnemesebben, de legszívesebben is: a családi érzések nálunk ő az igazi költője, az ő költészetében buzog fölleggyakrabban, s ő szólaltatta meg legváltozatosabb hangjait. Lírájának legállandóbb indítéka is — egész kötetei vannak, így a *Csendes dalok* és a jellemző című *Dalok hazulról*, amelyek anyaga javarészből a családi életben rejlő költészetet fejt ki.

Felfalusi korszaka bontakoztatta ki egész gazdagságában költészetének egy másik indítékát, a természet világát. A természet képei már első verseit is színezték, a *Költeményekben* meg éppen sűrűn jelennek meg, de inkább csak mint kísérői, illusztrálásai a kifejezést kereső hangulatnak: költészetének tárgyává csak az első felfalusi kötetben lesznek. Tájképei ugyanabból a talajból hajtottak ki, mint családi költészete: a szeretetből. Szabolcska természetszeretettel páratlanul áll a 90-es évek költői között — a régiek közül is csak Petőfi és Tompa, az utána föllépők közül az egy Bárd Miklós vetekedik vele. Szerelmese a szabad természetnek, a mezőnek és az erdőnek, a fáknak és a virágoknak, a Tiszának és a hegyeknek, az égnek és a felhőnek; szeretettel napsütéses derűjében és zordon haragjában, néma csöndjében és madárdaltól hangosan. Egynek érzi magát a természetvilágával, átéli vele sorsának minden fázisát: mint az, s örvend ő is, ha tavasszal újra éled; együtt bánkódik vele, ha késő ősszel lehull a szírom, elszárad a levél, s ilyenkor,

„bolyongva szerteszét a halálra vált tájékon“, ő fogja le
 „síma kézzel, az utolsó virág szemét“.

Valami csodálatos bensőséggel merül el a természet
 képeibe, lelke szuggesztíókkal telik meg: nemcsak látja
 az akácfák fehér virágait, a vadrózsabokor hajladozó ágait,
 a „nyárfa fürtös fején rezgő ezüstlombot“, hanem hallja is
 szavukat, s amint kihallja a fák suttogásából, az erdő zúgá-
 sából az értelmet, akként megérti a fülemile dalát, a vad-
 galamb bűgását, a kakuk szavát is. De megérti a természet
 is hű barátját s egynek érzi magát vele: a rét selymes füve
 körülöleli és édes álmod sugall neki, a napsütötte báránnyel-
 ramosolyg és fölvidítja, a bölongató akácfa melódiát duruzsol
 fülébe fakadó verséhez,¹ a suttogó lomb, a virágos ág föléje
 hajol, megsimogatja arcát és vígasztalja, az erdő együtt sír
 vele bánatában, mikor búcsúzik a szeretett tájéktól — még
 a kis madarak is szóba állanak vele, mint egykor Assisi
 szentjével madár-testvérkéi. Sőt még lelki vívódásába is
 beleszól a nagy természet: megnyitja előtte — amit a
 hit nem tudott megtenni — a földöntúli élet reményét.²

Ezek a természeti képek nem olyan részletezők és sok-
 színűek, mint Tompa rajzai, festőiségben, mélységben, meg-
 ragadó erőben nem mérkőzhetnek Petőfi tájképeivel, Bárd
 Miklós leírásában is több a mozgalmasság, a szemléletesség,
 a meglepő újszerűség, de mennyi meleg érzés, mennyi kedves-
 ség van bennük és mennyi elevenség! Csupa szín, csupa
 élet mindenütt, és csupa lelkiség: kép és érzés, a termé-
 szet világa és a szív világa összeolvad; hol a természeti kép
 rejti magában a lelki mozzanatot, hol a költő megindulása
 emeli be a festő elemet a líra világába — így is, úgy is mindig
 tiszta dal az, amit kapunk. Alaptónusát az érzelem adja

¹ A *Vágy* című dalában olvasható ez a kedves kép — egyben
 kitűnően rávillant a dalteremtő lelki munka nehézségére:

A dalt, bár nem tudnám megírni,
 De elgondolnám gyönyörűen:
 — Bölöngató akácfalombok
 Vernék ki a ritmust körülém!

² Oláh Gábor: *Írói arcképek*, 1909. 125. l.

meg, a természetből ellesett vonások csak érzékelhetővé teszik, fölfokozzák vagy elmélyítik borús vagy derős hangulatát. Kivált az utóbbiak, a derős hangulatúak, érdekesek : velük Szabolcska egészen új festői eljárást hozott költészetünkbe. Ragyogó napsütésben, átlátszóan tiszta levegőben, feltelt, élénk színekkel ábrázolva a természetet, megteremtette költészetünkben a plein-air festést, úgy amint már korábban a képírásban megteremtette Szinyei-Merse Pál. Bár Szabolcska törekvése független a színek nagy magyar mesterétől, — bizonyos, hogy akkor még egy Szinyei-képet sem látott — a kapcsolat az új költői és az új festői irány között nyilvánvaló : mindkettőben ugyanaz a művészi fölfogás és művészeti elv valósult meg. Az egyezés a részletekig nyomozható. Olvasva a *Nyári felhők* következő sorait :

A fűbe hanyatt heverészve,
Nézek a kéklő, magas égre . . .
Az ég egyszín-kék, tiszta selyem,
Fény a magasban, fény idelenn . . .
Mikor egy perc : s mire észreveszem,
Már felleg a fénylő mennyezetem!

kinek a szeme előtt nem jelenik meg rögtön Szinyei-Merse *Pacsirtája*? Ép így a *Tele van a város akácfavirággal*, meg a *Virágos akácjék* című versek önkéntelenül fölidéznek emlékeztünkbe a *Virágzó almajék* című képet, nemcsak rokon tárgyakkal, hanem a természeti kép keltette hangulat azonosaságával. Ilyen plein-air festés Szabolcskának méltán leg híresebb tájképe, a *Hortobágy* is. Valójában diptichon : két összefűzött kép az alföldi róna nyári arculatáról. Az egyik délben mutatja be, a kanyargó Tiszával, a virágos rétekkel, a messze föltűnő habos délibábbal, a másik éjjel, a mély kék szobolozaton fénylő csillagokkal — a két ellentétes tónusú képet a hangulat egysége tartja össze : itt is, ott is csönd és nyugalom s a végtelenség fölemelő érzése a ragyogó égbolt alatt. De itt a természetnek részletesen és nagy művészettel kivitt rajza csak keret, s az igazán megkapó a képből kifejlődő gondolat — a magyar népdal születésének költői magyarázata :

Barna legény bámul	Fájó gyönyörűség
A csillag lángjába,	Amit gondol róla,
S rágondol a maga	Abból terem itt, hej,
Élte csillagára :	Az a sok szép nóta,
— Egy kékszemű lányra.	— Vagy ezer év óta!

Még több a fény, a sugárzás a *S jött a király* című tájképében. Szabolcska legmerészebb, legnagyobbszerű festése : valóságos dithyramb a színek és vonalak világában. A király, aki érkezik, a nap. Az egész természet várja a hajnal ébredését : a rózsás égen utolsót villanó csillag, az erdő őrszeme, a rezgőlevelű nyárfa, a kis virágok a hímes mezőben. Ekkor megérkezik a hajnali szellő, jelentve, hogy jó a király. A hegyek ormán kigyúl az örömtűz :

És jött a király,
Arcán az öröm tüze égett.
Fény, ragyogás előtte, utána,
Míg kincseiből
Tartott az arany,
Azt szórta, hová sugárai értek.

Majd ujdonatúj
Fényes ezüstöt
Hintett pazarul szét,
Erdőkre, hegyekre, mezőre, virágra,¹
S míg szerte a fénylő, zöld sátrak alatt
Sok száz piciny ajkról megzendül a dal
És csattog a himnusz :
Megfordul a szellő
A lány zenehangot szárnyára veszi,
És száll vele, száll, száll,
Ragyogva közelgő királya elébe.

A természet legpompásabb tüneményének, a napkeltének ez a festése¹ költőiségben méltó párja annak a kitűnő képnek, amelyet Jókai adott róla a *Sárga rózsában*.²

¹ A költemény a későbbi kiadásokban ezt a címet viseli : *Májusi napkeltekor*. Az új cím jól megnevezi a vers tárgyát, de nem olyan hangulatkeltő, mint a régibb — nyilván félt a költő, hogy az félreértést kelthet, s a verset majd allegóriának veszik.

² Szabolcska festő költészetéről értékes megállapításokat és finom megfigyeléseket ad Gálos Rezső egy Szabolcskáról tartott előadásában.

Az érzelmi elem ebben a költeményben látszólag egészen visszavonult a leíró mögé, de a hang lüktetéséből, az ujjongó szólamokból, a ragyogó képekből kiérzik a költő gyönyörködése a fény diadalában, s a magasan szárnyaló festő költemény lényegében mégis líra.

Szabolcska felfalusi költeményeinek egy másik csoportjában szintén elrejtí az érzelmet — ezúttal az elbeszélő elem mögé. A két elem vegyítése a legművészebb abban a kis költeményben, amelynek címe *Dal a kis Demeter Rózsikáról*. A legegyszerűbb, de legszomorúbb dal, amit egy kis parasztleányról írtak. A kis Demeter Rózsika maga volt a jóság, a szeretet, az istenfélelem — ha a XV. században Firenzében él, szende angyalaihoz nem találhatott volna méltóbb modellt az áhítat legnagyobb művésze, Beato Angelico. Orvosságért beteg anyjának a szomszéd városba ment, de útban érte a vihar — így találták élettelenül, imádságra kulcsolt kezében az orvosságos üveggel. A dal szárnyra kelt s Szabolcskának első felfalusi kötetében lenyomatott másik két dalával, *A Grand Cafében* és a *Salzburgi csapszékben* címűekkel¹ élnek ma is, nem vesztek semmit frisseségükből. A két utóbbi egy-egy mindennapi kép, de a rajz mögül, mint a *Demeter Rózsikában* is, egy hatalmas érzés csap föl megérázó, magával ragadó erővel. A külföldi tárgyú versek kettős képei mozgalmassabbak. Amaz egy fényes kávéház világát mutatja be ; egyik felén a párizsi közönség, amint érzéketlenül hallgatja a magyar nótát ; másik felén a hazájától elszakadt költő, akit könnyekig meghat az idegenben fölhangzó *Kondorosi csárda mellett*: a kettő ellentétéből fejlőd ki elénk az az erős faji érzés, amelyben a vers fogant. A *Salzburgi csapszék* egy való és egy elképzelt jelenetben tükrözi a két faj eltérő jellemét. A német kocsmában verkliszó meggesőr mellett összepöröl a két vetélytárs — ez a látott kép ; nyomán föltámad a költő lelkében egy másik : egy Tiszaparti kocsmában talál egymásra két féltékeny magyar — nem sokat beszélnek, de az erősebb kiveri a gyöngébbet. A költő nem mondja, mennyivel különbnek tartja a magyar legényt, t. versében mégis lobog a magyar önérzet, a nemzeti büszkeség.

¹ Mind a kettő a *Hangulatokban* olvasható.

A köztudat ebben a három költeményben látja Szabolcska költészetének tetőződését. Teljes joggal. A költő az ihlet egy-egy szerencsés pillanatában olyat alkotott, ami méltó volna legnagyobb lírikusaink tollára, s ami a magyar szellemnek mindenkor kincse marad. Mindegyik verse egy-egy történet, az egyik általános emberi, a másik kettő sajátosan magyar, a fantázia erejével képpé formálva. A képek méreteikben kicsinyek, szinte miniatűrök, rajzukban szegényesek, de színesekek és csodálatosan élesek s egyének sorsában az egyetemeset vagy a nemzeti génuszt állítják szemünk elé. Mindenütt lüktet az élet, — még a halott Rózsika kézmozdulatában is érezzük az élet, a lélek utolsó megmozdulását! — mindenütt az emberi szív világa a maga belső igazságával. A művészet diadala ez az anyag, a valóság jellemzővé eszményítve.

A megkapó tárgy s az ábrázolás művészete mellett e versek hatásának harmadik eleme a rajtuk eláradó líraiság. Látszólag tiszta epikumok, a szegény Demeter Rózsika megható sorsa is csak az utolsó versszakban csalja ki a költő szívéből a fájdalom és a lázadás hangját, a másik kettőben meg egészen elrejtí magát előlünk a lírai elem: mégis mindegyik lényege szerint egy-egy érzés illusztrálása, mindegyikből kiérezzük a költő lelki megindultságát — épen azért szólnak úgy a szívünkhöz, kivált a *Grand Café*-ban, amelyben az események szinte teljesen lírává dilaálódnak.

Szabolcska e három «nagy» költeményén kívül egész sorát írta a hozzájuk hasonló verseknek, már korábban is. Ilyen volt, láttuk, a *Balla Maris*, valamint ugyancsak a *Költemények* kötetben a *Föllebbezés*: a kis Emma esete, akire büntetést mértek, mert gyermeki boldogságában fölnevetett az imádság alatt; sőt volt ilyenféle már a négy genfi vers között is, az *Alice*: a költő kalandja a bájos francia leánnyal, aki a véletlenül az emlékébe vésődött magyar mondat, «Szeretlek szívből, igazán», kedves ismétlésével rózsás, de meg nem valósulható ábrándképet varázsolt egy pillanatra a költő elé. A későbbiekkel együtt egész kis gyűjteménnyé szaporodtak e versei — legismertebb köztük *A levél*: az urak nem merik megmondani a levéllel házaló írástudatlan özvegy Demeternének a benne foglalt szomorú

hírt. Bennük Szabolcska egy új költői fajt fejlesztett ki, a maga egyéni műfaját, a lírikus elbeszélést. Románcszerű költemények, a «ballada és a genre-kép határán»¹ egyszerű történetek az életből, kivált a falu világából, rendesen szomorú vagy épen tragikus kifejelettel, a lehető legkevesebb szóval, gyakran csak 12 sorban, elbeszélve, de mindig sejtetve az események mögött a szereplők lelki mozgalmait. Lényegük szerint tehát epikumok, de a költő annyira együttérez szenvedő hőseivel, s a maga érzelmi megindultságát annyira át tudja terjeszteni az olvasóra, hogy e versei, objektív, tényyszerű előadásukban is, valósággal lírikumokkal hatnak s dallamos, énekelhető formájukkal egészen dalszerűek. Olyan tiszta dal, mint a *Grand Café*-ban, nincs több köztük, mind a korábbiakban, mind a későbbiekben erősebb az elbeszélő elem, de mindegyikben, még a legsúlyosabb tartalmúakban, a leggazdagabb szövésűekben is, van bizonyos könnyedség és lehelletszerűség, hangulatosság és báj — gazdag és meleg lírizmus.

Egyik kevésbé ismert elbeszélését bemutatom. Nem olyan lírai, mint a többi, de bár legrövidebb mind között, a legmozgalmasabb is: tíz sorban ugyanannyi esemény.

Legyen hű minden lány...

Mikor Kispál Danit katonának vitték,
Fehér Zsófi meghal, széltire azt hitték.

Nem halt meg, kilábolt valahogy belőle
S más menyasszonya lett, alig esztendőre.

Kispál Dani megjött rövid szabadságra,
S visszament, visszament — örökös rabságra.

Fehér Zsófit másnap sokan elsiratták,
De nem a halottat, az *élőt* siratták.

Fel is írták szépen a Zsófi fejéhez:
«Legyen hű minden lány a szeretőjéhez!»

¹ Horváth János megállapítása. *Akadémiai Értesítő*, 1924. 78. l.

Ezek az érzelmes történetek lettek Szabolcska legnépszerűbb versei — értékükkel és hatásukkal vetekszik irodalomtörténeti jelentőségük. Velük a költő nemcsak költészetünk anyagát gazdagította, hanem a költészet számára új lehetőséget nyitott, új formát talált az érzések tolmácsolására. Nem járt ugyan töretlen úton, Petőfi genre-képeiből és románcaiból, Arany első balladakísérleteiből merítette az ösztönt, de amit átvett, azt a tömörség, mozgalmasság és líraiság felé továbbfejlesztve, a maga egyéni műfajává képezte ki. Az irodalom fölkapta, egyre-másra termettek a hangulatos verses elbeszélések, de jellemző erőben és szűkszavúságban, líraiságban és dalszerűségben egyik sem érte el a mintaképet. A műfajnak legnagyobb mestere Szabolcska maradt.

Nagyobb kompozíciókon sem ekkor, sem később nem próbálta meg erejét — Munkácsy koszorújára nem vágyott, megelégedett Meissonier-ével. Még az epika tiszta fajai sem vonzották, s ami epikumot írt, az mind lírai jellegű. Ilyen a legterjedelmesebb, legmerészebb elgondolású verse, *A notre-dame-i toronyóra*. A költő Párizsban nyugtalanul hánykolódik ágyán — egyszerre megszólal a székesegyház órája és éjfélt üt. A mélyen kongó hangok földézik egy gyermekkori olvasmányának, egy lovagregénynek emlékét, amelynek döntő fordulatót ez a szólam vezette be :

«Épp a tizenkettőt ütötte
A notre-dame-i toronyóra.»

Az álom és ébrenlét mesgyéjén dolgozni kezd a fáradt agy. Fölvonultatja a regény három hősét, a kegyetlen királyt, a szende királyleányt és a szerelmes lovagot, homályosan földerengő történetükbe, az öntudat megbénult működése folytán, belevegyíti a maga szerelmi életének mozzanatait és szubjektív hangulatait : emlék és valóság bizarr képekké olvad össze, s közöttük, mintegy félálomban, imbolyogva halad a kettős mese, a hősé és a költőé, töredezett képzetek, félig kimondott gondolatok, szaggatott mondatok során — de a hangoknak ebből a látszólagos zavarából tisztán kicsendül a vezérmotívum, s a költő biztos művészettel magasabb,

psychologiai rendet teremt a szívnek és elmének zavaros játékába. S a költemény végére érve észrevesszük, hogy a költő valóban játszott velünk: az epika álarcában lírát adott, tiszta lírát — hősei szerencsétlen sorsában a maga szerelmét könnyezte meg:

Ók nem lehettek soha egyek
 — Mennyit könnyeztem én ezen;
 Hiába vártak mind a ketten,
 Emlékezem, emlékezem!
 S miattad im', most is zokogva
 Borúlok arccal vánkosomra,
 Míg ah, fölöttem egyre kong, kong —
 A notre-dame-i toronyóra.¹

CSÁSZÁR ELEMÉR.

¹ A verset a költő Párizsból keltezte; kötetben először a *Hangulatok* hozta. Alapja a Piroska iránt érzett szerelme.

NÁPOLYI JOHANNA.

(Az asszony.)

Alig van történeti alak, kiről ellentétesebb ítéletek hangzottak volna el, mint Johannáról. Az egykorú nápolyi történetírók valóságos mártírt és nemzeti hőst formáltak belőle, a külföldiek pedig politikát vittek leírásukba és hazájuknak Nápolyhoz való viszonya szerint mondtak ítéletet a királynőről. Az újabb kor történetírói általában a XVI. században író Costanzo és a nyomán dolgozó Summonte után indulnak. Mindkettő humanista történetíró, kinél kritikáról és az igazság kereséséről szó sem lehet. Esztétikai célt tűztek ki maguk elé: a megindítást és a gyönyörködtetést. Johannában tragikus hősnőt láttak, kit idegen férjei nem tudtak megérteni, s kinek lelki emelkedettsége és testi szépsége mellett a kegyetlen végzet megaláztatást és meghurcoltatást juttatott osztályrészul. Ebbe a hibába esett az angol Saint Clair Baddeley is. Ezzel szemben a mai történeti iskola szakít a humanista és romantikus történetiszemlélettel s iparkodik Johannával szemben is objektív ítéletet mondani, ami azonban nem mindig sikerül. Annál nagyobb érdeklődéssel várhatjuk az Anjou-kor francia kutatójának, Émile Léonardnak Johannáról szóló művét, melyet 10 évi levéltári kutatás után írt, s melyből 1932-ben a Johanna ifjúkorát felölelő két kötet jelent meg.

E tanulmányal célom — lehetőleg a részletek mellőzésével, de mégis figyelembe véve a lelki adottságot, a fizikum, nevelés, korszellem, környezet járulékait — megrajzolni Johanna egyéniségét úgy, ahogy tárgyilagosan a források világánál látom.

Atyja Carolus Illustris, Nápoly trónörököse, anyja Valois Károly leánya, Mária volt. Az atyáról Giovanni Villani, ki mint Firenze signoreját személyesen ismerhette őt, tömör jellemzést ad. Nem volt valami bátor és okos, szerette a vidám életet, a nőket és a tétlenséget. Az anyát a középkori nápolyi írók azzal vádolják, hogy ő és két francia rokona, Valois Katalin tarantói, és Périgord Ágnes durazzói hercegnők rontották meg a nápolyi nők erkölceit. Ez természetesen nemzeti elfogultságtól diktált túlzás. Tény az, hogy Mária könnyelmű, társnői romlottak voltak, de a női erkölcsök elfajulása Nápolyban előbbre vihető vissza.

Johanna 1326-ban született s korán árvaságra jutott. 1328-ban ugyanis meghalt atyja, három év múlva egy bari zarándoklat alkalmával követte férjét a sírba Mária is. Így a két gyermek, Johanna és a posthuma Mária apa és anya nélkül nőtt fel. A nagyszülőkre várt volna a feladat, hogy unokáik nevelését irányítsák, azonban ezek közvetlenül nem igen foglalkoztak a gyermekekkel. Róbert a kormányzás gondjaival volt elfoglalva, majd fia halála után mindjobban a túlvilág felé fordult, prédikációkat írt, beszédekot mondott, theologiai vitatkozásokban vett részt, s nagyobb joggal kapta meg a «re di sermone», mint a «bölc» melléknevet. Sancia, az öreg királyné, igazi középkori típus, mélyen vallásos lélek, aki férje szerelmi kalandjai miatt sok lelki tortúrán ment keresztül s csak a vallásban talált vigaszt. Udvara tele volt spiritualisokkal, fraticellikkal, s ezeknek a pápával és a hivatalos egyházzal vívott harcai jobban érdekelték őt, mint unokái sorsa, annál is inkább, mert ő a gyermekeknek mostoha nagyanyjuk volt. Így a leánykák nevelését a család védszentje, az imént kanonizált Lajos toulouse-i püspök védelme alatt Filippa di Catania intézte mint maestra. A korra jellemző a trónörököső maestrájának megválasztása.

Filippa trapani mosónő volt, s mint dajka került Róbertnek, Nápoly trónörökösének udvarába (1301). Jó modorával, alkalmazkodó képességével csakhamar megkedveltette magát az udvarnál, s alacsonysorsú, de ügyes második férjével együtt bámulatosan emelkedtek, míg végre a férj udvarmester lett. A ravasz asszony, kiben alantas származásának

durvaságához és elszántságához a finom környezet raffinált romlottsága járult, élénk részt vett az udvari cselszövényekben és nélkülözhetetlenné lett az uralkodó párra. Így esett rá a választás, mikor Johanna számára nevelőnőt kerestek.

A környezet, melyben a gyermek nevelkedett, nem volt ideálisnak mondható. Maga Nápoly az akkori időkhez képest világváros. A XIV. század végén egy német utazó így kiált fel: Ki látott valaha szebb és erősebb várost Nápolynál? Természeti szépségei, kedvező fekvése biztosították emelkedését. Népe ssége folyton szaporodott, de a nápolyiak gőgjükről, állhatatlanságukról, forradalmi vágyukról, s mindennekfelett vizzálykodó szellemükről voltak nevezetesek.¹ Szerették a mulatságot, hajszolták az élvezeteket. Ifjú nők lovagok társaságában a tengerparton táncoltak, Bajaban orgiákat csaptak s olyan fényűzést fejtettek ki, hogy Róbert kénytelen volt rendelettel szabályozni a ruházkodást — természetesen eredménytelenül. Az idegeneknek különösen feltűnt, hogy a nők botrányosan festették arcukat, sőt hajukat is. Voltak szereik, melyekkel a bőrt lágyan lehetett tartani, a vörös foltokat az arcról eltüntetni, a szemek fényét visszaadni, a fogakat, kezeket fehérre tenni.

Ezek külsőségek, de sokszor a belsøre engednek következtetni. Jellemző az előkelő nőkre, hogyan bátorítja a szerelem istenasszonya Boccaccio Fiamettáját. «Ne tegyen vonakodóvá az a körülmény, hogy férjed van . . . városod, mely végtelen sok társnőt tud neked mutatni, elnézi a hűtlenséget.» Különb en is a férfiak hasonlóképpen cselekednek, tehát nem esik rajtuk sérelem. Nápoly tele volt javasasszonyokkal, mindenre kapható boszorkányokkal, kik jó pénzért szívesen álltak a nemes hölgyek rendelkezésére. Voltak szereik, melyekkel a szeretett férfi szívét a nő magához láncolhatja, de voltak olyanok is, melyek visszaadják a nőnek szabadságát. A méregből a rendes adag egy hónap alatt elvégzi észrevétlenül feladatát, de nagyobb adagnál két hét múlva bekövetkezik a kívánt eredmény. Róbert

¹ Schipa M.: *Contese sociali napoletane nel medio evo*. Arch. Stor. Nap. XXXI—XXXIII. évf. (1906—8.)

szigorú büntetést szabott a boszorkányokra, de kiírtani nem tudta őket.

Maga az udvar is érdekes képet mutat. Két szélsőséges irány látható itt. Az élvhajhász királyból — miként már említettük — öregkorára vallásos, a világtól elfordult ember lett. A joachimita miszticizmus felé hajló királyné pedig valóságos apácaéletet élt a szigorú spirituális barátok körében. Az öreg királyi pár példája azonban nem igen talált követőkre. Magában a királyi családban Róbert uralkodása alatt napirenden voltak a botrányok. János herceg például nőül vette Achaja örökösnejét, hogy a tartományt megszeresse, azután hamis vád alapján ifjú nejét börtönbe záratta, hol a szerencsétlen áldozat életét befejezte. Maga a herceg új házasságot kötött Perigord Ágnessel. Fülöp herceg eltaszította magától az állítólag házasságtörő Ithamart s Valois Katalinnal lépett új házasságra. Ez a Valois Katalin férje halála után köztudomás szerint szerelmi viszonyt folytatott az egyszerű kereskedőből éppen a viszony folytán magas polcra felvergődött firenzei Acciajuoli Miklóssal.

Ilyen környezetbe született bele az anyai és atyai részről is terhelt Johanna. Róbert nem volt elég előrelátó, hogy unokáját az erkölcsi mételeytől megóvja, egyébként azonban iparkodott a két leány jövőjéről gondoskodni. 1330. nov. 4-én a Castel Nuovóba gyűjtötte országának nagyjait s közölte velük, hogy trónjának örökösül Johannát, ennek halála esetére Máriát jelölte ki.

Nemsokára azonban nagy szomorúság érte a királyt. A gyermekek az akkor gyakori és veszedelmes betegségbe, himlőbe estek és életük komoly veszedelemben forgott. A királyt érzékenyen érintette ez a csapás, s az egyébként zsigori uralkodó nagy alamizsnát osztott szét a szegények közt, hogy imádkozzanak «Johanna úrnőért és Máriáért.»

A gyermekek felgyógyultak, s a nagyatyja elérkezettnek látta az időt, hogy régi tervét megvalósítsa. A középkorban — főleg fejedelmi családokban — gyakori a gyermekeknek zsengekorukban való eljegyzése. Természetesen itt a politika az irányadó, a leendő jegyeseknek beleszólásuk nincs. Mindkét részről az atya tárgyál mégis azzal a különbséggel, hogy a

leány jogilag sem szerződő fél, csak szerződés tárgya, a fiú ellenben szerződő fél, kinek nevében az atya mint az ő képviselője tárgyal. Újabb eljegyzést kötni csak a másik fél beleegyezésével lehet. Róbert a leányok eljegyzése ügyét mennél előbb el akarta intézni, hogy a gyermekeket későbbi kellemetlenségektől megóvja. A király ugyanis fia halála után aggodalommal látta, hogy a királyi rokonok, a tarantói és durazzói hercegek, mennyire törtetnek a trónra. Különösen a két hercegnő, Valois Katalin és Perigord Ágnes, nem csinált titkot belőle, hogy családjának akarja megszerezni a koronát. Róbert jól ismerte sógornőit és tudta, hogy ha az egyik fél célt ér, a másik nem fog abba belenyugodni. A dolgot komplikálta még a magyar királynak, Károly Róbertnek magatartása. Károly Róbert, kit nagyatyja, II. Károly, VIII. Bonifác pápa segítségével megfosztott a nápolyi trónörökösödéstől, nem tudta felejtetni a rajta esett sérelmet s követelte a salernói hercegséget és a Honor Montis Sancti Angelit, mint a trónra való igényeinek zálogát. Róbertet izgatta unokaöccsének magatartása, félt, hogy halála után zavart okoz, azért meg akarta azt előzni. A pápa jóváhagyásával felajánlotta a magyar királynak, hogy két unokáját eljegyzzi a két kis magyar herceggel. Így a magyar Anjouknak kilátást nyújtott a nápolyi trónra, s egyszersmind — úgy vélte — útját vágta a nápolyi hercegek vetélkedésének is. Hosszú tárgyalás után létrejött a megegyezés, melynek értelmében Johannát az ifjabb fiúval, Endrével jegyezték el. Róbert a gyermeket calabriai hercegi címmel tüntette ki, s a szerződés értelmében az ifjú pár Róbert király halála után együtt fog uralkodni. A király a jegyesek számára külön udvartartást rendezett be, nagy szeretettel vette őket körül, s különösen Johannát dédelgette, kinek minden kívánságát teljesítette. Így érthető, hogy míg 1338-ban az udvartartás a sok léhűtővel együtt 3020 unciába került, Johanna a február—augusztus hónapokra 1709 uncia aranyat kapott ruhákra, ékszerekre, ajándékokra.

A leány szépen fejlődött: a kortársak egyértelműen dicsérik szépségét. Az egykorú vers szerint

Giovanna regina

Grassa nè magra bella el viso tondo,
Dotata bene della virtu divina,
D'animo grato, benigno, jocondo.¹

Tehát normális testalkatú, szép, kerek arcú, vidám, jóságos és kedves volt. Boccaccio, ki jól ismerte a hercegnőt, «gaia e leggiadra», «vidám és kecses» jelzőkkel díszíti fel, a *Híres nőkről* írt munkájában pedig «gyönyörű jelenségnek és vidám arcúnak» mondja. A magyar-párti Gravinai Domokos szintén mint kiváló szépségről emlékezik meg róla. Előkelő társadalmi állása, szépsége és fiatal bája volt tragédiájának okozója is. Nápolyi és idegen lovagok tömege rajongta körül, kik között akadtak ideális rajongók, de nagyobb számban voltak a horatiusi «Carpe diem» elvnek vallói. Az előbbi csoportba tartozott a tökéletes lovag hírében álló Mantuai Galeazzo, ki olyan szerencsés volt, hogy a hercegnővel táncolhatott. A szép Johanna teljesen elbűvölte a lovagot, aki fogadalmat tett, hogy addig nem nyugszik, míg le nem győz két kiváló lovagot és ezeket hölgye elé nem vezeti. A kor szokása szerint ugyanis, ha valaki nem ismerte el, hogy az illető lovag hölgye a világon a legtökéletesebb, ki kellett állnia bajnoki viadalra, s ha a mérkőzésben vereséget szenvedett, a győztestől hölgye elé vezetve annak bizonyos tekintetben rabszolgája lett. Galeazzo az egész nyugatot bejárta, míg talált két lovagot, kik legyőzötteknek vallották magukat. A hercegnő örömmel fogadta a lovagokat, aranylánccal ajándékozta meg és elbocsájtotta őket.²

Johanna felszínes tudással rendelkezett, de kétségtelenül

¹ *Sulla discendenza di Carlo I. d'Angio*. Közli L. Correr. Arch. Stor. Nap. v. k. (1880). 617. l. A költemény leírása megfelel a miniatureképnek, mely Johannát Tarantói Lajossal együtt ábrázolja a Statuts de Saint Esprit kódexében. Ez az egyetlen autentikus képe. B. Croce: *Storie e leggende Napoletane*. Bari. 1919. 278. l. — Johanna anyjának, Valois Máriának síremléke 1335-ben készült el, s ezen is rajta van a kis Johanna és Mária. Róbert síremlékén ülőalakban, királynői díszben látható Johanna alakja ezzel a felírással: Regina Johanna. S. Frascetti: *I sarcofagi dei reali Angioini in Santa Chiara di Napoli*. L'Arte. I. 1898. 400. l.

² Papon: *Histoire générale de Provence*. Paris. 1777—1786. III. k. 140. l.

kiváló tehetségű nő volt. Ebben a korban még a nők szellemi kiképzésére nem sokat adtak. Philippe de Navarre a XIII. században azt kívánta, hogy minden asszony tudjon fenni és varrni, mert ez a szegénynek kenyérkeresete lesz, a gazdag pedig meg tudja bírálni mások munkáját. Írni, olvasni nem kell tudnia, mert az asszony írástudása már sok bajnak volt a forrása. A XIV. században élő Barberini is magáévá teszi ezeket az eszméket és bár megvallja, hogy nem lehet megőrizni azt a nőt, aki magát nem akarja megőrizni, az apáca-életre szánt nők kivételével ellenzi a nőnek írás-olvasásra való tanítását. A nemes nő, ha van tehetsége, tanulhat hárfát, hegedűt, de ha külső nő tanítja — ez jellemző! — a leckén mindig legyen jelen egy szolgáló.

A kolostorban nevelkedett nemeslányok, mint pl. Fiametta, a varráson és konyhaművészetben kívül mégis elsajátították az írást, olvasást, számvetést. Johannát, a trónörökösöt a hit elemeire és kevés tudományra oktatták. A király, ki maga legalább is érdeklődött a tudományok iránt, azt kívánta, hogy unokáját előkelő urak szórakoztassák szép és hősi tettek elbeszélésével, melyeknek maguk szemtanúi voltak, vagy melyeket előkelő lovagoktól hallottak. E mellett hímzésre, varrásra oktatták a kis hercegnőt és a király boldog volt, ha unokájától varrt köntösben járhatott.

Erkölcsei tekintetben — miként láttuk — nagyon rossz iskolája volt a hercegnőnek. A déli vérmérsékletű, szülei könnyelműségét öröklő leány olyan környezetben nevelkedett, melyből hiányzott az erkölcsi érzék, s a gyermek szenvedélyeit nem kiírtani, hanem táplálni törekedett. A nagyszülők ugyan intézkedtek, hogy a gyermekekkel időnkint érdemes apácák társalogjanak, őket a tiszta erkölcs útján irányítsák, ezek azonban nem tudták ellensúlyozni az állandó környezet romboló hatását. A műveletlen és durva erkölcsű Filippa nem volt alkalmas a fejlődő leány erkölcsi vezetésére, a trónörökös nő együtt nevelkedett a maestra lelke mélyéig romlott leányával, vagy unokájával, Sanciával,¹

¹ Maga Johanna mondja: «a mondott Sancia kora ifjúságától körülöttünk nevelkedve... amennyire akkor ifjú kora mellett tehetne, nekünk szolgálni buzgón iparkodott.» Reg. Ang. V. 345. p. 50—51.

s az udvar tele volt hasonló típusú, mindenre kész nőekkel. Az előkelő társaság egyik találkozóhelye a Castel Nuovo volt, itt tartották a Corte d'amorékat és egyéb összejöveteleket. Ezeken a firenzei kereskedő, Boccaccio nem egyszer olvasott fel sikamlós novellákat, melyek kétségtelenül nem hatottak erkölcsnemesítőleg az azokon megjelenő fiatal leányra. Az udvarban különben is voltak bőven olyan egyének, kik a leendő uralkodó kegyét azzal akarták megszerezni, hogy a bűnre rávezették.

Így kezdődik a szakadás a jegyesek közt. Természetük ellentétes. Endre igazi észak szülötte. Hideg, magabavonuló, elmélyedő természet. Kedélyét borússá teszi az elhagyott családi otthonra, a fényes visegrádi udvarra való visszaemlékezés. Komoly, derék magyar környezet előtt ott lebegett a Zách-féle véres tragédia, melynek majdnem áldozatul esett az egész királyi család, s ezért nagy gonddal óvták urukat az erkölcsi mételyektől. Johanna déli vérmérsékletű, könnyelmű, élvhajhász, multságokra vágyó, ki mindinkább elfordul komoly, sőt talán komor jegyesétől és a királyi ház vidám hercegei s az udvar kalandokra vágyó lovagjai közt kereszórakozást. Leveti lányos szemérmét, s egyik szerelmi viszony a másikat követi. Ezekről nem chronique scandaleuse-ök, hanem komoly, szavahihető kortársak emlékeznek meg.¹

A politika szintén közrejátszik a jegyesek közt tátongó szakadék elmélyítésében. A tarantói és durazzói hercegnők még Johanna eljegyzése után sem mondtak le a reményről, hogy a trónörökös nő kezével a koronát is megszerezhetik családjuk egyik tagjának. Hogy céljukat elérjék, a trónörökös nő környezetében híveket szereztek, kik Johannát leendő férje ellen ingerelték és figyelmét iparkodtak az illető hercegi család egyik tagjára irányítani. Külső segítséget is igénybe vettek, hogy Endrét a tróntól távol tartsák. A duraz-

¹ Gravinai Domokos így jellemzi az ifjú királynőt: «tota facta est laeta, vana, iuventute seducta», s elmondja, hogy az esze mindig a táncon, lovagláson, lándzsatorésen jár. (*Chron. de rebus in Italia gestis.* Muratori Ss. t. XII. p. 111. Carducci-Fiorini kiadás. 8. l.) Szerelmi kalandjairól a legtöbb egykorú író megemlékezik, így G. Villani több helyen is.

zói hercegnő fivérét, a nagybefolyású Taleyrand bíborost használta fel, hogy a pápánál elgáncsolja a magyar herceg megkoronázását. Katalin, a konstantinápolyi címzetes császárné és tarantói hercegnő, a francia királyra támaszkodott. Ez időben vetődött fel ugyanis a kérdés, vajjon a francia, vagy a magyar Capetek fognak-e világalomra szert tenni. A francia Capeteknek tehát érdekükben állott a magyar királyi ház nápolyi hatalmi törekvéseit elgáncsolni. Fegyveres erővel ezt nem kísérelhették meg az imént kitört francia-angol háború következtében, tehát a francia érdeket szolgáló Kelemen pápát akarták felhasználni a tarantói hercegek érdekében. Közben a két hercegnő az öreg királynál is fondorkodott és nem eredménytelenül. Róbert ugyanis teljesítette a Károly Róberttel kötött szerződés első részét és 1342-ben megtörtént az ifjú pár esküvője, megsértette azonban a szerződés második részét, mikor halálos ágyán csak az unokája iránt leteendő hűségesküre hívta fel az urakat. Ennek az intézkedésnek nagy diplomáciai párviadal lett a következménye, melynek színhelye az avignoni udvar, szereplői pedig a magyar és nápolyi királyi családok voltak.

Endrére nézve nagy csapás volt Róbert halála, mert helyzete ezután tarthatatlanná vált. Petrarca az ifjú párban két bárányt lát, melyet farkasok őrizetére bízta, s a királynő tanácsadótestületét pestishez hasonlítja. Majd felkiált: «Részvételt vagyok irántad, kedves Parthenopém!»¹ A két bárány közül Endrének volt szomorúbb sorsa, míg a másik a farkasokkal tartott. Johanna ugyanis nagyatya halála után teljesen átadta magát az érzékiségnek, férjét pedig megvetette, s példáját követték az udvaroncok, kik valósággal úgy bántak a szegény herceggel, mint valami bohóccal. Az öreg királyné megundorodott a bűnös udvartól, suor Chiara néven kolostorba vonult, s ez a körülmény teljesen felszabadította a romboló szenvedélyeket. Mindinkább világossá vált, hogy Johanna szabadulni akar férjétől és törekvését támogatja szolgálatkész környezete is. A hű magyarok szomo-

¹ Fracassati: *Francisci Petrarcae Epistolae de rebus familiaribus et variae*. Florentiae. 1861—1863. I. IV. Ep. VII. és L. V. Ep. II.

rúan szemlélték a dolgok fejlődését, s mikor úgy vélték, hogy uruk élete forog kockán, híven ecsetelték a nápolyi viszonyokat a magyar udvar előtt. Az aggódó anya vállalkozott a nagy útra, hogy maga is meggyőződjék fia veszélyes helyzetéről, és őt szükség esetén magával hozza. A ravasz királynő és a szemfényvesztő udvar, hogy a botránnyt elkerülje, elvakította az özvegy királynét, ki — saját szavai szerint — számottevő nápolyi személyektől is hallott ugyan a fiát fenyegető veszedelemről, de a hiúság elámitotta benne az aggódó anyát és megnyugodva tért haza Magyarországra.

Közben megindult a diplomáciai küzdelem Avignonban a magyar és a nápolyi udvar között. A harc Endre megkoronáztatása körül forgott. Johanna dacosan kijelentette a pápának, hogy nem hajlandó részt adni férjének az uralomból. Valois Katalin ugyancsak felhasználta e célból a francia királyt, Ágnes durazzói hercegnő pedig élénkebb tevékenységre sarkalta fivérét, Taleyrand bíborost. Az erélytelen pápa, kit a magyar udvar is erősen szorongatott, végre féleredménnyel zárta le a küzdelmet. Elrendelte ugyan Endre megkoronáztatását, de csak mint Johanna férjéét. A herceget ez az eredmény is felvillanyozta, kitört belőle az elfojtott keserűség és meggondolatlanul előre jelezte, mi vár azokra, kik gúnyt űztek belőle. A közelgő veszedelem tette buzdította az érdekelteket, és a szerencsétlen herceget Aversában meggyilkolták.

Johannának feltétlenül tudnia kellett a készülő merényletről, de nem akadályozta meg, mikor megtehetette volna. Erzsébet özvegy királyné a pápához írt levelében egyenesen viricidának, férjgyilkosnak nevezte menyét, kétségtelenül Nápolyból nyert információk alapján, s ez a vád később is felbukkant, miként a következőkben látni fogjuk.¹

Johannából ekkor már az erkölcsi érzék teljesen kihalt, amit bizonyít Endre halála után tanúsított viselkedése. Bármennyire gyűlölte férjét, ha ő távol állt a gyilkosságtól, a szörnyű gazzettnek meg kellett ráznia, és az eset hatása alatt

¹ L. *András herceg tragédiája és a nápolyi udvar*. Budapest, 1928. c. tanulmányomat.

kellett állnia, mikor hat héttel a gyilkosság után, közel az időponthoz, melyben Endre állítólagos gyermekét megszüli, a pápához fordult dispenzációért a Tarantói Róberttel kötendő házasságához. Ez még a túlságosan neki kedvező Kelemen pápát is felháborította, s figyelmeztette a királynőt, hogy eljárása kihívja a magyar udvar bosszúját. A pápa intelme azonban nem akadályozta meg Johannát abban, hogy Róbert herceggel egy fedél alatt lakják. De Róbert dicsősége sem tartott sokáig. Mikor anyja temetésére a S. Domenico-templomba távozott, Johanna bezáratta az erőd kapuját, s újabb engedélyért fordult a pápához Tarantói Lajossal kötendő házasságához. A történelem Johannájára tehát nem illenek rá a szavak, melyeket Rákosi Jenő, a költő ad ajkára :

Egy egész
Világ állott közöttünk, amíg élt,
Hogy meghalt, nem hagyott csak levegőt
Se közöttünk.

Sokkal találóbb Sienai Szent Katalin jellemzése: «Femina che si volge, come la foglia al vento.» (Asszony, aki forog, mint szélben a falevél.)¹

Azonban már közeledett a bosszú. Nagy Lajos nagyszabású előkészületeket tett a nápolyi expedícióra, a pápa viszont mindent elkövetett, hogy elhárítsa a fenyegető veszélyt. Lajos hajlandó volt a személyes bosszúállásról lemondani, ha a pápa megfosztja a férjgyilkos nőt trónjától és a koronát átviszi az ő családjára. Kelemen ki is küldte Bertrand bíborost, hogy a királyi család tagjai ellen a vizsgálatot lefolytassa, a magyar király előtt is kedvelt Bertrand de Bauxnak pedig a többi gyanúsított ellen kellett eljárnia. A megbízottak helyzete azonban igen nehéz volt. A bíboros nem mert fellépni a királyi hercegek és a királynő ellen, Bertrand de Baux-t pedig befolyásolta az a körülmény, hogy Johannának alattvalója volt, és az ő családjában is csak az imént folyt le hasonló tragédia, mint amilyenben neki nyomoznia kell. Nővérét, Isard de Baux-t ugyanis nem egészen egy évvel

¹ *Lettere divotissime della beata vergine Santa Caterina da Siena.* In Venetia. 1562. 319. l. (A Johannához intézett 2-ik levél.)

Endre halála után férjének, Pons de Mauvoisinnak, Penne urának meggyilkolásával vádolták, s mint férjgyilkost megégették. (1347. febr. 6.)¹

A halogatás izgatta a fiatal magyar királyt. Úgy vélte, hogy csúnya játékot űznek vele, s azért elhatározta, hogy maga fog igazságot szolgáltatni. Nem törődve a pápa fenyegetéseivel, csapatot küldött Nápolyba, s maga is sereggel készült oda. Ekkor Kelemen Johannának az ország megvédése érdekében megadta a dispencziót a Tarantói Lajossal való házassághoz, de ez már csak formáság volt, mert a házasság a pápai jóváhagyás megérkezése előtt megtörtént. (1347. augusztus 20.)²

Az országot azonban Tarantói Lajos sem tudta megvédeni, s a királyi pár kénytelen volt Nagy Lajos diadalmas fegyverei elől Provence-ba menekülni. Itt sikerült Johannának felmentését kieszközölni, családi békéje azonban csakhamar felborult. Endre herceg esetében még lehet Johannára mentséget találni. Nem ő választott férjet; bennük észak és dél ütközött össze; elválasztotta őket egymástól a vérmérséklet, nevelés, világnézet. Tarantói Lajost azonban már ő választotta, egy ég alatt születtek, azonos környezetben nevelkedtek, s mégis boldogtalan volt házasesetük. Ennek több oka van. Valois Katalin beleoltotta fiaiba a nagyravágyást, a trónra való törtetést, s ez megtalálható Lajos hercegben is. Célját csak a Johannával való házasság révén érhette el. Erre törekedett tehát, mikor azonban rákerült a sor, a királynő multja visszariasztotta a házasságtól, s nevelője, Acciajuoli Miklós erőszakkal tuszkolta be Johanna szobájába. Igaz, hogy az egykorú író ezt a vonakodást a pápai dispenczió hiányával indokolja, de a valóságban a nápolyi hercegek éppen nem voltak érzékeny lelkiismeretűek. Lajos csakhamar megvetette érzéki nejét s ezt érezte is vele. Még jobban elidegénítette Johannától ennek féktelen életmódja. Lajos azonban tanult Endre esetéből, kivégeztette feleségének Endre

¹ Barthélemy : *Inventaire chronologique et analytique des Chartes de la maison de Baux*. Marseille, 1882. 370. l. 1293. sz.

² Cerasoli : *Lettere inedite di Clemente VI. à Giovanna I. ecc* Arch. Stor. Nap. XXI. k. 443. l.

halálában is részes kegyencét, Errico Caracciolót, s kiero-szakolta királlyá való koronázását. A családi perpatvar ezután sem némult el.

A királyi pár vizálykodásának híre Avignonba is eljutott és a pápa szomorúan állapította meg, hogy «hír szerint a szeretet . . . köztetek szerfelett ellanyhult.» Már többször intette őket, — folytatja levelében — hogy értsék meg egymást, de hiába, pedig a vizálynak az ország romlása lesz a következménye. Azért nagyon kéri mindkettőjüket, szeressek egymást, és harmadik nyelv, valamint síma, csalfa hízelgők előtt zárják el füleiket.¹ Az intő szó azonban most sem használt, sőt annyira kiélesedett az ellentét a házastársak között, hogy Johanna egyik provençe-i bárójához fordult férje és az ismét támadó magyar király ellen.

Johanna védői Tarantói Lajos epés, kellemetlen természetével magyarázzák a vizályt, ami nehezen hihető, ha meggondoljuk, hogy Endre herceg ellen is hasonló vádak hangoztattak. Camera, a neves délolasz történetíró szerint Lajos «korának legszebb fejedelme volt», vallásos lelkű, udvarias, nyájas modorú.²

Igaz, hogy ugyancsak szerinte «Johanna férjét gyöngéden szerette és elvesztét keservesen megsíratta.» A romantikus iránynak hódoló Camera ugyanis készpénznek veszi Johannának férje halálakor (1362) VI. Incéhez intézett szavait: «Én ugyanis keserűségtől eltelve az oly kiváló férjtől való megfosztásomat saját bűneimnek tudom be.» Ebben tényleg lehet valami igazság. Az egykorúak a 42 éves férj halálával kapcsolatban mérgezésről beszélnek.

A gyászos özvegy keserűségét és nagy bánatát enyhítendő, kevéssel Lajos halála után új férj után nézett. A francia Capetek — miként említettem — szerették volna Nápolyt családjuknak megszerezni, ezért Jó János a 36 éves asszonyt 21 éves Fülöp fiával akarta elvételni. A házasságot a pápa is melegen pártfogolta. Levelében utalt arra, hogy Fülöp alkal-

¹ Reg. Vat. V. 244. D. 26. l.

² *Memorie storico-diplomatiche dell' antica citta e ducato di Amalfi*. Salerno. 1876. I. k. 559. l.

mas az ország megvédésére és kormányzására. Azonkívül Johannának nem szabad felednie, hogy ő is francia vér, s ősei francia vérrrel és pénzzel szereztek meg az országot, tehát nem lenne méltányos, hogy idegenekre szálljon át annak birtoka.¹ Johannának azonban — úgy látszik — már megvoltak a tervei s a pápa kérésére is hajthatatlan maradt. Kijelentette, hogy kétszer ment rokon férjhez, s egyik házassága sem volt boldog. Azért elhatározta, hogy rokonnal többé nem köt házasságot, mert eddig is ennek köszönhette a sok megpróbáltatást és a szüntelen hajszát. Ennek tudja be, hogy nem maradt életben utóda, pedig nem a természet tagadta meg tőle, hiszen mindkét férjétől voltak mindkét nemű gyermekei.

Ekkor már megvolt a választottja Jakab majorcai király személyében, kihez még a gyászév letelte előtt férjhez ment. Jakab, ki a majorcai királyságnak csak címét viselte, a házassági szerződésben lemondott minden trónigényről és megelégedett a calabriai hercegi címmel. A pápa, ki az imént a francia házasságot süregette, kénytelen-kelletlen örömét fejezte ki a házasság felett s tekintetbe véve Jakab «kiváló erényeit», annak a véleményének adott kifejezést, hogy kedvelt lesz Johanna és a nép előtt. A mult emléke bírhatta a pápát Johanna kioktatására, hogy mikor ő a királyi család tagjait a királynő férjét megillető tisztelet megadására szólítja fel, ugyanakkor Johanna is adjon példát a tiszteletadásban és a házastársi szeretetben.²

Jakab azonban hamar megelégedte a boldogságot és már a házasság első heteiben viharos jelenetek játszódtak le a házastársak közt. A viszálykodás híre elérkezett V. Orbán pápához, aki erre Rochasalva de Soleriis dominikánus prior provinciálist küldte Nápolyba, s ennek előadásából szomorúan értesült a királynő megpróbáltatásairól. A pápa leveléből kivehető, hogy voltak az udvarban, akik Jakabot neje ellen ingerelték, részint a mult feltárásával, részint azzal, hogy lealázó helyzetére emlékeztették és hatalomvágját felkel-

¹ Cerasoli : *Lettere inedite di Urbano V a Giovanna I di Napoli*. Napoli, 1895. I. 2—4.

² Cerasoli : *Lettere inedite di Urbano V. ecc.* 5. és 10—11. I.

tették. A pápa erélyes hangú levelében szemére vetette Jakabnak, hogy bár nagy megtiszteltetésnek kellene vennie, hogy a királynő őt «a kevésbé hatalmasat» magához emelte, a megegyezés ellenére részt követelt a hatalomból. Majd mikor a királynő nem engedett, vad káromkodásban tört ki, olyan gyalázatos szavakkal illette nejét, melyek ismétlését «tiltja az apostoli tisztesség». Sőt számos személy jelenlétében meg is ütötte azt a királynőt, aki őt és társait táplálja. Komolyan inti, hogy változzék meg, űzze el a besugókat és viselkedjék szeretettel neje iránt.

Ugyanakkor Johannát is vigasztalja. Kétségbeesésre nincsen ok, csak a fiatalos hév ragadta el férjét, bízni kell megkomolyodásában. Kéri Johannát, viselje a megpróbáltatást zúgolódás nélkül Isten nevében, és benne keressen vigaszt.¹

Jakab azonban menekülni akart Nápolyból, talán kalandor vére is hajtotta, a Pyreneusi félszigeten hadi vállalkozásokba kezdett és fogságba esett. Johanna ekkor nemeslelkűnek mutatkozott s 40,000 scudin kiváltotta férjét. A nagylelkűség azonban Jakabot nem fegyverezte le, újra kezdődtek a viszályok, s miként a királynő a pápához írt levelében elpanaszolja, viricidának, férjgyilkosnak nevezte őt és egyéb reprodukálhatatlan díszítő jelzőkkel is illette. A boldogtalan házaselet Jakab halálával 1375-ben ért véget.

Férje halála után az 50 éves királynő ismét visszatért a mulatságokhoz, majd újra házasságra gondolt. Ez alkalommal azonban nem az asszony, hanem a királynő választott férjet. Az ország szomorú állapotban volt, belsőleg felbomlóban, s e mellett külső ellenség is fenyegette. Ezért nyujtotta kezét a nálánál valamivel idősebb zsoldosvezérnek, a vitéz Ottónak. Most viszont azért ítélték el Johannát, hogy királynő léte egy egyszerű zsoldosvezért választott férjül. Különösen a demokrata firenzei köztársaság botránkozott meg, s Nagy Lajoshoz írt levelében kifejezte azt a meggyőződését, hogy a házasság a király tudtán kívül jött létre, «mivel nem valószínű, — írják a levélben — hogy Felsőged hozzájárult

¹ Ugyanott I. f. 20—21. és I. f. 7—8. és 10—11. l.

volna rokonsága ilyen befektetéséhez és szegényfoltjához.»¹ Pedig nem volt igazuk, mert Ottó, bár zsoldosvezér, de régi előkelő család tagja, II. Henrik braunschweig-grubenhageni herceg fia volt.

A házasság 1376 márciusában ment végbe Avignonban meghatalmazottak útján.² Az új férj a tarantói hercegséget kapta. Johanna végre csendesebb napokat élt. Maga is jóval túlhaladta már a viharos kort, Ottó is elnéző, a jövőbe tekintő volt, s ha nem is gondolhatott királyságra, de gazdag javadalmakat és nyugodt életet remélt.

Johannából hiányzott a lelki tulajdonságok egyik legmesibike: a szeretet, az őszinte ragaszkodás. Férjei választásában sem ez vezette, hanem az érvékek, s ebből magyarázható, hogy az egyetértés oly rövid ideig tartott a házastársak között, s Johanna csakhamar másfelé tájékozódott. A guelf Villaniakban megvolt a hagyományos tisztelet az Anjouk iránt, ami hangjukat erősen letompítja, de helyenkint egyegy odavetett mondatocskában súlyos ítéletet mondanak a léha asszony felett. De még gyermekeivel szemben sem az igazi szerető, önfeláldozó anya. Vágyott gyermekekre, de ebben nem az anyaság szent érzése vezette, hanem az irigység. Bántotta az a gondolat, hogy halála után nővére gyermekei ülnek örökébe. Míg neki nem volt gyermeke, nálánál szerencsésebb hugát valósággal gyűlölte. Csak akkor enyhült meg, mikor megszületett Martell Károly, G. Villani szavaival élve: «András állítólagos gyermeke.» Az anyának gyermeke a legdrágább kincse, kit féltő aggodalommal őriz. Johanna, mikor Nagy Lajos elől Provence-ba menekül, kis fiát egyszerűen Amelio di Bauzio őrizetére bízva visszahagyja a Castell dell'Ovóban, hol gyűlölt ellenfele kezébe jut. Egyéb-

¹ *Anjoukori Dipl. Eml.* III. k. 121—122. l. — Ottó XI. Gergely registromaiban mint zsoldosvezér szerepelt a Viscontiak ellen viselt háborúban. A *Vita Gregorii XI.* szerint «valde generosus, staturā pulcher et admodum strenuus in armis».

² Sauerland: *Drei Urkunden zur Geschichte der Heirat des Herzogs Otto von Braunschweig und der Königin Johanna I. von Neapel.* Quellen u. Forschungen aus italienischen Archiven u. Bibliotheken. VIII. B. 206. 1905.

ként a bűnös asszonynak nem adatott meg az öröm, hogy gyermekeit felnőni lássa. Martell Károly nagyanyjának szerető gondoskodása ellenére két és fél éves korában Budán meghalt. Még egy leánygyermekéről tudunk biztosan, a Tarantói Lajostól született Franciskáról (1350). Ez is körülbelül két éves korában — Villani szerint éppen a királyi pár koronázásának napján, Caracciolo szerint a koronázást követő hatodik napon — halt meg. Ő maga említ még egy leányt, Katalin nevűt, ki szintén csecsemőkorában pusztult el. Később V. Orbán pápa résztvevő levelet írt Johannához, mikor «hitelt érdemlő jelentésből» arról értesült, hogy reménye az anyaságra meghíusult, s ez nagyon lesújtotta a királynőt. Ebből abortusra következtethetünk.¹

Hiányzott a szeretet rokonaihoz való viszonyából is. Amikor érdeke úgy kívánta, közeledett egyikhez vagy másikhoz, mihelyt az érdek megszűnt, vele megszűnt a ragaszkodás is. Igaz, hogy a rokonokat is teljesen az önzés kormányozta a királynőhöz való viszonyukban. Johannának egy nővére volt, Mária, a magyar király egykori jegyese. A nagytya halála után Durazzói Károly akarta nőül venni a szép fiatal leányt. A házasság akadályokba ütközött. Johanna ugyanis nem volt hajlandó nővérének a nagyatyától megállapított hozományát kiadni, s így ellenezte a házasságot. Károly vágyott a hozományra és jogcímet akart szerezni Mária kezével a koronára. A 14 éves, egyébként komolyabb gondolkozású leány, erkölcstelen környezetének hatása alatt megszökött a királyi palotából jegyeséhez. Ez kétségtelenül botrányos dolog volt, de éppen a királynőnek volt legkevesebb joga azon felháborodni, hiszen az ő botrányairól nyíltan beszéltek Nápolyon kívül is. A Durazzóiakat gyűlölő és a Johanna szívéhez közelálló Tarantóiak annyira szitották az

¹ Cerasoli: *Lettere inedite di Urbano V.* ecc. 11. f. 33. l. (55. sz.) — Johanna egyik oklevelében mondja: «Sibiliae de Avinione, olim nutrice quondam Caterine, filie nostre carissime ann. prov. unc. 8 in perpetuum». Reg. Ang. 356. vol. — Amint a dátumból megállapítható (1348), ez a Tarantói Lajostól való első leány. Így érthető a krónikás megjegyzése, mely szerint a pápa kénytelen volt megadni a dispensációt házasságukhoz, mert Johanna anyaság elé nézett.

ellentétet, hogy a királynő Durazzói Károly meggyilkolását és nővére elfogatását tervezte, célját azonban nem tudta megvalósítani. A pápa közbenjárására ugyan színleg létrejött köztük a béke, de mindkét fél felhasznált minden kínálkozó alkalmat, hogy kellemetlenkedjék a másiknak. Mikor Károly herceg áldozatul esett Nagy Lajos bosszújának, családja állandó üldözés tárgya volt. Különösen Tarantói Lajos üldözte kíméletlenül a szerencsétlen fiatal özvegyet és gyermekeit. Johanna, a nővér nem talált módot, hogy saját véreit védelmébe vegye, a pápának kellett többízben közbelépni az özvegy és az árvák érdekében, de célt csak akkor ért, mikor energikus eszközök alkalmazásával fenyegette meg Tarantói Lajost. Mária mint Tarantói Fülöp neje halt meg, s nővére csak most kezdett foglalkozni az árvákkal, mikor reményét vesztette, hogy neki utódai maradnak. Most is elhibázta a dolgot. Az öregedő nők szokása szerint nagy becsvággyal látott unokahugai kiházásításához, de figyelmen kívül hagyva az egyház érdekeit, összeütközésbe került a pápasággal.

A Durazzói-családból nemcsak Károllyal volt ellenséges viszonyban, hanem heves küzdelmei voltak Durazzói Lajossal is, ki börtönben fejezte be életét. Ennek is maradt egy árvája, a mi későbbi Kis Károlyunk. Johanna tétlenül és részvétlenül szemlélte, mint húzzák-vonják szét a garázda urak a tehetetlen gyermek birtokait. Most is a pápának kellett felkérnie, hogy védje meg az árva érdekeit és gondoskodjék neveléséről. Valószínűleg nem volt hatása a pápai intelemnek, mert V. Orbán két hónap múlva szigorú parancsot küldött Johannának és követelte, hogy a gyermeket haladéktalanul adja át Taleyrand bíborosnak.¹ Még második férje családjával is viszálykodott, különösen Fülöp herceggel. Így érthető, hogy a királynő Tarantói Lajos halála után szinte rokontalanul állott, s élete végén a megpróbáltatásokban nem akadt részvevő szív, mely megosztotta volna szenvedéseit. Tárgyalásunk folyamán kidomborítottuk Johanna leg-

¹ Cerasoli: *Lettere inedite di Urbano V.* ecc. 1., 19. l. (17) és 11., 31. l. (39), valamint 11., 3. (25. sz.)

jellegzetesebb tulajdonságait: a szeretet hiányát, az érzéki-
séget, a féktelenségre való hajlamot. Ezeket a tulajdonságo-
kat még a Johannának kedvező írók is kénytelenek elismerni,
egyébként a királynő megítélésében meglehetősen megosz-
lanak a vélemények. Kétségtelen, hogy a hibák és bűnök,
melyeket Johannában megtalálunk, részben nem az egyén,
hanem a kor bűnei, melyeket az egykorúak nem vettek szí-
gorúan. Boccaccio pl., ki fiatal korában ismerte a királynőt,
kedvező képet fest róla. Szerinte Johanna kegyes, szelid és
jóságos volt. Mások viszont vallásosságát és jótékonyágát
emelik ki. Tagadhatatlan, hogy résztvett a vallásos ünnepé-
lyeken, a körmeneteket sohasem mulasztotta el, koronázása-
kor megkezdte az Incoronata-templom építését s gyakran
adott egyes apácáknak vagy kolostoroknak kisebb adomá-
nyokat, hogy imádkozzanak érte. András nevenapján két
uncia aranyat adott a nápolyi Annunziata-templomnak, első
férje halála után pedig gondoskodott róla, hogy lelkiüdvéért
naponta misét mondjanak. Kilovaglásai alkalmával rendszeren
hat tarót osztott szét a szegények közt, akikkel találkozott.¹
Nem szabad azonban felednünk, hogy a XIV. század át-
meneti kor, amelyben a középkor világszemléletéből a renais-
sance-erkölcsök mellett még megmaradt a túlvilági bünte-
tésektől való félelem, s a kor szülötte a legnagyobb bűnök
mellett lelke üdvösségét is biztosítani akarja. Így érthető,
hogy egy Visconti a leggyalázatosabb bűnöket és embertelen
kegyetlenségeket követi el, s ugyanakkor megépíti a gyönyörű
milánói dómot és a bájos Certosát. Johanna is külsőségekkel
akarta pótolni, ami hiányzott a lélekből. Maga is érezte, hogy
rossz híre túllépte az ország határait, s azért hálás volt azok
iránt, kik külföldön védelmükbe vették és tisztességét emelni
igyekeztek.²

Általában legszebb jellemvonása volt a hála. Hálás volt
mindazok iránt, akiknek valamit köszönhetett. Nagyatyjá-
nak, aki aggodó szeretettel vette körül, a S. Chiarában fényes

¹ C. de Lellis: *Notamenti*. X. k. 381., 397., 445., 451., 460., 498.

² De Lellis: *Notamenti*. IX. 1349-ből oklevél, mely szerint egy
dominikánus priornak, ki külföldön királynőjét védelmezte, 12 uncia
évjáradékot adományozott.

síremléket emeltetett, s Róbert orvosának, Jakab mesternek mindvégig híven kiutaltatta a 12 uncia arany évjáradékot. Bizonyára még Róberttől maradt reá a kötelezettség, hogy Martell Károly lelkiüdvéért misét mondasson abban a kápolnában, melyben annak hamvai nyugodtak, s Johanna eleget tett kötelezettségének. Nem feledkezett meg királynő korában sem dajkáiról. Mariella de Porta da Surretónak és Gisolda Puldericának évi 20 uncia arany jövedelmet rendelt, egyik magistrájának, Luciának pedig havi kilenc tarót. Nem szabad azonban ugyanakkor figyelmen kívül hagyni, hogy feltűnően bőkezűnek mutatkozott azokkal szemben is, akik köztudomás szerint részesek voltak Endre meggyilkolásában.

Johanna már túl volt az ifjúságon, mikor az állítólagos fejedelmi sarj, a szentéletű Brigitta isteni intésre két gyermekével útra kelt Róma felé. Sienai Szent Katalin mellett ő is közreműködött a pápai széknak Rómába való visszahelyezésében, fejedelmi személyeknek merészen szemükre vetette bűneiket, s revelációival iparkodott őket a jó útra téríteni. Azért választotta ki a fejedelmi személyeket, mert ezek vannak leginkább kitéve a kísértéseknek. Egyik revelációjában a királyt teljes díszben látta koronával a fején, egy üveggömbben ülve, az üvegedény felett háromélű kard lebegett, mely minden pillanatban közeledett az edényhez, hogy át-szúrja. Jobbfelől az őrzőangyal állt, jobbjobban aranyedényt tartva, balról az ördög leselkedett, nehéz kalapáccsal kezében. Mindkettő az üveggömb felé közeledett, hogy alkalmas pillanatban összetörje s a zsákmányt megszerezze. Brigitta csodálkozott a látványon, de az Úr megfejtette neki a rejtélyt. Az üveggömb a király törékeny és mulandó életét, a három él a halál okozta három következményt jelenti: az ész gyengeségét, a lelkiismeret zavart voltát, és az erő fogyatékoságát. A két szellem a király megszerzésére törekszik. Az egyik a lelket tisztán, aranyedényben akarja az örök bírónak bemutatni, a másik meg akarja semmisíteni a bűn kalapácsával. Ezért kell a királyoknak segítségükre lenni, hogy a gonosz lélek ne jusson győzelemre.

Az Úr megparancsolta Brigittának, hogy látogassa meg Nápoly szentélyeit. Így jutott Johanna közelébe. Az Ospe-

dale di S. Maria dell'Avvocata-ban szállt meg, s hamarosan feltűnt neki, hogy a város élvezetekben tobzódik, és a nép semmittevésben tölti életét. Sokan felkeresték a szentség hírében álló Brigittát, többek között egy Gomez nevű úr is, a királynő kegyeltje. Ez a Gomez valószínűleg a híres Albornoz bíboros öccse, aki ekkor tényleg Nápolyban tartózkodott mint hadi főkapitány. A szent nő tőle értesült az udvar bűneiről. Johannát először az utcán látta. Fényes öltözéket viselt, tele volt aggatva ékszerekkel, ízléstelen díszekkel, arca erősen kifestve, úgyhogy egész lényé hiúságot és bujaságot lehel. Ekkor került tehát szembe egy szent s egy bűnös királyi sarj. Vízióiban gyakran szerepel Johanna, kit állandóan féltelmes jóslatokkal ostoroz. Egyik víziójában piszkos ruhában látja a királynőt, hitvány koronával fején, egy gerendán ülve, mely mindig összedőléssel fenyeget. Egy hang azt mondja : Ez az a királynő, akit úgy tiszteltek, mint a világ úrnőjét, de az Isten szemében a legnyomorultabb teremtmény, ki a földön élt, s nem kerüli el a pusztulást. A látomást akként magyarázta, hogy ez az ország lezüllesztését, támadó hordákat és a királynő erőszakos halálát jelenti.

Egy másik vízióban kérdi az Úr : Ki az, aki engem megvet és kihí maga ellen? s kimondja rá az ítéletet : nem lesz neki maradéka. Majd ismét trónon ülve látja a királynőt, két oldalán két démon áll ethióp alakban. A jobboldali kezei véresek és korholja Johannát : Oh, oroszlánál kegyetlenebb asszony, neked ajánlom ezt a vért, mert az oroszlán saját-sága a vérszomj. A másik lángoló amforát mutat neki : Neked ajánlom e tűzzel telt edényt, öntsd a vízbe, mert mind a tengeren, mind a szárazföldön fennmarad átkozott emléked.

Brigitta látomásait egy püspök útján közölte Johannával, aki megrémült, ajándékokat küldött neki és tanácsát kérte, hogyan kerülhetné el Isten büntetését. A szent azt ajánlotta neki, hogy gondolja végig életét, jusson eszébe, milyen szabados életmódot folytatott házasságában, sirassa meg féltelenségét, ne hallgasson a hízalgőkre és végezzen általános gyónást. Az életíró szerint, míg a szent Nápolyban tartózkodott, a királynő megváltozott, de azután visszatért régi életmódjához.

Érdekes hagyomány fűződik Brigitta castelnuovói látogatásához is. A szent kísérői közt volt fia, Carlo is. Zsenge ifjúságát a királyi udvarban élte le, ő sem volt ment a világ csábításaitól, de azért jámbor maradt, és mélyen vallásos életet élt. Anyja nagyon szerette fiát és remegett érte látva a rá leselkedő kísértéseket. Róma elhagyása napján víziója volt. Láta fiát, amint egy igen szép nő ördögi mesterkedéssel bűnre ingerli. Nápolyban Johanna egyizben meghívta a Castelnuovóba, s Brigitta magával vitte fiát is. Az udvari szokás szerint az alattvalók térdre borulva megcsókolták a királynő lábát. Carlo is letérdelt, egy ideig elbűvölten gyönyörködött a királynő szépségében, s mikor lábát meg akarta csókolni, Johanna nem törődve az udvari etikettel, lehajolt, felemelte és ajkon csókolta az ifjút. Ez a csók elvette Carlo nyugalma, állandóan a királynőről ábrándozott, anyja pedig éjjel-nappal imádkozott Istenhez, hogy mentse meg fiát a bűntől. Carlót néhány nap múlva gonosz indulatú láz támadta meg s anyja karjai közt kilehelte lelkét. (1372.) A királynő kétségbeesett, fényes temetést rendezett a kedvelt ifjúnak, az érsekkel és báróival maga is elkísérte a koporsót a dómig. Egész Nápoly sírt, csak az anya nem ejtett könnyet — Isten meghallgatta könyörgését.

Ez a hagyomány Svédországban is ismert volt és a svéd történetírók is megemlékeznek róla. Jacob Jones Bjoernstahl nápolyi tartózkodása alkalmával érdeklődött a monda iránt, de a nápolyiaknál már csak Carlo halálának emlékezete maradt meg, és arról tudtak, hogy Brigitta nem siratta meg halott fiát. A svéd utazó nagyon csodálkozott, hogy olasz történetírók Johannával kapcsolatban nem említik ezt a hagyományt, s azzal magyarázza, hogy «talán Nápolyban nem keltett a dolog olyan nagy feltűnést, mint a mi svéd történetíróink állítják.» Nem talált sírkövet vagy sírfeliratot sem, pedig szorgalmasan kutatott utána. Maurice Barrès azonban szintén felvette a hagyományt egyik regényében.¹ Az egésznek tör-

¹ Burlamacchi G.: *Vita della serafica madre e gloriosissima vedova S Brigida di Svezia*. Napoli, 1720. 229. és 279. l. — Russo F.: *Santa Brigida nella leggenda e nella storia*. Lanciano, 1913. 11—14. és 27. l. — A *Bullarium privilegiorum ac diplomatum Romanorum*

téneti alapja annyi lehet, hogy Károly tényleg Nápolyban halt meg, és pedig pestisben, mely ekkor erősen dühöngött. A többit a nép fantáziája fűzte hozzá. Johanna ez időben már ötven felé közeledett, s az ő életmódja mellett alig tétélezhető fel, hogy még olyan ragyogó szépség lett volna, aki első látásra megbabonázzon egy férfit. Carlo már szintén túlhaladt az ifjúság évein, a történeti adatok szerint nős és egy gyermek atyja volt.

Brigitta nemcsak Johannát korholta, hanem Nápoly nőit is megróttá. Isten különösen azt kifogásolja, hogy a nők rendkívül fényűzők, piperkőcök, gyalázatosan festik magukat és már ruházkodásuk is érzékiséget árul el, mert nyakukat, mellüket nem fedik be. Máskor Mária jelent meg a szent előtt és a nápolyi nőknek különösen két bűnét emelte ki. Az egyik, hogy mór és török rabszolgáikat nem keresztelik meg és állatként bánnak velük, ami Istenhez kiált; a másik, hogy hódolnak a babonának és el van terjedve köztük a jövődömondás és büvölés. Brigitta revelációit a nápolyi érsek nyilvánosan is felolvasta a dómban Johanna és az előkelők jelenlétében. Felolvasta a szent intelmét is. Elégedjék meg minden nő, a királynő is, arca színével és azzal a szépséggel, mellyel az Úr feldíszítette; dobja el az arckenőcsöket, pirosítókat és más szépítőszereket.

Brigitta jóslatain kívül a rendkívüli természeti jelenségek is megrémítették Johannát. A középkor tudvalevőleg a szokatlan természeti tüneményekben nagy csapások előjelét látta, s ebből magyarázható a rettegés, amellyel ezek a tünemények az emberek lelkét eltöltötték. Egy ilyen rendkívüli jelenség volt az a tengerrengés, melyet Johanna uralkodásának első évében Szent Katalin napján maga Pétrarca is átélt

pontificum amplissima collectio (Opera et studio Caroli Coquelines. 1791. (Romae.) Brigitta kanonizációjánál elmondja: Admirabilis patientia viguit in ea, ut . . . mariti et Caroli filii mortem . . . toleraret patientissime sine murmure, sine querela. 389. l. — L. még *Revelationum celestium Domine Brigitte de Suecia libri*. Romae. 1556. Lib. VII. c. 13. — J. Bjoernsthal: *Briefe aus seinen ausländischen Reisen* etc. 1. B. 11. Aufl. Leipzig—Rostock. 1780. 417—418. l. — M. Barrès: *Du sang, de la volupté et de la mort*. Modern-Bibliothèque. 52. l.

és leírását egy megrendítő levélben hagyta az utókorra. Éjféltán tört ki a borzalmas vihar. Szuroksötétség volt, a tenger kilépett medréből, rettenetesen bömbölt, házakat sodort el, hajókat nyelt el, a föld remegett, a villám csattogott, az emberek kétségbeesetten futkároztak az utcákon, jajgatásuk és a haldoklók hörgése még fokozta a természet félelmetes színjátékát. A nappal összefolyt az éjtszakával, a fiatal királynő kibontott hajjal, mezítláb futott női élén a Szent Szűz templomába, hol a földre borulva könyörögtek kegyelemért. A vatikáni Sziciliai Krónika szerint egy más alkalommal Johanna éppen a királyi kápolnában vecsernyén volt, mikor villám ütött be az épületbe, a királynő feje körül futott le, de baja nem történt. Ilyenkor megszólalt Johannában a lelkiismeret, alamizsnát osztogatott, templomoknak ajándékokat küldött, fogadalmakat tett, de amint a rémület elült, ismét a régi volt.

Az érdekes életpályát megfutó királynővel — miként a róla fennmaradt számos monda bizonyítja — a nép fantáziája is sokat foglalkozott. A baj csak az, hogy Kis Károly leánya, ki II. Johanna néven uralkodott, erkölcsi tekintetben rokonához és elődjéhez hasonlított, sőt erkölcstelenség dolgában talán felül is múlta, s így a nép fantáziájában a két Johanna alakja összefolyt. Jellemző mégis a monda azért, mert elárulja, népe hogyan gondolkozott királynőjéről, és milyen bűnökre tartotta képesnek. Regina Giovanna úgy élt a nép emlékezetében, mint egy új Messalina, mint az erkölcstelenség megtestesülése. A nápolyi talán még most is azt mondja az erkölcstelen nőre: *è come la regina Giovanna*. Nem szabad felednünk, hogy Johanna bűnös volt ugyan, de az utókor még több bűnt kent rá — miként említettük — s az igazi típus a mondában talán nem is I. Johanna, hanem Kis Károly leánya, kinek nevéhez egy elűzött, egy lefejezett férj és egy meggyilkolt szerető emléke fűződik.

A Johannára vonatkozó mondák közül csak egyet említ meg. Stella vőlegénye, Salvatore, eltávozott s nem tért többé vissza. A szerelmes lány mindenütt keresi vőlegényét, de nem tud róla hírt szerezni. A tengerparton áll Johanna palotája a Posilipóra vezető úton, a palota falait a tenger

hullámai mossák. Egy hónappal az eltűnés után egy halászcsónak súrolja a palotát, s a halász az éjjeli sötétségben úgy látja, hogy egy felbillenő pallóról Salvatore bukik a tengerbe és nyomtalanul eltűnik a habokban. Csakhamar elterjed a hír, hogy a királynő szerelmes volt a szép ifjúba, őt hálójába is kerítette, de Salvatore a Madonna ünnepén menekülni akart, hogy nőül vegye menyasszonyát, Maria Stellát. Kísérlete életébe került, a hú menyasszony pedig megőrült. A monda tovább fejlődik. Tudni véli, hogy a királynő távoli palotájában misztikus életmódot folytat. Ha szép ifjúról, ifjú hősről hall, palotájába csábítja, s amikor ráún, elpusztítja, hogy árulója ne legyen. Egy lakáznak és egy szobalánynak a feladata, hogy éj idején levezessék a megúnt férfit, mintha a szabadba akarnák kibocsátani. A szerencsétlen nyugodtan halad a lépcsőkön, egyszerre csak egy billenő pallóra lép, a tengerbe zuhan, hol a víziszörnnyek martaléka lesz.¹

Ez a monda vándormondaként felbukkan az ókortól kezdve, hol itt, hol ott, legutóbb Szép Fülöp feleségéről, Gonosz Jankáról beszéltek hasonló dolgokat, s ott a bűnös tettek színhelye a nesle-i torony volt. A nápolyi mondában szereplő palota sokkal későbbi származású s romjaiban ma is látható. A XVI. században Donn'Anna Carafa, Medina herceg nápolyi alkirály neje építtette. A nép a Donn'Annából csinált Dognannát s ebből Giovannát, és hozzáfűzte a mondat. Egyébként a népképelet a Castel Capuanóban is tudott csapóhidról, melynek hasonló feladata volt, mint a fentebbinek.²

A hagyomány arról is tud, hogy Johannának Brigittán kívül más is megjósolta szomorú végét. Egy alkalommal egy mágus jelenik meg a királynő előtt, s csak akkor hajlandó beszélni, mikor a királynő elküldi környezetét és büntetlenséget ígér neki. Most is félve kezd beszédébe s elmondja, hogy előző éjjel a tengerparthoz közel egy ligetben épen bűbájos mesterségével foglalkozott, mikor megjelent neki egy

¹ G. Amalfi: *La Regina Giovanna nella tradizione*. Napoli, 1892. 17. l.

² Benedetto Croce: *I ricordi della regina Giovanna a Napoli*. Napoli Nobilissima. VII. fasc. 97. l.

királyi öltözékű szellem, ki jobbában kormánypalcát tartott, fején koronát hordott, torkán kötél volt, s megparancsolta neki, hogy mindjárt napkölte után menjen a királynőhöz, s mondja meg neki, hogy látta őt ebben az alakban, és figyelmeztesse nevében, hogy óvja meg magát, ha tudja, az isteni igazságszolgáltatástól, mert eljön a Pax, ki reá és az országra háborút jelent, s elragadja tőle birodalmát és fosztja életétől. «Én ezt hallva, siettem hozzád a mai reggelen, hogy az üzenetet átadjam.» A királynő dühében ki akarta vágatni a mágus nyelvét, de ez térdre esett előtte és összetett kézzel ígérte, hogy ha nem hisz neki, megidéri a szellemet, s ha nem jelenik meg, kivágattathatja a nyelvét, sőt fel is akasztathatja. Megegyeznek, hogy a mágus éjjel megidéri a szellemet. A megjelölt időben felkéri a királynőt, hogy lépjen majd a kijelölt körbe és fehér leplet öltödjön, míg ő elkészíti az edényeket a füstölőszerrel. Este kimennek a sötét erdőbe fehérbe öltözve. A mágus — félve, hogy a szellem megcsalja — remegő hangon megszólal: Oh kelet, nyugat, észak, dél! halljátok meg szavam és halld meg te is, Floron, bárhol vagy is! Íme ezt a kört keritem ezzel a meztelen karddal és azt megjelelem Salamonnak jeleivel, gyűrűivel, a célből, hogy te, Floron, jelenj meg azonnal nekem és a királynőnek ugyanabban az alakban, melyben a múlt éjjel megjelentél nekem, és ismételd meg mindazokat, amiket nekem részére átadni parancsoltál. Továbbá mondd meg, amiket ő és én hallani akarunk. Ó, Floron, illatszerekkel ezt a füstölőt készítem neked ezekben az égő szénnel telt edényekben, hogy haladék nélkül jöjj és ne késlekedjél. Lyukat vájt a kör közepén, valamit mormogott, majd háromszor felkiáltott: Ó Floron, hol vagy? Nem jössz még? Erre a föld megrendül, az edényekben magasra csap fel a tűz és egy hang kérdezi: Mit parancsolsz, mester, íme itt vagyok. A mágus megparancsolja neki, hogy az éjjeli alakjában jelenjék meg és Johanna kérdéseire igazat mondjon. Johanna első kérdése az volt, hogy miért jelent meg ebben az alakban. A válasz: fejedelmem parancsából. Lábainál van ugyanis férjed felakasztva, nem szűnik meg bosszúért kiáltani, s így fog állni, míg árnyad nem jön hozzá. A királynő tiltakozott: Én nem

akasztottam fel. Floron feleli: Én nem mondom, magad mondod. Miért mondta a mágus, — kérdi tovább a királynő — hogy Pax jön, ki reám és országomra pusztulást hoz? «Mivel valaki, — viszonozza Floron — ki Pax nevet visel, elveszi országodat és bilincsbe verve várod halálad napját.» Mi lesz az országgal? «Sokáig háború emészti, szomorúság lesz osztályrésze, tönkremegy.» Ki teszi tönkre? «Két király, s aztán azok fiai.» Johanna ekkor kijelenti, hogy bízik Isten könyörületében, de Floron ettől a reményétől is megfosztja, mikor értésére adja, hogy Isten már meghozta ítéletét. Egyébként sok világcsapás következik, s Magyarországnak sem lesz oka irigykedni Nápolyra. Johanna végül tanácsot kér, hogyan kerülhetné el Isten büntetését. Floron szerint úgy, ha Istenhez könyörög s az egyháznak engedelmeskedik, de egyiket sem fogja megtenni. A szellem ezzel búcsúzik: Isten veled, vár szomorú férjed! ¹

Floron jól volt értesülve. Sienai Szent Katalin Nagy Lajosban látta az isteni igazságszolgáltatás eszközét és szenedélyes szavakkal sürgette levelében, hogy sujtson le a szakadást és eretnokséget tápláló asszonyra. «Ma pregovi, che veniate e non tardate più!» (De kérlek, jöjj és ne késlekedjél tovább.)² A nagy király azonban már ekkor, java-férfikorában, gyógyíthatatlan betegségtől gyötörve készült a halálra és leányainak jövőjéről iparkodott gondoskodni. Szívéből azonban nem halt ki a bosszúvágy, és épen azt választotta eszközül, akire Johanna legkevésbé gondolt, Carlo della Pace-t, a mi Kis Károlyunkat. Kis Károly Nagy Lajos udvarában nevelkedett, de Nápolyból nősült, nőül véve Durazzói Károly és Mária hercegnő leányát, Margitot. Johanna jóindulattal volt iránta és szerette volna megtenni utódjául. A magyar udvar ellenséges magatartása, és Johannának a schizmában elfoglalt álláspontja megváltoztatta a helyzetet. A Pax megjelent mint trónkövetelő, de már nem Johanna jelöltje többé, hanem Nagy Lajosé és a római pápáé. Még

¹ Revelacio Inclite Joanne etc. L. Amalfi: *La regina Giovanna nella tradizione* (a 27. laptól).

² *Lettere devotissime della beata vergine Santa Caterina da Siena*. Venetia, 1562. 217. l.

mielőtt Johanna új jelöltje, Anjou Lajos megérkezett volna, Károly hatalmába kerítette Nápolyt, s a királynőt Basilicata Muro nevű erődjében 1382. március 28-án fogságba vetette. Durazzói Károly ugyanez év júliusában — úgy látszik, körlevél alakjában — közli Itália signoréival, «nem lelki keserűség nélkül», hogy szeretett nagynénje «bizonyos betegségtől leverve» több napig ágyban feküdt, elismerte VI. Orbánt, a szentségeket magához vette és július 27-én meghalt.¹ A hivatalos jelentéssel szemben az egykorúak általában erőszakos halálról beszélnek, s Károly ellenfelének, Anjou Lajos feleségének előadása szerint Károly négy megbízottja megkötözte a királynő kezeit és lábait, s ágynemű között megfojtották. Nagy Lajos még megérte, hogy a bosszú, ha későn is, de utólérte öccse gyilkosát.

Károly levele szerint Johanna az egyházzal kibékült, míg más források szerint mint az egyházból kiközösített halt meg, s épen ezért nem is magában a Santa Chiara-templomban, hanem a sekrestyében temették el jeltelen sírban, égő gyertyák, egyházi szertartás és gyászoló közönség nélkül. Annyi bizonyos, hogy míg a Santa Chiarában megtaláljuk az egész család sírját, Johannáénak semmi nyoma sincs. Emléke csak az egykorú krónikásoknál és a nép ajkán maradt fenn s a róla és unokanővéréről kialakult véleményt tömören fejezi ki egy középkori költő: *Indignae heu scepro, dignae quam falce saligna.*²

MISKOLCZY ISTVÁN.

¹ C. Tropea: *Due lettere inedite intorno alla morte della regina Giovanna I. di Napoli*. Nuovo Archivio Veneto. Nuova serie. V. 17. és E. G. Léonard: *La captivité et la mort de Jeanne I. de Naples*. Mélanges d'Archéologie et d'histoire. XLI. a. (1924) f. I—V.

² B. Croce: *I ricordi della regina Giovanna à Napoli*. Napoli Nobilissima. 11. évf. 1893. Itt a 99. l. harmadik jegyzetében felsorolja a Johannáról írt drámai munkákat. Így a provençai B. de Parasols maga öt drámájában választotta a királynőt hősnőéül (*Andriasse, Tharanta, Malhorquina, Allamanda, Johannada*). Műveit VII. Kelemen pápának ajánlotta fel. Nálunk Rákosi Jenő dolgozta fel drámai formában *Endre és Johanna* történetét.

KIERKEGAARD.

— Első közlemény. —

Minden élőlény között legfuresább az ember: eleven paradoxonként áll a világban. Ez a belátás a modern ember-tani kísérletek legfőbb eredménye. Ezt érzik vagy világosan látják a legkülönfélébb gondolkodók, akik a mai filozófia legkorszerűbb problémakörébe, a bölcsészeti embertan sokszínű és útvesztő rengetegébe próbálnak behatolni: sokféle elméleteikben, az ember kérdésére adott feleleteikben az emberi paradoxon sejtelve a közös vonás. Már Nietzsche szerint labilis átmenet az ember: ingó híd az állat és az Übermensch önmagukban határozott, stabilis partjai között. Excentrikus lény, — mondja Plessner — akinek súlypontja rajta kívül van; szelleme tehetetlenül vergődik benne, míg csak a benne áramló élettől nem kölcsönöz erőt a kulturális alkotásra, Scheler embertana szerint; halálra szánt élet, amelyet a benne felébredt szellem diabolikus hatalma lassan, de biztosan megfojt, tanítja Klages; nagyzási hóbortba esett rabló majomfaj — írta a nemrég, szinte elmélete nemeziseként reászakadó végzete áldozatául esett Th. Lessing.

Mindezek szellemes, de — Plessnerét kivéve — igen önkényes, szeszélyes és egyoldalú elméletek. Ámde a legönkényesebb elmélet is valamit lát vagy sejt, csak nem tudja jól megragadni. Mi az az emberi paradoxon, amit ezek a különös tanítások látnak és vallanak? Az ember paradoxona, minden tudományos embertan legfőbb problémája az emberben mutatkozó mélységes testi-lelki életegység, valamint egy ugyanilyen ősi és alapvető kettősség, sőt ellentéteség összeszővődése. Mindkettőt az ember réges-régen érzi és kifejezni, valamint értelmezni törekszik. Az állat természetes életegységben él: önmagába zárva és aránylag egyértelmű

léttörvényeinek engedelmessé válik éli faji létét szolgáló egyedi életét. Az ember is mélyen belegyökerezett az élet hatalmas áramába; önmagában is nagy egységet, lelki-testi egyéniségének egységét éli át. És mégis, valami örök nyugtalanság mozog benne: ez izgatja, hajtja önmagán túl. Nem találja helyét a világban: természeti helye, amelyen az állatvilág csúcán áll, nem elégíti ki; a természetén túl vélt és igényelt álláspontra, amelyre újabb és újabb erőfeszítéssel tör, nem igen tud eljutni; folytonos törtétese közben azonban megalkotja kultúráját, amelyen azután maga csodálkozik legjobban. Önmagában most már szakadást, kettősséget, ellentétet érez: nem e világról való legmélyebb mivoltában, teste csak bilincsekbe veri, megkötö, lehúzza az őt megillető, talán egykor otthonaként volt, és majd egyszer újra befogadó szellemvilágból.

Az ember felfogása önmagáról ősidők óta ez egység és kettősség között mozog: csak érezve, de világosan nem látva az igazi paradoxont, majd az egységet, majd a kettősséget hangsúlyozza. Amazt tanítja minden bölcséleti és vallási monizmus: a Kelet nagy panteista vallásai, Parmenides, Scottus Eringen, Spinoza és sok misztikus mindenség-egységtana, a modern panvitalizmus. Emezt éli mélyen és szenvedéssel át és hirdeti a vallási és bölcséleti élet sok hatalmas iránya: így érez túlnyomóan a Nyugat, így fogja fel és alakítja a kereszténység szellemét, már Szent Pál nyomán, míg Jézus tanításában látszólag az egység-elv a kettősség-elv mellett jobban érvényesül és mindkettő csodálatos, sem előtte, sem utána el nem ért harmóniában van. A dualizmus nagy bölcséleti képviselője, ebben is a pythagoreizmus útjait követve, Platon; és legnagyobb keresztény tanítványa, a Szent Pál szellemétől is erősen áthatott Szent Ágoston, az emberi létkettősség döntő hangsúlyozását hosszú időkre rányomja a nyugati kereszténység életére. Az egység-elv és a kettősség-elv legnagyobb bölcséleti harmonizálója Aristoteles eléggé alig értékelhető forma-materia-tanában: és a kései középkori kereszténység, amely Szent Ferenc hatására az életegységet is újra mélyen átélte, végül bölcséletében Aristotelest fogadja be és Aquinói Szent Tamás hatalmas össze-

foglalásában az egység-elv és a kettősség-elv összeszövődését az emberben, amely Jézus tanításának lényegében van, bölcseletileg is újra megérteni iparkodik. A katolikus egyház ezt az összeszövődést dogmatizálja is, míg a protestantizmus, Szent Ágoston hatását puritán és rigorisztikus törekvéseiben igazi nyugati élességgel élve át, megint a kettősség-elvet hangsúlyozza, lelket és testet élesen szembeállítva. Részben reakció is volt ez az álláspont: hiszen közvetlenül a reformáció előtt, még korába átnyúlva, uralkodott a Nyugat leg-erősebb monista szellemű korszaka, az egység-elvet Európában legmélyebben átélő és leginkább hirdető renaissance. A reformációs kor mély életdualizmusával szemben Descartes-é világos, de aránylag sekély: hatása mégis az újkor végéig terjed, és a protestáns szellemmel egybeszövődve csak Kantban mélyül el, de egyúttal ki is hangzik.

Ekkor tudatosul igazában az immár oly régen aránylag egyoldalúan átélt emberi életközösség legfőbb forrása: az emberi szellemiség, amelyet a maga teljességében a weimari klasszikus kor világnézete és a német idealizmus bölcselete fedez fel és legnagyobb látnoka, Hegel, teljes átfogó erejében és sokszínű pompájában kibont. A szinte kipattant szellem-elv ifjú ereje és étvágya végtelen volt: az egész embert és világát átfogva, az emberi kettősség-elvnek ez a fő forrása, a testtel szembenálló szellemiség, önmagát emberi és kozmikus egység-elvvé hatványozta. Hegel Weimar és az idealisták törekvéseit beteljesítve a szellem egységes birodalmává tette a mindenséget. A kettősség elve, a szellem, így maga lett egység-elvvé, és mivel az egész világ egységét volt hivatva megalapozni, az emberben öntudatra ébredő szellem emberfölötti, világszellemmé nőtt és a szellem-monizmus panteisztikus öselve lett. Hirtelen és szinte váratlan fordulat volt ez: az «öntudatra ébredt» emberi szellem meghódította a mindenséget. Szertelen volt vállalkozása, bele is bukott: elhanyaglásának következménye a monista világ- és ember-felfogás leglaposabb fajtájának korszaka lett, a materialista, majd pozitivista színű monizmus korszaka, amelyet később egy bölcseleti szempontból hasonlóan lapos pozitivista dualizmus váltott fel. Sok hasznos részismeretre tett szert ez a kor, a

XIX. század utolsó két harmada, de önmagát az ember benne igazán csak a legfelületén látta, és ezért, amint a bekövetkező világnézeti chaos kimutatta, megérteni egyáltalában nem tudta. Csak a történet- és szellemtudományok terén élt a hegeli örökség, a szellem ismeretének maradványa, sokszor bizony itt is a hamu alatt, pozitivista elméletekkel befödve, vagy a historizmusnak a szellemet látó, de elgyengülésében relativisztikusan elmosó áramában.

A Hegel utáni szellemi elesettségek ebben a korában él, a kultúra nagy központjain kívül, kis ország kis fővárosának polgárilag művelt, de kulturális téren nem vezető és nem is elég mély, tehát szellemileg excentrikus légkörében egy polgártársaitól megbámult, de meg nem értett és ezért sokszor kinevetett és kigúnyolt, excentrikus ember : a szellemnek nem hegeli nagyságú, de Hegelnél nem kevésbé geniális, élesesű és sokkal kisebb szélességében talán jóval mélyebb képviselője, Hegel szellemelvének leghivatottabb örököse és mégis a reá is gyakorolt nagy hegeli hatás mellett öntudatlan ellenpólus-voltát megérezve, legelkeseredettebb támadója és legszellemesebb ellenfele. Mert Hegel az emberi kultúra egyetemes, objektív szellemének geniális ismerője, az emberi egyéniséget és alanyi szellemet azonban kevésbé ismeri és méltatja ; Kierkegaard viszont az egyetemes, tárgyi szellem iránt mutat meglepően csekély érzéket, de az emberi egyéniséget és alanyi szellemiségét annál jobban ismeri, mélyebben látja és magasabbra értékeli. Hegel a személytelen, egyénefeletti, tárgyi szellem apoteózisát hirdeti ; Kierkegaard ezzel szemben a személyes, egyéni alanyi szellem nagyobb életmélységét, magvasságát, végtelen metafizikai értékességét hangoztatja, és Hegel logikai eljárásának fogyatékoságait jól látva, gazdag intuitív erejét és megismeréseinek értékét viszont nem eléggé felfogva, nagytekintélyű elődjét, ahol teheti, csepi. Pedig ők ketten a XIX. század bölcséleti gondolkodásában a szellemiség legfényesebb hordozói, a szellem erejének leghatalmasabb szónokai. Persze valódi ellenpólusok : Hegel túlnyomóan a tárgyi, Kierkegaard élesen az alanyi szellem képviselője. Ezért lát Hegel az emberi kultúra történetében, Kierkegaard az egyéni ember életében sokkal mélyebben,

és amaz a szellem- és kultúrtudományok atyja, ez a modern bölcséleti embertan egyik leghíresebb előfutára és forrása lesz. És az is meglepően jellemző reájuk, hogy Hegel valóban a kultúra tárgyi szellemével egyetértésben, életében ennek egyik fő hordozója és mozgatója tudott lenni, Kierkegaard pedig kora tárgyi szellemén szinte kívül állva, különös egyéniségének magányában élte az egyéni élet legnagyobb mélységeit megjáró, de korától félreértett, különködőnek tartott, szélsőségesen individuális, privát, sőt a köz életével végül élesen szembe is forduló életét. Az emberi excentricitásnak így valóban lángoló megtestesülésévé lett ez a lángeszű ember, aki kortársai közül legmélyebben is érezte át az ember excentricitását, önmagán túl lévő súlypont felé való irányítottságát és hajlását, s ezért az emberben lévő kettősség-elvnek, sőt ellentét-elvnek lett korában csaknem egyedülálló, ebben is excentrikus hangoztatója. A kettősséget, az excentricitást pedig azért élte oly mélyen át, mert éppen az emberi egyén alanyi szellemét és alanyi szellemi életét élte szokatlan elevenséggel, intenzitással: az emberi kettősség-elv fő forrása pedig éppen az emberi egyén alanyi — és csak ezzel fennálló szoros kapcsolata folytán az emberi kultúra tárgyi — szelleme. Kierkegaard ennek az emberi egyén alanyi szellemének, az ember — egyúttal — szellemmivoltának minden idők számára egyik legtanulságosabb, mert sajátságos irányú genialitásával egyik legjellemzőbb példája és megnyilvánulása.

A vézna, beteges, túlérzékeny, szertelenül aggodalmas lelkiismeretű, rendkívüli mértékben introvertált, azaz befelé, magába fordult, burjánzó képzeletének világában boldogság és kétségbeesés között hányódó, de túlnyomóan búskomor Kierkegaard a pszichoanalízis számára a legkitűnőbb példák egyikét szolgáltathatná; éles lélekbelátása különösen a pszichoanalízis lelki mélységvizsgálatának legnagyobb és ismételtlen idézett előharcosává teszi. A két vonás igen jól megfér; hiszen ismeretes, hogy éppen a pszichiáterek és általában a lélekbúvárok között gyakran találunk a kórosság határán mozgó lelki alkatú egyéneket, akiket éppen a lelki életükben észlelt rendellenesség vagy legalábbis szokatlanságával feltűnő és nem egy kellemetlenséget okozó tulajdonság tett a

lelki életre figyelmessé és készítetett a vele való beható foglalkozásra, míg a teljesen egészséges alkatú egyén lelkiisége észrevétlen természetességgel, zökkenők nélkül funkcionál. Szemorvos is több akad orvosi foglalkozását megelőző és éppen hivatásválasztását befolyásoló szembajjal, és más betegségek és speciálistáik között is bőven felfedezhetők ilyen szoros személyes kapcsolatok. Másrészt viszont Kierkegaard a legfényesebb bizonyítéka annak, hogy minden pszichoanalitikus törekvés, amely csupán ösztönökből és hajlamokból, csupán vitális, de nem szellemi természetű erőkből építi fel és csak ilyenekkel magyarázza a lelki életet, azt egyes élesfényű belátásai mellett is egészében eltéveszti vagy eltorzítja: vagyis éppen Kierkegaard módjára is, a lélek szellemiségét első sorban szem előtt tartva kell lelki mélységvizsgálatát folytatnia. Mert Kierkegaard, amint már említettük, az ember szellemiségének egyik csodálatosan erős nyilvánulása: teljesen szellemi, sőt átszellemült szellemessége az emberi genialitásnak azt a fajtáját mutatja, amelyre a nem egészen elvakult számára e genialitásnak nem anyagi és nem biológiai-vitális, hanem saját jelentéselvei alatt és részben egyenesen a tapasztalati természet fölött álló, vagyis igazában szellemi jellege a legvilágosabban rá van írva.

II.

Sören Aabye Kierkegaard 1813. május 8-án született Kopenhágában. Öreg szülők gyermeke. Atyja 1756-ban szegény családban született, gyermekéveit falun töltötte, birkanyáját őrizve; később gyapjú- és gyapotkereskedésből jókora vagyont szerzett. Kétszer házasodott és több gyermeke volt, de ezek legnagyobb részét korán elhaltak. Sören az atya második házasságából származott; anyja, Anne Sörensdatter Lund, 1768-ban született és előbb az öreg Kierkegaard hávezetőnője volt. Sören születésekor vagyonos atyja már tekintélyes ember Kopenhágában; Sören bátyja, Péter Keresztély, miniszter lett és püspökségig vitte. Legkedvesebb nővére, Petrea, 1801-től 1834-ig élt és Lund Nándor igazságügyi tanácsos felesége volt; leányuk, Henriette (1829—1909) nagy-

bátyjáról sok személyes vonást jegyzett fel. Gyermekkorának és vele lelki élete kezdetének és fejlődésének kitűnő, bár a visszatekintésben kétségtelenül némileg eltorzult képét adja az önmagát végnélkül vizsgáló és elemző gondolkodó *Írói működésem szempontja* (Der Gesichtspunkt für meine Wirksamkeit als Schriftsteller, Dorner—Schrempf¹) című maga megértetésére és önigazolására írt művében, amelyet már csak bátyja adott ki 1859-ben, négy évvel az író halála után. Ebben a következőket mondja :

«Gyermekkoromtól fogva óriási búskomorság (Schwermut) súlya nehezedett reám, amelynek mélysége egyetlen igazi kifejezését abban a nekem ugyanolyan óriási mértékben adott készségben nyeri, hogy látszólagos vidámság es életöröm alá rejtsem. Ameddig csak vissza tudok emlékezni, abban lettem egyetlen örömet, hogy senki sem tudta kitalálni, mennyire szerencsétlennel éreztem magamat... Mint gyermek szigorú és komoly kereszténységben nevelkedtem, emberileg szólva, értelmetlen nevelési módon : olyan benyomások alatt, amelyektől az őket reám halmozó búskomor aggastyán is összeroskadt, már legkorábbi ifjúságomban megbillent lelki egyensúlyom. Gyermek, akinek oktanul búskomor aggastyánként kellett gondolkodnia, élnie! Csoda-e, hogy a kereszténység időnként a legembertelenebb kegyetlenségnek tűnt fel előttem ; bár soha, még akkor sem, amikor legtávolabb álltam tőle, sem vesztettem el iránta érzett tiszteletemet... Ámde sohasem szakítottam a kereszténységgel, soha fel nem adtam ; sohasem jutott eszembe, hogy megtámadjam, — sőt ellenkezőleg, erőim használhatóságának kezdetétől erősen elhatároztam, hogy védelmére, de mindenesetre bemutatására mindenemet latba vetem... Így bizonyos módon szerettem a kereszténységet ; tiszteletreméltóan állt előttem, bár emberileg szólva nagyon szerencsétlenné tett. Ez atyámhoz való viszonyommal volt kapcsolatos ; ő volt az az ember, akit legjobban szerettem — és mit jelent ez? Épen azt is, hogy ő az, aki szerencsétlenné tett — szeretetből. Hibája nem a szeretet hiánya volt ; ámde a gyermeket aggastyánnak nézte.»

Az öregedő atya, akit ifjúkorának nélkülözései között a jütlandi mezőkön Isten ellen vetett átok súlya nyomott, a herrnhuti iránnyal rokonszenvező, pietista és komor vallásosságba merült aggkorában ; alapjában mély erkölcsiség és hit

¹ A könyvek és tanulmányok címeit legnagyobbbrészt a könnyen hozzáférhető és olvasható német fordítás szerint adom, utána a fordító nevét megjelölve.

élt a fiához hasonlóan tehetségös, kontemplatív és szintén erősen magába fordult emberben, akinek komor autizmusát és vallási gondjait jelleme és öreg kora egyaránt hordozta. Kedvenc fiát, aki a családjának több tagja elvesztésétől sujtott öreg legfőbb vigasztalása volt, saját aggkori gondolatvilágába és életfelfogásába akarta mennél teljesebben belevonni: hiszen tehetségét, éles eszét hamar észrevette — ezért *rillának* nevezte — viszont a gyermeki lélek természetes életszükségleteit nem értette meg. Wolff bölcselote és főleg a kereszténység legkomolyabb problémái, a kereszt mint botránkoztató, és az Istenember mint szenvedő, alkották a gyermek szellemi táplálékát. Ilyen módon a kis Sörennek nem lehettek boldog, elfogulatlan gyermekévei: az élet mélységét, sőt halálos komolyságát is megismerte már akkor, amikor még játszva kellett volna belenőnie. Játéka pedig nem volt más, mint egy orsó. Ennek hatása jellemére és egész életalakulására nem maradhatott el.

« Így léptem ki az életbe — folytatja Kierkegaard; — szellemi adományok és külső körülmények mindenképpen kedveztek; minden megvolt és mindent megtettek, hogy szellemem olyan gazdagon fejlődjék ki, amint csak lehet. Így léptem ki az életbe: bizakodóan (bizonyos értelemben — mert e mellett határozott rokonszenvet éreztem a szenvedés és minden valamiképpen elnyomott és szenvedő iránt), sőt csaknem ostobán büszke magatartással. Életem egyetlen pillanatában sem hagyott el a hit: amit az ember akar, azt meg is tudja csinálni — csak egyet nem, különben feltétlenül mindent, de ezt az egyet nem: megszüntetni a búskomorságot, amelynek rabja voltam. Sohasem... ébredt az a gondolatom, hogy koromban valaki él vagy születik, aki több volna nálam — és legbelsőmben mindenkinél nyomorultabb voltam. Sohasem jutott eszembe, hogy nem győznék, mégha a legostobább dologba fognék is, — csak egyben nem, különben feltétlenül mindenben; de ebben az egyben nem: hogy úrrá legyek búskomorságomon, amelynek nyomásától aligha voltam egyetlen nap is egészen szabadon. Ámde ezt mégis úgy kell érteni, hogy korán be voltam avatva abba a gondolatba, hogy a végtelenség értelmében nyert győzelemnek (tehát az egyetlen igazi győzelemnek) a végesség értelmében szenvedéssé kell válnia. Így ez újra megegyezett legbelső, búskomor gondolatommal, hogy voltképpen semmire való vagyok: semmire a végesség értelmében. Ami engemet, az ennyire szerencsétlen, ennyire kínlódó foglyot sorsommal és szenvedésemmel kibékített, az a nekem adott határtalan alakoskodási szabadság volt: 'engedélyem volt és engedélyt nyertem, hogy

fájdalmammal feltétlenül egyedül legyek. Persze még mindig elég maradt, hogy többi képességeimnek kevésbé örülhessek. E két feltevés — ilyen fájdalom és ilyen rejtettség — mellett egyéni sajátosság dolga, hogy az ember melyik oldal felé fordul: hogy ez a magányos, belső kín (démonikusan) legjobb, leginkább kielégítő kifejezését embergyűlöletben és Isten átkozásában találja meg, avagy éppen az ellenkezőjében. Nálam az utóbbi eset valósult meg. Ameddig csak vissza tudok emlékezni, azzal az eggyel tisztában voltam, hogy másoknál vigasztalást és segítséget nem kereshetek. Jóllakva sok minden többi adományommal, mint ember a halálra vágyódva, mint szellem a leghosszabb életet kívánva, az emberek iránt érzett búskomor szeretettel azt a gondolatot tápláltam, hogy segítségükre leszek, vigasztalást találok nekik, mindenekelőtt világosságot a gondolkodásban és főleg világosságot a kereszténységre vonatkozóan. Emlékezésemben nagyon messzire visszanyúl az a gondolat, hogy minden nemzedékben vannak ketten vagy hárman, akiket a többieknek feláldoznak, hogy borzasztó szenvedéseikben felfedezzék, ami a többiek javára szolgál. Így értettem meg búskomoran önmagamot: hogy erre vagyok kiválasztva.

Így jártam az életben — minden lehető életélvezetbe beavatva a nélkül, hogy voltaképpen valaha is élveztem volna, hanem inkább azon igyekezve (és *cbben* leltem búskomor örömet), hogy az élvezet látszatát keltsem. Így éltem — mindenféle emberrel érintkezve; hogy azonban valaki bizalmasom lett volna, sohasem jutott eszembe; mint ahogy alig jutott valakinek eszébe, hogy az én bizalmasom. Így lettem azzá, amivé lennem kellett: megfigyelővé; mint ilyent és mint szellemet ez az élet tapasztalokkal rendkívül gazdagított; az élvezetek, szenvedélyek, hangulatok, érzelmek stb. összességét egészen közelről láttam; megszereztem azt az ügyességet, hogy az embert kívül-belül tanulmányozzam és utánózhassam is. Így képzeletemnek és dialektikámnak mindig volt elég feldolgozni való anyaga; és volt elég időm is, hogy minden elfoglaltságtól szabadon, nyugodtan élhessek: sokáig, sokáig minden időmet egészen képzeleti hozzáadással fűszerezett dialektikai gyakorlatokra fordítottam, így magamat, amint egy hangszert hangolnak, szellememen próbálgatva. Így éltem én; de voltaképpen nem éltem. Az élet ide-oda dobált, igen sok, a legkülönfélébb kísértés megkísértett; fájdalom, eltévelyedésekbe, sőt a romlás útjára is kerültem; úgyhogy huszonöt éves koromtan önmagamnak egy rejtelmesen fejlődött rendkívüli lehetőségnek tűntem föl, amelyet a legkiválóbb, lehetőleg mindent megértő reflexió ellenére sem tudtam jelentésében és rendeltetésében megérteni. Csak egyet értettem, hogy vezeklés az életem leghelyesebb felhasználása. De élni igazában nem éltem, kivéve mint szellem; ember nem voltam, legkevésbé gyermek vagy ifjú.

Ekkor meghalt atyám (1838). Gyermekkorom hatalmas vallási

benyomásai idealizált, enyhébb alakban újra hatalmat nyertek rajtam ; most már annyival öregebb lettem és jobban meg is feleltem nevelésemnek, amelynek az volt a szerencsétlensége, hogy majd akkor válik igazában javamra, ha egyszer negyven éves vagyok. Mert sohasem voltam ember : ez születésem óta szerencsétlenségem volt ; és ez a szerencsétlenség nevelésem által fokozottan szerencsétlenségemmé vált. De ha az ember gyermek — és a többi gyermek játszik, tréfálgozik és még mi mindent csinál ; ó és ha az ember ifjú — és a többi ifjú szerelmes, táncol és még mi mindent csinál : ekkor szellemnek lenni, bár az ember gyermek és ifjú — borzalmas kín! még borzalmasabb, ha az ember képzelete segítségével ért ahhoz a mutatóványhoz, hogy valamennyi közül a legfiatalabbnak lássék! Ez a szerencsétlenség azonban a negyvenedik évben már csekélyebb és az örökkévalóságban megszűnik. Nem volt közvetlenségem és ezért egyszerűen emberileg érte nem éltem ; reflexióval kezdtem és nemcsak később gyűjtöttem egy kis reflexiót ; voltaképpen reflexió vagyok kezdettől végig. A közvetlenség két korszakában, mint gyermek és mint ifjú, nem jöttem zavarba a kibúvó felől, amint hogy a reflexió sohasem is jön zavarba, és utánzott fiatalsággal segitettem magamon ; adományommal ekkor még nem voltam tisztában és keresztülszenvedtem azt a fájdalmat, hogy nem vagyok olyan, mint a többiek. Mert akkoriban persze mindent adtam volna azért, ha csak rövid időre is olyan lehettem volna, mint a többi. A szellem kitűnően beletalálja magát abba, hogy nem olyan, mint a többi, hiszen ez egyenesen a szellem negatív meghatározása ; ámde a gyermek- és az ifjúkor a faj, a nem életét éli és éppen ezért a legnagyobb kinnak érzi, hogy ebben az időben nem olyan, mint a többi, vagy hogy (mint én) furcsa megfordítással a szellemléttel kezdje, amelyet minden nemzedékben csak egyesek érnek el végül, a legtöbb azonban soha, mivel csupán a lelki-testi szintézis mozzanatait élik át. Ezért viszont most egészen más értelemben előttem áll az élet. Semmi sem ismeretlenebb és idegenebb számomra, mint a gyermekkor és az ifjúkor után érzett bánatos vágyódás ; hálát adok Istenemnek, hogy túl vagyok rajta, és most minden nappal, amellyel öregebb leszek, boldogabbnak érzem magamat, de boldognak csupán az örökkévalóság gondolatában ; mert az időbeliség nem a szellem eleme és sohasem is lesz azzá, hanem bizonyos értelemben mindig szenvedése.

A megfigyelő észreveheti, mennyire dialektikus mozgásba hozott engem az élet. Cövek volt húsomba fúródva, szellemi tehetséggel (főleg fantáziával és dialektikával), valamint műveltséggel főlöslégsben rendelkeztem, megfigyelőképeségem óriásivá fejlett, igazság szerint ritka keresztény nevelésben részesültem és a kereszténységhez egészen különleges dialektikus viszonyban álltam ; gyermekségem óta engedelmségben, abszolút engedelmségben nevelkedtem, másrészt bennem volt az a csaknem ostoba hit, hogy mindent tudok, kivéve

azt az egyet, hogy csak egy napra is szabad legyek, mint a madár, hogy kiszabaduljak búskomorságom hálójából, amelyben egy más hatalom fogvatartott; végül önmagam előtt vezeklő voltam. Ez most azt a benyomást teszi reám, mintha egy más hatalom az egésztest első pillanattól fogva nézte és mint a halász a halról, úgy mondta volna: «Hagyd csak, még korán van kihúzni.» És csodálatos! arra is nagyon messzi multba emlékezem vissza a nélkül, hogy meg tudnám mondani, mikor és hogyan támadt bennem: hogy tudniillik mindig, nap-nap után kértem Istent, adjon nekem igyekezetet és türelmet ahhoz a munkához, amelyet ő maga jelöl ki számomra.

Így lettem íróvá.»

Ez a hosszú idézet legjobban mutatja be Kierkegaard alakját és fejlődését; utólagos önjellemzésében bizonyára van egy kis önkénytelen ferdtítés, de a reflexió nagymestere a fővonásokban jól érti meg és állítja be önmagát; későbbi élete és működése ezt a jellemképet igazolja.

Klages modern romantikus metafizikája és embertana szerint az élet, ez a színes, teremtő, képek után alkotó tényező, belülről lélek, ösztönös, szemléletes, képzelő, érzelmi erő, kívülről pedig test, a lelki jelentés kifejezése. Erre az életre ült rá az emberben a szellem démoni, gátló hatalma, és a maga rideg akarati és hideg értelmi jellegével fojtogatja; végül valóban meg is öli, az ember elracionizálódásának, túlszellemülésének áldozatává lesz. Ha vallási szempontjait figyelmen kívül hagyja, Kierkegaard önjellemzéséből vonhatta volna el Klages csodálatos élet-szellem-elméletét; de beállításának legkevésbé Kierkegaard adott volna igazat.

Mindenekelőtt a biológiai vitalitás rendkívüli csökkenése feltűnő a koraérett és koravén gyermekeken és ifjún; ezzel nem általános, de nem is egyedül álló, különös ellentétben van szellemi lelkiségének óriási ereje és kimeríthetetlen elevensége. Ez az összetétel tehetséges és öreg szülők gyermekeinél látszólag máskor is előforduló örökség. Mégpedig igen veszedelmes örökség: nagyon jóra, de nagyon rosszra is válhatik. Valóban hozzá nem méltó, semmiképpen nem arányos test foglya ez a szellem; de éppen ez az aránytalanság és a belőle eredő szenvedések acélozzák és nemesítik, érlelik ki teljesen, úgyhogy teste mélyebb értelemben legkitűnőbb megfelelője lesz. A lángelméjű szellemiség tipikus képe tárul

elénk önjellemezéséből: a vég nélkül működő hatalmas reflexióerő, a szellemi felsőség és elsőség természetes bizonyosságú öntudata, a mindenre való képesség önbizalma, ámde a nagy magányosság és a búskomorság is genialis gondolkodók gyakori vonásai; és hogy a kép igazat mond, azt Kierkegaard írásai és közöttük mindjárt ez a mesteri önjellemezése is igazolják.

A képből egy félbemaradt és megrögzítődött serdülőkori jellem is kiolvasható: a rendkívüli és mindenoldalú szellemi elevenség, a korlátlanság és határozatlanság, de a búskomorság és a nagy magányosság is erre vall; és valóban, Kierkegaardban látszólag mindig megmaradt a nemi érettség hiánya. Ámde az *ilyen* serdülőkori jellemkép csupán a serdülésből, szellemi lelkiség nélkül, teljességgel érthetetlen és genialis szellemiséget sejtet. Ez élt Kierkegaardban; a testtel és az étellel való diszharmóniája pedig az ilyen szellemet borzasztó választás elé szokta állítani. Kierkegaard maga is érzi és ki is mondja ezt: az ilyen egyén áttörhetetlen magányos szenvedéseiben a világtól nem nyerhet és nem is várhat vigasztalást, és vagy Isten elé omolva s nála minden megpróbáltatáson át kitartva szent mártír, vagy tőle el, sőt ellene fordulva ördögi jellem lesz. A legtöbb modern embertani, lélektani és jellemtani kutató nem érti és ezért tagadja is mind a szentet, mind az ördögöt; mert saját hétköznapi félnagyága e szellemi szélsőségeknek nagyon is reális ellentétét és a mellett ijesztő közelségét átélni nem bírván, valós jellegükben nem hisz. Pedig a szellemiség kierkegaardi fokán éppen ez a két ellentét nagyon is a reális, sőt a legvalószínűbb lehetőségek közé tartozik; és csak a Kierkegaardtól annyira hangsúlyozott és erős szellemiségben joggal főjelentőségűnek tartott választás és elhatározás dönti el, melyik alak bontakozzék ki a mindegyikre alkalmas, szentnek is, ördögnek is potenciális lángelméjű szellemből. Mert a genialis szellem, ha törekvései túlnyomóan az erkölcs teréről valók, éppen e két végre van beállítva, míg a kisebb szellem általában egyikre sem, csupán «közönséges» jóra vagy rosszra való. Hogy Kierkegaardban mégis kezdettől fogva a jó irányulás került túlsúlyba, ezt mutatja az a körülmény is, hogy — jellemzése szerint —

vágyódott olyan lenni, mint a többi, szenvedett, amiért más volt és ezt elleplezni igyekezett ; mert a diabolikus irányú szellem gögje minden faji vagy nembeli vagy szellemi közöséget legyőzve egyedülvalóságát kapzsi módon őrzi és azt sohasem sajnálja ; hiszen ő éppen szellem, és pedig egyetlen a maga nemében, legfőbb, csak a maga ura akar lenni. Kierkegaard a jót választotta és ezzel mindjárt kezdetben lelki mártírnak indult ; további nagy érdeme, hogy ezt felismerve szabadon vállalta. Nem mernők állítani, hogy semmi tet-szelgés és önelégültség nem szövődött össze benne életszerépének tudatával ; de hogy lelki alakulása alapján helyes úton járt, azt műveinek folyton nemesedő felfogása bizonyítja. Ideje, hogy nemsokára ezekkel is megismerkedjünk ; előbb azonban még életének egy döntő fontosságú szakaszát kell szemügyre vennünk.

III.

1830. október 30-án iratkozott be Kierkegaard a kopenhágai egyetemre ; november elsején a királyi testőrség névjegyzékébe vették fel, de már 4-én mint szolgálatra alkalmatlant elbocsátották. Tíz évig folytatja ezután egyetemi tanulmányait a teológia és a filozófia körében. A vagyonszűk fiatalember teljes szabadsággal tanul ; vizsgáktól nem zavarva mindig azzal foglalkozik, ami éppen érdekli, főleg filozófiával és teológiával, de a mythológiával és a népköltéssel is ; megismerkedik északi, szláv, ír, magyar mythologiai és népköltészeti elemekkel. A romantika akkor uralkodó szelleme eltörölhetetlen nyomot hagy rajta ; korábbi műveinek tárgya és stílusa is romantikus írónak mutatja. A romantikus költészet és a zene tanulmányozása kedvenc foglalkozásai közé tartozik. A bölcselek közül Hegel gyakorol reá döntő befolyást : a Kopenhágában akkor és még később a negyvenes évekig uralkodó hegelizmus, saját «fjúkori eltévelyedése» ellen is nemsokára megindított éles harcában minduntalan Hegel-kovácsolta fegyvereket használ. Az objektív szellem nagy papjától azonban csakhamar elfordul s erősen szubjektív természete és gondolkodásmódja a minden objektivitása

mellett is eredeti szubjektivitású Sokratesben találja meg mindinkább csodált és szeretett mintaképét; később életében is követni iparkodik az irónia és a személyes embernevelés mesterét. Legmélyebben mindig a kereszténység nagy kérdései foglalkoztatják a vallásos szellemű ifjút, akkor is, midőn átmenetileg a kereszténység szellemétől eltávolodik: amint később maga mondja, Krisztus volt az egyetlen, akiben hitt és akit mennél teljesebben követni iparkodott. A tisztelet, amellyel atyja a híres kopenhágai prédikátor, majd püspök, Mynster iránt viseltetett, fiában egészen Mynster haláláig tartó pietásban folytatódik, még akkor is, amikor belsőleg teljesen elszakadt már Mynster szellemétől.

A kopenhágai művelt társaságnak általánosan kedvelt tagja és vendége volt a gazdag, finom modorú, rendkívül szellemes, kitűnő társalgó és nagy előmenetel reményét keltő fiatalember. Az egyetemi ifjak szabad életébe azonban csak belekóstolt; amikor pajtásai egyszer boros állapotban elcsábították egy éjszakai kalandra, ez rettenetes, élete végéig gyötrő megborzadást keltett lelkében, és ezért a szörnyű bűnének érzett kisiklásáért, amely «a romlás útjára» vitte, mindvégig vezetelt.

Irodalmi hajlamai ebben az időben már világosan felébrednek; naplója, amelynek németül kiadott¹ — összes jelentős — részei 1834-ben indulnak meg, mély gondolkodóra és nagy stílművészre vall. Mindjárt az első feljegyzések a bűn és a praedestinatio körül forognak; az utóbbi fogalmát torzszülöttnek minősíti, mivel a szabadságot úgy próbálja összekapcsolni Isten mindenhatóságával, hogy amazt tagadja és így semmit sem magyaráz. A szabadság tehát már ekkor egyik fő élménye és gondolkodásának központi problémája. A természet iránt viszont, nagy ellenlábásához, Hegelhez hasonlóan, nem volt elég érzéke; maga mondja, hogy «az ok, amiért voltaképpen nem mondhatom, hogy határozottan a természetet élvezem, az, mert reflexióm számára nem igen akar nyilvánvalóvá lenni, hogy mit élvezek. Egy műalkotást

¹ S. K. *Die Tagebücher 1834—1855*. In zwei Bänden ausgewählt und übersetzt von Theodor Haecker; Innsbruck 1923.

ezzel szemben meg tudok ragadni ; meg tudom archimedesi pontját találni, és ha ezt megtaláltam, akkor számomra minden könnyen világossá válik». A természet romantikus szeretete és élvezése azért nem hiányzik belőle : főleg a tájképeket, ezek közül is látszólag a barátságosakat kedveli. A természettudományt önmagában, a természet tárgyainál való megmaradásában nem igen értékeli, csak ha centrális, teológiai-metafizikai problémákra mutat és vezet : ezek az ő igazi életkérdései. A praedestinatio kérdéséhez folyton visszatér és úgy fejtí meg, hogy az eleve-elrendeltetés oka saját magunk szabad akaratában van, amely valamire méltóvá tesz minket.

De mire van ő rendelve? Még nem tudja magában tisztázni, hogy mit cselekedjék — azt igen, hogy mit ismerjen meg. «Minden azon múlik, hogy rendeltetésemet megértsem, hogy lássam, milyen cselekvést akar Isten voltaképpen tőlem ; egy igazságot kell találnom, amely igazság számomra, az eszmét kell megtalálnom, amelyért élni és halni akarok» — írja 1835-ben. Foglalkozik azzal a tervvel, hogy a jogtudományt műveli és ügyvéd lesz. Ámde ez csak emberi élettelen-ségének pótléket adó életpótlék volna, ahol az egyes esetek tömegében elmerülhet, ahol mások szerepébe élve bele magát, saját életének pótlékát nyerheti és így külsőséges szórakozást talál. Mert nem tud teljesen emberi életet élni, csak a megismerő életét, és így gondolkodását nem tudja valami rajta túl levőre alapozni, ami létének gyökereivel összefügg. Ilyen egész életével való meggyökerezést keres a lét forrásaiban, az isteniben, amelyen függve marad, ha az egész világ összeomlik is. Ez az, ami neki hiányzik, és amire törekszik. Ámde határozni kell! Útja harcra vezet, de nem akar csüggedni.

A serdülő-kor életbizonytalansága és határozatlan mindenoldalúsága ez, amelyből a határozott életiránynak és hivatástudatnak kell kifejlődnie. Kierkegaardnál ez még hosszú ideig nem alakul ki és mérhetetlen szenvedéseibe kerül, amíg jó sokára egyedülálló, de nagyszerű hivatását megtalálja. A későn és lassan serdülő ifjú érzi, hogy nem értik ; önmagától és élete kínjaitól nem tud szabadulni, még ha alszik, sem tudja önmagát elfelejteni. Üldözőjétől könnyen megszaba-

dulna, ha vallási tudata nem tartaná vissza az öngyilkosságtól. «Volt egy, aki útjában öngyilkosságra gondolt; ugyanabban a pillanatban leesett egy kő és agyonütötte, és ő ezekkel a szavakkal végezte: Dícséret és hála Istennek. — Éppen egy társaságból jövék, amelynek lelke voltam, a szellemesség ömlött ajkamról, mindenki nevetett, engem csodált — de én elmentem és agyon akartam magamat lőni.» A geniális serdülő életundora és rohamos halálvágya ez: a legveszedelmesebb korok egyike, amely aránylag ritkán végződik ugyan mindjárt öngyilkossággal, de annál gyakrabban vezet lelki eltorzulásra; Kierkegaardot a benne reá leselkedő sokszoros veszedelmektől egészen világosan mély vallásossága menti meg.

Ez a vallásosság és a vallási problémákkal állandóan foglalkozó szelleme már ekkor rendkívüli gondolatokat és belátásokat terem: a kereszténység egyes tanításai ellen a pogány mythosok hasonlóságaival való érveléssel azt szegezi szembe, hogy éppen ezek a mythosok vallanak egy valahol és valamikor tényleg bekövetkező eseményre; pl. Krisztusnak szűztől való születését hasonló jellegű görög Herakles- és hindu isten-mythosok nem cáfolják, hanem egyenesen mellette szólnak. Ha az individualizmus dialektikus-romantikus korszaka elmúlt, megint a szociális élet jut a legnagyobb szerephez és állam és egyház gazdagabban és teljesebben élednek újra, — jósolja meglepő éleslátással.

Majd a megőrüléssel hadakozik, saját hórihorgas árnyéka, örökké kínzó képzeletének kísértete hajszolja, amikor hirtelen fény villan életébe: 1837 májusában megismerkedik későbbi menyasszonyával, az 1823-ban született Olsen Reginával. Úgy látszik, hogy rögtön szerelem ébredt benne; a napló feljegyzései némileg homályosan a világhoz való visszafordulásról, vonzalom ébredéséről, az egyedüllét bajjáról szólnak; de határozatlanságuk nem enged világos magyarázatot. Továbbra is kedvetlenség, egy fajta életfanyalgás kíséri; «szívének minden virága jégvirággá fagy». A halállal érzi magát összebilincselve. Máskor Janus bifrons: egyik arcával nevet, a másikkal sír. A tragikumot a komikummal egyesíti: élcelődik, az emberek nevetnek, ő sír. Doktori disszertációja számára mint alkalmas tárgy a szatira fogalma

a régiéknél jut eszébe, a különféle római szatirikusok viszonya egymáshoz ; jellemző, hogy később a sokratesi iróniáról írja meg disszertációját.

Ebben az időben (1837—38) újra erősen foglalkozik a kereszténységgel és többször kedvezően nyilatkozik a katolicizmusról a protestantizmussal szemben. 1838. augusztus 8-án meghal atyja ; halála nagyon erősen érinti és felrázza ; úgy érzi, atyja érte halt meg, hogy még ha lehet, valami legyen belőle ; hiszen már nem érhetette meg kedves vágyának teljesülését, hogy Sőrent papnak lássa. Ezért most mintegy kötelességének tartja az atyai vágy teljesítését és 1840-ben teológiai államvizsgáját befejezi. Közben kibontakozik szerelme Regina iránt. 1839. február 2-i naplójegyzete rajongó dicsérő himnuszt zeng a lányra és utána így folytatódik : «A szerelem vak istene! Megtaláljam, amit e világon keresek, megélem életem valamennyi excentrikus praemissáinak conclusióját, karjaimba zárjalak — avagy : *tovább szól* a parancs?» Május 10-én : «Ezekben a napokban annyira boldogtalan vagyok, hogy álmaimban leírhatatlanul boldog vagyok.» Május 12-én : «Az egész lét aggaszt, a legkisebb szűnyogtól az incarnatio titkaiig ; egészen érthetetlen számomra, leginkább pedig saját magam . . .» Búskomorsága ezeken a feltűnő jegyzeteken kívül is folyton kiüt naplójában. «Annyira bágyadt és örömtelen vagyok, hogy nemcsak semmim sincs, ami lelkemet betöltené, hanem azt sem foghatom fel, mivel lakhatna jól — ó, még az égi üdvösséggel sem.» «Egyáltalában szerencsétlenségem, hogy abban az időben, amikor eszmékkel terhes voltam, az eszményt eltévesztettem ; ezért szülők torzalakokat és ezért nem felel meg a valóság égő vágyamnak — ó adja Isten, hogy csak ne legyen a szerelemmel is úgy ; mert itt is rejtett félelem fog el, hogy eszményt és valóságot összetévesztettem. Isten mentsen! Még nincs így.»

Így valóban nem beszél a boldog szerelmes, és csakis kötelességérzésével magyarázható, — ő is így magyarázza — hogy 1840. szeptember 10-én eljegyzi Reginát. Hiszen 1841 naplójegyzetei is így indulnak : «Az egyetlen, ami vigasztal, hogy halni feküdhetnék le és azután halálos órámban meg-

vallhatnám szerelmemet, amit nem tehetek meg, amíg élek, és ez egyképpen boldoggá és boldogtalanná tesz.» Csodálatos vőlegény! 1841 januárjában először prédikál; azontúl is néha megtette, de lelkészi állást sohasem vállalt, bár többször kínálták és ő ismételten gondolt erre, sőt néha el is határozta, különösen anyagi viszonyainak rosszabbodásával. 1841. július 16-án a bölcsészeti kar elfogadta *Az irónia fogalmáról, állandó tekintettel Sokratesre* című disszertációját. Augusztus 11-én visszaküldi Reginának a gyűrűt. Szeptember 29-én nyilvánosan disputál. Október 11-én az eljegyzést végleg felbontja és 14 nappal később félévre Berlinbe utazik. Ezzel beteljesül életének leginkább sorsdöntő eseménye.

Naplójában sokat ír volt menyasszonyáról. «... és én nagyon szerettem, olyan könnyű volt, mint a madár, olyan merész, mint a gondolat; én szállani hagytam feljebb, feljebb, kinyújtottam kezemet és ő rajta állt, szárnyával csapkodott és lekiáltott hozzám: gyönyörű itt, elfelejtette, nem tudta, hogy én voltam, aki könnyűvé tette, én, aki gondolkodásának merészségét adta, a bennem való hitet, aki tette, hogy a vizen járt, és neki hódolt és ő elfogadta hódolatomat. — Máskor térdreborult előttem, csak feltekinteni akart hozzám, mindent el akart felejteni. — ... ha vidám, életörömes tekintete az enyémmel találkozott — akkor mennem kellett — akkor kimentem és keservesen sírtam. — ... nem szépalakú orromat szerette, nem szép szemeimet, nem kis lábaimat — nem jó fejemet — csak engem szeretett és mégsem értett meg.» Rettenetesen bántja, hogy a pletykának dobtá oda. Ha nem útálná az öngyilkosságot, visszatérne hozzá és ezután végezne magával; hiszen mindig mint haldokló képzelte szeretni; hogy vele együtt éljen, sohasem jutott eszébe. Mikor belátta, hogy jegyességük nem tarthat tovább, elhatározta, hogy szerelmének megszűnésével ámitja. Most mindenki gyűlöli hűtlenségeért, pedig hú hozzá, mint bármikor. Ha fájna is, öröme lenne őt mással boldognak látni. Alig tudja magát legyőzni, hogy vissza ne térjen hozzá. Félti, hogy valóra válik a leánynak szakításakor elhangzott elkeseredett felkiáltása, hogy ez halála. Erőszakkal küzd a folytonos visszatérési kívánságait.

Furcsa és egyúttal megrázó szerelme és jegyessége jellemző Kierkegaardra. Hogy miért folyt le így, arra nézve találgatásokra vagyunk utalva, mert több célzása ellenére sohasem mondja meg világosan a szakítás okát. Talán maga sem volt azzal egészen tisztában; mindenesetre több körülmény játszott össze. Annyi bizonyos, hogy a leányt szerette és a szakítás után talán jobban szerette, mint azelőtt; ekkor egyrészt csakis képzeletének tárgya és mindinkább idealizált képe lett, másrészt a leány és fájdalma iránt érzett mérhetetlen részvét mind közelebb vitte hozzá. Már az eljegyzés idejében arra törekedett, hogy «eldolgozza», eltávolítsa magától, a szakítás megkönnyítése céljából. Szerette volna, ha a leány szakít vele; ezért a hűtlenség, az érdemetlenség látszatát vette magára. Amikor mindez a leány ragaszkodásán és talán némileg hiú makacsságán is meghiusult, ridegséget mutatva, de legmélyebben megsebezve bontotta fel a jegyességet. Utána rengeteg tervet eszelt és dolgozott ki, hogy a leánnyal elfelejtse magát; csak később kezdte igazi érzelmeit irodalmi köntösben feltárni.

Mi lehetett hát a szakítás oka? Első sorban alighanem az, hogy Kierkegaard alapjában csalódott, ha nem is merte ezt nyíltan magának sem bevallani. A leány fiatal, kedves és szellemes teremtés volt, de éppen fiatal leány, semmiesetre sem genie vagy rendkívüli mélységű lélek. Kierkegaard eszményítette, de könyörtelen megfigyelő ereje és reflexiója hamar lerántotta róla a saját képzelete szötte tündérleplet, és ekkor a kedves, de nagyon is emberi leány maradt meg. Regina nem tudott igazában behatolni jegyese lelkébe, ő sem értette meg és ezért nem is tudta búskomorságát megszüntetni. Csupán képzeleti képe vert gyökeret Sören lelke mélyén, ő csak éppen a felület alá hatolt. Vallásos érzés sem sok volt benne és egyáltalában nem mély; ezen, a jegyeseinek legfontosabb téren sem tudta követni. Szerette őt a maga módján, igazi nőiességgel: egyszer teljes odaadással, önmagát megtagadva, máskor hiúsággal, amelynek a kitűnő, körülrajongott, szellemes ifjú hódolata tetszett és amelytől elszédítve — vagy máskor női önérzetében érintve — fölényeskedett vele. Az önmegtagadást nem bírta el Kierkegaard

teljes énszerúséget és csak Istennek odaadást követelő szel-
leme, a fölényt pedig le-leküzdött, de minduntalan újra
kitörő mértéktelen önbizalma nem tűrhette. Így a belső ide-
genség mellé külső ellentétek is járultak, amelyek néhány
kínos összecsapásban is megnyilvánultak. Az óriási lelki
színvonalkülönbség lehetett tehát a szakítás fő oka. Kier-
kegaard nem talált hozzá való élettársat és ezért nem tudott
végtelen magányából szabadulni. Hozzájárulhatott ehhez
Kierkegaard szexuális ösztöngyöngesége is, amellyel kapcso-
latban az ifjú magát a házasságra alkalmatlannak tartotta ;
úgy látszik, hogy ebben a konzultált orvos is megerősítette.
Lehetséges okot, de csakis mellékeset ragadhat meg Schrempf-
nek az a Kierkegaard egyes célzásaira alapított feltevése is,
hogy a hihetetlenül érzékeny és gyöngéd ifjú nem merte
menyasszonyának egykori ballépését — amely még mindig
nyomta — bevallani, a házasságba pedig csak teljes nyilt-
sággal akart és tudott lépni ; ez azonban nem lehet fő ok,
mert kongeniális lélek előtt felfakadt volna ez a fájdalmasan
titkolt, de be nem hegedt seb.

Így Kierkegaard nem jutott el szerelmi, majd nyugodt
családi boldogsághoz ; szerelmi boldogtalansága és a sza-
kítás okozta óriási szenvedései azonban életére mégis döntő
hatást gyakoroltak, életirányát meghatározták és rendel-
tetésébe mintegy belekényszerítették ; ezek tették igazában
íróvá. Látszólag azzal a szándékkal, hogy magát utólag
tisztázza és volt menyasszonyával megértesse, alighanem
azonban a kínok «kiírásának» a szükségétől is hajtva, pattant
ki most hirtelen belőle az írói tevékenység váratlanul nagy
ereje és hatalmas áram sodrában a munkák sorozatát görgette
elő, valamennyit egységes irányban hajtva. Kierkegaard
most talált igazában önmagára — avagy rendeltetése és igazi
életalakja most találta meg őt ; ezután következő korszaka
az építő és harcoss író csodálatosan egységes és célirányú élete.
A boldogtalan szerelem érlelte őt férfivá és adott neki hatá-
rozott egyéniséget és hivatást.

BÁRÓ BRANDENSTEIN BÉLA.

A FATIMIDÁK SORSA.

— Keleti mese. —

Mondják, de igaz, hogy az emberi lélek nemcsak a zenében, hanem minden másban is földöntúli összhang felé van fordítva. Egész életünkön át ezt a csodás harmóniát keressük mindenben. Ennek köszönhetjük azt is, hogy a hegységek kuszált sziklavilága távolról nézve kedves kékségbe olvad össze, kiállott szenvedéseink pedig idők multával csöndes örömrzéssé szelídülnek.

Így vagyok én is a Kelettel. Több mint ötven éve nemcsak jártam benne, hanem még ettem is belőle, — mint katona, bizony keserű falatokat. És ha ma az örök dallamot mormoló Boszna zordon völgyeire gondolok, olyan szépnek látok mégis partjain mindent! Még hodsza Imám Szálih efendi szikár arab alakját is, reszkető szürke szakállával, fehér turbánjával, zöld övével, sötétkék bugyogójával és halkan csoszogó piros bojtos papucsával.

A hodsza, mint igaz mozlím, a nagy próféta parancsára szíve szerint megvetett bennünket, mint keresztényeket. Mint magyarokat azonban szeretett és kardasz-nak, vagyis testvérnek vallott. Legszebb volt benne, hogyha valami jót tettünk vele vagy népével, nemcsak megbecsülte, hanem meg is hálálta, ha mással nem, egy-egy naív keleti mesével.

Este rendszeren feljött a dsámihoz, a század nyomorúságos irodájába, földreterítette imádságos szőnyegét, rátelepedett, csibukjára gyujtott, bevette a rituális feketekávé és mesélt. Még pedig török kifejezésekkel kihímzett, francia prémmel szegélyezett bosnyák nyelvjáráson. Egykor ugyanis mint szofta a sztambuli boldogemlékű Mektebi Szultáni főiskola növendéke volt és még nem felejtette el egészen a frankok nyelvét.

Ezekből a nyers mesékből faragtam én ki azután idehaza egyet-mást a magam módja szerint.

*

Egyszer bolond eset történt velünk. Zenicára és vissza zarándokló mindennapi őrzáratunk az út szélén pólyába burkolt nyafogó, kitett csecsemőt talált. A katonák tanakodtak, nem volna-e jobb egyenesen bedobni a vízbe ; de végre is a hazai édes emlékek győztek. Behozták szegénykét a századhoz Vrandukba, ahol erre óriási derűtség tört ki.

Nem úgy a Gorsevica-hegységben szétszórt mohamedán községekben, ahol Kr. u. 622. vagyis a próféta futása óta bizony ez volt az első hasonló csúfság. Összeszaladt az egész környék, de mivel leányka volt szegényke, akadt olyan mohamedán anya is, aki olykor megszoptatta.

Néhány napig vártunk apjára-anyjára, de csak az anyja érkezett meg. Azt is a Boszna jeges vize hozta és a nagy fordulónál, a régi vár alatt, kitette a partra, szegényt, halva.

Eltettük. A picike lányt pedig meleg termosz kíséretében a legközelebbi postakocsin elküldtük messzi, Bródba, a k. u. k. Generalkommandó élelmezési osztályához, ahonnan is jól összeszidtak bennünket, írásban. És híre ment egész Bosznia-Hercegovinában, hogy a vranduki helyőrség tucatjával szedi össze a Boszna partján talált csecsemőket.

A hodsá némán, kialudt csibukkal nézte ezeket a furcsa dolgokat. Indítás előtt pedig megszólalt :

— Azután pedig mi lesz ezzel a csudsukkal, te kirkbasi?

Vállat vontam :

— Hát örökbefogadja ott majd valaki szegénykét.

— Hm! Azután majd mozlímnak nevelik, úgy-e?

— Dehogy. Keresztény lesz belőle ; gyaur.

— Hm! Hát miért éppen gyaur?

— Azért, mert úgyis tudjuk, efendi, hogy nálatok, muzulmánoknál ilyesmi nem is eshetik meg.

Ez, úgylátszik, nagyon meghatotta a hodsát, mivel a takarodó elfűvése után ünneplő ruhájában jelent meg az irodában s a rendes szertartások szerint letelepedvén, a

Bosszna túlsó partján ordító farkasok bájos szimfóniája kíséretében mesélte, amint következik.

*

Mohammed prófétának nem maradt fia, hanem csak egy tizenöt éves leánya. De ez a leány olyan szép volt, hogy aki ragyogó ábrázatát meglátta, elszédült. Ha meghallotta a hangját is: elájult. Ha pedig ciprusi növését is megpillantotta, akkor egy álló hétig étlen-szomjan sötét szobában kellett koplaltatni, hogy kimenjen belőle a Sájtán.

Mohammed tehát órá hagyta a próféta-ságot a szent kalifasággal együtt. De mivel tudta, hogy a szépség igen szaladós jószág, mindjárt férjet is adott neki hozzá, tulajdon nagybátyjának, Tálibnak Ali nevű csoda-okos fia személyében. És megparancsolta nekik, hogy fiaikban tartsák fenn anyjuk szépségét és apjuk okosságát az örökkévalóságig. Ha pedig addig nem lehetne, legalább feleannyi ideig.

Alinak és Fatiménak pedig két fia támadt. Hasszán, az idősebbik, öröklötte anyja szépségét, meg a kalifaságot. Ezek voltak a próféta igaz vérei, a *sziiita fatimidák*.

Husszein, a fiatalabbik, zordonképű, szőrös testű, de hatalmas erejű és igen-igen okos férfi volt. Apjuk halála után pedig úgy cselekedett bátyjával, mint szent Pál az oláhokkal. Elment messze Szírián és Anatolián túl is, a parszik és a szeldsukok közé új országot szerezni. Ezekből lettek az okoskodó *szuniták*.

A fatimidák birodalma a szíriai Bagdadtól a fekete Nubiáig és a nagy sárga Homoktengerig, sőt Dsebel-Al-Tarikig (Gibraltár) terjeszkedett ki. Székvárosa Kahira volt, amit ti ma Kairónak neveztek és odajártok télen a pénzeteket elkártyázni.

Megemlékezhvén pedig a fatimidák ősanyjukról, a próféta csodaszép leányáról, otthon csak a szép lányokat tartották meg, a csunyákat pedig — amint ti mondanátok — exportálták. Ti azonban megfordítva cselekedtek és a szépeket exportáltjátok.

Azonfölül a fatimidák népe minden másban is csak a szépet szerette, az okossággal pedig nem törődött. Művészei,

képfaragói, festői, építői, költői és muzsikusai fölékesítették országukat mesébe való mecsetekkel, minaretekkel, türbékkel, oszlopokkal, palotákkal, kertekkel, szőnyegekkel, kapukkal, márványkutakkal. Csodaszép meséket is tudtak kigondolni. Muzsikájuk pedig olyan gyönyörű volt, hogy Memnon szobra a messze távolból is eltanulta tőlük és még ma is dalol reggel-este, ha elunatkozik. Csak az okossággal nem tudtak semmit kezdeni.

Ez pedig mind akkor volt, amikor nálatok Esteban Ibni Vajk volt a kalifa. Ugyanaz, aki aranykalpagot kapott a ti római szent prófétátoktól és azt ti még most is őrzitek Budim várában. Náluk pedig Hasszán *Hákim* Ibni Aziz kalifa volt a nagy szent próféta utódja. Ugyanaz, aki később Cordobában, Sevillában, Granadában, Toledóban olyan csodaszép palotákat, tornyokat épített.

A Koránban azonban meg vagyon írva, hogy Alláhhhoz a legdicsőségesebb szépség sem lehet hasonlatos. Al' Azari, a nagy kairovani bölcs pedig ezeket írta oda a szent szúra szélére :

«A tengerek nem fognak soha megposhadni, mivel Alláh sőt is teremtett beléjük, de a szépségekbe csak megsavanyodó édességet hullajtott. Megposhad még a tenger-nép is a csupa szépségben és örömben, ha már nincs több ellensége és nem bírja magát kedvére kiverekedni.»

Hákim kalifa pedig egy meleg délután szikamur és pálmafa-kertjében hevert, ahol fényes ábrázatát negyven szomáli feketegyerek legyezgette éppen. A kalifa éppen ezt olvasta és olyan nagyot ásított, hogy a gyerekek szanaszét röpültek borzasztó lehelletétől. Hét közülök úgy rámázolódott Hasszán mecsete falára, hogy később alig lehetett onnan késsel levakarni. A helyét még most is mutogatják Kairóban. A többi gyerek rémülten hazaszaladt Nubiába. De az olyan messze van Kahirától, hogy talán még most is szaladnak. Ettől az ásítástól omlott össze a khafrai nagy piramis is.

Az ulemák erre a borzasztó ásításra a mecsetből a palota kertjébe rohantak és a nagy-sejk így szólott a kalifához :

— Nagyot hibáztál dicsóábrázatú Uram, amikor népedet

csupa szépségben és boldogságban tartottad, de nem gondoskodtál számára egy kis finom, öreg, meleg háborúról.

Amire a megrémült kalifa :

— No jó! Tehát hogy népemet kiengeszteljem, elengedem neki egész birodalmunkban a macska-adót. De honnan vegyek én most neki hamarjában egy kis finom, öreg, meleg háborút?

Amire megint a nagy-sejk :

— Nincs annál könnyebb, hatalmas Uram! Messze idegenbe elszármazott Husszein ősed utódjainak országában a parszik meg a szeldsukok közt az óriási turáni, kuráni, muráni síkság szélén él valami Szabbah el *Hamiri* csodatevő és veszekedő, szent malek, akinek az udvarában annyi okosság van szép nagy kazlakban fölhalmozva, hogy azzal az egész világot föl lehet kavarni. Ültesd föl a leggyorsabb tevédre a legvitézebb katonádat és hozasd el néhány zsák okossággal együtt azt a csodatevő atyádfiát. A többiről majd ő maga gondoskodik.

A kalifa nagyon megörült ennek a jó tanácsnak. Azonnal fölültette a legvitézebb tevére a leggyorsabban szaladó katonát és nyolcadnapra visszaérkeztek Kahirába negyven zsák kicsévelt okossággal, háromszáz spahi kíséretében. Ezeknek pedig a lova olyan tüzes volt, hogy az orrukból kifűtt tűztől a városban azonnal negyven ház leégett. Az asszonyok zilált hajjal futkostak szanaszét, hogy hol vannak hát azok a gyujtogató huszárok?!

Szabbáh El Hamiri valami csodaszert titkát is magával hozta Asserbeidránból. Ezt a csodaszert most negyven zsák okosságból főzték ki a táltosok borzasztó nagy tüzeléssel. És aki abból legalább csak egy csipetet is bevett és mellé csak három szépség-párti ellenfelét is megölte, máris beléphetett egy napra a hetedik Paradicsomkertbe, ahol a nagy próféta ígérete szerint csodálatos patakok, kertek, gyümölcsök és szeplőtelen hűrik zsi bonganak.

(Ennek a szernek későbbben, amikor frank keresztes-hadak Egyiptomba is betörték és látták, milyen szép gyilkosságokat lehet vele elkövetni, a maguk nyelvén az *assasin* nevet adták és innen van ma is a *hasis* [aszisz] neve.)

Így szakadt kétfelé Hákim kalifa nagy birodalma a *szépek* (guzeliták) és az *okosok* (mutaziliták) pártjára, úgy amint a nagy próféta előrelátta. És ezek egymást a *Hasszán* és *Husszein*, a próféta két unokája nevében ész nélkül öldösködtek. A halottak végre úgy ellepték az országot, hogy már a hiénák meg a sakálok is elkezdtek belőle kifelé vándorolni, mivel elrontották a gyomrukat a sok jó pecsenyével.

Nem is lehetett volna megállítani a nagy gyilkolozást az utolsó emberig, ha a kalifának nem lett volna egy Sitt'Al Muleh nevű nemesszívű huga, aki hogy mind a két pártot összehozza, fölgyujtatta az egész Kahira városát. (A nagy égést ott még ma is esztendőnkint megünneplik.) Csak Hasszán mecsete és a palota maradt meg. A nagy népsokaság földel nélkül maradt.

Mivel pedig a borzasztó égés negyven napig tartott és ellátszott még Jeruzsálemen túl is Bagdad városáig, hírére az arab népek abbanhagyták a nagy testvérgyilkolást és mindnyájan a kahirai palota körül gyülekeztek.

Ekkor a kalifa nemesszívű huga parancsára a toronyból a müezzin következőket kiáltotta le a népnek.

— Alahii rahman, Alahii al rahim! Ő parancsolja így: Várjatok itt még néhány napig, mivel megérkezik az Ő küldöttje a kalifa szintén Fatime nevű feleségének első gyermekében és békességet hoz a gyermek számotokra.

A nép elcsodálkozott és békességben táborozott a város kormos romjai közt három napig, noha nehezebbre esett ilyen hosszú békeség. Harmadnap este azonban örületes szaladgálás támadt a palotában. Az ulemák csapkodták a kezüket és üvöltöttek. A javasasszonyok a maguk és a mások haját tépték. A főcsillagvizsgáló pedig egész éjjel akkora messzelátóval kérdezgette a csillagokat, mint a háromszáz éves cédrusfa tönkje.

Napfeljötté előtt megjelent a minaret erkélyén maga a legszentebb sejk. A nép megint elcsodálkozott, mivel a szent férfiú szakálla szörnyű aggodalomban három nap alatt úgy megnőtt, hogy mint valami nagy fehér lobogó lengett a hajnali szellőben. Két kezét a szája mellé emelte és ezeket kiáltotta le a megrémült népnek:

— A hatalmas Alláh elfordult az ő népétől. Nem tudjuk, mit akar, mivel *ikreket* küldött a kalifa dicsőséges felesége által.

A nép eleintén elszörnyedt és földreborult, de azután így ordított :

— Mifélék? Fiúk vagy leányok?

A legszentebb sejk befordult a palotába. Azután kijött megint és lekiáltott a népnek :

— Az egyik fiú, a másik — ha emlékezetem nem csal — leány.

A tömeg őrjöngve kiabált föl hozzá :

— Alláh kegyelmes. Kérdezd hát meg mindakettőt.

A legszentebb sejk elálmélkodott a nép ekkora bölcseségén, de azután kihozatta mindakét parányi teremést az erkélyre. Ott megkérdezte őket, melyik legyen hát az Úr a nagy próféta népe fölött, a szépség-e, vagy az okosság.

Előbb a pici leányt emelték föl és az hangosan sivalkodott :

— Szépség, szépség!

Azután a fiúcskából vették ki az igazságot és a válasz ez volt :

— Ok-ok-okosság!

A nagy sokaság ekkor kétségbeesetten ordította :

— Alláh nagy és a kalifa az ő prófétájának a vére. Mondja meg tehát általa, hogy mit akar a Leghatalmasabb.

... Éppen akkor kelt föl Mekka felől a nap. Tiszta sugaraiban ragyogni kezdett a legszentebb sejk ábrázata és a háta mögött föltűnt lassan maga a próféta utódja, a dicsőséges Hasszán Al Hákim kalifa a reggeli fényességben. És így kiáltott le az ő népéhez :

— Azt üzeni néktek a Leghatalmasabb, hogy magatok rontottátok el a békességet, hát csináljátok is most meg magatok. Ha meglesz, ő nem fogja elrontani.

A szörnyű népsokaság erre a szóra fölkiabálta a kalifának :

— Megcsináljuk, megcsináljuk! Békesség, békesség Fa-time földjén!

És akkor kitört az öröm a nép közt. Azonnal el is kezdték

a nagy békességet. Üvöltöttek, táncoltak, daloltak és egymást ölelve fojtogatták. Mások magukat szíjjal verdesték, késsel hasogatták és a földön fetrengettek örömben, hogy Alláh reájuk bízta a békességet.

Amikor pedig vége volt a nagy örvendezésnek, a kalifa szolgálói hétezer halottat szedtek össze a földről, akik egymást agyonölelték, agyonverték, agyonhasogatták, vagy a guta ütötte meg őket nagy örömben.

Tehát minden rendben volt.

Csakhogy most meg a halottak fölött támadt nagy veszekedés. A *güzilíták* azt mondták, hogy a halottak mind a *matulizíták* táborából valók. Emezek pedig, hogy valamennyi halott güzelita.

*

A hodsza itt fölkel a szőnyegről, hogy íme vége van a mesének, de a százados kíváncsi ember volt és megkérdezte tőle:

— Azután, te Imam. Hát mi lett ebből az új veszekedésből?

Hodsza Imam Szalih efendi ajkán erre a szóra megjelent az a világhírű keleti fanyar mosoly, amelyben egyesülve van a földnek minden bölcsesége és az öröm a szomorúsággal összeölelkezik. És így szólott:

— Annak a veszekedésnek — jüzbasi, — nincs még vége ma sem, és nem is lesz soha, soha vége!

KENEDY GÉZA.

KÖLTÉMÉNYEK.

A Balaton.

Csacsog, fecseg, de nem tör csendet,
Szellők alusznak a habon.
Csak néha-néha loccsan egyet,
Szelíden, lágyan, altatón.
Nem mímel szilajkodva Tengert,
Felül került, mi benne jó;
Az éj csendjében gőgje szenderg,
S igaz valóját adja: — tó.

Elsímult, hogy a hold sugára
Tajtékon meg ne botlanék,
Baj vón' az alvó halacskákra,
Ha háborogna a fenék.
Ha fölszáguldna rajt a hullám,
A halász nem fogna halat,
Enyelg a hab, s a sásba bújván
Csókolgatja a partokat.

Tempó.

Ha önmagaddal még oly nagyra volnál,
Ész, ember'elme, ugyan megbotoltál,
S ha belesántulsz, az is a tiéd.
Így jár az, aki a tempóba' vét.
A kéz munkája lassu volt tenéked,
Vagyont növelni eszeltél ki gépet,
S most itt a baj: nagy étű lett a gép,
És fölfalja a munkás kenyerét.

A motor.

A jóllakott szentségnek nézi,
Pogány fétisnek a nyomor.
Nem kell az «enyém-tied» néki:
Ez életlendítő motor.

Mert motor ez s, ha jól, ha rosszul,
Elvégzi hajtó szerepét,
Vesd ki a motort, s meg se mozdul
Az egész istenadta gép.

BÁRD MIKLÓS.

SZEMLE.

Az ismeretlen Bunyin.

I.

A hazai sajtó — külföldi híradások nyomán — feltűnő szűkszavúsággal számolt be arról, hogy a Nobel-alapítvány 1933-as koszorúját Bunyin Ivánnak, a Párizsban élő orosz írónak ítelték az illetékesek. Ezt a rövid hírt a «jól értesült» lapok megtoldották azzal, hogy a szegényes emigráns-sorban élő orosz író a tekintélyes összeget jelentő díjat a nagy lelkek magától értődő jóságával sietett megosztani író- és sorstársával, az ugyancsak emigrációban élő Merezskovszkij Dimitrijel. E száraz tényeknek kommentár nélküli közlésén kívül mindössze annyi történt, hogy egyik könyvkiadó vállalatunk — az anyagi siker reményében — sebtében kiadta a Nobel-díjas orosz írónak egyik rég hevertetett — s a jelek szerint nem is eredetiből átültetett — regényét. Irodalmi folyóirataink azonban közömbös hallgatásba merültek...

Nem szívesen nyúlunk az irodalompolitika darázfészkébe, de bizonyos tanulságok kedvéért szóvá kell tennünk ezt a feltűnő szűkszavúságot. Mert a hallgatás okául nehéz elfogadnunk azt a magyarázatot, hogy a kitüntetett író nevét és munkásságát a nagyközönség egyáltalában nem, a szakirodalom pedig csak felületesen ismeri. Hiszen ennek az ismeretlenségnek talán inkább fokoznia kellene az érdeklődést az orosz író emberi és írói egyénisége iránt.

Mi hát az oka ennek a feltűnő érdektelenségnek?

Gorkij Maxim *Az író hivatása — és korunk orosz irodalma* című, pár évvel ezelőtt megjelent esszejében azt állítja, hogy az orosz írók legjobbjai a forradalom elől külföldre menekültek s írásaikat megmérgezte a politika. Ezt a vádat a szovjet szolgálatában maradt orosz írók védelmének leple alatt így fogalmazza meg a szélsőséges politikai és irodalmi elveket valló Vasziljevskij Iván *Emigráns-gyűlölet* című cikkében: «Legyünk őszinték! Bármennyire nehéz és keserű — anyagi és erkölcsi tekintetben — a mi emigráns-sorsunk, összehasonlíthatatlanul szerencsésebbek és boldogabbak vagyunk, mint az otthon maradt mártírok... Hosszú esztendők

óta éheznek. Embertelen ukázokkal s a Cseka kegyetlen borzalmival sanyargatják őket. Sóvárogva ábrándoznak egy darabka szappanról, egy csipetnyi sóról, piszokban, megaláztatásban éheznek és fagyoskodnak. Egész táplálékuk a napi marék-árpa és az *Izvésztija* című szovjetujtság... Felháborít és megborzongat az a kegyetlen és igaztalan vádaskodás, amellyel az orosz emigránsok az otthon maradt szerencsétlenek ellen fordulnak...»

Ez a vád — az igaztalanság és elfogultság vádja — nemcsak a szélsőséges elemekkel rokonszenvező oroszok fogalmazásában éri az orosz emigráns irodalmat. Igaznak látja ezt az a nemzetközi irodalmi közvélemény is, amelynek nem volt tiltakozó szava az orosz terror véres hekatombái ellen s amely most hihetetlen érzékenységeiben nem tudja, nem akarja megbocsátani a hontalanná lett orosz íróknak, hogy fel merik panaszolni az ezeréves pravoszláv kultúra pusztulását. Az a közvélemény, amely óvatos fenntartással s lehetőleg ritkán számolt be az orosz nép véres szenvedéseiről s az új élet borzalmairól, politikumnak és bűnnek tartja, hogy az emigráns írók felemelték szavukat hazájuk és a szenvedő orosz nép érdekében.

Tudnunk kell, hogy ezek a vádak Merezkovszkijon kívül első sorban Bunyin Iván ellen irányulnak. Bunyin ellen, aki ugyan kérelhetetlenül kemény kritikusa, de művészi — és csak művészi — kritikusa volt a háború előtti orosz életnek, de éppen mert művész volt, még kevésbé tudott megbarátkozni az egyéniséget eltipró szovjetszellemmel, amely az emberből — a könyörtelen pjátiljotka nevében — érzéketlen gépet, az életből pedig a pártfegyelem rideg rácsai közé szorított nyomorúság-sablont akart formálni, s amely ennek a lelketlen programnak a sikeréért szabadságot, lelket, szépséget és Istent könyörtelenül áldozatul vetett a hamis ideológiá-moloch oltárára.

A bujdosó Bunyin keserű feljajdulása — sohasem egyéni szenvedéseket panaszol — nemcsak a szovjet urainak ellenszenves, hanem érthetetlen módon annak a kultúrszellemnek is, amely vétkes rövidlátással éppen az általa képviselt kapitalisztikus rendszer legnagyobb ellenségének, a szovjetnek védőjeül csapott fel a tehetetlen emigránsok ellen s amely — láthatatlan nagyhatalom módjára — a pénz súlyával és erejével világszerte irányt szab az emberi gondolatnak.

Ez az önmagát hivatalosnak tekintő irodalmi közvélemény, amely jólszervezettségével nemcsak egyéni sorsokat, írói pályákat, hanem irodalmi irányokat is ronthat-teremthet, hallgatja agyon most is — a Nobel-díj koszorúja után — Bunyin tragikus emberi

és írói sorsát, sőt írói munkásságát is, amely a reymonti monumentalitás arányai nélkül ugyan, de nem kevésbé művészi megörökítése az orosz földnek, népének és az elpusztult orosz életnek.

Bunyin írói sorsa tragikus művész-sors. Neve a háború előtti években tűnik fel, de munkásságának java már a világháború idején, úgyszólván a teljes észrevétlenség mellett jelenik meg, amelyre legfeljebb az irodalmi fórumok érnek rá figyelni. Különben már hazájában sem volt soha népszerű: az átlagolvasó nem értette, tehát nem értékelte; tartózkodó egyénisége az irodalmi pártoktól is távol tartotta. Nem volt hajlandó tollát a szélsőséges forradalmi eszmék szolgálatába állítani, amint hogy lelkiismerete azt sem engedte, hogy érzéketlenül szemet hunyjon a bűnök s a nép szenvedései fölött. Művészi felfogása ép úgy elválasztotta a szélsőséges szlavofilektől, mint a nyugatimádó dekadensek táborától, amely ez időben az orosz irodalmi életben a vezérszólamot vitte.

Bunyin orosz volt és művész: tisztelte a múlt hagyományait, de nem zárkózott el a hasznosnak ítélt idegen befogadásától sem. Nem tudta, de nem is akarta leküzdeni magában az orosz föld varázsos vonzását s becsületesen küzdött fajtája igazságáért és boldogságáért azon a poszton, ahová tehetsége állította. Nem az ő bűne, hogy ezt a küldetést orosz földön akkor csak a forradalmi eszmék szolgálatán keresztül lehetett teljesíteni.

Így történt, hogy a többi jószándékú álmodozóval ő is segített felidézni az újítás szellemét s amikor látta, hogy ebből a szellemből a forradalom réme kelt életre, már hasztalan kereste a varázsszavakat annak lecsendesítésére. Maga is a felidézett vihar játékszerévé lett s látnia kellett, hogy az emberi szabadságjogok helyett az anarchizmus véres jelszavai vannak írva a forradalom zászlajára. Nem maradt más választása, mint a menekülés...

Külföldre érve — Merezskovszkijjal és Andréjevvel — megpróbálta felrázni a világ lelkiismeretét s azóta hol lankadó, hol újra-éledő reménnyel várja a szörnyű rendszer elmaradhatatlannak érzett bukását. Azóta másfél évtized múlt el s az emigráns írók sorai egyre ritkulnak: néhányan meghaltak, páran talán a nyomor, talán az emésztő honvágy miatt elfogadták az új hatalom amnesztiáját s hazatértek a pusztává lett orosz földre. Az új orosz élet azóta nagyot változott, mint mondják, enyhült a terror is, de Bunyin tétlenségre kárhozhatóva, küzdve az élettel az életért, inkább vállalta az emigráció keserű sorsát, semhogy visszatérjen az imádott hazai földre, ahol azóta egy új, a réginél százszor szörnyűbb élet épült.

Az idegenben élő írónak az ellenséges irodalompolitika állás-

foglalásán túl egyéb nehézségekkel is küzdenie kell. Gondoljuk el, micsoda lélekvergődés lehetett számára ez a másfél évtized! Nemcsak az ember, hanem — s talán elsősorban — a művész számára. Elvesztett minden kapcsolatot régi életével — az orosz étellel, amely minden hibája mellett is annyira szívéhez nőtt; elszakadt a hazai föld termékenyítő talajától, amelynek szépségei ma már csak valószínűtlen álmokként kísértének lelkében. S az idegen világban elveszett számára a legkimeríthetlenebb ihletforrás: az orosz élet. Távol a tragikus válságban vergődő szülőföldtől, az egyetlen, ami számára megmaradt: az orosz mult.

Szomorú emigráns sors ez, amelynek jelenénél csak jövője reménytelenebb!

II.

Az orosz irodalom századvégi válsága valójában önkénytelen elismerése volt annak, hogy az orosz művészi realizmus három karyatid-óriása — Goncsárov, Dosztojevszkij és Tolsztoj — a realista ábrázolóművészet legcsúcsát jelenti, ahonnan már csak hanyatlás vagy új formakeresés, új irány, friss tartalom következhetik.

Új iránynak kellett következnie, mert a realista ábrázolás e tökélye megmutatta ugyan — s tagadhatatlanul művészi erővel — az orosz élet hibáit és bűneit, belevájkált az orosz lélek seibe, kiboncolta szívéből a jószág és szeretet erényét, de a vajdó problémákra nem tudott kétéshatású orvosszernél egyebet találni; a gazdag szellemi örökség számbavételekor kitént, hogy a művészi realizmus — Goncsárov hideg reménytelensége, Dosztojevszkij lázas lélekmarcangolása és Tolsztoj nihilizmusban fuldokló evangéliumisága — meddő fa, amely gyümölcsöt nem, legfelebb virágokat tud teremni.

Az orosz élet nyárspolgári önzése és közönye nehéz elnyomatást takart s a látszólag nyugodt felszín csak néha zavarta meg a titkos forradalmi erők földalatti moraja. A lelkeken úrrá lett a vágy, hogy — mint már annyiszor — az orosz irodalom mondja ki az új szót, a nagy varázsigét, amely utat, célt mutatva, mederbe terelje a robbanással fenyegető forradalmi feszültséget.

Szándékban és kísérletekben nem is volt hiány. E próbálkozások között talán Csehov öntudatlan impresszionizmusba kicsendülő utópisztikus szociálizmusa és Gorkij anarchizmusba vesző romantikus naturalizmusa adták a legszámottevőbb művészi értékeket, de ezek az elvek bölcséleti megalapozottság és szociális gyakorlatiasság hiányában az élet számára semmit sem jelenthettek.

Pedig az irodalmi élet is szomjas türelmetlenséggel várta a

megtermékenyítő felfrissülést, az új szót, az erőteljes hangot, a megszülető új művészi formát, amely örök idők óta az új tartalom, az új lélekforma előhírnöke. Az új világosság ezúttal nyugaton kezdett derengeni: a művészi dekadencia. De alig pár év alatt nyilvánvalóvá vált, hogy tagadásból, negatívumokból nem születhetik megújulás s hogy a dekadens művészet — helyesebben annak néhány erőteljes egyénisége — csak formagazdagodást, kifejezésbeli finomodást hozott. A dekadencia díszes amphora volt, amelyben lassan nektárrá érlelődött a szimbolizmus mustja.

Orosz földön a szimbolizmus csodálatosan pompás, buja virággá feslett: mint művészi forma szinte az egyetlen lehetőség volt a szabadabb gondolatközlés számára éppen burkoltsága miatt. A szimbolizmusnak ez a határozatlansága azonban az irodalma eltávolította a való élet eleven kérdéseitől. Az új szemléletmód az életjelenségeknek nemcsak — s nem is elsősorban — látható felét, az érzékelhető anyagi mivoltot ismerte fontosnak, hanem azokat a misztikus valóságokat is, amelyek csak közvetve, hatásukban érzékelhetők. Volt idő. — a századforduló elején — amikor úgy látszott, hogy az orosz szimbolizmusnak ez a misztika felé hajlása vagy végleg eltávolítja az orosz irodalmat a szociális problémákkal küzdő orosz néptől, vagy pedig az «istenkeresők» nyomdokain a szociál-ethikai kérdésekre elvont bölcelet-ethikai megoldásokkal próbál feleletet adni.

A valósághoz tapadó irodalmi felfogás ekkor még egy kísérletet tett, hogy megtarthassa a művészet kapcsolatát az eleven étellel: ez a kísérlet volt az orosz neoreálizmus, amely a maga egyeztető szellemével feltámasztotta az orosz irodalom klasszikus hagyományait, de ugyanekkor felhasználva az új irányok forma-eredményeit és kifejezésbeli gazdagságát, megkísérli a tiszta irodalom hangján szólaltatni meg az orosz életet.

Ennek az iránynak — amelynek, sajnos, inkább csak epigonjai lettek — volt szellemi vezére Bunyin Iván. A célt tisztán látták, becsületes művészi eszközökkel haladtak feléje, s hogy mégsem érték el, annak oka a háborúban keresendő, amely — mint annyi másnak — Bunyin számára is tragikus fordulót jelentett. Az orosz neoreálizmus azonban még irodalmi, művészi célkitűzéseit sem valósíthatta meg: a csomót kettévágta az orosz forradalom, s az élet, amelyből a neoreálizmus irodalmi és társadalmi eszméi kihajtottak, talán örökre összeomlott.

De az energia megmaradásának elvénél fogva ez a szellemi erőfeszítés mégsem tűnhetik el nyomtalanul: ami Bunyinnak és általában az orosz neoreálistáknak munkásságában tiszta érték, az az emberi-

ség közös kincse s az orosz alkotó szellem számára sem veszett el, mert ha a tévelygő orosz lélek egyszer újra találkozni fog az európai kultúrszellemmel, hiánytalanul megtalálja könnyelműen elszórt kincseit, amelyek közé Bunyin alkotásai is tartoznak.

III.

Bár az író prózai munkáin erősen megérik a költő, kevesen tudják nálunk, hogy Bunyin valójában poétának, versírónak indult.

Mint költő verseiben a tiszta puskinsi művészi hagyományok tehetséges őrzőjének mutatkozott s e mellett verseiben a finomságnak és az egyszerűségnek csodálatosan friss, mai hangján szólalt meg. A fiatal Bunyint nem csábították az orosz futuristák szabadverseinek új lehetőségei, nem érzi szűknek gondolatai és érzései számára a kötött forma klasszikus köntösét. Nem keresi mindenáron az új formát, mert érzi, hogy a régi művészi lehetőségei még koránt sincsenek kimerítve, és mert azt vallja, hogy a művészetben éppen nem az utolsó szó jár legközelebb az eszményhez. Mindez azonban nála nem elmélet eredménye, nem öntudatos program, hanem a művészi látásmód önkénytelen nyilatkozása. Előtte egyetlen öntudatos cél emelkedik: érzéseit, gondolatait a szép formanyelvén megszólaltatni. Épp ezért nem is termékeny költészete, az ihletnek csak azokban a ritka pillanataiban hangolódik dalra, amikor van mondanivalója s ez a mondanivaló mintegy önmagától árad ki lelkéből. Talán ennek a tiszta érzelmi hőfoknak velejárója, hogy nála a kötött forma elveszti önmagáért valóságát, a próza nyelvtől való különbözőségét, s csak másodlagos fontosságúvá, eszközzé válik az érzés és a gondolat tartalmi lényegével szemben. De ez a prózai nyelv felé való hajlás nála nem — mint hihető volna — ellaposodást, elszürkülést, hanem csak életteljességet és közvetlenséget jelent. Bunyin, a költő, költészté finomítja a próza nyelvét s verseit olvasva, meglepetéssel látjuk, mennyi kiaknázatlan kincset, szépséget rejt az orosz élő nyelv.

Költészetének leggyakoribb ihletője a természet, kimeríthetetlen témaforrása az orosz röld szépsége: csodálatos művészettel tudja visszaadni a végtelen szteppék, a behavazott utak és a rejtelmesen zúgó fenyőerdők sajátos hangulatát. Az sem riasztja vissza, hogy az orosz tavasz csodálatos szépségeiről, a hullámozó vetések végtelenjéről, az alkonyat sejtelmes csendjéről, vagy a fülemüle hajnali imádságáról már mások lantja is pengetett dalt; tudja, hogy senki ezt így nem láthatta, s érzi, hogy az ő hangja — ha nem csengőbb is, ha valami szláv ősbőrű árnyékolja is — más, mint a többieké.

S valóban Bunyin másként látja és másként adja vissza a természet szépségeit.

Soha nem kényszeríti a természetre a maga egyéni hangulatait, az eleven természetet, a valóságot írja le. A természetet önnön szépségeiért, nem érzéseivel való harmóniájukért. Maga felett állónak érzi a természet végtelenségét s nem hiszi, hogy a természet változásai a mi emberi hangulatainkat, érzéseinket akarnák visszhangozni.

De a bunyini vers nemcsak tárgyában, szavaival festi a természetet, közvetlen egyszerűségével, halk szűkszavúságával hangulatában is az orosz tájkép csendes mélabúját juttatja eszünkbe. Leggyakrabban a fehér s annak ezernyi változata a nap tüzétől szikrázó báránnyelűtől az ablaküvegre lehelt jégvirág krizantém-álmom tompa színéig, amelyet a tél, a nagy orosz művész, varázsecsete festett. Rímei csengésében van valami a csillár kristálydíszeknek finom csilingelő hangjából.

Tévedés volna azonban azt hinnünk, hogy Bunyin panteisztikus rajongással szereti a természetet. Egyszerűen meglátja szépségeit s palettáján életteljes színeket keres ezeknek a szépségeknek visszaadására. A téli éjszaka végtelen fehérségében a csillagok úgy pislognak, «mint az álmából ébredező gyermekszemek . . .»

A szerelem érzését férfias szeméremmel szólaltatja meg s a csatlódás fájalmában sem esik kétségbe, keserősége halk marad, nem gondol a halálra, csak a reámeredő őszi alkonyat színei csillognak még szomorúbban könnyein keresztül. A hűtlen kedvest nem vádolja, nem marasztalja. «Mosolyogj rám búcsúzóul, — kéri szelíden — mielőtt örökre elmegy!»

Ha az enyészet gondolata remeg keresztül szíyén, a halált nem az egyéni elmúlás tragikus kéréletlenségű végzetének érzi, hanem a mindennel való kibékülés végtelen nyugalmának. Az elmúlás mélabúja leggyakrabban a pusztuló családi udvarház láttán érinti meg lelkét. S miközben szelíd meghatottsággal nézi gyermekjátékai színhelyét, a kihalt szobákat, ahol a magány virraszt most, a pusztá falak szomorú kérdések harangját kongatják meg lelkében: «Hol vagy anyám, te fehérarcú asszony? . . . Hová lett kertünkben a fenyő, melyet apám ültetett? . . .»

Partok című költeményében a nyomorúságos izbát festi, ahol a vén muzsik fekszik szegényes ravatalán. Megindító egyszerűséggel és fenséges áhítattal ölelkezik össze a kis szobában a halál csendje és a kis ház fölé boruló végtelen, az öreg paraszt halála és az elmúlás örök emberi törvénye. Az elfáradt munkás végre megpihent, szántóvető keze nem mozdul többé: az élet sajkása elérte már a távoli par-

tot, ahová mindannyian közeledünk. Az ember, a személy-megsemmisült . . . nincs már neve, nem kell neki többé a kis ház, övét sem hívja . . . teste beleolvadt a nagy Semmibe s lelkét magához ölelte a Mindenség . . .

Talán az orosz muzsik álmodja a halált ilyen fenségesen nyugalmas, ünnepi mozdulatlanságnak, ilyen magától értődő természetes befejezésnek.

IV.

Bunyin mégis a próza nyelvén mondja el legszebb költeményeit, noha a két forma — mint mondtuk — nála majdnem egyet jelent. Itt is, ott is megmarad realistának, sokszor egészen a naturalizmusig, aki semmit sem útal, akit nem ijesztenek meg az élet durvaságai, mert érzi magában az erőt s a hajlékonyságot, hogy — ha kell — egy merész fordulattal elruga magától a valóságot s a költészet szárnyain felemelkedve, képzeletével bekalandozza a romantika korlátalan tájait. Hűséges és lelkes ábrázolója a valóságnak addig, amíg ez a valóság segíti művészi célja elérésében, de amint nyüggé válik, elveti magától s felöltve a képzelet mérőöldes csizmáit, vagy a gondolat láthatatlan köpenyét, átlendül még a fantasztikum sajátos területére is.

«Nem szeretem az évezredes orosz nyomorúságot» — mondja Bunyin egyik versében s mégis kétségtelen, hogy Csehov óta egyetlen orosz író sem érezte meg annyira az orosz falu lelkét s nem jutott oly közel a muzsikhoz, mint Bunyin, az omladozó orosz nemesi fészek városba szakadt fia. Annyira egynek érzi magát az orosz faluval és a paraszttal, hogy még ennek a nyomorúságnak sötét és nyomasztó költészetét is megérzi és megéreztetni. A városban jövevénynek, idegennek érzi magát. *Por* című elbeszélésében tarka szimbolumokba burkolva, emlékezik meg a városról, ahol fiatalsága telt el («Oh, átkozott legyen ez a fiatalság!») és keserűen emlegeti szenvedéseit, amelyekben része volt a körengeteg lakói között.

Bunyin, a költő, az orosz természet szépségeit festi, az igazi Bunyin, a regényíró, az orosz életet, a végtelen pusztákat és azok fiait mutatja meg fájdalommal, szégyenkezve, de mégis szeretettel, mint az apa nyomorék gyermekét. *Falu* című regényében mintha a láz fátjolán keresztül nézné az orosz falut, annak iszonyú szegénységét, szennyét, tudatlanságát, a muzsikot, annak rabszolgaságát, testi-lelki durvaságát, aljasságát, kapzsiságát és egymás iránti állati közömbösségét . . . De ezen a csüggesztően komor képen meg-megcsillannak az élet élénkebb és derűsebb színei is, mint a végtelenből

idetévedt sugár, amely a bemocskolt és megcsúfolt emberi arc gond-
árnyékaira az ég mosolyát, a napsugarat lopja.

Ebben a regényében néhol már-már odáig ér, ahol az irodalom
szinte kilépni látszik kereteiből s az író képzelete, a művészi kigondo-
lás beleolvad a mindent lenyűgöző eleven valóságba. Az újságokban
szórakozottan olvasunk éhenhalt és megfagyott emberekről, Bunyin
elbeszéléseiben súlyt, jelentőséget nyernek ezek az iszonyú tények
és — talán — felébresztik vagy legalább megmozdítják szunnyadó
érzéseinket. Nem a fordulatos meseszövéis nyűgözi le az olvasót ezek-
ben a valóság-ízű elbeszélésekben, hiszen nincs bennük váratlan for-
dulat, még csak komplikált vagy talányos egyéniségekkel sem talál-
kozunk, mese, alakok, minden egyszerű itt, mint az élet. Az író
művészetét észre sem vesszük, miközben a *Tavaszi este* öreg koldusá-
nak állati kegyetlenséggel történt meggyilkolását, vagy *Anyiszja*-
nak, a vénséges parasztasszonynak lassú éhhalálát olvassuk. Mert
Anyiszja a szó szoros értelmében éhen halt: meghalt, mert nem volt
betevő falatja. A fia nem akarta tovább tartani s a soha jól nem lakott,
száraz anyóka aratás előtt meghalt.

Micsoda megrázó művészi ellentét! A rozs már virágzott s a
zöld táblák úgy hullámozgottak, mint drága nyest-prém a szélben, mikor
Anyiszja az árokparton haldokolt. Erőtlen szemeire már ráborult a
halál árnyéka, de ő még egyre nézi a jó termést ígérő vetést, amelyből
pedig már réges-régen nem jut számára egy szem se. S végtelen nyo-
morúságában ő maga is érzi, hogy az ő tehetetlen vénsége és ijesztő
soványsága mennyire nem illenek a virágbaszökkent terméshez.

Milyen döbbenetes lelki sötétségre és vadállati kegyetlenségre
világít rá a csapszék ablakán benéző alkonyat, amelynek rőt fénye
mellett szembenáll egymással a toprongyos öreg koldus és a titokzatos
muzsik, akiben a pálinka és fölényének homályos tudata lassan ki-
bontja a kapzsiságtól fűtött gyilkosság gondolatát. S amikor a koldus
condrái alatt megpillantja az összekuporgatott rubeleket rejtő zacskót,
már nincs más gondolata, mint azt megkaparítani. De talán a gyilkos
véres tetténél is ijesztőbb és sivárabb az az eszelős makacsság,
amellyel a bizonyos halállal szembenéző öreg koldus utolsó öntudatlan
mozdulatával is védi ezeket a szálnalmas alamizsna-kopejkákat . . .

S amikor Bunyin könyveiben ezekről a szörnyűségekről olvasunk,
nemcsak elborzadunk ekkora nyomorúság láttán, nemcsak szálnalmat
érzünk e szerencsétlenek iránt, hanem megmozdul bennünk a lelkiismeret,
az emberi felelősség súlya nehezedik lelkünkre s érezzük a nagy történelmi
igazságtalanságot, amely végezetül a forradalom bódulatába, ebbe a jóvátéhetetlen
romlásba kergette az orosz parasztot.

És még egyet! Hiába állítja Bunyin, hogy nem szereti az orosz nyomorúságot: ki tudja, mekkora erőfeszítésébe kerül ez az epikai nyugalom, amelynek szálai között megvillannak az író vérző idegei.

Igen, Bunyin csak azért mutatja be ezt a sok gyászt, sötétséget és nyomorúságot, mert tulajdon vére csordul a szenvedő orosz nép sebeim keresztül s mert segíteni akar rajta. Gyermeki gyöngédség fűzi az orosz Noéhoz, akinek meztelenségét nem neveti ki, hanem betakarja.

S hogy ennek az életnek csüggesztő borzalma s ezeknek az alakoknak sötét árnyékrajza annál inkább kitűnjék, háttérnek oda-festi az orosz föld ezernyi szépségét. S vajjon mi lehet szebb, mint a hosszú télen át várvavárt tavasz? A tavasz, amikor napról-napra vékonyabb lesz a hótakaró s végre előtűnik alóla az ébredező föld. «Nekifogtak a szántásnak s a tarlókat fekete bársonymezőkké változtatták át, a táblák közti mesgyék kizöldültek, a mennybolt kéksége sötétebb és élénkebb lett, a kert egyik napról a másikra friss lombruhát öltött, az orgona szürke fürtjei mályvaszínbe borultak . . . az almafák és körtefák ágai még áttűnnek az alig sarjadó lombokon, de az egész gyümölcsös virágban áll. A fák alján a zöld gyepet reggenként illatozó fehér szziromlepel borítja . . .»

Igaz, hogy nem mindig használ a természet festésében ilyen üde, csillogó színeket. Sokszor észreveszi a reggeli húsben füstölgő trágyarakást, amelyen varjak tollászzkodnak, vagy a tavaszi olvadáskor megduzzadt patak zavaros vizét, amely ágakat, piszkot és döglött állatot sodor magával. Néha szinte túlságosan is részletezi ezeket a detailokat, de ilyenkor is érezzük, hogy ez nem erőszakolt modor és keresettség, hanem az író egyéniségéhez tartozó alaposság, amely a művészi hatás elmélyítését célozza. Sőt egy-egy ilyen részlet mintha önmagában is külön jelentőséget nyerne. De azt sem tagadhatjuk, hogy ezek a kitérések néhol érezhetően lassítják a cselekmény menetét s zavarják az olvasót, aki a műélvezet szempontjából nem mindig tudja fontosnak érezni a terjengős természeti leírásokat. Még inkább feleslegessé válik az ilyen részletezés ott, ahol olvasói és hősei sokkal feszültebb lelkiállapotban vannak, semhogy ráérnének észrevenni azokat a finom részleteket, amelyeket a művész ecsetje visszaad. Ebben az értelemben az író analízáló hajlama túlsúlyban van szintézisével szemben.

V.

Az orosz lélek, a sokszor megrajzolt hamleti típus, a sivár valóság pusztájából szívesen menekül a képzelet tündéerkertjébe.

Maga Bunyin is nem egyszer mintha megborzná ettől a valóságtól, más írói probléma elé állítja alkotóerejét.

Ilyen vergődő, hamleti lelket rajzol Mitjában. a *Szerelem szentsége* fiatal hőseiben, akinek érzékeny lelke halálos sebet kap azon pillanatban, mikor álmai és a valóság először kerülnek szembe egymással. Mitja valójában nem is Kátját, ezt a tucat-lényt szereti, hanem önnön álmait s akkor hibázott, mikor ezeket az álmokat mind Kátja fiatalságában, testi szépségében látta megtestesülni. Hiszen régóta, még mielőtt Kátját ismerte volna, élt lelkében ez a szerelem vagy a szerelem vágya. S ezzel a tiszta vággyal, ezekkel az öntudatlan álom-émlékekkel mily éles ellentétben áll a valóság-környezet: a vihogó parasztlányok durva kacérsága, a részeges ispán aljassága és Áljonka öntudatlan szemérmertlensége, amint a szerelmi légyott legizibb pillanatában bizalmaskodva kérdi Mitjától: «Igaz, hogy Moszkvában az ilyesmiért az asszonyok fizetnek, nem a férfik?» Az ellentétet csak fokozzák Mitja halálgondolatai, amelyekhez a tavasz vágyat sóhajtó hangjai és bódító illatai szolgáltatják a rikító hátteret. A szerencsétlen fiú nem is Kátjában csalódott halálosan, hanem a valóságban, ezért érzi, hogy «ez a világ olyan sivár, hogy még a síron túl a pokol sem lehet rosszabb nála.»

De az író nem mindig adja ennyire érthető, világos magyarázatát hősei hangulatának vagy tettének. A *Horgas fülek* című elbeszélés hőse például mindvégig a titokzatosság homályában marad. Furcsa borzongás fogja el az olvasót, amint az éjtszakai Pétervárt látja megelevenedni. A leírás realitását valami tudatos titokzatosság teszi borzongatóvá: a Nyevszkij-körút kihalt, néptelen s a sötét házakat mintha az örökkévalóság köde borítaná be... Ebből az éjtszakai ködből bukkan elénk Szokolovics Ádámnak, az egykori tengerésznek nyugtalanító alakja, aki a rövid események során — alig sejtjük, miért — nyugodt kegyetlenséggel megfojtja a véletlenül útjába kerülő éjtszakai pillangót.

Vajjon miért gyilkol ez a titokzatos férfi? Bunyin nem adja okát, de gondosan előkészíti az olvasót erre a borzalmas meglepetésre. Raszkolnyikovi reminiszenciák ébrednek bennünk, amikor a füstös, piszkos csapszékben fültanui leszünk Szokolovics Ádám és a két kaptos matróz furcsa beszélgetésének. A titokzatos alak, akit alig egy óra választ el a szörnyű tettől, nehézkesen magyarázza elméletét, amelyet nem sokkal utóbb oly borzalmasan igazol. Szokolovics Ádám nem állítja, hogy a degeneráltság jele, a «horgas fül» kizárólag a korcsok sajátja, de mégis ezen az alapon elindulva fejti ki a gyilkolás ösztönének bölseletét. Megállapításait az életből és a

történelemből vett példákkal bizonyítja. Nem hiszi, hogy a tenger-alattjáró emberei, akik ezerszámra temetik a hullámsírba az embereket, Kainhoz vagy Raszkolnyikovhoz hasonlóan, lelkiismeret-furdalást éreznének; tagadja, hogy az emberekben őszinte részvét ébred, mikor arról olvasnak, hogy «a németek megmérgezik a kutakat, s hogy a lövészárkokban temetetlenül hevernek a puffadt hullák, és hogy a repülőkbombát dobtak Názáretre . . .» A kör egyre szűkül s Szokolovics háborzongató előadása során eljut odáig, hogy «a gyilkosság vágya az emberben sokkal erősebb a nő, mint a férfi iránt . . ., mert szerzhet-e valami gyönyörűséget egy borgőzös lehelletű férfit megölni?»

Kár, hogy az író mindvégig homályban hagyja alakját s nem rajzolja meg Szokolovics riasztó egyéniségét, nem ennek a beteges ölnivágyásának a gyökerét, nem azt a párhuzamot, amely kétségtelenül megvan a titokzatos tengerész iszonyú elvei és viselkedése, háborzongató szavai és tettei között. Így nemcsak az alak, maga a téma is valószerűtlenné válik s veszít szuggesztív hatásából.

Kerekébb, indokoltabb, tehát mélyebb hatású ennél az emigráció éveitől készült regény, a *Szanfranciskói úr* (Gaszpodjin iz Szanfranciszko), amelynek hőse egy dúsgazdag, öreg amerikai, aki világkörüli kékutazásra indulva, Capri-szigetén váratlanul meghal. Bunyin e regényének értékét nem a «mi», hanem a «hogyan» adja meg, s ebben a vonatkozásban szinte tökéletesnek kell mondanunk.

Vajjon mit iktassunk ide a regény csillogó és lángoló oldalairól? Talán a büszke hajóóriásnak vagy a körülötte háborgó végtelen tengernek művészi leírását? Nem a célzatosságot, egyszerűen a művészi ellentét hatását érezzük a csillogó *Atlantis* pazar termei és a hajó sötét mélységének életteli leírását olvasva. Fent dőzsöl a gondtalan jólét, a fényárban úszó ablakok mögül zene, kacagás hallatszik ki, és lent, a mélységben, a levegőtlen acélbordák között, a gépek őrzítő zakatolásában izzadságtól csillogó, sötétarcú emberek etetik a csillogó hajóóriás izzó gyomrát . . .

S erről a titáni szörnyetegről olvasva, amely óriási pogány bálványhoz, vagy mesebeli szörnyeteghez hasonlít, s amely fekete acéltestét susorogva fúrja a háborgó hullámok hátán a koromsötét éjtszakába s viszi magával a szanfranciskói úr néma koporsóját, — aki nemrég ezen a büszke hajón indult el új élvezeteket hajszolni — lehetetlen leküzdenünk valami misztikus borzongást, mert úgy érezzük, hogy a végtelen tengeren hanyódó hajó valójában az emberiséget szimbolizálja, az emberiséget, amely hatalmas és mégis szánalmas, büszke és nyomorult, kacagó bűnös és végsőt sóhajtó haldokló, aki egyszerre vétkezik és bűnhődik . . .

Bunyin szimboluma mintha hangos kérdés volna : Ember, hova igyekszel?

Meghallják-e ezt a komor kérdést a hajó utasai? Aligha. A hajó zúgva szeli a tajtékzó hullámhegyeket : az emberi önzés és gonoszság hajóján mámoros zene és kacaj hallatszik, s a vígasság egyre hangosabb lesz, talán hogy elnyomja a gépek dübörgését és a gépet tüzzel etető nyomorultak fogcsikorgatásba keseredő sóhaját... És sem a gondtalan mulatozók, sem a gyűlölettől hevülő nyomorultak nem hallják a tenger örök zúgásából kicsendülő vég közeledését. Legfeljebb néha egy-egy pillanatra figyelnek fel: elhallgat a zene, elhal a kacaj s elhalkul az átok, mikor a szanfranciszközi urat vagy másvalakit váratlanul megdermeszt a halál...

Valóban ez volna az egész emberiség képe? Talán mégsem mindnyájan vagyunk ilyenek? Hátha vannak igazak is, akikért érdemes kegyelelnre, szeretetre az emberiség?

Isten felé szárnyaló áhítatba csuklik az író hangja, amint Capri szépségeitől megittasulva, megpillantja azt a két abruzzói zarándokot, akik ugyanazon a szigeten, ahol a gazdag amerikaiak oly váratlanul abba kellett hagynia a vidám multságok élvezetét, békésen bandukolnak a virágzó fák közt a legközelebbi falu felé... Mennek a harmattól csillogó reggelben, félúton meglassítják lépteiket : ebben a percben a Monte Solar sziklás grottáját előnti a kelő nap sugárözöne, s a grotta tetején felragyog a Madonna lángoló márványszobra... Az Anya szelíd áhítattal emeli szemeit az ég szikrázó végtelenjére, ahonnan megdicsőült Fia tekint le rá. A két zarándok födetlen fővel áll az úton, s olvasóikat morzsolgatják szelíd áhítattal, aztán tovább indulnak, imádkozva a bűnösökért a betlehemi Gyermekekhez, aki istállóban, rongyok közt született a világra, hogy megváltsa a bűnös, nyomorult emberiséget...

Ez a művészet, a szépség és az emberszeretet szárnyán, örök igazságok ormai felé közelít. De az igazi Bunyin mégsem ez, hanem az orosz nép nagy szerelmese, a «kajusciszja dvorjányin», a bűnbánó nemes, akinek még fájdalomában sincs kárhóztató szava a bűnös elnyomók ellen, ő csak művészete szuggesztivitásával, a valóság sötét rajzával akar mindannyiunkat rádöbenteni a szociális igazságtalanság bűnére, mert — hasztalan tagadja — lelke tele van emberszeretettel, különösen pedig az orosz föld és a muzsik szeretetével.

S ez a népe szeretetétől lángoló lélek talán most, a váratlanul, de nem érdemtelenül elnyert dicsőség ormáról is, sóvárogva fordul a szent orosz föld felé, ahol soha nem álmódott nyomor szedi áldozatait az orosz muzsikovok megírt kult soraiból.

És mindennek ellenére Bunyin könyveiből magasztos hit árad : hit az orosz nép jövőjében, hit a költészet, az irodalom szentségében, az orosz nyelv szépségében, amely talán ebből a tragikus útvesztőből is kivezeti a tévelygő orosz népet, mert azt vallja, hogy «nagyra hivatott az a nép, amelynek ilyen nyelve van!»

Bunyin munkásságából talán kiolvashatjuk néhol a hanyatlás jeleit, de az elfogulatlan szemnek nem nehéz észrevennie azokat az értékeket sem, amelyek — kedvezőbb körülmények mellett — talán még pompásabban kibontakoztak volna. Ma még ennek a lehetősége megvan, de vajjon meddig marad meg? Visszatérhet-e egyszer a bujdosó művész hazájába, hogy a hazai földben új virágba boruljon művészete? Mert ez az érzékeny virág idegen talajban lassú haldoklásra van kárhozthatva.

A költő még bízik, bár Keleten változatlanul sötét az ég, a nagy éjtszakában csak egyetlen halvány fény világít : a szovjet vörös csillaga. Vajjon feljön-e a nap, amely ezt a csillagot végkép elhalványítja?

Berényi László.

IRODALOM.

A báró Podmaniczky-család története.

I. kötet: *Gróf Vigyázó Sándorné, báró Podmaniczky Zsuzsanna életrajza.* Írta dr. Vargha Zoltán, 1931. 8°. 223 l. — II. kötet: *Báró Podmaniczky János életrajza.* Írta dr. Vargha Zoltán, 1933. 8° 220 l.

Gróf Vigyázó Ferencnek, a M. T. Akadémia tragikus sorsú nagy jótevőjének végrendelete szerint az anyai vagyon jövedelmének 32 %-a édesanyja, sz. b. Podmaniczky Zsuzsanna «memes szellemének propagálását célzó monografikus irodalom támogatására fordítandó. Ez irodalmi tevékenység másodsorban Podmaniczky Jánosra, és általában a Podmaniczky-családra is kiterjesztendő.»

Kegyeleti köteleiséget teljesített tehát első tudományos intézetünk, mikor örökhagyójának utolsó akaratahoz képest Lukinich Imre szerkesztésében megindította *A b. Podmaniczky-család története* című sorozatot. Két kötet látott eddig napvilágot: az első Vigyázó Sándorné, Podmaniczky Zsuzsannáról, a második pedig ennek atyjáról, Podmaniczky Jánosról; mindkettő Vargha Zoltánnak, az ismert családtörténeti írónak tollából.

Báró Podmaniczky János 1786-ban a világháború alatt többször emlegetett galíciai városkában: Kamionkastrumilowa-ban született, ahol akkoriban atyja, László, mint huszárkapitány szolgált. Édesanyja, Radvánszky Karolina, férfias erélyű, parancsolásra termett asszony, aki korán előzvegyülvén, férjének katonás, de a szerénységet és a tisztas munkát megbecsülő szellemében, kemény kézzel irányította hat gyermekének nevelését. János Aszódon töltötte gyermeki éveit, majd a lőcsei gimnáziumban tanult, ahonnan 19 éves korában a legszebb bizonyítvánnyal kezében ment Sárospatakra jogot hallgatni.

Tanulmányainak elvégeztével, miután a családi uradalmakat édesanyja vezette, 21 esztendőskorában kölcsönpénzen zálogba vett birtokon kezdi meg a gazdálkodást. Nagy szorgalma, igénytelensége, rátermettsége és szerencséje a napoleoni háborúk folytán egyre emelkedő terményárak révén rövidesen meghozták fáradságának gyümölcsét. Egy év múlva, 1808-ban őt bizza meg a család több tagja a pozsonyi diétán való képviselővel, és ő veszi át kezelésre a család-

nak egyébként legidősebb férfitagja által kormányozni szokott, három vármegyében fekvő, körülbelül 40,000 holdnyi osztatlan közös birtokát. Kítűnő gyakorlati érzékkel és szakértelemmel híressé vált marha-, ló- és juhtenyésztést rendez be; fokozza a gabonatermelést; maga gondoskodik terményeinek értékesítéséről; minden ügyben személyesen intézkedik, tárgyal, ad-vesz, levelez, bíraskodik az úrszéken s mindezekon felül vállalja a családtagok kritikáját és szemrehányásait, valamint a leányági családtagok örökösödési pereit is, a velük járó tömérdek vesződéssel, herce-hurcával, utazásokkal. A munka egyetlen életeleme s a vagyongyűjtés a legfőbb életcélja, hogy biztosíthassa — saját szavai szerint — «nemzetsége vagyoni jólétét.»

Munkaszeretete és demokratikus felfogása nyilvánul házasságkötésében is, mikor az 1820-as évek végén, iparos családból való, bár nemes származású házi kisasszonyát, Hodossy Máriát vette nőül, kitől 1830-ban Mariska, 1838-ban pedig Zsuzsanna nevű lányai születtek. Az 1839/40. évi országgyűlésnek a vegyesházasságok ügyében folytatott szenvedélyes vitái mint evangélikus egyházának erős meggyőződésű tagját egy időre őt is Pozsonyba szólították, de szerepet a politikában egyáltalában nem játszott. Beérte az egyháztársadalmi tevékenységgel, noha különben nemzeti és főleg evangélikus egyházi célokra mindig szívesen áldozott.

Vagyongyűjtő szorgalmának és igénytelenségének köszönhető, hogy mikor a kereskedelemben kifejlődött és legkevésbé az őstermelő viszonyaira szabott váltóhitelt az 1840: XV. tc. törvénybe iktatta és ezzel a hitelre szorult, külterjesen gazdálkodó földbirtokosoknak is alkalmat nyújtott kölcsönök felvételére, a váltóadósságok súlya alatt elmerült családtagokkal szemben nemcsak a maga vagyont tudta megőrizni, hanem — bár nagy terhek és a tönkrement rokonság irigységéből származott pörök vállalása árán — segítségére siethetett a bajba került atyafiaknak is. Az ősi családi ingatlanok magához váltásán kívül további birtokokat is szerzett, úgyhogy túlzásba vitt vásárlásainak lebonyolítására kénytelen volt szintén váltóhitelket igénybe venni s közel 80-ik életévéhez valóban csak a legnagyobb erőfeszítéssel tudta elkerülni az anyagi összeomlást. De szívósságával sikerült ez alkalommal is legyőznie a nehézségeket. Vagyonához való ragaszkodására jellemző, hogy a férjhez adott lányaival kötött ajándékozási szerződésekben is kikötötte a birtokállomány sértetlen fenn tartását.

Még 90 éves korában is maga kezelte ingatlanainak jelentékeny részét. 97 esztendővel a vállán, végelgyengülésben abban a tudatban

zárta le örökre szemét, hogy életcélját : dús, tehermentes családi vagyon hátrahagyását elérte. Fiúörököse nem maradt ugyan, «a Podmaniczky-név azonban a M. T. Akadémiára tett fejedelmi alapítvány révén, mely jórészt az ő munkás kezének gyümölcse : maradandóan él.» Eddig tart a II. kötet.

Podmaniczkynek két lánya maradt : Mária, aki a rokon Radvánszky Antalhoz ment nőül, és Zsuzsanna, kiről, mint az Akadémia nagy jótévőjének : Vigyázó Ferencnek anyjáról szól a sorozat I. kötete.

Alig hároméves és már árvaságra jut. Atyja féltő gonddal veszi körül s kitűnő nevelésben részesíti, de ahogy telnek az esztendőik, egyre jobban kiütözik részben korán elhunyt anyjától örökölt, atyjáétól merőben eltérő természete. Az apa habozó, makacs, társaságkerülő, de életerős, munkás, takarékos, telve egészséges optimizmussal. Lánya pedig nagyvilági életre vágyó, szenvedélyes, a pénzzel bánni nem tudó, vérszegény, regényes hajlamú, telve pesszimizmussal, maga a megtestesült hisztéria.

Atyja akarata ellenére köt házasságot Koppely Frigyessel és ugyancsak atyja akarata ellenére válik el tőle. Közben a pörök egész sorát indítja férje és atyja ellen. Ébredő vonzalma Vigyázó Sándor iránt s kölcsönös szerelmük kész regény. Második házassága meghozza végre boldogságát, de pesszimizmusa ekkor sem hagyja nyugton. 1876-ban kelt első végrendeletében, mikor már e házasságából is születtek gyermekei, a család kihalására gondol, és ez esetre a Podmaniczky-vagyont jótékony célokra, köztük az Akadémia javára is szánja. Sándor fiának születése alkalmával pedig — háta mögött a hatalmas Vigyázó- és Podmaniczky-vagyonnal — szomorúan jelenti ki, hogy második fiának fölnevelésére nincs elegendő vagyonuk.

Vajjon ki hitte volna el akkor, hogy a vagyonban, rangban (előbb kamarás, utóbb gróf) egyre emelkedő Vigyázó-család napja, legszebb reményekre jogosító három gyermek (köztük két fiú) mellett már leáldozóban van? Hogy e három gyermek közül kettő a pátriárkák korát megért szülők életében fog korai sírjába kerülni : a minden testi és lelki kiválósággal felruházott, daliás ifj. Vigyázó Sándor mint egy, talán rosszul kezelt, néhány napig tartó betegség áldozata (1894) és Józsa (gr. Bolza Pálné) akkor (1912), mikor 16 évi házasság után megérkezik az első és utolsó várva-várt utód? Ki hitte volna, hogy a grófné el fogja veszíteni a haretéren (1916) első házasságából született egyik unokáját? És ki hitte volna akkor, hogy az egyetlen Vigyázó, aki túlélte 96 éves korában (1921) elhunyt atyját és 86 éves korában (1923) elhalt anyját, mint egy sorstragédia utolsó áldozata

maga fogja eldobni életét és ezzel megnyílik az Akadémiára a dús Vigyázó—Podmaniczky-örökség?

Ennek a megrázó családi tragédiának központjában az egykor oly élnivágyó, szép, szenvedélyes, dacos Vigyázóné áll, kinek szívében Sándor fiának váratlan halála soha nem gyógyuló sebet ütött. Közel 30 évig élt még örökös gyászban, melyből csak akkor ocsudott fel, mikor egy-egy újabb gyászeset szakadt reá.

Holta után Ferenc gróf maradt egyedül a családból. Anyjának erős akarata irányította addig is. Nélküle üres, sivár, céltalan az élete, hiábavaló szép tehetsége, jeles készültsége. A szegény falusi tanító sorsát is irigylésre méltónak látja a magáéhoz képest. Már csak szülei végső akaratának betöltése: a hatalmas Vigyázó—Podmaniczky-vagyonnak az Akadémia javára való együtt-tartása és biztosítása tartja benne a lelket. Szegényesen, magától minden kényelmet és élvezetet megvonva, él. A vagyonváltság-földeknek a törvény szerint való kihatása sietteti katasztrófáját, mert a fejedelmi örökséget nem adhatja át sértetlenül. Anyjától örökölt, beteges lelkivilága összeomlik: 1928. július 31-én öngyilkosságot követ el, mint tette közel hét évtizeddel előbb az Akadémia alapítója: Széchenyi István. Ezzel végződik az I. kötet, s egyszersmind a Vigyázó grófi család rövid életregénye, melynek komorságát a Gondviselés útjairól szóló emelkedett fejtegetéssel zárja le a szerző.

Az apának és lányának 137 (életéveik összege szerint 183) évre terjedő pályáját nagy szeretettel és elmélyedéssel rajzolta Vargha Zoltán az általa jól ismert köztörténeti események és a gondosan összegyűjtött családtörténeti adatok alapján. Ahhoz képest, hogy a Podmaniczky-családnak e két tagja a politikai és társadalmi életben kimagasló szerepet nem játszott, a köztörténelemből csak a szükséges hivatkozásokra szorítkozik. Annál több és jórészt igen becses gazdaságtörténeti adatot nyújt a Podmaniczky János jószágainak, gazdálkodásának, számadásainak, birtokszerzéseinek, fővárosi ingatlanainak, s a családtagokkal, a zálogbirtokosokkal és a bérlőkkel folytatott pöreinek, civódásainak ismertetése során. E tekintetben a bárónak ritka hosszú életre terjedt gazdasági tevékenysége kissé egyhangúvá is teszi az életrajzot, amin az anyagnak némileg más csoportosításával és itt-ott a köztörténeti és gazdasági viszonyoknak valamivel részletesebb beszövéssel részben lehetett volna enyhíteni. Külön kiemeljük a szerző finom tapintatát, ahogy szem előtt tartotta az ízlésnek azt a határát, melyen túl főleg a közszerepléstől távolálló egyénnek élete nem tartozik a nyilvánosság elé. A mellett azonban tud igazságos ítéletet mondani a túlzásba vitt takarékoságról, az egyetlen élet-

céllá emelt vagyongyűjtésről, amely magában sohasem lehet boldogság forrása, mert «a boldogságot az ember szívében hordja». Éppoly talpraesett a megállapítása Vigyázó Ferencről, akinél a nagy gazdagság akadályozta meg lelke kibontakozását, és akiben «a Vigyázó-házat utólérte a hirtelen magasba emelkedett családok szomorú végzete: a gyors enyészet.»

Akadnak azonban kifogásaink is. Így a II. kötetben többször szól jobbágytelkekről, a nélkül, hogy megmondaná ezek nagyságát (pl. 12. l.), noha ma a szakembereken kívül csak nagyon kevesen tudják, hogy az 1836 V. : tc. szerint a belső egésztelek 1100—1600 öllel számított egy hold, s a hozzátartozó külsőségek nagysága megyéenként megállapítva, a minőséghez képest 3—5 osztályba sorozva, 16—40 hold szántó és 6—12 hold kaszáló volt. Hasonlóképpen sűrűn beszél c(onventiós), p(engő)és v(áltó) forintokról (13. l. és másutt). Itt is célszerű lett volna legalább jegyzetben közölnie, hogy 1857-ben az említett pénzeket az osztrák ért. forint váltotta fel, melynek átszámítási kulcsa szerint 100 c. vagy p. frt 105 o. é. és 100 v. frt 42 o. é. frtnak felelt meg, 1 o. é. frt pedig 2 aranykorona. Több fontos dátumot is mellőz, pl. a Podmaniczky János házasságkötésének napját. Nem osztjuk az 1840. évi váltótörvényről írott dicséretét sem, mert földbirtokos-osztályunknak túldrága árat kellett fizetnie érte (85. l.). A családi örökségek és pörök ismertetésénél (16., 46., 85. stb. l.) szívesen láttuk volna a családfát legalább Podmaniczky János nagyatyjától kezdve. Mikor pedig megírja, hogy a Coburgok 1828-ban 100,000 frt auctio mellett a Podmaniczkyaknál hagytak egy uradalmat (104. l.), helyénvaló lett volna legalább egy jegyzetben megmagyaráznia, hogy az auctio a régi magyar jogban a záloglevélbe iktatott adósságon felül utólag felvett kölcsönt jelentette. Helyreigazítandó az az állítása, hogy a mult század elején még a Rákospatak medre volt a mai nagykörút helyén (109. l.), itt ugyanis a Dunának volt egy holtága. Hasonlóképpen téves az az állítása, hogy 1859-ben a király tanácsosai elhagyták az abszolutizmust (132. l.), mert tudvalevőleg csak az 1860. okt. 20-i diploma után, 1861-ben hívta össze Ferenc József az országgyűlést, hogy pár hónap múlva újra feloszlassa. Hiba esúszott be abba az állításába is, hogy 1853-ban Dubraviczky Simon pestmegyei alispán kocsija megállott az ev. paplak előtt (141. l.). Dubraviczky ugyanis még 1849-ben meghalt.

Az I. kötetben főleg az indokolatlanul sok cursiv szedést kifogásoljuk, amellyel úgyszólván minden lapon igen gyakran kevésbé jelentős szavakat is kiemel. Hasonlóképpen fölösleges a név- és tárgy-mutatóban pl. az ilyesféle szavak utalása: «boldogság, a szívében»,

vagy «boldogság, földi, elmúlik.» Vagy fölösleges a Tar Lőrincé és Toldi Miklós nevének utalása, azon az alapon, hogy a szövegben idézi Arany *Toldi szerelméből* Tar Lőrincét és Toldit, hogy e költői sorokkal is színesebbé tegye a Podmaniczky Zsuzsanna és Vigyázó Sándor közt fölmerült, bár rövid ideig tartott szakítást mátkaságuk alatt.

Vargha Zoltán egyébként érdemes két életrajza után nagy érdeklődéssel várja a tudományos világ a következő köteteket a Podmaniczky-család történetéből Domanovszky Sándor és Lukinich Imre tollából.

Nagy Miklós.

Új magyar bölcelettörténet.

Kecskés Pál: *A bölcelet története főbb vonásaiban.* Budapest, 1933. nagy 8-r. 646 lap.

Mindazok, akiknek szívükön fekszik a filozófia sorsa, élénk érdeklődéssel nyúlnak Kecskés Pál bölcelettörténete felé, mert ezen a téren nem vagyunk különösen gazdagok. Még csak a közelmúltban is, a világháború idejéig, nem volt eredeti magyar könyvünk, amely a bölcelet egész történetét tárgyalta volna. A huszadik század elején egy-két régebbi kompendiumunk úgy hatott, mintha a diluviális idők maradványa lenne. Az olvasható művek között az antifilozófikus pozitívizmus szelleme élt az angol Lewes György magyar nyelvre fordított háromkötetes művében, valamint a jó igyekezetű Pekár Károly filozófiatörténetében. Amaz Comte filozófiájának jól megírt és szellemes apológiája, de hiányos életrajzgyűjtemény s nem szintetikus történet, emez pedig minden lendület nélkül való szellentelen filozófiai nomenclatura, a filozófiának színétől és illatától megfosztott herbáriuma. Az idealizmus szellemét jobb hiányában Schweglernek a maga idejében érdemes munkája képviselte, amelyet a Filozófiai Írók Tára adott a magyar olvasók kezébe, de már akkor e könyv hazájában is elavult.

Ilyen körülmények között vállalkozott e sorok írója a Pantheonkiadó felszólítására egy összefoglaló filozófiatörténet írására, amely a huszas évek folyamán két kiadást meg. Két szempontot kellett összeegyeztetnie, amelyek nehezen férnek össze: olyan könyvet kellett írnia, amely egyfelől a művelt közönségnek szánt olvasmány, másfelől pedig tankönyv gyanánt is használható. S mindezt első ízben húsz kis íven, amit csak a második kiadásban lehetett harminccá bővíteni. Érthető tehát, ha ez a filozófiatörténet nem az, amire szerzőjének becsvágya irányult, s vele ezt a problémát nem tekinthette

elintézettnék. Örömmel ragadta meg tehát az alkalmat, mikor a vallás- és közoktatásügyi minisztérium megbízása módot adott neki arra, hogy a filozófia történetét a maga elképzelése és látása szerint írhasse meg, minden olyan szempont mellőzésével, amely a tudományon kívül esik. E mű első kötete remélhetően a közel jövőben megjelenik. Éppen azért kétszeres érdeklődéssel vette most kezébe Kecskés könyvét, kérdezve: nem keresztezi-e egyik mű a másiknak útját és célját? S nem teszi-e egyik a másikat feleslegessé?

Kecskés Pál munkája kifejezetten a tanítás műhelyéből nőtt és lép a nyilvánosság elé. A bölcelet történetéről tartott előadások eredménye ez a könyv, melyben «a források és az újabb irodalom tanulmányozásán alapuló anyag feldolgozásánál a főiskolai hallgatóság szükségletei és a bölcelet iránt érdeklődő közönség igényei szolgálták irányító szempontul».

A könyvben való felszínes lapozás is nyilvánvalóvá teszi, hogy Kecskés elsősorban tankönyvíró akar lenni. A roppant anyagot a hagyományos keretekben rendezi el s nagyon világosan taglalja. Főcélja az egyes filozófusok tanításának mennél hívebb ismertetése, de meg sem kísérel, hogy a tételek mögé nézzen és a filozófia problematikáján kívül eső motívumaikat keresse. Általában olyan ember benyomását kelti, aki rendkívül otthonosan mozog a maga területén, ismeri a bölcelet kertjének minden növényét, de csak a növényeket nézegeti és nem érdekli a talaj és a levegő, meg a napfény, amelyek nélkül növényei sem élhetnének.

A skolasztikus bölcelet jó iskola az elmének, s ez Kecskés művén is meglátszik. Van érzéke a lényeges és lényegtelen tételek elkülönítése iránt, de éppen az objektivitás követelménye miatt elhanyagolja a filozófia személyes tényezőit, noha ezt ő maga is (9. lapon) figyelembe veendőnek mondja a rendszerek megértéséhez és helyes elbírálásához. Tárgyi kritikával közeledik a bölceleti rendszerekhez, mert abban a meggyőződésben van, hogy van megismerhető tárgyi igazság, s a bölcelet éppen az a harc, amelyet az ember ennek az igazságnak megismeréséért folytat. A küzdelem eredménye valami perennis philosophia, mely a görög és keresztyén eszmevilág érintkezéséből kristályosodott ki. Legjobban az aristotelico-thomistikus tanrendszer fejezi ezt ki eddigelé, de Kecskés ezt sem látja annyira lezártnak, hogy a régi ne volna benne az igazán értékes újjal bővíthető. Állaspontja megfelel az Aeterni patris encyklika szellemének, mely igazságos kíván lenni a legkülönbözőbb felfogásokkal szemben. Dicséretre méltó az a nagy önuralom és méltányosság,

amellyel szerzőnk felfogásával homlokegyenest ellenkező tanításokról is szól. Nincs művének egyetlen része sem, amelyik bántó és kritikátlanul egyoldalú volna. Szigorú katolikus érzülete alig néhány apró megjegyzésben ütözik ki ott, ahol más világnézet embereiről van szó. Szükségesnek látja pl. felemlíteni, hogy a jó lutheránus Leibniz a katolikusok iránt meleg rokonszenvet árult el (341), s hogy a kálvinista Rousseau Warensné kedvéért a katolikus hitre is áttért (360). Az ízig-vérig protestáns Kant iránt még tud elismerő lenni, de már Hegel hét pecséttel lezárt titok marad előtte. Filozófiájának igazi mélységéről nincs mondanivalója, pedig — bár Kecskés ezt nem hiszi (446) — Hegel közelebb áll Aristoteleshez, mint pl. Bolzano. Általában szerzőnk a száraz, hideg értelem embere, aki a filozófiában is csak fogalmi tant keres és idegenkedik azoktól, akik a fogalom körét át akarják törni. Nem szereti a misztikusokat, s a maiakról szólva pár sorban elintézi Heideggert. Pedig a kultúrák történetében a mély gondolkodók, a misztikusok mindig sokkal nagyobb hatásúak voltak, mint a hűvös fejű fogalomhüvelyezők. Rickertet rég el fogják felejtetni, amikor Heidegger nehezen érthető munkái fölé még mindig álmélkodással fog hajolni egy-egy fiatal lélek. Mert a filozófia nem csupán tan, hanem ennél több: élő tan. — elmélet, amelyik csonka a szerinte való élet nélkül.

Bizonyosan ebben a logikai hűvösségben kell keresnünk annak a magyarázatát, hogy Kecskés sehol se tudja az olvasót magával ragadni. Okos, jó könyvet ír, de sorai mögött nem érezzük a szerző eleven arcát, s az egyes rendszerekről szólva mindig hiányzik az az öt-tíz mondat, amelyik többet mondana róluk, mint a többi valamennyi, mert ez a többi mondat mintegy a sötétben végigtapogatja a filozófiai rendszereket, míg az a hiányzó néhány mondat a villám fényével egyszerre fellobbantaná előttünk az egésznek értelmét és benső alkatát. Szerzőnk művének legértékesebb és egyben legegényibb, legeredetibb részei azok az összefoglalások, amelyekkel az egyes korszakokat lezárja s ahol áttekintést nyújt arról, mit adott ez a szóban forgó időszak tárgyi szempontból a filozófiai problémák megfajtéséhez és világosabb fogalmazásához. Itt látszik meg rajta legjobban a jó tanár, aki nem engedí, hogy a hallgató a sokszerűség és a céltalanság zavaró benyomásaival távozzék katedrálja elől, hanem igyekszik rendet és értelmet teremteni a közölt ismerethalmazban.

Tiszteletet kelt a tényeknek az a tömege, amelynek ismeretével rendelkezik. Azonban ott, ahol még nem áll segítségére a hagyomány válogató műve, a filozófia munkásainak olyan tömegét sora-

koztatja föl, hogy ez már szinte seregszemle számába megy. A tárgy közelsége miatt indokolható ez a mikrológikus látás a magyar filozófiáról szóló szép és alapos részben, de az utolsó száz év külföldi bölcséleténél inkább csak az igazán jellemző gondolkodókat említettem volna s lexikoni teljességre nem törekedném. Nem árt, ha a bölcsélet történetírója az ilyenekben megszívleli a misztikus Ekehart mester tanácsát: «Bemühe dich nicht um kleine Dinge, denn du bist zu kleinem nicht berufen.»

Kár, hogy szerzőnk úgy írta meg könyvét, mintha a filozófia teljesen autonom tan volna, amelyben pusztán a gondolatok benső mozgása érvényesül. Ez ugyan a görögöktől máig több-kevesebb valószínűséggel igazolható, de rajta kívül egyéb motívumok is hatnak a rendszerek kialakulására. Mert nem elég azt mondanom, hogy a filozófia a világtörvényt keresi s a világ-egész végső okaira kíváncsi. a problémák megoldásában fontos mozzanat az is, minek látom pl. a világot. Egészen bizonyos, hogy Platon világa nem a Szent Ágostoné, s a mai ember lelkét más konfliktusok tépik, mint a renaissance emberéét. S mindez a filozófiában is visszatükrözik. Az ilyen motívumok számbavételénél Kecskés műve hiányosnak mutatkozik.

De tanulsággal élveztem azokat a kritikákat, amelyekkel egy-egy rendszertől elbúcsúzik. Ezekben annyi józanság és méltányosság van, amennyire hasonló álláspontú írónál ritkán találunk. Az a pár sor pl. amit Schopenhauer kritikájaként (437), vagy az élet-filozófiák bírálata (498) gyanánt ad, s még néhány hozzájuk hasonló, példája lehet annak, hogyan lehet komolyan és elvi méltósággal elutasítanunk tételeket, amelyeket nem tehetünk a magunkévá.

Egyébként ténybeli hiányt és számbavehető hibát alig találhatunk ebben az alapos és komoly műben. Hogy hiányzik belőle a bölcsélet existenciális milieuje, amely nélkül a filozófia sem élhet, ez a szerző elvi felfogása miatt van így. De szerettem volna, ha Plotinosnak esztétikájával is foglalkozik, mert ennek a későbbi időkben igen nagy volt a hatása, s általában egyik tipikus esztétikai tanítás rejlik benne. Egy-két név hibásan van szedve: pl. a tübingai vallásbölcséleti iskola megalapítója nem Bauer, hanem F. Ch. Baur (432), s a francia misztikus, aki Schellingnél tanult, nem Ravaisson-Mollin, hanem -Mollien. Boutroux könyvének magyar fordítása az 510. lap szerint 1913-ban, s egy lappal később már 1914-ben jelent meg. Az 513. lapon két rosszul írott angol cím van stb.

De ezek jelentéktelen szeplők, biztosan csak sajtóhibák a szép könyv orcáján, mely kiállításával is a legjobb benyomást kelti.

Kecskés nem a görögökkel kezdi könyvét, hanem a keletieket,

az ind és a kínai bölceletet is ismerteti. De az európai filozófiára való hatásukat ő sem tudja kimutatni, s így könyve tulajdonképpen kettészakad. Két tárgyról szól, mert más a filozófia az ind és a kínai kultúrkörben, s más Európában, ahol van egy sajátos filozófiai tradíció, amely a görögökkel kezdődik, s amelybe még a Kelet is az arabok és zsidók útján görög szellemet ömlesztett át. Schopenhauer és a romantikusok ind-rokonszenve pedig futó epizód az európai bölcelet történetében: játékos kaland, nem lélekformáló élmény. Könyvünk tehát ezzel a keleti szakasszal csak teljesebbé lett, de nem lett lényegben gazdagabb. Néha a kevesebb valóban több: a Kelet bölcelete más, mint a Nyugaté és más mű keretébe tartozik. Csemege a Kelet filozófiája nekünk és nem kenyér, s mi a kenyérből élünk.

Mindent összevéve: örömmel üdvözlöm Kecskés Pálnak a kor színvonalán álló derék munkáját. Bizonyosága ez is annak, hogy a filozófia problémáiról tudunk immár európai színvonalon gondolkodni és beszélni. Az alapos és okos mérséklettel írt könyv nagy szolgálatára lehet filozófiai műveltségünk terjedésének. Bölcelet-tanításunk megbízható és hasznos tankönyvet nyert benne, s ezzel a szerző elérte maga elé tűzött célját.

Halasy-Nagy József.

Molnár Ferenc új regénye.

Molnár Ferenc: *A zenélő angyal*. Egy fiatal szerelem regénye.
Budapest, Athenaeum, 1933. 276 l.

Áruljuk el azt a műhely-titkot, hogy a kritikusok bizalmas körben, ahol felelősség nélkül mondhatják el véleményüket, őszintébben nyilatkoznak az irodalom újdonságairól, mint újságukban, ahol bírálathoz alá ki kell tenni nevüket vagy ismert chiffre-jüket. (Vannak, szerencsére, kivételek: tisztelet nekik!) Kár, hogy az ilyen közvetlen megnyilatkozások nyom nélkül feledékenységre merülnek — sokkal hívebben tükröznék a közvéleményt, mint az újságkritikák, amelyeket legalább is stilizált a szerzőjük.

Molnár Ferencnek nincs oka bánni, hogy nem jutnak fülébe a *Zenélő angyal*ról irodalmi kávéházakban és írói klubokban elhangzott ítéletek. Jobbára hűvös szavak voltak ezek; dicséret bennük kevés volt, az is csak a millió-rajznak szólt, még régi hívei sem találtak mélyebb értékeket a regényben. Szeretném megnyugtatni az író: felelőtlen kritikusainak nincs igazuk.

Nem állítom én sem, hogy a *Zenélő angyal* kitűnő alkotás. El-

ismerem, hogy a cselekvény alapváza ócska, az a bizonyos szerelmi háromszög legkoptatottabb formájában : az alapvonal két szögében a gazdag és a szegény leány, a csúcsszögben az ifjú, akit mindketten szeretnek. (A novellaírók fele ezzel a tárggyal kezdi meg pályáját, még én is ezzel léptem föl először az Önképző-körben.) Ez még nem baj ; még az sem, hogy a helyzetben rejlő lélektani föladat elisikkad : az ifjú nem vívja meg a szív és az ész csatáját. Számára nincs probléma, ő jellem : megszereti első pillantásra a szegény leányt s nőül akarja venni. A modern Romeo szerelmét, hirtelen ébredését és gyors elhatalmasodását, az író inkább csak bejelenti, mintsem elhiteti, de ha Shakespeare-t nem vonjuk pörbe a Montague-ifjú rajzáért, milyen jogon okvetetlenkedünk Molnár Ferencnek? (Igaz, hogy a veronai lovag a *kisasszonyt* szerette meg, nem pedig a *ház alkalmazottját*, mint a velencei kis banktisztviselő!) Az elkapott gazdag leány nem tud belenyugodni, hogy elveszítse, akit magáénak tartott, s minden eszközzel maga felé akarja hajlítani a makacsodó fértszívet. Ez a küzdelem lesz a regény igazi tárgya, s a leány vergődése marad mindvégig az érdeklődés központjában. Föltárni egy szerelemre vágó, győzni akaró s csalódní kénytelen leányszív lelki mozgalmait művészi föladat, szívesen elfogadnók kárpótlásul az elmaradt másikért. Csakhogy, s itt van a baj, az író nem bír vele. A lélekrajzot nem tudja következetesen keresztülvinni : ereje, mint a rosszul működő szív, időnként, kivált az elhatározó pillanatokban, «kihagy», s nyomán megtörik a leány jelleme ; az okos, tudatos, erős akaratú leány olyan dolgokat követ el, amelyeket nem tudunk lelki valójából megérteni : ölbe véteti magát a még jóformán ismeretlen fiúval, majd újra, szíute pörén, a már nagyon is ismerttel ; megcsókoltatja magát egy másik, egészen ismeretlen ifjúval ; elcseni és vetélytársa fehérneműje közé rejti anyja briliáns melltűjét, s már előbb be akarja lökni, a szerencsés «szegény leány»-t egy canalettóba stb. Ezek hazug mozzanatok, velük hitelét veszti az alak, s a regény is, amely egészen a főhős jellemére van építve.

Súlyos, sőt szervi hibák. Akad egyéb is, de a *Zenélő angyal* mégis jelentős állomás Molnár Ferenc írói pályáján. Vannak benne értékek, esztétikaiak is, esztétikántúliak is, s az utóbbiak nem kevésbé fontosak. A milió-rajz művészetét már említettem. Molnár Ferenc kitűnően ismeri Velencét, s nem a Baedekerből. A maga éles szemével nézi a várost és életét, s így meglátja azokat az apró jellemző vonásokat, amelyekkel ez a sok ezerszer lefestett város a maga igazi valójában adja magát az őt megértőknek. Tudatosan nem fárasztó leírásokkal gyötri az olvasót ; megfigyeléseit, ismereteit finom szilánkokra

töri, de mindegyiket szellemes «aperçu»-vé cizellálja. Művészi jelentőségű azután egy-két érdekes történet, egy csomó izgató helyzet, meg a kedves, újszerű és mégis természetes jelenetek hosszú sora. Mennyi hangulat nemcsak a velencei, hanem a dunamenti képekben is — a bankvezér leányának és az ifjúnak idillje még otthon, Tahiban indul meg (a fiú akkor a milliomos apa titkára); s milyen vonzó velencei együtt létük rajza, ödöngésük a Márkus-téren, bolyongásuk a sikátorokon végig, akkor is, amikor a leány még csak érdeklődéssel hallgatja a fiú magyarázatait, akkor is, amikor már megkívánva őt, nyílt és rejtett fegyverekkel támadja — s az, függő helyzetében, eleinte egészen védekezésre szorul, és csak lassan, óvatosan megy át ellentámadásba. Eleven, fordulatos párbeszédük nemcsak a cselekvényt viszi tovább, hanem megadja az író számára a módot, hogy hősei kedélymozgalmaiba szavaikon — vagy éppen tetteiken — keresztül világítson be. Mindez leköti a figyelmet és részleteiben érdekessé, sőt helyenként meggyőzővé teszi az elbeszélést — csak azokat a hazug mozzanatokat tudnók felejteni!

De ha nem felejtjük is, megbocsátjuk, a regénynek éppen azokért az érdemeiért, amelyekre főntebb az esztétikántúli jelzővel céloztam. A *Zenélő angyal*ban fölszendülnek olyan hangok, amilyeneket Molnár Ferenc műveiből csak elvétve hallunk ki, a szív és a hit hangjai. Molnár Ferenc ezúttal hisz abban, amit beszél. Nem zsonglőrösködik, még csak nem is játszik tárgyával, nem dolgozik «trükkökkel, hogy élükre állított helyzetekből facsarjon ki olcsó hatást; a meséjébe belevitt lélektani föladatot komolyan fogja föl és legjobb tudása szerint oldja meg. Embereit meg szereti. Szeretetlenben ugyan eddig sem volt hiány Molnárnál, csakhogy különös módon szerette hőseit: vagy valami beteges érzelgősséggel, meghamisítva ily módon emberi valójukat, vagy cinizmust keverve az érzésbe, Voltaire tanítványaként egy jó élc kedvéért akárhányszor nevetségessé tette őket. Most mind a három főalakjára egészséges emberi érzéssel néz, azzal a melegséggel, amellyel az okos szülő gyermekeire: megérti őket és szereti hibáikkal együtt. Éppen ezért előttünk is rokonszenvesekké tudja tenni embereit, még makrancos, szertelenségre hajló főalakját is. Jellemrajzuk vonalvezetésére tudatosan ügyel, s ha az időnként kisiklik kezéből (de csak a gazdag leánynál!), nem rajta múlik: tudatosan nem rontja meg egy pillanatra sem.

Mindez nem teszi ugyan értékesebbé a *Zenélő angyalt*, de rokonszenvesebbé igen.

GRÓF TISZA ISTVÁN KÉPVISELŐHÁZI BESZÉDEI.¹

A magyar nemzet végzete, hogy nem szívesen vállalja a szívós, kitartó, hétköznapi munkát, s hogy lobbanékony természete könnyen ragadja túlzásokra, jóléte pedig elbizakodásra, belső visszavonásra. Csodálatos erő kifejtésekre képes. De ezek után jön az elernyedés s rövid virágzási korszakai után a hanyatlás, a pártoskodás; és idegen, ellenséges népektől körülvelt helyzetében elég egy szerencsétlenül végződő külső háború, hogy nemzeti léte is kockára kerüljön.

Az igazi államférfiakban mindig van valami a próféták lelkéből, mellyel előre megérik a nemzetükre váró veszedelmet s ennek elhárításán töprengenek és fáradnak már akkor, mikor rajtuk kívül még mindenki gondtalanul élvezi a jelent. Ez, a kiválasztott államférfiakat jellemző jóslélek élt Tisza Istvánban is, aki egészen fiatal korában, a béke és az el nem tagadható virágzás idején megsejtette azt a vihart, azt a háborút, mely — mint 1889. jan. 14-én tartott, második képviselőházi felszólalásában mondotta — «nem lesz gyermekjáték sem a monarchiára, sem a magyar nemzetre nézve s igen könnyen fejlődhetik élet-halálharccá a magyar nemzetre nézve».

Ennek az élet-halálharcnak gyötrő aggodalma s a veszély elkerülésének gondja nyomják rá bélyegüket Tisza egyéniségére s adják meg politikájának komor alapszínét. Ehhez képest mérlegel mindent: törekvéseket, eseményeket, embereket és még inkább saját elhatározásait és tetteit abból a szempontból, hogy mennyiben befolyásolják a nemzet sorsát,

¹ II. kötet 1. rész (1933 nov. 3. — 1904 okt. 4.). Bevezetésekkel és magyarázó jegyzetekkel ellátta barabási Kun József. Budapest (M. T. Akadémia kiadása) 1933 8-r. XXIV + 824 l.

melybe Széchenyi óta senki sem tekintett bele oly mélyen, mint ő. Aggodalma a faji gyöngeségektől és az idegen hatalmi vágyaktól fenyegetett nemzete jövőjéért fejlesztette ki benne azt az önzetlen áldozatosságot, mellyel mindig kész volt bárminő helyen és szerepben páratlan munkabírását, óriási tudását, képességeit és minden csepp vérét a magyarság szolgálatába állítani.

Így fogadta el két ízben is a miniszterelnöki kineveztetést. És mikor első alkalommal a nemzet többsége fordult el tőle az 1905. jan. havi választásokon, a parlamenti válság után jött az alkotmányválság, melyből ország-világ előtt nyilvánvalóvá lett, hogy az osztrák-magyar monarchia legerősebb tartóoszlopa, a magyar nemzet is a kiegyezés és a közös intézmények ellen fordult és így a monarchiát már csak a mult hagyományai és Ferenc József személye tartják össze. Majd jött a koalíciós kormány, belső gyöngeségével, széthúzásával, melytől új erőre kaptak itthon a nemzetiségi mozgalmak, Bécsben pedig a nagy-osztrák törekvések. Oly sívár korszaka ez a néhány év történelmünknek, melyhez csak a Mohács előtti esztendőik hasonlíthatók. Mikor pedig másodszer a boldogtalan IV. Károly király vette ki Tisza kezéből az ország gyepőlójét, bekövetkezett az, amitől Tisza annyiszor óvta nemzetét: az új Mohács.

Az előttünk fekvő vaskos kötet Tisza első miniszterelnökségének első 11 hónapja alatt a képviselőházban mondott beszédeit foglalja magában, kiegészítve a szabadelvű pártban tartott néhány felszólalásával. A beszédekhez a kitűnő szerkesztő, Barabási Kun József egyet. tanár írt becses bevezetéseket.

Nehéz viszonyok közt foglalta el Tisza a miniszterelnöki széket 1903. nov. 3-án. Az obstrukció miatt, mely három kormányt falt fel egymás után, az ország 1903. jan. 1. óta katonai, május 1. óta pedig pénzügyi, költségvetési exlexben. Az Ausztriával 1898-ban ideiglenesen szabályozott gazdasági kérdések rendezése kátyuban s a törvényhozás termében az életbevágóan fontos társadalom- és gazdaságpolitikai reformok megvitatása és törvénybe iktatása helyett a nemzet legértékesebb erkölcsi és anyagi javait pusztító belső harc,

aminő dült valamikor az 1524. szeptemberi rákosi, az 1525. májusi rákosi és az 1525. júliusi hatvani országgyűléseken.

Semmi sem bizonyítja jobban a magyar közéletnek és benne főleg a parlamenti helyzetnek végzetes elfajulását, mint az a zenebona, mellyel az ellenzék 1903. nov. 4-én «ki vele», «ki vele» közbekiáltásokkal fűszerezett, állandó zajongásával és üres házszabályvitával megakadályozta Tiszát programbeszédének elmondásában. Csak két nappal utóbb sikerült a képviselőházban előadnia beköszöntőjét, melyet mondatfoszlányokká téptek szét az ellenzék haragos közbeszólásai, amint többi beszédét is csak elvétve sikerült nyugodt légkörben elmondania.

A magyar képviselőházban sok szép, tanulságos és olvasmányos is élvezetes felszólalás hangzott és hangzik el. E beszédek tartalmazó naplókötetek száma 1861-től napjainkig 440-re rug. De az igazi történeti értékű beszédek talán 10 kötetet sem töltenének meg. Tisza miniszterelnöki beszédeinek nagy része ezek közé való, sőt ma, 3 évtized múltával, szinte új jelentőségre emelkednek, egyfelől azért, hogy megdöbbenően teljesültek egyes jóslatszerű kijelentései, másfelől azért, hogy oly intelmei, útmutatásai vannak, melyek minden időkre szólnak mindazokhoz, akik vezetőszerephez jutnak a magyar politikai és társadalmi életben.

Kezdhetjük beteljesült jóslataival. Csak futólag említvén meg azokat a kijelentéseit, melyekben 1903. nov. 9-én és 12-én, mikor itthon még arra senki sem gondol, megállapítja, hogy az obstrukció folytán a nemzetnek annyi drága, becses kincse hever porban . . ., hogy «a nemzetnek erkölcsi presztizse, politikai tekintélye, politikai súlya a világeseményeknek ingadozásai között mélyen súlydalt alá» (66. l.) és hogy az obstruálók, «bizonyára akaratuk ellenére, az ország esküdt ellenségeinek malmára hajtják a vizet» (80. l.), nov. 26-án próféta-lélekkel igyekszik az ellenzékot meggyőzni arról, hogy «a magyar nemzetnek történelmi feladatai, történelmi problémái vannak, amelyeket, ha nem akar, vagy nem tud megoldani, úgy felette napirendre térnek a világ eseményei, és késő bánat, keserű szemrehányás lesz azok osztályrésze, akik ma a békének, a zavartalan fejlődés-

nek áldott korszakát ilyen meddő, ilyen káros, ilyen, az alkotmányt romboló küzdelmekre használják fel» (142. l.). Nov. 28-án mondott beszéde szerint felszakad előtte a nemzet jövőjét takaró fátyol. «Habár nagy veszélyeket látok, — úgymond — hiszem és remélem én is, hogy a nemzet elpusztulni nem fog.» (159. l.) Dec. 2-án pedig kijelenti, hogy «Lengyelország sorsára jutunk», t. i. az obstrukció következményei miatt (183. l.). Dec. 23-án megnevezi a Balkánt is, honnan a veszedelem ránk fog zúdulni. Nemzetünk nyugodtan napirendre tért a félévvel azelőtt Belgrádban lezajlott királygyilkosságon, de Tisza már így látja a kérdést: «Azt hiszik a képviselő urak, hogy nemzeti politika-e akcióképtelenné tenni a magyar nemzetet azzal a helyzettel szemben, amelyet a Balkán-félszigeten látunk? Hiába gúnyolódnak e felett a t. képviselő urak: ez a helyzet, az a forrongás a Balkánon igenis érinti és érinteni fogja mindig nagyon közelről a magyar nemzet érdekeit... Ezért kell az, hogy Magyarország... a paritás alapján teljes egyenjogúsággal bíró része legyen egy olyan európai nagyhatalomnak, amelynek szava döntő súllyal essék a mérlegbe.» Majd így folytatja: «Én nem kívánok a Balkán-félsziget mostani helyzetére nézve sem a kelleténél sötétebb színekkel dolgozni. Én nem állítom azt, hogy ott egy világbonyodalom fog netalán beállni; de igenis, azt merem állítani, hogy az ottani események alakulására nézve igen nagy súllyal bír az, hogy ez a monarchia és a monarchia két állama minő helyzetben van, minő politikai súllyal... léphet fel, mennyire imponál a maga magatartásával, a maga viszonyainak rendbentartásával azoknak, akik a Balkánon zavart akarnak előidézni» (235., 236. l.). Ma már tudjuk, hogy az események mindenben úgy történtek, ahogy ő 11 évvel előre megmondta.

1904. márc. 9-én ismét megrázó szavakkal hirdeti: «Én nyílt szemekkel látom az örvényt, amely lábaink előtt tátong» (405. l.). Három nappal utóbb pedig mintegy fölrémlelenek előtte hadseregünk felkészületlenségének és rossz felszerelésének következtében a világháború alatt jelentkező súlyos véráldozatok. «Nincs nagyobb bűn az ország ellen — úgymond — és nagyobb pazarlás gazdasági téren, mint ha a

védképesség elérésére szükséges kiadások meg nem tétetvén, politikai és gazdasági katasztrófa elé visszük az országot» (424. l.). Márc. 24-én, mikor a horvátok magyargyűlöletéről esik szó, maga is elismeri, hogy ez az ellenséges áramlat ott megvan, «amelyet a magyar nemzet meg nem érdemel . . . és amely hangulat a maga következményeiben valóságos örület és öngyilkosság éppen Horvát-Szlavonországok jól felfogott érdekei szempontjából» (457. l.). Hasonlóképpen jósolja meg aug. 10-én az önálló vámterület végzetes következményeit hazánkra és Ausztriára, mondván: «Annyit beszélnek a képviselő urak a kisgazda és középbirtokos helyzetéről; nézzék meg azokat az iszonyú rázkódtatásokat, amelyekkel kivált a középbirtokosokra, a kisgazdákra nézve is járna a külön vámterület és azután vessenek számot magukkal és gondolják meg, elég erősek, elég virágzók és elég konszolidáltak-e a magyar birtokososztály viszonyai arra, hogy ilyen iszonyú krízis rázkódtatásait kibírják.» Sőt azt sem hallgatja el, hogy nyersterményeink ára oly alacsonyra száll majd le, «amely mellett a magyar gazdáknak a megélhetés lehetetlen» (794., 795. l.).

A felsorolt jóslatok önmagukért beszélnek. Nekünk csak azt kell megjegyeznünk, hogy az igazi államférfiak, köztük Tisza jóselke nem azonos a jövendőmondók ösztönös tehetőségével, hanem a küldetéses kiválasztottnak az a képessége, mellyel — nem ritkán álmatlan éjtszakáikon — egyszerre át tudják tekinteni az összes történeti erőket, tényezőket, a premisszákat és a konkluziót, a multat, jelent és jövőt akkor, mikor az események, úgyszólván, még csirájukban vannak.

További idézetekből érdemes összeállítanunk Tiszának nemzetünkről adott jellemzését azzal a meggyőződéssel együtt, melyet a magyarság hivatásáról vallott. «A magyar nemzetnek egy szerencsétlen tulajdonsága, — mondja — hogy nagy és jó tulajdonai, az alkotmányos szabadsághoz való tettekre ragaszkodása mindig csak azon gyászos pillanatokban érvényesültek, amidőn vészfellegek tornyosultak a nemzet fölé, de alkotmányos szabadságával a nemzet erejének gyarapítására élni nem tudott és a jólét nyugalmának esztendeit

meddő harcokra, erejének elforgácsolására fordította» (79. l.). Lényegben azonos ezzel a következő nyilatkozata: «Hány szomorú példája mutatja a magyar történelemnek azt, hogy a magyar nemzet amilyen hősiek bátorságot és tettekész szabadságszeretetet tudott a veszély pillanataiban felmutatni, éppoly kevésbé tudott bölcsen élni a nyugalom, a béke, a boldogabb fejlődés korszakaiban. És hogy, amint a veszély pillanatai a magyar nemzetnek nagy tulajdonságait tolták előtérbe, mihelyt a béke, a nyugalom, a biztonság hosszabb időre állott helyre: háttérbe húzódtak ezen nagy nemzeti tulajdonok és előtérbe léptek a nemzet gyengéi, a nemzet szenvedélyei, és ez a feltartóztathatatlan processzus ment mindaddig, amíg egy újabb katasztrófa, egy újabb provokálás és a tapasztalatnak keserű tanulságai ismét tette nem hívták, ismét életre nem keltették a nemzetet.» (404. l., v. ö. még az 583. lapot is.)

Nem csinál titkot abból a meggyőződéséből sem, hogy a történeti Magyarország sorsát összekötve látja a monarchia fennállásával. «Állítom azt, — úgymond — hogy olyan nemzeti életet, amilyent élni kell, amely mellett betölthessük hivatásunkat és amely megfelel a magyar nemzet jogosult törekvéseinek, — igenis csak ilyen nagyhatalmi szervezetben tölthetünk be.» Majd bizonyágként hivatkozván a Kossuth—Canini-féle dunai konföderáció tervére, így folytatja: «Az szomorú igazság, hogy a mohácsi vész óta Magyarország ereje, szemben azon többi nagyhatalmak erejével, akikkel érdekkollízióba juthatunk, nem elég erős arra, hogy tartós szövetségtárs nélkül megélhessünk, érdekeinket kellő módon megvédhessük» (702. l.).

A nagyhatalmi álláson kívül különös fontosságot tulajdonít alkotmányosságunknak is, melyben nemzetünk egyik védőbástyáját látja. «Ne feledjük el, — így köti ezt az ellenzék lelkére — hogy mindnyájan magyarok vagyunk, hogy mindnyájunkra nézve életföltétel . . . a magyar alkotmányos élet fenségének, becsületének megóvása, sikeres működésének további biztosítása.» (46. l., v. ö. a 131., 139. és 182. lapokat is.) Ragaszkodik a parlamentarizmushoz, «mert — mondja — minden más nemzet sokat veszíthet, ha elveszti hitét a

parlament intézményében : mi, magyarok, nemzeti létünket vesztítjük el» (242. l.). Sőt apagyilkosságnak nevezi azok eljárását, akik a házszabályokban biztosított jogaikkal visszaélnék (404. l.). De ehhez hozzáteszi, hogy «rendkívüli viszonyokat az alkotmányos élet és a parlamenti teóriák rendes sablonjaiba belefoglalni nem lehet... De akkor, mikor beállanak, bátorsággal kell bírni annak bevallására és nem szabad visszatartani magunkat azon eljárástól, amelyet az ország érdeke parancsolólag követel» (207. l.). Egyébként a parlamentarizmus világszerte jelentkező hanyatlásának orvosását a házszabályok szigorításában látja (398. l.).

Márványba véshető szavakba önti nemzetiségi politikájának alapelveit, melyeket maga kora fiatalságától élete utolsó szakáig követett, még akkor is, mikor csapataink győzelmesen állottak mindenfelé ellenségeink országaiban, így Romániában és Szerbiában is. «Abból a tényből, — úgymond — hogy a magyar nemzet nyomta rá ez államra jellegét, folyik az is, hogy a jogtisztelet és a testvéri szeretet álláspontjára helyezkedik ez állam az országnak idegenajkú polgáraival szemben. Ezer év óta élnek ez országban békében a magyar nemzettel együtt széles rétegei olyan idegenajkú polgártársainknak, akiknek saját nemzetiségük, saját nyelvük, saját etnográfiai egyéniségük van. Ezt respektálták apáink a multban, ezt respektálni becsületbeli kötelességünk a jövőben is, és én azt hiszem, egyenesen a magyar nemzet legjellemzőbb egyéni tulajdonságához maradunk hívek és egyúttal a magyar nemzet jól felfogott érdekét szolgáljuk, ha magunktartását a nemzetiségekkel szemben a jövőre is a jogtisztelet és az igaz rokonszenvtől áthatott testvéri érzület fogja vezetni» (28. l.). Több, hasonló tartalmú nyilatkozata közül (615—16., 679.) még csak 1904. június 30-án elmondott beszédének néhány sorát idézzük, melyben megállapítja, hogy a magyar állam kultúrpolitikája más, mint magyar, nem lehet, de — folytatja — «ez nem teszi azt, hogy megfosztani akarná (t. i. a magyar állam) őket azon nyelvekre vonatkozó jogaiktól, melyeket a magyar törvény nekik a nemzet ünnepélyes ígéretei alapján biztosított és amelyekhez ők, érthető, hogy lelkük egész melegevel ragaszkodnak».

Végül Széchenyivel egyértelműleg hangsúlyozza: «Ha azt akarjuk, hogy a magyar állam valóban centripetális erők központját képező gócpont legyen a politikai világrendben . . ., akkor ennek a központnak szellemi és erkölcsi súlyban gazdagnak kell lenni» (657., 659. l.). Ugyanezt vallja a horvátokkal szemben, mondván: «A magyar nemzeti politikának az a kardinális feladata van, hogy teljesítse minden jogos kívánását Horvát-Szlavonországoknak» (458. l.).

Ettől a nemzetiségi politikától várta annak az igazságnak kiderülését, hogy «az Európa ezen részén lakó összes kis népekre nézve a jólétnek, a fejlődésnek, az etnográfiai egyéni jelleg fenntartásának egyedüli alapfeltételét a magyar állam fennállása és megerősödése képezi» (656. l.).

Úgy hisszük, az utolsó tizenöt év keserves megpróbáltatásai után, amelyeken a volt monarchia győztes népei is keresztülmentek, de elsősorban a megszállott területeken élő magyarság, valamint a «felszabadított» kis népek: tótok, rutének, horvátok, vendek, Tisza nyilatkozata úgy hangzik, mint útmutatás a Párizs környékén elrontott dunavölgyi helyzet helyreállítására.

Társadalompolitikáját a nemzet valamennyi dolgozó rétegének felkarolása jellemzi. Meleg szavakat talál többek közt a tisztviselői kar és a munkásosztály érdekei mellett is. Szinte megkapó az a mélyenjáró, szeretettől áthatott elgondolása, amellyel az ipari munkásság sorsát felkarolni s autonóm szervezetei útján műveltségben is felemelve, a politikai jogokhoz is hozzásegíteni igyekszik, amint ő mondja, a munkásügyi törvényhozási akciót «folytatnunk kell akként, hogy módot nyujtsunk a szakmák szerint, természetszerűleg élet- és érdekközösség alapján csoportosuló munkások erőteljes, autonóm szövetkezetei kifejlődésének, oly szövetkezeteknek, amelyek aztán a munkások minden életbevágó, komoly, jogosult érdekét felkarolják» (41. l.).

Mellőzve azokat a gyönyörű szavakat, amelyekkel a vita hevében önkéntelenül is bepillantást enged a maga egyéniségének megismerésébe, amikor kér, könyörög, durva közbeszólásokat szelíd béketűréssel visel, de ha kell, nyílt mellel is szembeszáll az őt támadó beszédekkel és közbe-

szólásokkal, röviden még azzal a kérdéssel kívánunk foglalkozni, miért vállalta el Tisza 1903-ban és 1913-ban a miniszterelnökséget és miért maradt a helyén a világháború kitörése után is, noha az 1914. júl. 1-én a királyhoz intézett felterjesztésében nyíltan megmondja, hogy a szarajevói gázett megtorlására Szerbia ellen indítandó háborúért nem vállalhatja a felelősséget, s a júl. 7-én tartott közös minisztertanácson, a júl. 8-án kelt újabb felterjesztésében s júl. 9-én a magyar minisztertanácson is a béke mellett foglalt határozott állást. Erre nézve két nyilatkozatát is idézhetjük. Az egyikben (1904. máj. 16) azt magyarázza, hogy az állandósult obstrukció folytán reménytelenné vált helyzetben azért fogadta el a miniszterelnöki kineveztetést, «mert — úgymond — oly sötétnek láttam a jövőt, hogy nem tudtam volna lelkiismeretem nyugalmát biztosítani egy tétlen, gyáva félreállítás által; mert azt éreztem magamban, hogy ha a kérelmetlen végzetnek be kell következnie, abban megnyugvást, beletörődést csak úgy találhatok, ha megpróbálom megfogni a sors kerekét, s ha az események először énrajtam gázolnak keresztül» (583. l.). Második kijelentése pedig (1904. júl. 18) így hangzik: «Én vállalkoztam volna erre a feladatra azok között a szomorú viszonyok között, amelyek közt tavaly volt az ország, tekintet nélkül arra, hogy bízom-e a sikerben vagy sem; mert százszor inkább morzsoltatom magam össze az események által, semhogy a tétlen félreállítás vagy a gyáva-ság vádját kelljen lelkiismeretemen elviselnem» (236. l.).

Befejezésül foglalkoznunk kell még néhány szóban a szerkesztő gondos, kitűnő munkájával. Külön is meg kell dicsérnünk a beszédekhez fűzött pontos történeti és bibliografiai adatait. Más oldalról azonban őszintén sajnáljuk, hogy nem vette figyelembe az első kötet megjelenése alkalmából egy bírálóunkban közölt azt az észrevételünket, melyben kifejtettük, hogy a beszédek tartalmuk és nem elmondási helyük szerint kellett volna csoportosítani, tehát nem Tisza képviselőházi, hanem politikai beszédei cím alatt kellett volna e köteteket közreadnia. Ez a rosszul alkalmazott következetessége az első kötetben követett sorrendhez, hozta magával, hogy a címmel ellentétben közöl a kötetben néhány,

a képviselőházon kívül mondott beszédet is (104., 137., 183. és 210. sz. beszédek), de nem közli pl. az 1904. márc. 16-án a Belvárosi Szabadelvű Demokrata Kör lakomáján, a parlamenti béke helyreállása alkalmával mondott beszédét, sőt mellőzi a főrendiházban s a delegáció ülései során elhangzott felszólalásait is. Így egyrészt hiányzik a történeti folytonosság, másrészt pedig a most elmaradt beszédek valamelyik későbbi kötetben új bevezetésekkel lesznek közlendők, amelyekre a jelen kötetben alig lett volna szükség. Végül szívesen láttuk volna, ha a politikai helyzet vázolásánál az akkor Tiszával szemben ellenzéki magatartást elfoglalt Budapesti Hirlapon kívül figyelembe vette volna a Tiszához az időben közel állott *Az Ujság*-ot és a *Pester Lloyd*-ot is.

A nemzet tragédiájává vált, hogy cserbenhagyta Tisza Istvánt, de elkövetkezik bizton újjászületésünk, ha követjük másfél évtizedes szenvedésünk által igazolt tanításait.

NAGY MIKLÓS.

A RÓMAI CSÁSZÁRSÁG LÁTHATATLAN HATÁRAI.

Az Imperium Romanum határproblémái több okból új vizsgálatra szorulnak. Tacitus egy sokszor idézett helyen a római birodalmat kívülről nézve az Augustus-i és Tiberius-i korban «*mari Oceano aut omnibus longinquis saeptum*» szavakkal írja körül s ezáltal klasszikus módon fogalmazza meg az utolsó antik világbirodalomra vonatkozólag a vízi határ problémáját. Tacitusnak ezzel a helyével kapcsolatba kell hozni a Historia Augusta Hadriansvita-jának egy másik helyét, ahol a «*flumina*» mellett a «*limites*» is határokként szerepelnek. Itt határterületekről van tehát szó, «*loca, in quibus barbari non fluminibus sed limitibus dividuntur.*» *Oceanus, flumina, limites* az antik történetíró szemében tehát a római birodalom látható határait alkotják, ha általános képet akar róluk nyerni.

Amint azonban a rómaiak *Oceanust* átlépték, azzal, hogy Claudius és utódai Julius Caesar programját követve Britanniát a birodalomhoz csatolták, úgy Domitianus óta a *flumina* elé is helyenként *limes*-ek kerültek, illetőleg épültek a víziutak összekapcsolására; azonban a *limes*-ek Hadrianus óta történt szabályozása után — melynél előtérbe lép az a körülmény, hogy egyenes vonalúak — mindinkább elvesztették katonai szempontból használhatóságukat. Pedig egy birodalomnak, amelynek nem voltak katonailag használható határai, főként olyan birodalomnak, amely szélső szegélyterületein mindenütt közvetlenül kulturátlansággal vagy félkultúrával érintkezett, más biztosítékokra volt szüksége. Ezeket Róma régóta megtalálta a legkülönfélébb függőségi viszonyok létesítésében határállamokkal, az ú. n. kliens-államokkal szemben, amelyekkel jelen tanulmányomban foglal-

kozni kívánok. Ezáltal meg fogjuk találni a római birodalomnak tanulmányom címében jelzett láthatatlan határait.

A problémát alapvonásaiban először Mommsen vizsgálta meg s vizsgálataiban joggal mutatott rá a Róma korábbi történetében található legszembeötlőbb példára, arra, hogy már a köztársasági Róma is kliens-fejedelme, a numidiaiak királya által védte meg a régi kartagói határsáncokon túl fekvő provinciáját, Afrikát. Ehhez hozzátehetjük, hogy a két leghatalmasabb hódító a köztársasági korszak végén, akik az Imperium határait keleten és nyugaton egyaránt jelentősen kiterjesztették, Pompeius és Caesar, a köztársaság régi módszereit szintén tovább alkalmazták és fejlesztették. Caesar nyugaton tovább építette azt a kliens-államokból álló övet, amelyet már a köztársaság megeremtett; az északi fronton Ariovistus-szal kezdetben kötött *amicitia*-jával és az eredetileg a Rajna jobbpartján letelepedett germán ubiusokkal kötött *foedus*-ával, az Aldunán — miután a dák probléma megoldatlan maradt — azzal, hogy kapcsolatokat létesített a Balkán katonailag akcióképes illyr és trák népeivel, bár ezek a kapcsolatok teljesen csupán utóda alatt alakultak ki; Pompeius szintén tovább építette az övet, amennyiben keleten a Pontus-tól a Keleti tengeren és a Euphrátesz területén át egészen az Arábiában lakó nabateusokig a kliens-fejedelmek valóságos koszorújával vette körül a birodalmat s munkásságát Antonius és Augustus szintén eredménnyel folytatták.

A pax Augusta megeremtője a római birodalomban ezen a téren tehát, mint gyakran más téren is, csupán tovább vezette és folytatta azt a régóta fennálló rendszert, hogy a határokat, amelyeket Tacitus szavai szerint keleten és nyugaton «Oceanus» és «flumina» jeleztek, szegély-államok segítségével védjék meg. Nyugaton «trans Oceanum» britanniai fejedelmekkel való baráti kapcsolatok létesítésével; a kontinensen — miután egy az Elbáig és Csehországig terjedő «provincia Germania» megeremtése sikertelen kísérletnek bizonyult — germánok segítségével; az Al-Dunán szarmata népekre is támaszkodva, tovább keletre pedig a «regnum Bosporanum» által, még tovább az Euphrátesz alkotta határon

Pontus, Kappadokia és Armenia királyai útján, délebbre pedig a Szíriában és Palesztinában fekvő kis védállamok által. Hatékony eszköznek bizonyult e kapcsolatok létesítésénél egyes függőségben levő uralkodócsaládok tagjainak összeházasítása. Ugyancsak itt délen Aelius Gallus és C. Petronius sikertelen expedíciói után Kr. e. 25—23-ban fenn tartották a nabateusokkal való patronátust és a kapcsolatokat a Meroe-beli aethiópokkal, amelyeket később csak Nero újított fel ismert nilusi expedíciójában; Afrikában ezt a határvédelmet Cornelius Balbus rómaivá lett spanyol hadvezérnek inkább katonai, mint politikai szempontból jelentős előretörése után a garamantok ellen 19-ben Kr. e. a pusztai törzsek alkotta öv szolgáltatta; ezek a törzsek az észak-afrikai bő gabonatermő területek déli szélén laktak, Tripolisztól egész Mauretániáig, amelyet e korban — bár Caesar már bekebelezte mint provinciát — újból visszaadtak egy kliensfejedelemnek (II. Juba). Hogy a birodalomnak e külső baráti kapcsolataira Augustus milyen súlyt vetett, azt a Monumentum Ancyranum-ban levő beszámolójának («res gestae») 26., valamint 31—33. fejezetei bizonyítják. Első helyen említi az átmenetileg létesített provincia Germania külső népeihez, a cimberекhez, harudokhoz és semnonokhoz fűződő *amicitia*-t; második helyen — tekintettel arra, hogy a beszámoló első sorban a tömegekhez szólt — még Indiából jövő királyi követségekkel is büszkélkedik, amelyeknek persze semmiféle politikai jelentőségük nem volt.

E kliens-államok közül azután a Juliusok és Claudiusok dinasztiája alatt sokat provinciákká alakítottak át, amint ezt Germániában már Augustus megkísérelte, igaz, hogy sikertelenül. E kliens-államok tehát csak a provincializálódás átmeneti állapotában mutatják a határterületeket: Numidiát, Mauretániát, Britanniát, Noricumot, Moesiát, Tráciát, Dákiát, Pontust, Kappadokiát, Judaeát és a nabateusok országát, amelynek északi részét csak Trajanus alakította át Arábia tartományá.

Más népek, mint a Duna-vonal előtt letelepedett több nép, a bosporánusok, az örmények és sok arab törzs, ellenben továbbra is csupán közvetett viszonyban maradt Rómá-

val. Az afrikai kliens-államokat, miután a birodalom közvetlen birtokjogát kiterjesztette Mauretánián túl az Océánig és mélyen a déli sivatagokig, részben sajátos módon római tisztek (praefecti) alatt fogadták vissza a birodalomba, helyenként beiktatva őket az országnak időközben már municipalizált, városi életformára emelt belső területébe. Afrikának, mint mindenütt, itt is megvolt a maga saját fejlődési vonala. Így a birodalomnak az Océánon, a folyókon és a szárazföldi záróvonalakon belül fekvő része, a város- és saltus- (erdő-) terület elméletben fennmaradt, azonban mindenütt voltak szegély-államok (az Imperium e hivatalos határain túl), amelyek részben előbb vagy utóbb provinciákká alakultak át, mint Britannia, Noricum és Dákia, részben közvetett jogviszonyban maradtak Rómával. Csak ezeken a határokon túl, azaz e védő-övön kívül terült el a külföld. Az uralmat Róma e szegély-államokban az államok saját királyai és dinasztiai útján gyakorolta, azaz *extra fines*, rendszeren a királyok (reges) vagy törzsfőnökök (reguli) országa volt, míg a kormányzásnak városi formája itt háttérbe szorult. Egyedül a keleten fekvő Palmyra volt e tekintetben kivétel, amennyiben az egyetlen szövetséges állam volt, amely *extra fines imperii* szintén megtartotta városi formáját. Azonban éppen ez a körülmény adott indítékot arra, hogy miután ezen a vidéken a limes lényeges előretolódáson ment keresztül, ezt a különleges államalakulatot bekebelezték az államtestbe; persze itt az újperzsáktól kiinduló külső nyomás növekedésével a szövetséges arab város részéről a veszély is súlyosan fokozódott a Kr. utáni III. században, az összeomlás korában, mindjárt azután, hogy a határzónából származó első arab férfiú tartotta átmenetileg kezében a birodalom vezetését.

E szegélyállamok történetének új felépítése az a feladat, amelyet jelenleg a boroszlói ókortudományi iskola maga elé tűzött. Ez az új felépítés meg fogja mutatni, hogy Diocletianus, mint egyebütt, úgy ezen a téren sem volt az az alkotószellem, amelynek eddig tartották őt, hanem csupán befejezte azt a határvédőrendszert, amelyet már Augustus kezdett meg, s amelyet Hadrianus, a domitianusi limes-rendszer

átalakítója, fokozottabb mértékben folytatott. Csupán Constantinus, — mintegy a IV. század Julius Caesarja — aki az államvezetés igen sok terén mutatkozott kíméletlen újtónak, lépett e tekintetben is új utakra. Első feladatunk az, hogy részleteiben is kidolgozzuk az Augustus-i, Hadrianus-i, Diocletianus-i rendszert, csak azután állíthatjuk vele szembe a rendszernek Constantinus által megkezdett újjárendezését, amelyet Mommsen sajátosságában teljesen ugyan nem ismert fel, de jelzett, s amely csak I. Heraklius thema-szervezetében zárult le; mindkét feladatunkat azzal a céllal oldjuk meg, hogy a római határokra nézve új térképeket készítsünk, olyan térképeket, melyekbe berajzoljuk azokat a szegélyterületeket is, amelyek a római császárság különböző évszázadaiban az Imperiummal szemben valamilyen függőségi viszonyban állottak.

I.

A régebbi korszakra nézve a munkát egy, az északi front (Rajna—Duna-határ) szegélyállamairól szóló disszertációval Johannes Klose kezdte meg. E munka azt mutatja, hogy az idevágó kutatásnak két irányban van szüksége előmunkálatra:

1. mindazon határállamok pontos jegyzékére, amelyek valaha és valamikép a római birodalommal kapcsolatban állottak,

2. azon közös vonások kidomborítására, amelyek ezekben az államokban és Rómával kötött politikai szerződéseikben találhatóak.

Az államok jegyzékének az időbeli és térbeli elhatárolás szempontjából lehetőség szerint pontosnak és teljesnek kell lennie. A 2. pontban mindenekelőtt arra vetendő súly, hogy a számos közös vonás mellett, amely a szegély-államokkal való érintkezést jellemezte, az eltérő sajátosságok is kitűnjenek. Hiszen Róma ereje, miként a köztársaság idején, úgy a császárság jobb éveiben is abban állott, hogy kapcsolatainak kiépítésénél mindig meg tudta találni a legmegfelelőbb szerződési formát: attól kezdve, hogy a vele kapcsolatban álló államokat *amicitia* által belevonta a pax Romana

körébe, egészen a *societas*-ig és *commilitium*-ig (fegyverközösség), végül pedig a szorosabban körülírt *foedus*-ig, amelyről az idetartozó *gentes* egyik csoportja, sőt később (a második korszakban) egész tömege a *foederati* nevet nyerte. Mindkét pontra nézve szükséges, hogy a meglevő csekély irodalmi bizonyítóanyagot, amely a latin történetírásnak ismeretesen Róma-centrikus és a barbár törzsek neveivel szemben annyira elutasító álláspontja folytán, valamint azért is, mert a határviszonyokat mindenütt észrevehetően homályba burkolja, helyenként igen hiányos, a nem-irodalmi anyagnak, a feliratoknak, érmeknek, valamint a talajkutatás eredményeinek felhasználásával — amennyiben ez a kutatás extra fines Imperii Romani is kiterjeszkedett — kiegészítsük. Csakis így fog sikerülni világosabb képet nyerni Róma határpolitikájának rendkívül mozgékony módszereiről a császárság korában. A Rajnánál kezdetben egy provincia alapítása (prov. Germania) volt Róma célja. Miután ezt a célt a katasztrófa után, amely Varust a teutoburgi erdőben Kr. u. 9-ben érte, feladta, a kliens-állam rendszere itt csak segédeszközül szolgált, amely azután a Flaviusok korában másodszor vezetett új provincia alapítására (Germania superior és inferior kettős provinciája), de ez annak ellenére, hogy egyidejűleg Galliából és Britanniából idegen néptöredékeket telepítettek oda (az antik Ostmark-politika egy fajtája), térbeli és politikai szempontból egyaránt életképtelen volt. Ezzel szemben Trajanus az Al-Dunánál fényes sikerrel és hosszú időre megteremtette a Duna északi partjain elterülő Dákia formájában a provinciális véd-területet. Egyébként azonban Dákiától nyugatra és keletre itt is túlnyomóan a kliens-állam rendszere mellett tartott ki Róma. Csupán a régebbi rendszernek a markomann háborúban bekövetkezett összeomlása — e háborúban a határállamok szövetkeztek a külfölddel — indította Marcus császárt arra a merész kísérletre, hogy a Dákiától nyugatra fekvő határállamok területeiből szintén provinciákat alkosson: Csehországban Markomanniát és a Tisza síkságán pedig Sarmatiát. A kísérlet éppen úgy meghiusult, mint Augustusé Germániában, és Róma azzal, hogy visszatért a határállamok rendszeréhez, —

főképp Dákia feladásának szükségessége után — állandósította a nyitott határokat az Al-Duna területén, amely a római birodalom ellen irányuló betörések kapujává lett. Ez a körülmény a rendkívül kétes értékű védelem mellett, amelyet a kliens-államok nyújtottak, és a kelet felől az újperzsák részéről fokozottabb mértékben fenyegető veszedelem folytán szükségessé tette azt, hogy a birodalom fővárosát Bizánca helyezzék át, mintegy középre a külpolitika keleti és északi viharzónája között.

Ami a kliens-államok belső berendezését illeti, a római birodalom északi frontjára nézve rendelkezésünkre álló anyag arra vall, hogy a Rómához valamilyen formában csatolt szegély-államokban a belső királyi hatalom Róma segítségével igen gyakran emelkedett. Róma szívesebben kötött szerződéseket a királyokkal és törzsfőnökökkel, mint a népekkel, és gyakran részesítette ezeket különleges kegyeiben akár polgárjog, akár diadém-adományozások által. Közös vonása az összes kliens-viszonyoknak, hogy nem a *delitio*-n alapulnak. Ennélfogva a *gentiles* sohasem *dediticii* a római közjog értelmében, hanem — ahogy mind gyakrabban nevezik őket — *in fidem recepti*, azaz békés tárgyalások alapján nyert politikai barátok. Ebből adódik, hogy a kezesekkel nyújtott biztosíték, amint az az alárendeltségi szerződésekben előfordul, eredetileg szükségtelen. Ezzel szemben a szerződés központjában gyakran áll valamilyen, az illető állam belső jogszokásaihoz alkalmazkodó esküformula. Persze Róma mindig értett ahhoz, hogy többet vegyen, mint amennyit adott. A védett terület integritását garantálta ugyan, azonban rendszeren igen keveset tett érte. E határállamokkal kötött szerződések megkötésénél első sorban *katonai* szempontok voltak irányadók, azaz az illető határszakasz védelme s esetleg segédcapatok szállítása a római hadsereg számára, míg adófizetési kötelezettség igen ritkán fordul elő bennük. A katonai célkitűzések mellett a *gazdasági* célok erősen háttérbe lépnek, a nélkül azonban, hogy bárhol is teljesen hiányoznának. Időbeli és térbeli szempontból ilymódon a kliens szegély-államok három főformáját különböztethetjük meg :

1. Olyan államokat, amelyek Rómának vagy egyáltalán nem, vagy csupán nagyon csekély adót fizetnek, ezzel szemben azonban katonai segítséget helyeznek kilátásba, vagy pedig a római hadseregnek a szerződés érvényessége alatt csapatokat szállítanak, melyeket rendszeren az illető állam területén, csak kivételesen e területen kívül használnak fel.

2. Olyan államokat, amelyek Rómától pénzbeli fizetést kapnak és háború esetén saját határszakaszukon átveszik a határvédelmet; ez a forma jóval későbbi eredetű, mint az előbbi.

3. Végül olyan államokat, melyek Róma részéről pénzbeli segélyben részesültek ugyan, de csak arra kötelezték magukat, hogy nem törnek be római területre, Ez a forma a régi viszonyok lassú fordulását jelzi már, amennyiben az azóta formai szempontból független államok a valóságban lassanként uralkodókká lesznek, úgy hogy az antik írók — ha a viszonyokat kritikusan szemlélik — Róma részéről a «béke megvásárlásáról» szólnak.

Diocletianus művét azzal tetézi, hogy az egész szegély-államrendszert szorosabb kapcsolatba hozza a limes-rendszerrel; kitűnően felismerhető ez Szíriában, ahol ez az uralkodó különösen maradandó intézményeket alkotott, egyrészt azzal, hogy a meglevő külső limesek mellett pontosabb felmérés alapján kiépítette a belső limest is, másrészt azzal, hogy az új stratégiai útvonalak védelmére a szegélyen lakó népeket beosztotta ezekbe a limesekbe és a mellettük létesített *ducatus*-okba. Ez a beosztás maradt főismérve a második korszaknak, amelyre most rátérünk.

II.

Constantinus egyeduralma, e nagy férfiú életének te-remtőkorszaka a birodalom fővárosának áthelyezésével kezdődik, amely — amint azt az előbb kimutattuk — többek között az új határvédelmi viszonyokból is adódott. A Keletnek és a Kelet politikájának primátusát, amelyet Valerianus proklamált és Diocletianus állandósított, most Constantinus azzal tetézi, hogy megalapítja a Nova Roma-t a Bo-

sporus mellett abból a célból, hogy az imperium két fő védelmi pontjának, a Duna torkolatának és az Euphrates mellékének, védelmére szolgáló erőtartalékok egyforma gyorsasággal álljanak rendelkezésére.

Constantinus másik lényeges újítása abból áll, hogy az azelőtt burkoltan tartott rendszert hirtelen nyíltan is kifejezésre juttatja azzal, hogy unokaöccsét, Flavius Hannibalianust, legidősebb, már korán az Augusta címmel kitüntetett leányának, Constantiának férjét, a keleti határon vezető állásra emeli. Élete vége felé, amikor a Diocletianus-i tetrarchiát utóda számára egy négytagú családi uralkodótanács (három fia és unokaöccse, Dalmatius) formájában különösképpen újra felújította, nevezett fiatalabb unokaöccsét és vejét, aki már a *nobilissimus*, azaz a császári hercegi méltóságra emelkedett, «Armenia és a körülötte lakó szövetséges nemzetek királyá»-vá azaz *rex regum*-má nevezte ki s ezzel az Euphrates melletti kliens-államrendszert Armenia középponttal védelműl a perzsákkal szemben egy antik császári örgrófság formájában foglalta össze. Az eredmény az volt, hogy a perzsákat már 336-ban kiűzték Armeniából, míg a császárt későbbre tervezett nagy perzsa offenzívájában éppen úgy megakadályozta halála, mint egykor Caesart a partusok ellen tervezett támadásában. Ami azonban Hannibalianus helyzetét illeti, a nagy reformátor halála után azzal, hogy a katonaság ellenséges érzülettel viseltetett az uralkodásba bevont császári unokaöccsökkel szemben, akiket mindkettőjüket megöltek, a kliens-államok zónájában létesítendő új határbirodalom megvalósítása is lehetetlenné vált. Az összefogásnak és a nyílt intézményeknek a gondolata, amelyet a «*divide et impera*» és a burkolás addig gyakorolt alkalmazása helyett a határrendszerbe belevitték ezzel egyelőre újra letűnt s egyedül az az új felfogás élt tovább, hogy a *foederati* országa is a «birodalomhoz tartozik». Azonban a Constantinus ellenlábasa, Julianus alatt bekövetkezett rövid reakció után, aki — legalább is keleten — elutasító magatartást tanúsított a kliens-államokkal szemben, újra győzedelmeskedett a Constantinus-i gondolat abban, hogy az arab kliens-államokat római részről a Ghassanidák alatt a perzsa

részről támogatott Lahmidákkal szemben összefogták s ezzel mindkét részen arab védelmi vonalat létesítettek, amely mindig először egymásba ütközött, mielőtt a nagyhatalmak egymás ellen küzdöttek, s amely annál nagyobb jelentőséget nyert, minél inkább hanyatlásnak indult a limes-rendszer keleten is. A birodalom északi frontján a hún birodalom gyors kialakulása a Fekete-tengertől egészen Gallia belsejébe húzódó fekvésével semmi egyéb, mint az Imperium északi kliens-védelmi zónájának az egybeolvadása. Szemben azzal, hogy a védelmi-államok az előző korszakban egymással szemben túlságosan elszigetelődtek, — ezt az elszigetelődést időnként csupán az uralkodócsaládok összeházasodása enyhítette — most az új korszak uralkodó hajlama időnként és helyenként inkább az összefogás és a közeledés, és I. Constantinus azzal, hogy Hannibalianust az Euphrates mellett levő keleti kliens-államok királyává emelte, a túlságos hatalomra emelkedett perzsa birodalom nyomása alatt arra az útra lépett, amely az északi fronton Attila birodalmának alakjában Róma súlyos veszedelmévé vált.

A harmadik mozzanat, amely a Constantinus uralkodásával kezdődő új fejlődési irányt az előbbitől elválasztja, a római hadügy alakulásában van, amely most a kliens-államok rendszere alapján új útra tért. Ismeretes, hogy a római hadsereg rekrutálódása Itáliából (Augustus alatt) a határ-provinciákba (Hadrianus alatt), majd innen tovább a végeken lévő kliens-államokba húzódik, olyan állapotot teremtve, amelyet legtalálósabban Mommsennek a késői hadseregről mondott szavaival lehet jellemezni: «Ebben a korszakban mindegyik csapat annál többet ér, minél jobban eltávolodik a római nemzetiségtől és formációtól.» Ezzel az Augustus-i konszkripciósrend merőben ellentétévé alakult át. Constantinus az első császár, aki a Diocletianustól létesített birodalmi hadsereget nagyszabású módon, tartalékok által újjászervezte s a határvédelemre kötelezett kliens-államok csapatait először használta fel nagyobb mértékben saját országukon kívül is. Ezzel a kliens-rendszer kilépett a helyi tevékenység korlátai közül és Prokopius (bell. Pers. II. 15) joggal emeli ki a legkésőbbi kor szokatlan anomáliájaként azt a körül-

ményt, hogy a laz-oknak Kolchisban nem kell segédsapátokat küldeniök a rómaiaknak, hanem csak *saját* határaikat megvédeniök. Míg az első korszak végefelé helyenként a határok mentén levő kliens-államok passzív magatartását római részről pénzbeli támogatás útján biztosították, most ezzel éles ellentétben az egész kliens-rendszert aktiválják, azaz a birodalom védelménél előtérbe kerül a fegyveres segítség a *foederati* katonai segédsapatainak formájában. E mellett arra törekedtek, hogy szilárd kapcsolatokat teremtsenek mindenekelőtt a rex-ekhez, azaz a hűbéradományozásnak egy formáját létesítették, amely abban a régi szokásban jutott kifejezésre, hogy méltóságuknak külső jelvényét juttatták nekik, amiért ezek, miként egykor a provinciák, vállalták az *aurum coronarium* megfizetését. Ezenkívül szívesen alkalmazzák most a fejedelmek fiait kezesekként a kötött szerződések pontos megtartására. Mindez azonban csupán külső forma volt. A szerződés, mint már említettük, tartalma szerint most mindenekelőtt fegyveres segítséget biztosító szerződés volt, melynek ellenértékeként a római *annonae foederaticae* fizetése szerepelt; ezek az uralkodók kezeihez folytak be s ők, mint a rájuk eső kontingens katonai vezetői, a csapatoknak fizették ki. Miként a csapatok szállításánál Hadrianus óta Itáliát, a központi országot és a *cives Romani*-t a provinciák váltották fel, úgy léptek most a provinciák helyébe a kliensszegélyállamok.

*

Ily módon ez az egész fejlődés a birodalom végein két irányban hatott az államra átalakító módon: egyrészt a késő-római és a bizanci *hadügy* terén, másrészt azzal, hogy a kliens-államokat a határról szinte a birodalom belsejébe építette be; ezzel nyerte a római földön lefolyó *germán államalakulás* is a maga sajátos jogi formáit.

Az első ténycsoportot illetőleg Honorius korában az egész szövetségi rendszer nagy átalakuláson ment keresztül. A régi katonai szövetségek mellett, amelyek továbbra is megmaradnak, a szövetségnek új formája kerül előtérbe, amelynél a nemzeti zárt egységre nincsenek tekintettel.

E katonai szövetséget most a legkülönfélébb származású barbár zsoldosokból álló csapattestek alkotják, — az állami és magánkatonaság közé eső sajátos változat — melyeket tetszés szerinti, rendszerint persze római condottierik toboroznak és vezetnek; gyakran lovasságból állnak e csapatok, s ennél fogva e fegyvernemnek a késői Rómában mindinkább emelkedő jelentősége folytán rangsorban megelőzik a *numeri*-t s csakis a *scholae* (testőrség) előzi meg őket a rangsorban. Mindenekelőtt Justinianus hadseregében van jelentős szerepük, amely azonban a birodalomnak egyre erősebben egymásratorlódó nehézségeivel nemsokára már nem tud megküzdeni. Így kerül sor végül arra, hogy Justinianus alatt a végeken elterülő külső országok, továbbá Itália és Afrika exarchatus-i alkotmányt, I. Heraklius alatt pedig az egész birodalom kerületi (*thema*) alkotmányt nyer, amely áthidalja a polgári és katonai hatalomnak Gallienus óta kezdődő, Diocletianus és Constantinus alatt keresztülvitt, de a római szellemtől idegen szétválasztását a birodalomban és leg-erősebben a birodalom ázsiai részét militarizálja, másrészt pedig a még meglévő elit-csapatok, köztük a *foederati*-k letelepítésével a birodalom haderejét a kerületekben (*themákban*) utolsó s talán a legnagyobb horderejű újjászervezésnek veti alá.

A második érintett pontot illetőleg korszakalkotóvá lett az a körülmény, hogy Valens császár 376-ban a szövetséges nyugati gótok többségét a birodalom belsejébe vette át, I. Theodosius pedig 382-ben békét kötött velük. Az átvett szövetségeseeknek szabott feltételek azt bizonyítják, hogy a határállamokban uralkodó szokások átvivődtek a birodalom belsejébe, az áttelepített szövetségesekre nézve részben szabadabb értelmezéssel, mint ahogyan azokat Róma egykor a szegély-államokra nézve megszabta. Erre nézve csak azt említjük meg, hogy a gót fejedelem választásánál a rómaiaknak nincsen már kinevezési vagy megerősítési joguk, hiányzik továbbá a rómaiakkal való *connubium* tilalma is. A római polgárok és gót katonák között fennálló dualizmus, amint azzal később Theoderich itáliai keleti gót birodalmában találkozunk, ekkor már kialakuló-

ban volt. A világ új urai : északon és nyugaton a *germánok*, keleten az *arabok*, akik Róma uralmát felváltani készültek, előképzettségüket feladataik elvégzésére a rómaiak határállamrendszerében nyerték. A bizánci hadügy kutatójának, a középkori Európa történetírójának s az arab filológusnak a jövőben fokozottabb mértékben kell figyelembe venni ezeket az államközi viszonyokat a szegély-államok zónájában Róma és a külföld között, hogy igazán megérthessék a késő római történelemből adódó középkori fejlődést.

Mindezen messzeható következmények fölött áll azonban az ókori történelem kutatója számára az a felismerés, hogy már a nagy Augustus milyen eszközökkel szándékozott végrehajtani az utódjára hagyott *consilium coercendi intra terminos imperii*-t : mennél csekélyebb mértékben kockáztatni a birodalom polgárainak és lakosainak erejét, ezzel szemben a birodalom védelmét a határnépek segítségével biztosítani, akiknek jelentős igénybevételeből még az a katonai előny is származott, hogy a záróvonalat védelmi háborúban is messze a határ elé lehetett kitolni. E mellett természetesen nem volt előrelátható az, hogy a birodalom védelme végül is kizárólag erre a külső védelmi zónára és népeire fog esni, és hogy az új kor főképviselei, az ozmánok és az arabok későbbi világhatalmi szerepükhöz az iskolázottságot éppen Rómának e határállamaiban fogják nyerni. Az öv, amely a testet körülfogta és védelmezte, végül is megfojtotta azt és véget vetett polgári életének, valamint kulturális létének, illetőleg átöntötte ezeket új, középkori formákba. Mindennek be kellett következnie, miután a szegély-zóna maga békés hatások folytán erősen a birodalomhoz hasonult, másrészt — mindenekelőtt keleten és a Duna völgyében — egyre nagyobb mértékben és terjedelemben adta tovább Rómának a külső hatásokat.

KORNEMANN ERNŐ.

SZABOLCSKA MIHÁLY.

— Második közlemény.¹ —

3.

Hat évig tartott a költő felfalusi idillje. A hatodik év végén elszólitotta őt falusi magányából Temesvár egyházközsége, s Szabolcska 1898 december 2-án a görgényi havasok csöndjét fölcserélte a nagyváros zajával. Szorongó szívvel mondott búcsút a szerény paplaknak: ‚a puszta fia‘, a falu és az erdő szerelmese, félt ‚a magas kőházak börtön‘-étől. Idegenül érezte magát eleinte a ‚kőrengetegben‘, távol a természettől, s csak lassan szokott bele az új környezetbe — még évek mulva is visszasóvárgott a Tisza meg a Maros vidékére, kivált virágfakadáskor, mikor ‚szívével már érezte a tavaszt, de szemével még nem látott semmit belőle‘. Jó ideig tartott, míg a vidéki ember átformálódott városivá, a falusi tiszteletes egy nagy egyházközség lelkipásztorává, de a folyamat csöndben, konvulziók nélkül ment végbe. Szabolcska simulékony kedélye és józan életfelfogása megbékült a változott viszonyokkal, annál könnyebben, mert új munkaköre kielégítette ambícióját, s hívei ragaszkodásában megtalálta prédikátori működésének jutalmát. Emberi valójával, közvetlenségével és szeretetreméltóságával, meghódította az egész várost, mindenki szerette. Ha az utcán sétált, kényelmes, lassú lépéssel, szinte «tempósan», mint apái, a megfontolt, higgadt parasztemberek: akivel találkozott, fiatalok és öregek, férfiak és asszonyok, mosolyogva köszöntötték, s földerült az ő arca is. Megjelenésében volt valami érdekes: magas, vaskos, de szálegyenes termet,

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1934. évi 674. számában.

hatalmas, domború koponya, — homlokának merész bolt-hajtása Rákosi Jenőt Bismarck koponyájára emlékeztette — alatta mélyen ülő, apró, de csillogóan fekete szempár, igazi kúnsági tatárfej, az Ázsia pusztáin kóborló ősök öröksége. Az egész ember maga a megtestesült nyugalom és határozottság, önérzet és erő: parancsolásra és uralkodásra termett, szinte félelmes egyéniség. De csak annak a szemében, aki nem tudta, hogy ez a satnya városi nép körében idegenszerű jelenség: Szabolcska Mihály. A végzet ezúttal tréfát űzött, s a hatalmas, szinte fenyegető alakba szelíd, szerény, jóságos lelket rejtett — azt a lelket, amelyet költészete elénk tárt. S valóban, ha megszólalt, noha mélyen bűgő hangjából is inkább erőt, mint lágyaságot lehetett kihallani, menten megtermett a félelmesnek látszó ember körül a nem várt atmoszféra, az a kellemes érzés, amelyet egy gyöngédséggel, jósággal, szeretettel eltelt szív áraszt maga köré.

A temesváriak is hamar kiismerték új papjukat. Beköszöntő prédikációja már a Sámuel könyvéből vett alapigéjével rávallott a szív emberére: «Az emberek azt nézik, ami a szemük előtt van, de az Isten azt nézi, ami a szívben van.» Szabolcska is azt nézte, de nemcsak nézte, hanem követte is szíve sugallatát, s nemcsak szavainak, hanem tetteinek is irányítója a szeretet volt. Mikor 1909-ben visszatekintett tízéves lekipásztori működésére, a meggyőződés erejével mondhatta: „Ha van ebben a gyülekezetben egyetlen egy olyan szegény, — ide érve a távollévőket is — akit én hozzám fordultában valaha nem testvéri szeretettel fogadtam s sorsán enyhíteni nem igyekeztem; ha van olyan árva elhagyott, akinek bűját, baját, sorsát én a magamévá nem tettem, vagy gyászoló fél, akit én sírni hagytam a vigasztalás szava nélkül, akkor én ma nem volnék méltó arra, hogy itt megálljak és nem is tudnék itt ma rettegés nélkül megállani”. Ugyanakkor írta *A magyar pap* című legendáját, s amit ott a mennyország kapujában álló magyar pap Szent Péternek a maga érdeméül felsorol, azt, hogy tanít és prédikál, példát mutat a népnek és vigasztalja a szenvedőket, egyre csak ad, de nem kér senkitől, s azonkívül gondoskodik a maga családjáról is — mindezt Szabolcska

valóban megtette. Temesvári hívei bizonyára megnyitották volna előtte a mennyország kapuját!

Szabolcskát azonban nemcsak szerette egész Temesvár, hanem büszke is volt rá: nagyra tartották, mint költőt, dicsekedtek azzal, hogy az ő körükben él az ország legnépszerűbb költője. A város irodalmi és társadalmi életében vezető szerepet juttatott neki — társelnöke lett a Délvidék legelevenebb és legkomolyabban dolgozó irodalmi körének, az Arany János-Társaságnak¹ — s minden alkalmat megragadtak, hogy elhalmozzák szeretetük és megbecsülésük jeleivel. A magyar Temesvár és Szabolcska harmóniáját nem is bontotta meg semmi; családi boldogsága is, szerető hitvese és szépen fejlődő gyermekei körében, zavartalan maradt — sőt aminek reménye korábban még álmai között sem merült föl: némi jó módra is szert tett,² úgyhogy az a húsztendő, amelyet a költő 1899-től 1918-ig a magyar Temesvárott átélt, ép olyan derült állomás emberi pályáján, mint volt a felfalusi korszak. De nem olyan nyugodt és gondtalan. Temesvárott nem tudott úgy megbújni a világ elől, mint Felfaluban. Egyre növekvő tekintélye, újabb meg újabb verskötetetei mindjobban reá irányították a figyelmet, s a közérdeklődés ismételten kiragadta családját és hívei köréből. Akarata ellenére elkapta a lüktető élet sodra, belevetette a nagy világ mozgalmaiba, s ott, az egyéniségéhez nem illő viszonyok között, csalódás és szenvedés lett osztályrésze.

A közmondás azt tartja: aki szelet vet, vihart arat, Szabolcska példája igazolja, hogy szélvetés nélkül is van vihararadás. Reá még az egyház békés világából is zúdultak viharok, s még a szeretet vetéséből is a háborúság magja hajtott ki. Már Felfaluba ismételten érkeztek kis és nagy

¹ A társaságot maga Szabolcska alapította Szentkláray Jenővel, 1903-ban.

² Vagyoni helyzetére igen jellemző fényt vet Endrődi Sándor 1913. dec. 12-én írt levelének egyik kedves, tréfás passzusa: «Régvárt leveledre már régen válaszoltam volna, de mikor elolvastam, — azt írta benne Szabolcska, hogy egy bankbukás elvitte 10,000 K-ját — leesett az állam s azóta mind azon csodálkozom, hogy neked — tízezer koronád volt!»

egyházközségekből elhívó levelek, Temesvárott meg épen nem volt nyugta tőlük. Csak úgy ostromolták mindenfelől: Szászváros, Győr, Óécske, Szatmár, Debrecen, Mezőtúr, Nagykőrös kívánták papjukul. Alig győzte elhárítani magától a megtiszteléseket, néha még azokat a támadásokat is ki kellett védenie, amelyeket «szelídlelkű» paptársai indítottak ellene, a meghívás pusztá hírére. Mindez azonban csak ártatlan játék volt ahhoz a durva háborúhoz képest, amelyet 1911-ben vívtak ellene, mikor a békésbánáti egyházmegye lelkészi értekezlete és világi közönsége őt az Eröss Lajos halálával megüresedett tiszántúli püspöki székre jelölte. A jelölés mindenféle nagy örömet keltett, az egész ország szívesen látta volna a legnagyobb magyar papköltőt a legmagasabb egyházi polcon, egyébként is hozzáillett a református egyház hagyományaihoz, hogy a püspöki méltósággal azt a kiváló papot, azt a Krisztus igéje szerint élő embert tüntesse ki, aki a «saeculum»-ban magasan minden magyar pap fölé emelkedett. Debrecennek, az egyházkerület székhelyének azonban más volt a jelöltje, s nyomban megindította a hadjáratot Szabolcska ellen. Kieszelt egy hangzatos jelszót, a világháború *sacro egoismo*jával egyenértékű, de szebben hangzó «szent egység» jelszavát, s durván reá támadt Szabolcskára, hogy «megrontja az egyház és a hívek szent egységét». Szabolcska szelíd, tiszta lelke nem állotta a méltatlan harcot, s azzal a nemes szerénységgel, amellyel a jelöltséget elfogadta, csakhamar ott hagyta a küzdőteret. A kudarc nem bántotta, mégis a püspökválasztás életének egyik legfájdalmasabb emléke maradt: ekkor mutatkozott meg neki először álarc nélkül, a maga igazi valójában, az emberi arc.

Debrecenben és embereiben azonban nem most csalódott először. Épen egy évvel korábban, 1910. tavaszán, hasonló körülmények között, de más téren, szintén kudarcba fúlalt vállalkozása. Ezúttal a politika koboldja incselkedett vele. Szabolcska, mint minden magyar ember, szeretett bizalmas körben politizálni. Véleményét nem rejtette véka alá, s mint Temesvár törvényhatóságának tagja, a közgyűléseken szavával és szavazatával minden politikai kérdésben határozott

állást foglalt. Politikai életünk azidétt igen mozgalmas volt. A gubernamentális szabadelvű párt összeroppanása, nyomán a nemzeti önállóságot követelő függetlenségi párt uralomrajutása új politikai lehetőségeknek nyitott teret, s fölszította a nemzeti törekvések reményét, viszont állandóan kísértett bent az országházában az államhatalmat aláásó obstrukció, kint az országban pedig az uralkodó támogatása mellett nemzetmegosztó jelszóvá lett «általános, titkos». Az ellentétes irányú áramlatok megzavarták a lelkeket, hű fegyvertársak szembekerültek egymással, s halálos ellenségek fogtak kezét a közös eszme szolgálatára. Szabolcska, noha nem volt politikai iskolázottsága, — vagy talán éppen azért — egyenesen, ingadozás nélkül haladt e törekvések útvesztőjében: családi hagyományai, idealizmusa és optimizmusa a nemzeti törekvések meg nem alkuvó hívévé tette, természetes józansága és higgadt temperamentuma viszont megóvta mind a szélsőségektől, mind a nemzet nyugalalmát kockáztató újításoktól. Így amint később, noha nyílt ellensége volt a munkapárti kormánynak, nem volt hajlandó segédkezet nyújtani Justhéknek nemzetfölforgató terveikhez, ekkor is azt hirdette, hogy az állam érdekét nem szabad fölláldozni a hatalom kedvéért, de még az elvek uralmáért sem. Bátor, okos viselkedése, akarata ellenére belesodorta a politikai életbe, híre lassanként elterjedt, s az 1910-i választások alkalmával Székelyhídről is, Szoboszlóról is megkínálták képviselőjelöltséggel. Szabolcska nem kapott az ajánlaton, de kötelességének tartotta bejelenteni a kettős ajánlatot pártja, a Kossuth Ferenc vezetése alatt álló függetlenségi párt elnökségének. Ott nemcsak örömmel fogadták e hírt, hanem a párt elnöke, Tóth János, válaszolva a költőnek, úgy állította be a jelöltség kérdését, mintha a gondolat Budapestről, a párt vezetősége köréből indult volna ki,¹ s a párt és az ország érdekében *kérte* Szabolcskát, vállaljon képviselőiséget. De Székelyhíd és Szoboszló helyett, noha ott is volna reménye a megválasztásra, a debreceni I. kerület jelöltségére kérte föl: egyrészt

¹ Úgy is volt; a székelyhídiek jelöltséget kínáló levele Budapesten kelt és a pártiroda hivatalos levélpapírjára volt írva.

mert a debreceniek maguk is nagyon kívánják őt képviselőjükül, másrészt mert csak az ő személyével lehetne ott diadalra vinni a Kossuth-párt zászlaját. A pártelnöknek teljesen őszinte és végtelenül finom levele,¹ s a még biztatóbb második,² eloszlatta Szabolcska aggodalmait, elvállalta a jelöltséget. Ekkor váratlanul táviratot kapott a pártvezértől, Kossuth Ferentől,³ hogy a debreceni pártértekezleten Varga Lajost, az ottani párt elnökét jelölték képviselőül. Mi történt a közben eltelt hónap alatt, nem tudjuk. Szabolcska nem törte rajta a fejét, csak bosszankodott is, nevetett is a botcsinálta politikus megérdemelt kudarcán.

Bolond Istók csak bekukkantott Debrecenbe s otthagytta azonnal a várost, Szabolcska be sem kukkanthatott, sem mint képviselő, sem mint püspök.

Az egyház és a politika megtagadta Szabolcskától a koszorút — nem bánta. Szíve nem ezen a téren vágyódott elismerésre, hanem a költészet terén, s ott a közönség bőkezűen nyújtotta a babért. Maga is megdolgozott érte. Szabad óráiban, kivált az est csöndjében, minden érzésrezdülését, minden ötletét versbe foglalta, így versei annyira fölszaporodtak, hogy a századforduló idején az ország legtermékenyebb költője volt: temesvári tartózkodása alatt, 1918-ig, hat kötet új verse jelent meg,⁴ egy kivételével, mind hűséges kiadójánál, a Singer és Wolfner-cégnél. Ebből a bibliografiai adatból azt a sokat jelentő megállapítást lehet levonni, hogy Szabolcska verseinek kiadása jó üzlet volt: szokatlan jelenség, hogy kiadó pénzt keressen magyar lírikumokkal. Sőt — és ez már szinte páratlan jelenség irodalmunk életében — még régibb köteteit is újra kiadták, az *Újabb versek* két, a *Hangulatok* három, a *Költemények* négy kiadást ért meg alig egy évtized alatt. Azt mutatja ez, hogy Szabolcska volt annak a kornak legnépszerűbb, legolvasottabb lírikusa, neki volt a legszélesebb körű és leghálásabb közönsége. Voltak, akiket a

¹ 1910. IV. 3-ról keltezve.

² 1910. IV. 19-ről keltezve.

³ 1910. V. 17-én.

⁴ *Szabad órák*, 1900, *Áhítat, szeretet*, 1902, *Csendes dalok*, 1904, *A magam ösvényén*, 1907, *Dalok hazulról*, 1910, *Szívem szerint*, 1914.

kritika jobban méltányolt, voltak, akik mellett nagyobb hévvel szállott síkra egy-egy irodalmi klikk, de olyan általános, olyan meleg szeretet egyiknek sem jutott osztályrészül, mint Szabolcskának, s a magyarság zömének ezidétt ő volt a kedves költője. Egy-egy kötetének megjelenése alkalmából, sőt igen sokszor egy-egy szebb verse közlésekor is, valósággal elárasztották üdvözlő levelekkel, ismeretlenek is, kiváló esztétikusok csakúgy, mint művelt és félművelt laikusok, — ezeknek az utóbbiaknak naív, de közvetlen elragadtatása néha végtelenül megható. Nem szabad ezeket a sokszor dadogó nyelven szóló kezdetleges esztétikai ítéleteket lenézni: nagy erő van önkénytelenségükben, s épen olyan megbízható tolmácsai a közhangulatnak, mint a tudomány álláspontjának a képzett esztétikusok méltánylása.

A közönség elismerését csakhamar követte az irodalmi fórumoké. A Kisfaludy-Társaság már temesvári tartózkodása első évében, 1899-ben, megválasztotta rendes tagjának, s a kitüntetés értékét fokozta, — a közönség szemében is, de a költőében még inkább — hogy régi jó emberein, Vadnain, Beöthyn, Szász Károlyon kívül Gyulai is melléje állt. Majd 1908-ban Akadémiánk kettős koszorúval tüntette ki: megválasztotta levelező tagjának s ugyanakkor az Ormódy Amélie-jutalmat *Csendes dalok* című verskötetének ítélte oda. Végül 1910-ben a Petőfi-Társaság tiszteleti tagjai sorába emelte. A Kisfaludy- és a Petőfi-Társaság elismerése büszkeséggel töltötte el, mert szerénységében is úgy érezte, hogy költészetével megszerezte a jogot helyet foglalni az ország legtekintélyesebb szépirodalmi társaságaiban, a nemzet jeles költői között. Az akadémiai tagság híre azonban megzavarta. Az Akadémia tudósok társasága, költők előtt ritkán és nem szívesen nyitja meg kapuját, rendszerint csak a legkiválóbbakat kapcsolja magához, milyen távol esik tőlük ő! Meghatottságát egy kedves, humoros rögtönzésbe rejtette,¹ háláját sem kürtölte világgá s hosszú ideig, Pestre költözéséig,

¹ Címe: *Levél akadémiai tagságonról*. Feleségének írta, de kötetben nem közölte. (Olvasható a *Délmagyarországi Közlöny*, 1918 máj. 17-i számában.)

csak elvétve fordult meg Akadémiánk ülésein, kéretlenül meg egyetlen egyszer sem vett részt munkájában; hogy ez a tartózkodás egyfelől szerénységének, másfelől az Akadémia nagy megbecsülésének jele, azt csak azok tudták, akik járatosak voltak szívének nemes világában.

A közélet pálmái alatt sem lehet büntetlenül vándorolni: Szabolcska is megszenvedett dicsőségért. A kettős babékoszorú mellett viselnie kellett egy harmadikat is, a töviskoszorút. A kritika, láttuk, már első kötetét sem kímélte, s amint népszerűsége nőtt, akként erősödtek a támadások költészete ellen. Hivatottságát nem tagadták, de fogyatkozásokat, gyöngeségeket vetettek szemére, egyre nagyobb hévvel, szinte szenvedélyességgel. Tagadhatatlan, hogy Szabolcska költészetében voltak olyan pontok, amelyekben jogosan megvethette lábát a kritika, de ép oly kétségtelen, hogy a reá szórt vádak nem mindig esztétikai természetűek, s jórészüik kívül marad a művészet körén. Ott szerepelt a támadások rugói között a mellőzöttek, lemaradtak keserűsége, meg az irígység, az a szennyes, de örök emberi tulajdonság, amely nem tudja elviselni, hogy a sors önként, kéretlenül megadjon mindent kegyeltjének, s belevegyült a Szabolcska iránt érzett ellenszenvbe a világnézet kérdése is. A századeleji íróvilág egy része, s épen a hangosabb fele, erősen «progresszív» gondolkodású volt; Szabolcska költészete már a benne tükröződő konzervatív világnézettel és eszmevilágával, a haza, az Isten, a család háromságával, ellenérzést keltett bennük, sőt le is nézték a költőt mint ósdi, lejárt eszmék dalnokát. S mikor Szabolcska a magát «szabad gondolkodó»-nak nevező irány megerősödésével, bátran fölemelte ellene szavát a nyilvánosság előtt, támadva azokat, akik Istent és az egyházat, a hitet és az erkölcsöt balítéletnek és bolondságnak hirdetik s az egyéni szabadság örve alatt az elvadult önzést prédikálják:¹ ezekért a bátor szavaiért a proskribáltak jegyzékére került. A költő tudta, hogy a szeretet világából, ahol eddig járt, most a harcok tűzvonalába került, de vállalta a küzdelmet. Ő, aki a maga kis körében békés, szelíd ember volt, senkit sem bán-

¹ V. ö. vezércikkét a *Budapesti Hírlap* 1911 nov. 3-i számában.

tott és még a rajta esett sérelmeket sem torolta meg, most, hogy eszméit látta fenyegetve, szinte kereste az alkalmat az összecsapásra. Csakhamar még hevesebb támadást indított a «modernekn» ellen: az Arany János-Társaság elnöki székéből hazugnak és veszedelmesnek bélyegezte azt a tanítást, hogy a művészet független az erkölctől, a műalkotás értéke a benne nyilatkozó világnézettől, és ezen az alapon tiltakozott a nemzetietlen, ideálokat leromboló, erkölcstelen költészet ellen.¹

Az ellentét mindjobban kimélyült — kimélyítésében része volt a politikának is. A közvéleménybe már korábban belevetett új jelszó, az általános, titkos választójog nyomán föllángoltak a szenvedélyek. A Szent Korona legheterogénebb elemei, az uralkodó és a nemzetiségek, a szociáldemokraták és az «intellectuel»-ek egyaránt kaptak rajta: mindegyik a maga külön álmainak megvalósulását várta tőle, s összefogtak a közös célra, kicsavarni a történeti osztály kezéből a vezető szerepet. Szabolcska már azelőtt fölismerte a szociáldemokrácia elveiben rejlő veszedelmet és egy versében (*Egy szocialista poétának*) odavágta szemükbe: «Nekem nem eladó a hazám kenyérért», most fölismerte a választójog kiterjesztésének tetszetős törekvésében a nemzetrontó erőt, s kitárta a közvélemény elé lelke aggodalmát.²

Az ellentábor érzésvilágába azonban belejátszott egy másik, még az előbbieknél is fontosabb tényező, az irodalompolitika is. Ezen a ponton is, bár akarata ellenére, Szabolcska volt a támadó fél. Szabolcskának ugyanis nemcsak költészete gyökerezett a régi hagyományokban, a nemzeti klasszicizmusban, hanem természetesen irodalmi fölfogása is, ezért mikor megjelent irodalmunkban az új magyar költészet megindítója a hagyományokat gyökerestül fölforgató Ady Endre, ezt az új lírát Szabolcska nem tudta megérteni. Eleinte, mint általában a konzervatív kritika, nem ismerte föl az új költői törekvés jelentőségét, nem aggodalmat keltett benne, mint egy évtized-

¹ 1913 márc. 17-én.

² *Válasz egy névtelen levélre* c. nyílt levelében. *Budapesti Hírlap*, 1912. júl. 7.

del később, hanem mulatságos feléről nézte, nevetett a ,zagyva versek'-en, a ,mellverő komédiás' hiú erőlködésén. Jó kedvében, hogy kifigurázza az ilyen ,érthetetlen' verseket, 1909 tavaszán írt. egypár tudatosan sületlen, de épen nem szellemtelen Ady-utánzatot, s elküldte baráti levélbe szöve, Endrődi Sándornak. Az nemcsak maga mulatott jól rajtuk, hanem hogy a sikerült paródiákon mulasson az egész ország, a költő megkérdése nélkül átadta az egyiket, a *Káprázatok tornyából* címűt, az Új Idők szerkesztőségének, majd, mikor az napvilágot látott,¹ a másik kettőt Rákosi Jenőnek, a Budapesti Hirlap számára.² Endrődi jól számított: a paródiák nagy hatást tettek.³ A közönség kacagott, Ady szörnyű haragra gerjedt — de haragudott maga Szabolcska is, mert Adyval baráti viszonyban volt, s esze ágába sem jutott ezeknek a maga mulatságára írt tréfáknak közzétételével megbántani.⁴ Ady, érthető, nem hagyta megtorlás nélkül a sértést. Az első vers elolvasása után azonnal tollat fogott, bosszút állt, stílszerűen szintén versben, de a tréfát durvasággal verte vissza, — jellemző már versének címe: *Költőcske Mihálynak*.⁵ Most már Szabolcska is felvette az odadobott kesztyűt. Három költeményben, hol tréfásan, hol komolyan, de irodalmi stílusban támadta az új költészetet és annak apostolát, — csak egyszer hagyta el nyugalma s így került tollára a *Költészetem* két szenvedélyes, maró versszaka:

¹ Az 1909. márc. 28-i számban.

² Megjelentek az 1909. ápr. 11-i számban.

³ Ezzel kapcsolatban talán nem lesz érdektelen megemlíteni a következő «anekdotá»-t. Mikor Szabolcska paródiái megjelentek, Szikra (Teleki Sándor grófné) ijedten kérdezte Endrődi Sándortól, nincs-e valami baja Szabolcskának, mert «egészen hülye» verseket olvasott tőle a Budapesti Hirlapban. Erre aztán Endrődi nézett ijedten a grófnéra, hogy nem az zavarodott-e meg. Végre kitudódott, hogy a grófné külföldön járván, nem tud semmit Adyról és nem ismeri az itthoni «modern költői ágaskodásokat». (Endrődi levele Szabolcskához 1909. ápr. 17.)

⁴ Hogy Szabolcska a verset nem szánta a nyilvánosságnak, mutatja levelének tréfás kísérő szövege. (Megjelent az *Új Idők* id. számában.)

⁵ Megjelent a *Független Magyarország* 1909. ápr. 11-i számában.

S én nem hiszek az új csodákban,
 Új Ígétek Ige-voltában ;
 A számártövis nem virág!
 S nem lesz soha — vallom ép ésszel —
 Fejtetőre-rakott eszmékkal
 Megváltva a világ!

Jártam ott, hol pár agyalágyult
 Nyugati Titán «új»-nak bámult
 Hangan hallatta torz dalát . . .
 — Mosolygtam, és csak szebbnek láttam
 Dalunkat és szűz tisztaságban
 A népünket magát.

Egyébként sem rejtette véka alá az új magyar költészetről vallott fölfogását. Beszélgetés közben, az Arany János-Társaság ülésein,¹ majd később írásban is nyíltan kimondta: «Nem szeretem, nem értem meg az új magyar irodalmat. Ebbe bele is nyugodtam, már nem is fáradozom többet, hogy megértssem, nem kínozom tovább magamat. Vén számár ahhoz Szabolcska Mihály, hogy beleilleszkedjék a mai költészetbe. Tisztára irodalmi eltévelyedés az, nehéz az nekem nagyon. Én már csak Arany Jánosnál maradok, az ő nyomát taposom, ha egyedül is, öregedőn is, de hűséges kitartással, fiatalos, lelkes rajongással . . . A másikat, ezt a hipermodern, nem veszi be a természetem. „Mit meg nem ért a józan ember-ész; Hiányzik abból egy — az értelem”, mondja Arany János.»

A politikus állásfoglalásáért a költő lakolt: megtépdesték babérait. Érthető. S érthető az is, hogy a modern költészet hívei nem tudták elfogulatlanul megítélni a «régi iskola» e lelkes, harcos hívének költészetét s azt a maguk torzító tükrében hibákkal, fogyatkozásokkal terhelten mutatták be. A tendenciózusan festett kép hűségében volna okunk kételkedni, de gondolkodásba ejt, hogy a másik irányból, a nemzeti klasszicizmus táborából is ismételen csendültek föl vádak, gyakran épen azok, amelyeket a modernnek hangoztatnak. Még a M. T. Akadémia folyóirata, a *Budapesti Szemle*

¹ Először 1909 márc. 8-án, a nagygyűlés elnöki megnyitójában. (Olvasható: *Temesvári Hírlap*, 1909 márc. 9.)

sem tudott igazán fölmelegedni Szabolcska iránt: kritikái tele vannak többé-kevésbé súlyosan fogalmazott vádakkal. A névtelen kritikákért a szerkesztő, irodalmi életünk vezére, Gyulai, vállalta a felelősséget, nyilván azért, mert ha részleteiben talán nem, de egészükben egyetértett munkatársa véleményével. Van-e mód megvédeni a költőt a kétfelől érkező s egymással találkozó támadások ellen, vagy legalább tompítani az élüket? Kíséreljük meg, sorra véve a vádatokat.

Az első, a legáltalánosabb, állandóan fölhangzó: Szabolcska költői pályáján nincs haladás, nincs emelkedés, a költő évtizedek alatt nem fejlődött, így nem váltotta be a föltűnésekor hozzá fűzött reményeket. Való, hogy Szabolcska költészete 1918-ban sem állott magasabban, mint egy negyedszázaddal korábban, de vajjon a költő hibája-e, hogy többet vártak tőle, mint amennyire kötelezte magát? Szabad-e bűnül fölronni neki, hogy fejlődése első fázisát elrejtve a köz elől, csak akkor lépett a nyilvánosság elé, amikor már tehetsége teljesen kibontakozott? A legnagyobb lírikusok, egy Goethe vagy nálunk Vörösmarty és Arany, igaz, pályájuk végéig emelkedtek vagy legalább fejlődtek,¹ s éltük alkonyán is új, addig nem sejtett szépségeket tártak elénk költészetükben, de Szabolcska hozzájuk még csak mérni sem merte magát! S ha Vajda János és Ady, azok a költők, akikkel leggyakrabban állították szembe, korán elérték pályájukon a zenitét, s költészetük súlypontja annak első felére esik: méltányos-e ugyanezért korholni Szabolcskát? Irodalmunk sokat vesztett, hogy Szabolcska későbbi kötetei nem állanak úgy fölötte a *Hangulatok*nak, mint az a *Költemények*nek, hogy a párizsi és salzburgi képet nem követték még mélyebbek és meghatóbbak — de nem hálátlanság-e a költő iránt lenézni ezért a későbbi szép költeményeket?

Egyformán hánytorgatják föl mind a két oldalon azt is, hogy Szabolcska költészete szűk körben mozog: sem tárgyaiban, sem műformáiban nincs változatosság. Költészete valójában csak egy érzés illusztrálása, a szereteté, mindig

¹ Petőfi nem alkalmas az összevetésre, mert pályája csak egypár évre terjedt.

ennek a nyilvánulásait éneкли : szeretetét a haza és a szülőföld, az otthon és a hivatás, a hitves és a gyermek, az Űr és Jézus Krisztus iránt. S mivel nagy élményekkel nem szolgált élete, és lelkét nem szántották föl viharok, lírai képzelete pedig fogyatékos : a maga túlságosan korlátozott érzés- és eszmevilágát sem tudja kellőleg kiaknázni, ugyanazokat az indítékokat ugyanabban a hangnemben, ugyanabban a szeltemben dolgozza föl. Költészete ép úgy, mint élete, csupa derű, csupa harmónia, s az örök egyformaság nyomán ott jár az érdektelenség. De hiába is volna a szíve sokféle érzésre hangolva, hangszerén is kevés a húr : csak a könnyen elröppenő hangulatokat tudja belőlük kicsalni s még mélyebb érzéseinek is csak egyes foszlányait tudja értékesíteni. Egyetlen műfaja a rövid, pehelykönnyű dal ; minden érzését, eszméjét, ötletét dalba öltözteti, még az élet való képeit is belekényszeríti a dal vézna keretébe.

Ami ezekben a vádokban túlzó és mint egyoldalú beállítás következménye igazságtalan, arra majd rátérek mindjárt, más kapcsolatban, most, elfogultságtól menten, ismerjük el, ami belőle igaz. Igaz, hogy Szabolcska költészetében igen sok az állandó, vissza-visszatérő indíték, s kötetei versanyagukban is, kifejező művészetükben is nagyon közel kerülnek egymáshoz ; hogy az egyikben több a családi vers, a másikban a vallásos, a harmadikban az életkép, az jellemzi ugyan az illető gyűjteményt, de nem különíti el a többitől — hiszen ha más arányban is, de ugyanezek az elemek vegyülnek azokban is. Nem tagadhatjuk, hogy bármelyik kötetből teljesen megismerjük Szabolcska költészetét, s ha egyet elolvasunk, a többi csak élesebbé teszi költői képét, új színekkel nem gazdagítja. Vagy ezer versét¹ egy új Kazinczy bátran megtizedelhetné : költészetének egy indítéka sem menne veszendőbe. A szűk körben való mozgás, az ismételtetés, az egyformaság vádja alól nem menthetjük föl Szabolcska költészetét — de ez a vád csak akkor áll meg, ha tárgyakra, indítékokra vonatkoztatjuk. A verseit éltető érzés

¹ Körülbelül ennyi van együtt 12 kötetében. Egy csomó versét azonban nem vette föl gyűjteményeibe, számuk szintén fölmegegy vagy százra.

— a vallásos megindulás és a mindent átható emberszeretet, a családi érzés melege, a magyar föld szépségén és a magyar lélek nemességén érzett öröm — vissza-visszajár lírájában, s hangja sem fog át nagy skálát: csöndes merengés vagy ép oly csöndes elborulás, álmodozás és megilletődés, intenzitás helyett bensőség és mélység¹ — de Szabolcskának van ereje más-más gondolatot fejteni ki érzéseiből, vagy legalább más-más képbe objektíválni őket, s van ereje változtatni hangja színét. Még költői szólamaiban sem ismétli magát s az egyező tárgyakat új fordulatokkal teszi másokká: versei között sok a hasonló, de nincs kettő, amely egy testvér volna. Nem akarjuk erényül betudni azt, ami — mondjuk — gyöngeség, de bizonyos, hogy ugyanazt az egypár indítékot, amelyeket évezredek óta koptat mind a nép-, mind a műköltészet, aránylag egyszerű eszközökkel százféléképen variálni s megtalálni tolmácsolásukra az eredeti és egyéni, kedves és költői módot: a gyöngeségnek nem mindennapi ereje. Aki ennek úgy bírja a titkát, mint Szabolcska, az igazi költő.

Súlyos támadásoknak volt kitéve Szabolcska költészetének legjellemzőbb vonása, a harmónia.² Az áhítat és a szeretet, a bizalom és a megnyugvás költészete természetétől harmonikus, de — úgy látták a költő kritikussai — ez a költészet valami alsóbbrendű szellemi érték, mert az ilyen ártatlan érzések kódén keresztül nem pillanthatni bele az emberi lélek mélységeibe. Szabolcska, bezárva szerencsés természetének, gondtalan életének kalitkájába, a maga szerény boldogságában nem látja meg az élet szörnyű sebeit, a bűnösök, a sorsüldözöttek, az elátkozottak szenyedéseit — a nagy diszharmóniát, a költészet igazi forrásvidékét. Igazán csak az a költő ráz meg, akinek szívét hatalmas szenvedélyek dúlják föl, akit kielégíthetetlen vágyai belső meghasonlásba kergetnek. Költő szerintük az, aki «az élet börtönrácsait vad erővel verdesve», s az emberiséget évezredek óta nyugtalanító kérdésekre keresve feleletet, érzi mind a maga tehetetlenségét, mind

¹ Költészetéről jellemző képet ad a *Vihar előtt* c. versben, a 2—3. versszakban.

² A legsúlyosabb, legkomolyabb Reményik Sándor részéről érte. (Szabolcskáról írt rövid tanulmányában: *Erdélyi Irod. Szemle*, 1929.)

az emberi értelem parányiságát s marcangoló fájdalmában bele veti magát a kétely vagy a kétségbeesés sötéten örvénylő árjába. Az igazi költészet mindig pesszimizisztikus! A magyarság nagy költője Vajda János, a sziklához láncolt új Prometheus, ez a lázongó, elkeseredésében fejét a szirteken véresre sebző titán, nem Szabolcska, akinek költészete csupa hit, csupa bizonyosság, az egyszerű szépségek világa, amelyben nincsenek nyugtalanító problémák, csak boldogító feleletek az élet apró, mindennapi kérdéseire. Az ő napja mindig ragyogó, éjszakája mindig csillagos, kételye, ha van, «tűnő árnyék, fájdalom gyógyuló seb, töprengése szelíd merengés».¹ Ezért az élet, a jövő Vajdáé, Szabolcska költészete csak aranykőd, amely azóta szétfoszlott, s ő még életében anakronizmussá lett.²

Vád és ítélet egy füst alatt! Amaz, akárcsak a bíróság gyakorlatában az ügyészeké, nemcsak élesebb a kelleténél, hanem célzatos is: elhallgatja, hogy Szabolcska költői világába belezúg időnként a lélek vihara, megzavarva annak harmonikus derűjét. De erőszakos is a vád: nem hallgatja meg a költő védekezését. Elmondhatná, hogy kevés embert ráztak meg úgy, mint őt, a mások szenvedései, az élet sebei — csak-hogy azok nem költői sirámokra ihlették, hanem cselekvésre: szóval és tettel igyekezett enyhíteni embertársai fájdalmát. A maga fájdalmán, igaz, nem dallal vett erőt, hanem könnyel:

Ha igazi nagy bánatom van,
Köny fakad, nem dal szívembül.

(A fájdalomról...)

Nem szállok pörbe a szigorú ítélettel sem. Nem kérdem, vajon annyival nagyobb-e valóban Vajda János, mint ahogy megállapítja, — költőket összemérni egyébként is már Kölcssey óta hálátlan, meddő vállalkozás; nem csapok föl Vajda prófétája mellé Szabolcskáénak s nem jósolgatom egyiknek vagy másiknak a jövőt — Szabolcska egypár verse azonban bizonyára fog élni, vajon Vajdáéi is? Egypár kétségemet azonban nem hallgathatom el. Először: vajon a

¹ Reményik szavai, id. h.

² Szintén Reményik megállapítása.

költőiség kritériuma a tárgy, s a versek művészi értékét már eleve meghatározza annak az érzésnek természete, amelyből fakadtak, azok az indítékok, amelyek bennük megszólalnak? Nem a kifejezés művészete-e az, amely kicsalja a tárgyból a költői hatást? Hiszen a legnemesebb érzés, a legetikusabb tárgy is hatástalan marad, ha nem eleveníti meg a költő művészete, s gyakran még silány anyagból is remeket alkot a lángelme. Másodszer: nem könnyű multság-e szertelen, lázadó érzésekkel megdöbenteni a közönséget — kivált ha a költő nem fél a nagyhangú, rikító szavaktól? Mennyivel nagyobb művészi erő kell ahhoz, hogy a mindennapi érzésekből egyszerű eszközökkel fejtsük ki a bennük rejlő költőiséget! Végül: valóban csak az önmagát marcangoló, földült vagy épen megrendült lélekből fakad igazi költemény, csak a féktelen, önmagát emésztő, másokra és a világra támadó szenvedélynek akárhányszor iszapos áradata tisztulhat költészetté, s a pesszimizmus az egyetlen jogosult életfelfogás az irodalom világában? Bizonyos, hogy a szívtépő fájdalomnak, a hitében megrendült léleknek sok szép költeményt köszön az emberiség, s épen a legmegrendítőbbeket, de nincs-e költészete a kiegyensúlyozott, harmónikus léleknek, a boldogság fölemelő érzésének, az élet szépségét élvező optimizmusnak, és nincs költészetté kristályosodó szépség az egyszerű, nemes, tiszta érzések világában, a kedély derűjében? Goethe azt mondta egy ízben: «Die ganze Natur ist eine Melodie, in der eine tiefe Harmonie verborgen ist.» Meglesni a természetnek ezt a dallamát s kifejteni a mélyén rejlő harmóniát: igazi művészi föladat, ép oly értékes, mint megragadni az élet diszharmóniáját — s ez a törekvés hatja át Szabolcska költészetét.

Egyébként is, mikor Szabolcska költészetét nem azért támadják, ami benne van, hanem ami nincs benne, megfélekednek arról, hogy Szabolcska pap is volt, sőt igazi pap, választott szolgálja az Úrnak: szelídség és jóság illet hozzá, nem harag és átok, népét kibékíteni az Úrral volt az ő hivatása, s nem ellene lázítani.¹ A XVI. századi református prédikátorok

¹ Pap-voltával egyáltalán sok bajuk volt kritikusaiknak. Az

példáját követte, akik a maguk szenvedélyes lelkét polemiáikban engedték szabadon, énekeikbe azonban nem vitték bele lelkük lázadó felét. Még a legszenvedélyesebb reformátorok ajkán is, egy Meliúsén, egy Sztáraién, ájtatos imádsággá, megalázkodó esdekléssé szelídült viharzó érzésviláguk : csoda-e, ha Szabolcska, mert hiszen az ő életében is voltak elvétve viharok, s az ő szívéen is úrrá lett nem egyszer a harag, a fájdalom, költészetétől távortartotta a sötét indítékokat? Távortartotta vagy megnemesítette. A kis Demeter Rózsika halála milyen élesen szembeállította Szabolcskát az *embert* és Szabolcskát a *papot* : amaz fájdalmában szinte rátámad az Égre, emez kénytelen az Úr irgalmát hirdetni — s milyen szépen festi a vers a *költő* lelkének háborgását. A haragjáról meg jellemzően írja egy versében (*Egy furcsa vád*) :

Egy furcsa vád sűrűn szememre lobban :
 Hogy nincs vihar és szenvedély dalomban,
 Hogy nem tudok toporzékolni versben,
 Holott ez egy «költőnél» — érthetetlen!

Lehet, hogy ez baj — de biz én nem érzem,
 Mert a dalom : az én vagyok egészen,
 S én ugyan szoktam haragudni bőven.
 Verset is írni — de más-más időben! ¹

Sokszor, már első kötete óta, hibáztatják kritikusi verseinek külső formáját, verselését, dikcióját — amint most idézett verse mutatja, nem is egészen jogtalanul. Szíve hamar hangolódik, ajkáról azonnal elröppen a dal, s az könnyen, közvetlenül ömlik : a pillanatnyiség azonban magában rejti a pongyolaság veszedelmét. Mint Petőfi tanítványa, hajlik a népdalformák és az egyszerű, igénytelen kifejezésmód felé, de emitt egyszerűsége néha szegényességbe és prózaiságba

egyik megróttá, hogy világi versein is megérzik a papos fölfogás, a másik meg méltatlankodva emlegette, hogy újabb verseiből egészen elveszett legegényibb vonásuk, a vallásos színezet. A harmadik azt állítja, hogy költő voltát ellenőrzi papi tisztsege, a negyedik megrója, hogy költészetében az ember nem száll pörbe a pappal. Lafontaine meséje jut eszünkbe a szamarat hajtó parasztról.

¹ A verset nem szánta közlésre Szabolcska.

csap át, amott, ritkábban, megzavarodik a ritmus, s a dallamos sorok közé döcögősek csúsznak. A rímekben meg nem válogató, csak épen a kopottakat és keresetteket kerüli, de beéri túlságosan merész asszonáncokkal, a magánhangzók összecsengésével, vagy ragrímekkel. Időmértékes verseit — jambikus lejtésű verse sokkal több van, mint általában gondolják — nagyobb gonddal írja; dikciójuk választékosabb, de az egyéniségéhez kevésbé illő hangnemben nehezebben mozog s helyenként keresettségbe téved, jambusainak gördülése sem mindig elég sima.¹

Verseinek ez a könnyed, szabadabb lebegése a régibb költői állapothoz, kivált Aranynak és követőinek formatökélyéhez képest, kétségkívül formatörés volt — egyben azonban lépés a modern költészet formai szabadossága felé: a nemzeti klasszicizmus híve e ponton akaratlanul az újítók táborához, Kiss József mellé állott és forradalmibb volt, mint akárhány akkori úgynevezett modern költő. Egyébként is tágitotta, néha nagy szerencsével, a hagyományos magyar formakincset, kivált a versszak-alkotás terén. A népdal-forma, még Petőfi után is, aránylag kevés schemára korlátozódott: Szabolcska a sorok merészebb elrendezésével, visszatérő és ráütő rímek alkalmazásával egészen új strófa-szerkezeteket alkotott. Érzéke azonban nem volt egészen megbízható, a művészi megkötöttség jelentőségéről időnkint megfeledkezett és egyéni önkénnyel szabta meg a strófák terjedelmét. Merészsége ilyenkor balul ütött ki: a schémától eltérő hosszabb vagy rövidebb sorok nem símulnak harmónikusan a szerkezetbe — s amint egyik ismertetője némi éllel, de jellemzően mondta: «Sohasem biztos nála, hogy a költemény első versszakának alakját követi-e a többi?» Ezzel szemben áll az a nagy érdeme, hogy ihletének szerencsés pillanataiban egész sorát adta a költészetünkben eddig ismeretlen versképleteknek: változatos, művészien font strófákat, példát és

¹ Nem ritkák azonban gyűjteményeiben a kitűnő technikájú s választékosságukban is könnyen ömlő versek, mint p. o. *Az ég, Ének az újévben, Nagyszombat éjszakáján, Húsvét hajnalán* címűek — szándékosan mind a négyet egy verskötetnek (*Áhítat, szeretet*) egyetlen szakaszából választottam.

mintát nyujtva követőinek, új formai lehetőségeket nyujtva számukra. Szabolcska hatása — s erre még nem utaltak elég nyomatékka — ezen a téren igen nagy: azt adott költőtársainak, amit Kazinczy olyan nagyon becsült — bátorságot a merésre. Példája vonzott: költői eljárásának «fesztelen üdesége» utánzásra csábított s követői tollán a magyar formakincs gazdagodott, változatossá lett, fölfrissült.

4.

Múltak az évek Szabolcska fölött, immár a 15-ik Temesvárott, ő meg lassanként fölért pályáján a gerincre. Ötvenkettedik életévébe lépett: úgy érezte, hogy mögéje került már az élet nyara. Számot vetett tehát önmagával. Mint Berzsenyi egyik legmélyebb versében, az *Életphilosophiában*, ő is megnyugvással állapítja meg: úgy élt, hogyha újra kellene kezdenie az életet, megint a maga életét élné végig. (*Születésem napján.*) Valóban nem volt oka panaszra. A sors kegyelmesebb volt hozzá, mint legtöbb embertársához. A bűt és örömet, amelyet minden emberfiának vegyest nyujt, neki kedvezőbb elegyítésben juttatta: jóval többet adott az örömből, mint a fájdalomból. Nagy csapásoktól megkímélte, s ami keserűség érte, könnyű szívvel viselte, mert érezte, hogy nem terheli értük felelősség: nem maga hozta fejére, hanem a rossz emberek. Ami meg boldoggá, elégedetté tette, családi boldogsága, hivatása, költői hírneve, művészetének megbecsülése, mind az irodalmi fórumok, mind a közönség részéről, barátainak és híveinek szeretete, abban — ezt a maga nagy szerénységében is be kellett látnia — működött az Úr áldó kezén kívül önérdeme is. Nem követett el semmit, amivel kockáztatta volna lelke nyugalma és mindent megtett, hogy megőrizze ezt a nagy kincset.

Hogy meg tudta őrizni, azt mégis szerencsés természetének, kiegyensúlyozott lelkivilágának köszönhette. Az élettől nem várt sokat, csak annyit, amennyihez joga volt, az emberektől meg éppen semmit: nem volt tehát módja csalódnia sem ott, sem itt. Maga csupa jóság volt és szeretetet árasztott maga körül: érthető, hogy a maga kis körében mindenfelől szeretet

sugárzott vissza reá. A makrokozmos képét a maga mikrokozmosáról mintázta, s amint ez jól elrendezett, harmónikus világ volt, olyannak látta a nagyvilágot is. Leibniz-cel együtt hitte, hogy ezt a világot legjobbnak teremtette Isten. Hitt az igazság, a szépség, a jóság erejében, hitte, hogy az emberiség fokról-fokra halad a tökéletesség felé. A világ süllyedése, az erkölcsök züllése, meg az a mély, mindent elnyelő örvény a lejtő alján — mindez a sötéten látók fenyegetése, puszta rémkép, megmenti tőle a világot az egyetlen szentség, az egyetlen bölcsesség, az egyetlen hatalom, ami a világ fölött van, a szeretet. (*Nem féltem én . . . , Jóslat, Hegyi beszéd.*) A nemes, tiszta szeretet átjárta Szabolcska egész valóját. A családi érzés a maga kis világában ; az együttérzés embertársaival, kivált a szenvedőkkel és a gyöngékkal, az árvákkal és az elhagyottakkal, a nyomorultakkal és az elesettekkel ; az istenfélelem, amely papi hivatásához vezette : mindez a lelkében élő szeretetnek nyilvánulása. Ez az egész világát átfogó érzés volt Szabolcska emberi életének erős horgonya, de egyben vezérmotívuma is vallásos lírájának. Szabolcska vallásos költészete különös helyet foglal el a magyar lírában. Bár egyházi férfiúnak, a magyar református egyház nagy tekintélyű tagjának szívéből fakadt, nincs semmi egyházas jellege, nincs rajta semmi papos vagy felekezeti vonás : vallásos költészet a szó igazi értelmében, egy hívő keresztyén lélek nyilatkozása. Egyformán távol áll az Istent dicsőítő himnusoktól és az Úrhoz könyörgő zsoltároktól, versei nem énekek, de nem is imádságok ; nem ismerik a régi magyar vallásos költészet indítékait, a hódolatot és a megalázkodást, a büntudatot és a kegyelemvárását, a csodálatot és az esdeklést ; Szabolcskát nem kápráztatják el a hit igazságai és nem aggasztják a hit titkai, nem veri le a maga gyöngeségének és az Úr hatalmának tudata ; nem kér és nem vár Istentől semmit, de nem is nyílik ajka vallomásra vagy bűnbánásra — még hálaadó szólamokra is csak nagy ritkán. Zrínyi és Berzsenyi egy vallásos verse, pedig szerzőik világi emberek voltak, szinte több kapcsolatot tart az egyház hitéletével, mint a papköltő Szabolcska egész vallásos költészete. Ez egész szellemében és minden megmozdulásában

semmi más, mint a szeretet apotheozisa. A szeretet erejét és érdemét zengi Szabolcska költészete, ez gondolatainak szárnya, mikor lelke a mindennapi életből az Istenség felé emelkedik — a szeretet képzete szinte kiszorít lelkéből minden más képzetet, s minden más érzést is. Annyira el van vele telve a lelke, hogy egy alkalommal papnál már bántó élbe fut ki lelkesedése : az *Ég* című versében¹ azt írja, hogy még a mennyei üdvösségéről is lemond, még az *Ég* sem kell neki, ha nincs ott szeretet.²

A szeretet glorifikálásával együtt jár, hogy Szabolcska az Istenséget mindig Krisztus Urunk képében jeleníti meg — vallásos énekeit, Szent Ambrosiusnak a himnusról adott meghatározását variálva, bátran nevezhetnők : cantus cum laude Christi. Majd mindig hozzáfűzi őket Krisztus Urunk életének két nagy mozzanatához : születéséhez és föltámadásához : vallásos versei jórészt húsvéti és méginkább karácsonyi énekek. A karácsony a szeretet ünnepe : érthető, hogy a szeretet költőjének legállandóbb ihletője — majd annyi karácsonyi éneket írt, ahányszor mint költő megélte ezt az örömnapot. Itt találja magyarázatát az a vissza-visszatérő vád, amellyel vallásos költészetét illették : indítékokban szegény, érzéseiben és gondolataiban, hangjában és színeiben nem elég változatos. Igaz, egyvégtében olvasva énekeit, egyhangúnak érezzük vallásos líráját, de ép oly igaz, hogy ebbe a szűk képzetvilágba bámulatosan sok árnyalatot tud vinni a költő. Karácsonyi verseiben rendszerint van valami meglepő fordulat, valami új gondolat, s az áhítatába elmerült léleknek van ereje meghatottságát beemelni az eszmék világába. Kivált emberszeretete talál mindig új, költőileg értékesíthető anyagot az életben — legmeghatóbb karácsonyi énekei azok, amelyekben szájalma, részvéte színezi ünnepi hangulatát : a költő a maga egyéni boldogságában, kétszeresen átérzi azoknak az embertársainak fájalmát, akiknek az élet még ezen a szent napon is tövis-

¹ Újabb címe : *Mécsvilág*.

² Ez a gondolat Szabolcskánál Petőfi-reminiscentia. Petőfi mondja *A csillagos ég* c. versében, hogy ha nincs a csillagokban szerelem, nem vágyik oda.

koszorút fon a fejük köré. (*Karácsony előtt.*) Még bensőbbek azok az énekei, amelyekben a költő a meleg családi otthonból feléje sugárzó szeretetet átterjeszti az egész emberiségre vagy arra, aki minden melegség, minden fény kútfeje, az Úrra — s összefogva a két világot, a maga kis világát és a nagyot, az emberiséget meg az istenséget, egyiket a másikban tükrözi, legteljesebben a *Fiam születésekor*, legművészebben a *Karácsonyest* című versében.¹ Emitt az ének első fele, gyermekkori karácsonyestéire emlékezve, Jézus születésében a nagy csoda beteljesülését ünnepli, az emberiség legfőbb boldogságának, a mennybejutás ígéretének megvalósulását; az ének második felében pedig a maga karácsony estéjén született gyermekére pillantva, a maguk legfőbb boldogságukért, mennybe-jutásukért ad hálát. Akkor, gyermekkorában, áhítattal megtelt szíve az egész világot *egy* nagy családnak érezte, most, apai érzésében, kis családját érzi egy egész világnak.

Húsvéti versei kisebb számmal vannak, de általán művészebbek. A *Virágvasárnap* igazi iubilatio a középkori sequentiák szellemében. Nagyszerűen érezteti az emberiség örömét, lelkesedését a föltámadás előtt, s a viharzó érzések hevéhez kitűnően simul a merészen nekilendülő ritmus. A *Húsvét hajnalán* című ugyanezt a lelkes hangulatot szólaltatja meg, de a természet ragyogó pompájában tükröztetve. Még magasabbra szárnyal képzelete, ha nagy ritkán elhagyja megszokott képzetkörét és az Isten-eszme világába emelkedik. Ilyenkor ereje megnő, hangja a fönségész érzéstől acélossá válik s énekei ódaszerű lendületet kapnak. Ilyen a *Nehéz órában* című. A fásult szívű emberek köréből a költő a szent könyvhöz fordul:

Kietlen puszták vándorának
Sötét, olajfás, hús berek:
Nyílj meg nekem, te szent, csodás könyv,
Fáradt vagyok, pihenhetek.
Lelkem körül úgy zúg a számum,
Üvölt a kétség vihara...
Adsz-e erőt a csüggedőnek,
Csodás oázis: szent biblia?

¹ Az *Újabb versek* c. kötetben, *Hiába szálltok el* kezdettel.

Az ó szövetségben följegyezett csodákon szikrát fog képzelete, és kétkedés helyett az Úr erejét, jóságát, mindenhatóságát dicsőíti, hatalmasan áradó, Arany dikciójára emlékeztető szólamokban. Egy másik költeménye, az *Ének az új évben*, a legeggyetemesebb, legnagyobbyszerű érzésbe belefonja a legemberibb megindulást :

Fölszállok hozzád, magas sziklaszálam,
Te változatlan minden változásban,
— Én Istenem ; csak tégedet öelve
Száll nyugalom, száll bízalom szívemre . . .

Valami sajátosan megható reflexet ad az éneknek az a naív bátorság, amellyel a költő leereszkedik az élet legnagyobb mélységeibe — s az ének stílusában is szép harmóniába símul a gondolatok emelkedettsége és a hang közvetlensége.

Az Istenbe vetett hit és a bizalom jóságában, bölcsességében volt Szabolcska vallásos érzületének két alappillére : ezekre, meg nyugodt öntudatára, épült föl egész világfölfogása is. Ez a fölfogás, láttuk már korábban, a jó emberek derült élethölcsélete, a naív optimizmus. Elemeit Szabolcska magával hozta születésekor, lelke szervezetében, de maga is dolgozott kiépítésén. Tudatosan távortartotta magától az élet nagy kérdéseit, megoldásukkal nem vesződött. Ha mégis fölmerültek elméjében, egyszerűen, könnyen elintézte őket. Az élet értelmén csak egy pillanatig tünődött s azonnal megnyugodott abban a gondolatban, hogy azt a véges emberi ésszel úgy sem lehet fölérni ; az ember hivatása sem volt előtte probléma : a latin szálló ige, *ora et labora*, két szavában megtalálta a nagy kérdésre a feleletet ; nem háborgatta őt a teológusok és az erkölcsbölcselőik leggyötrőbb problémája, a földi lét igazságtalansága, az érdem és a jutalom disszonanciája, az ártatlanok szenvedése és a gonoszok boldogulása, az erkölcs bukása és a bűn diadala : theodiceájának fényében fölszállt a kételkedés köde.

Mélyebben csak két kapcsolatos metafizikai kérdés foglalkoztatta, a kezdet és a vég kérdése. De ezekhez sem a bölcselő attitude-jével lépett, hanem mint Arany a *Honnan és hova* című bölcselmi költeményében, a keresztyén hívőével.

Feleletet nem a tudománytól kért, — a tudós könyv ingoványba csalja az embert! — hanem a hitétől. Szíve vezeti a helyes útra: a természethez, amelynek örök megújulása eléje a halhatatlanság szimbolumát tárja (*Sárga levél...*), és Istenhez, aki belénk plántálta a hitét. S ebben a vallás-filozófiai gondolatkörben visszakanyarodott oda, ahonnan kiindult, a szeretethez:

Többet ér egy kis szeretet
Minden bölcseségnél... (Dal a bölcseségről.)

De bármilyen erős volt szívében a hit, s bármilyen derült lélekkel nézte a világot, időnként őt is meglepte a bizonytalanságnak, az aggodalomnak nyugtalanító érzése. Borongó őszi délutánokon, mikor a lehullt virág és a fákról lepergett sárga lomb, a természet haldoklásának fájdalmas látványa eléje vetítette a mulandóságnak s a maga elmulásának sötét képzetét; életének egy-egy keserű órájában, megbántva és üldözve az emberektől, háborgó lelke elé kirajzolódtak az emberi gyűlölködés átkos jelenségei s nyomokon a pusztulás szörnyű képei; hivatása közben, fölkeresve a szegények rideg viskóit és még ridegebb nyomortanyáit, elszorult a szíve a beteg, nyomorék gyermekeken s lerongyolt, lezüllött szülőkön; a temetőben, mikor megrendülve állott egy megásott sír előtt, amelybe egy korán letört virágot vagy a népes család egyetlen támaszát kellett imádsággal letennie: ilyenkor megzavarodott lelkében a harmónia, pörbe szállott a Gondviseléssel, s fölzaklatott szíve nem tudta legyűrni az értelem lázadozó szavát. De épen ilyenkor, a nagy lelki meghasonlások idején, kedélyéletének vívódásából, a hit és a kétség összeütközéséből fakadt költészetének egypár igen szép virága — legmélyebb költeményei, amelyek lelkének rejtettebb rétegeibe vetettek világot. Már a kis Demeter Rózsi-káról szóló epikum is, amint egy finom érzékű bírálója észrevette,¹ ilyen benső küzdelemben fakadt, s fő vonzereje a költőnek az egyszerű történeten átsugárzó lelki meghasonlása: a pap hitének és az ember megdöbbenésének össze-

V—ch (Voinovich Géza) az *Uj Magyar Szemle* 1900. IV. k. 492. 1.

ütközésében igazi lírává finomul a tárgy. Még élesebb a két érzés szembefordulása a *Vallomásban*, az *Uram, maradj velünk!* című fohászban és a *Nagyszombat éjszakáján* című ódában. Az első inkább Isten világa szépségének és a földi élet gyarlóságának kiélezett ellentétével hat,¹ mint a szív vergődésének éreztetésével; a második egyszerű, szinte közkeletű természeti képekben objektiválja a gyöngye ember félelmét, ha az élet legnagyobb misztériumára, a halálra gondol: de a sötét színekbe a nyelv művészetével annyi bensőséget, annyi melegséget visz a költő, hogy a harmónikusan kihangzó költemény

... Uram tiéd a tél, tiéd a nyár,
Te vagy az élet, és Te a halál,
A változások rendje mit nekünk?
— Csak Te maradj velünk!...

igénytelenségében is megragadja az emberi szívet. A *Nagyszombat éjszakáján* egy nyugtalan, tépelődő éjszaka szülötte. A kétkedés lidércnyomása alatt hasztalan száll tusába lelke nemesebb felével: tört hitével nem tud győzni. De az átvirrasztott, átgyötrődött éj után a kelő nap előrevetett fénye, hűsvét szent hajnala, egyszerre bevilágít lelke sötétjébe s imádságra nyílna ajka, megtalálja önmagát. A nagy érzésekhez, a végletekbe szárnyaló gondolatokhoz kitűnően símul a dikió — hozzá és az érzés-komplexust magába záró kerethez, sőt a fojtogató bizonytalanságnak erős hitben való föloldásához Szabolicska ismét Aranytól vesz ihletet. A költeményen a *Magányban* szelleme érzik. Reá vall a megnyitó szólam (Az óra már az éjfél meg haladta . . .) s a nagy fordulatot bejelentő (Körülöttem győzedelmi dalba olvad . . .), valamint a küzdelem külső mozzanatai és a mögöttük rejülő lelki viharzás, még a kifejezésük módja is: Arany ódája a politicumról át van itt hangolva a theologicumra.

Mint minden magyar ház nyugalmát, Szabolicska temesvári parókiajáét is fölverte a világháború kirobbanása. Abban a módban, amint Szabolicska erre a világréngésre reagált, nem

¹ A nyomorúság és a bűn rajzában félreismerhetetlen Arany *Fiannak* című költeményének hatása.

volt semmi egyéni: a tipikus magyar lélek jellemző érzéskomplexusa kelt benne életre — még papi volta sem színezte sajátossá. Tudta, hogy ellenségeink ránk kényszerítették a harcot, tehát vállalnunk kell; tudta, hogy az életünkért és nem zsákmányért küzdünk, tehát nincs okunk lelkesedni. Majd mikor megdördültek az ágyúk, s lázas éjszakákon hallani vélte a csaták zaját, lelki szeme előtt meg elvonultak a robogó hadsorok és szuronyrohamra iramlottak a katonák: föl-fölkocogott a kiömlő vértenger gondolatára, szíve fájdalommal telt el, de optimista világnézetével bízott fegyvereink győzelmében és az igazság diadalában. Imádkozott hazánkért és a magyar ügyért, de a borzalomnak és a nemzeti öntudatnak, az aggodalomnak és a bizalomnak ezt a vegyes érzését dalokban alig objektíválta. Az *ember* szívét állandó izgalomban tartották az élethalál-harc fordulatai és nemzete sorsának szörnyű bizonytalansága, a *költő* nem keresett hangot lelki izgalmai levezetésére: erős nemzeti érzésű költőink között egy sincs, aki olyan kevés háborús verset írt volna, mint Szabolcska — egy-két inkább reflektáló és esdeklő vagy a háború pusztításain kesergő, mint tüzes és bátorító vers az egész termése háborús költészetének. Meg egy legenda, *A kereszt* — de ez a legszebb háborús költeményeink közül való. A tűzvonalban egy kereszt áll, rajta a Megváltó teste, s az az ütközetben minden puskagolyót varázserejével magához vonz — a szent jelet szilánkokká lőtték, de a két sereg katonái közül egy sem sebesült meg. Krisztus urunk, amint az emberiség minden szenvedését újból magára veszi: magasztos, föl-emelő és vigasztaló gondolat volt azidétt nemcsak azoknak, akik a vallás, hanem azoknak is, akik a művészet igazságában hittek. A versnek egyszerűségében mély szimbolikája, s az a közérthetőségében megragadó kép, amelyből kifejlik, igazi költészet. Mikor megjelent, 1914 őszén, hatása rendkívüli volt — a költőt rajongói újra a *Grand Caféban*, a *Salzburgi csapszéknél* és a *Kis Demeter Rózsika* magasságában látták és újjongva üdvözölték benne azt, akit a magyarság a háború megindulása óta várt, a világháború magyar Tyrtaiosát.¹

¹ Ezúttal is elárasztották üdvözlő levelekkel; köztük van Beöthy Zsolté és Rákosi Jenőé.

Tudjuk, meddő maradt a remény, a világháború vérzivatarának nem lett Szabolcska még lantosa sem. Különös, az első pillanatra szinte érthetetlen, az embernek és a költőnek ez az ellentétes állásfoglalása életének bizonyára legnagyobb élményével szemben. Hol keressük tartózkodásának magyarázatát? Hogy az ok lelki szervezetének sajátosságában rejlett, arra rávilágít a nagy háború előtti költői termésének az a feltűnő vonása, hogy alig van benne hazafias költemény. Szabolcska, akinél jobban kevés magyar költő szerette hazáját és fáját, s mindazt, ami magyar, a magyar földet és a magyar népet, a magyar embert és a magyar nemzetet, ezt a szeretetet szintén nem foglalta versbe. Míg körülötte, kivált a század végén, hangos volt a költészet berke a haza emlegetésétől, s hivatott és hivatlan költők hazafias ódák özönét zúdították a közönségre, a sok használatban fakóvá koptatva a költészet egyik legnemesebb és legszínesebb indítékát: Szabolcska, talán öntudatlan jó érzéssel, talán tudatosan, nem vette ajkára a szent szót. Nagy, az egész nemzetre kiható alkalmakkor, Kossuth halálakor, Rákóczi hamvainak visszahozatalakor, írt egy-egy ünnepi ódát, egyébként nem engedte szívéből kitörni a hazafias érzést. Nyilván érezte, mint korábban Arany, hogy *szóval* könnyű szeretni a hazát, de kiállni az érzéssel a piacra, dicsekedve verni a mellett: íme, így lelkesedem én a nemzetemért, nem méltó igazi költőhöz. S valóban, ő sokkal méltóbb módját találta meg annak, hogy belevigye költészetébe a maga erős nemzeti érzését és faji öntudatát: átította azt egészen a lelkében élő magyar érzéssel. Kiütközik ez írásaiban mindenünnen, akaratlanul, szinte észrevétlenül: költészete a maga egészében a magyarság glorifikálása. A költő verseiben belénk szuggeralja azt a tudatot, hogy a négy folyó országában zöldebb a fű, édesebb a virágillat, lombosabbak a fák, tisztább az ég, mint másutt, s a magyar különb a föld minden más népénél. A *Salzburgi csapszékben* és a *Sorozás* — ebben az utóbbiban szembeállítja a besorozott síró-rívó oláh parasztokat a bevonulásukat nótásan, bokrétásan köszöntő magyar legényekkel — nem hazafias versek, de van-e hazafias óda, amelyben nagyobb erővel lüktet a hazafias érzés? Aki ennyire átérzi

és átéreztetni a nemzeti gondolat erejét, az nem szorul arra, hogy beálljon a kórusba és emeltebb hangon, de kevesebb erővel ismétелgesse az *Isten áldd meg a magyart* és a *Hazádnak rendületlenül-t*.

A világháborúban más volt a helyzet. Történeti időket éltünk, elérkezett a legszörnyűbb próba, amelynek a sors a nemzetet a török veszedelem óta kitette: ez még Szabolcska tartózkodó muzsáját is kilendíthette volna nyugalomból — senki sem vádolta volna meg, hogy hívságos elmével «olcsó malasztá» silányítja a «szent imát.» De Szabolcska hallgatott — nyilván még mélyebben kellett rejtezni az igazi oknak, miért nem volt lelke termő talaj a háborús költészet számára. Én úgy nézem, hogy ez alkalommal épen a nagy lelki feszültség bénította meg Szabolcska költői erét: érzéseinek intenzitása annyira fölfokozódott, hogy ebben a túlhevített állapotban nem tudtak költői formába öltözni. Majd meg a háború utolsó évében, mikor a valóság széttépte optimizmusának rózsás ködét, s meglátta a közeljövőnek előre vetett rémes árnyékát, lelke megtelt meg nem született dalokkal, s azok, mint viharos éjszakán az erdő dalos madarai, ott gunnyasztottak szíve mélyén,

Várván a békés hajnal-hasadásra,
Mikor majd szánó szívök zokogása
Csattoghat hét határban!

— Így én manapság búsan hallgatok . . .

De ha a béke napja ránk ragyog,

Az én dalomra is vár:

Gyógyítani seb, szárítani könny temérdek! ¹

Óh mennyi tört lomb, hány kifosztott fészek,

S halott virággal — egy egész nyár! (Viharban.)

CSÁSZÁR FLEMÉR.

¹ Ezt a sort a kiadásokban két sajtóhiba ékteleníti.

KIERKEGAARD.

— Második közlemény.¹ —

IV.

Kierkegaard műveinek belsőleg szorosan összefüggő sorozatát disszertációja csak jóval kevesebb szállal ahhoz kapcsolódva előzi meg. A disszertáció két részből áll. Az elsőben a szerző Sokrates álláspontját mint iróniát fogja fel és ennek a felfogásának először lehetőségét, azután ténylegességét, végül szükségszerűségét bizonyítja. A lehetőséget Xenophon, Platon és Aristophanes Sokrates-ábrázolásából mutatja ki. Az irónián itt egyrészt a szokásos értelemben azt érti, hogy az ironikus saját álláspontját elrejtí, együgyűnek és tudatlannak mutatkozik és így az ellenfelet vitatkozó hadállásából kicsalogatja, pozitív megállapításra készíti, amelyet azután mint tarthatatlant mutat ki. Ámde Kierkegaard egy második fajta, pozitív, építő iróniát is felvesz, amely maga operál és maga a cél, amelyre törekcszenek. Ez az irónia az egyén teljes felszabadulását minden előítélet alól, tehát az egyén teljes szabadságát és így az igazság befogadására való alkalmasságát is eléri: önmagában végtelen negativitás marad ugyan, minden konstruktív spekulációtól távol áll, de ezzel éppen az egyént egy szellemi nullapontra hozza, amelyről azután az ideákat, az igazságot megláthatja. Így maga az irónia is pozitívumnak mondható, amely az egyént az örök nyugtalanságban hozza nyugvópontra és felkelti benne a valódi értékben, az abszolút igazságban való megnyugvás vágyát.

Hogy felfogása *tényleg* megáll, azt Kierkegaard Sokrates pöréből és elítéltetéséből igazolja; mert ez csak úgy érthető,

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1934. évi 674. számában.

hogy az egyént teljes egyéni szabadságra és függetlenségre emelő irónikus álláspont került szembe az állam közösségi szellemével, amely amabban saját lerombolását látta és torolta meg, félve a sokratesi irónia nevelő befolyásától és ezen az úton való elterjedésétől is.

Felfogásának szükségszerűségét Kierkegaard Sokratesnek a szofistákhoz való viszonyából igazolja ; mert ezeknek nyugtalan, mindent megrágó és szétzüllesztő szellemét egy pozitív ellenáramlat, pozitív tanítás nem tudta volna legyőzni, csupán az ő önkényes, erőltetett és nem végiggondolt tagadásukat is szétszedő és így elhallgattató végtelen irónikus tagadás. Csak ezért lehetett Sokrates a szofisták legnagyobb ellenfele és félelmetes legyűrője. Iróniájával így létrehozta a hallgatást, amelyre az igazságnak szüksége volt, hogy azután megszólalhasson. Ilyen módon Sokrates iróniája eljutott a jó, szép és igaz ideáihoz mint saját határához : ebbe a világba azután már Platon vezette be a görög szellemet. Éppen ezért, mivel Sokrates iróniája még nem találta maga előtt az ideált, hanem ahhoz vágta az utat, egészséges és világtörténelmi fontosságú irónikus magatartása, míg a késői, romantikus irónia olyan időben, amikor az idealitás teljes mértékben adva van, a teljességet is túlszárnyalni akarván, beteges és önző túlhajtottság lesz. Kierkegaard ezzel legyőzi a romantikus iróniát, de némileg előkészíti saját irónikus álláspontjának igazolását is : hiszen ő majd az ideál elposványosítása ellen akar a laposságot romboló iróniával küzdeni, hogy megint az igazság befogadására tegye alkalmassá a lelkeket.

Itt még jórésben Hegellel egy oldalon állónak érzi magát : módszereit alkalmazza és szellemét sok tekintetben követi ; ámde már kritizálja is és főleg nagyvonalúságán ironizál. Művének második részében azután meghatározza az irónia fogalmát. Az iróniában a külső jelenség nem a lényegnek, hanem a lényeg ellentétének felel meg. Mivel tehát az irónikus alany kifejezett álláspontjával nem kötötte le magát, negatív értelemben szabad. Az iróniának gyakoribb alakja a komoly külső alatt rejlő ellentét, ritkább a tréfás külső alatt rejlő komolyság, amely a humor egyik vonása.

Általános az iróniában az egyén szubjektív szabadsága; innen ered világtörténelmi jelentősége. Mert az irónia nagy méretekben és döntő szereppel akkor lép fel, ha valamely társadalmi-kulturális berendezés és felfogás túléltte magát és elvesztette belső érvényességét. Külsőleg még hat, és az ellene nyíltan támadó tragikus hősként bukik el; a tőle függetlenedett és szabadságát rejtett tagadásával biztosító ironikus azonban felszabadítja nyomása alól a lelkeket és a túlhaladottat, de torz-fattyúhajtásait is legyőzve szabaddá teszi az utat az új, egészséges eszmék érvényesülésére. Így szabadult és szabadított fel Sokrates a görög szellem elavult alakja és szofista eltorzulásai alól. Az ironikus az istenség eszköze, aki szabadsága és végtelen lehetőségei élvezetében néha az enthusiasmusig is megrészegekedhetik. A serdülő és genialis ifjú végtelen potencialitása és oppozíciós álláspontja is kicsendül ebből a Kierkegaard, a bizonyos tekintetben örök serdülő számára általában jellemző felfogásból, amelyet azután Hegel, Fichte, Schlegel Frigyes, Tieck és Solger irónia-felfogásával szemben igazolni és fenntartani iparkodik.

Az ironikus álláspont és Sokrates dicsőítése az, ami a disszertációban Kierkegaard jövőjével szoros kapcsolatban áll; Hegelhez és általában a filozófiához való viszonya itt még inkább pozitív és csak ezután csap át az ellenkezőjébe: ekkor fordul igazi életirányába. Ebben a fordulatban alighanem része volt berlini tartózkodásának is: Kierkegaard óriási várakozással lépett a Hegel halála után Berlinbe hívott, öregedő Schelling előadótermébe, alighanem a lelke mélyén kívánt Hegeltől való teljes felszabadítást és pozitív filozófiai útmutatást is várva tőle. Reményeiben kegyetlenül csalatkozott. 1842 február 27-én írja bátyjának: «Schelling egészen elviselhetetlenül fecseg... Berlinben tehát már semmi dolgom. Időm nem engedi, hogy cseppenként vegyem be azt, aminek egyszerre való lenyelésére is alig nyitnám ki a szájamat. Nagyon is öreg vagyok, hogy előadásokat hallgassak, aminthogy Schelling is nagyon öreg, hogy ilyeneket tartson. A potenciákról szóló egész tana a legnagyobb impotenciát árulja el.» Ez a véleménye különben nagyjában megfelelt a közvéleménynek: ismeretes Schelling berlini szereplésének

kudarca. Hogy azonban Kierkegaard Berlinben mégsem érezhette magát nagyon rosszul, kiderül szíves visszaemlékezéseiből és később többször megismételt berlini útjából.

V.

Egyelőre azonban 1842 március 6-án visszatért Kopenhágába és itt nekifogott az írásnak. Tizenegy hónap alatt megírta nagy és leghíresebbé vált, megjelenése után hatalmas feltűnést keltő művét, amely 1843 február 20-án *Vagy-vagy* (*Enten-Eller, Entweder-Oder, Pfliederer-Schrempf*) címmel, két részben, *Egy élettöredék* alcímmel, (az álnevű) Viktor Eremita «kiadásában», nem szerzőségével jelent meg.

Ez az első nagy, teljes szabadsággal megírt és egyéniségére éles fényeket vető mű döntő módon megalapozta egész Dániában irodalmi hírnevét és még meglehetősen jövedelmet is jelentett. Maga Kierkegaard naplójában a következő «ítéletet» írja róla: «Volt egy fiatalember, szerencsés adottságokkal, mint Alkibiades. Eltévedt a világban. Nyomorúságában egy Sokrates után nézett körül, de egyet sem talált kortársai között. Ekkor megkérte az isteneket, hogy őt magát változtassák át azzá. És lám! Az, aki olyan büszke volt, hogy Alkibiades, annyira megszegyenült és megaláztatott az istenek kegyelmétől, hogy éppen akkor, amikor megkapta azt, amire büszke lehetett, mindenkinél csekélyebbnek érezte magát. Ha semmi mást nem bizonyítottam be azzal, hogy *Vagy-vagyot* megírtam, azt mégis bebizonyítottam, hogy a dán irodalomban lehet művet alkotni, hogy lehet dolgozni a nélkül, hogy a rokonszenv meleg borogatásaira volna szükség; hogy lehet dolgozni a várakozások iustamente-je nélkül, bár az áramlat az ember ellen folyik, hogy az ember lehet szorgalmas ennek látszata nélkül, hogy csendben összeszedheti magát, mialatt csaknem minden kontár diák megengedheti magának, hogy naplopónak tekintse. Még ha a könyv maga jelentésetlen volna is, keletkezése a legkövérebb epigramm, amelyet egy fecsegő filozófiai társ-korról írtam.»

A munka maga azonban semmiképpen sem jelentőség-

telen, romantikus korszellem s különlegesen eredeti és szélsőyes lángész furcsán megkapó, néha vissza is taszító, de mindenképpen érdekes alkotása. Két, egymással bizonyos, a címben is kifejezett ellentétben álló része külön-külön is tarka vegyülete több kisebb-nagyobb írásműnek. Valóban nem igen lehet ezeket együtt másnak nevezni, mint írásműveknek: annyifélek, hogy más közös névvel nehezen illethetők. Az előszóban az álnevű szerző egy mesét mond el, amelyben elbeszéli, hogyan jutott a papirosokhoz: hiszen csak kiadójuknak vallja magát. Kiderül, hogy egy A-nak és egy B-nek a papirosait találta meg: amazok esztétikai, ezek etikai életfelfogást tartalmaznak. Valószínű azonban, hogy mindkettő egy emberé, aki előbb A, majd B életirányát élte vagy gondolta át. Az előszó után bevezetőnek *Diapsalmata ad se ipsum* címmel töredékes gondolatsorozat következik. Így kezdődik: «Mi a költő? Szerencsétlen ember, akinek ajka úgy van formálva, hogy sóhajtása és kiáltása szép zenévé változik, miközben lelke titkos kínok között vonaglik...» Egy-két feltűnőbb példa: «Bánatomról azt mondhatom, amit az angol mond házáról: az én bánatom az én váram.» «Ha a filozófusokat a valóságról halljuk beszélni, akkor ez éppen olyan félrevezető, mint ha egy ószeres kirakatában azt olvassuk egy cégéren: Itt mángorolnak. Ha valaki elhozza a mosott ruháját, hogy mángorolják, becsapódik. A cégér csupán eladásra lóg itt.» «Csak egy barátom van: a visszhang; és miért barátom? Mert bánatomat szeretem és mert ezt nekem visszaadja. Csak egy bizalmasom van: az éjtszaka csendje; és miért bizalmasom? Mert hallgat.» *Vagy-vagy* címmel jogosan elragadtatottnak nevezett előadás előzi meg ennek az aforizmákból álló monológnak a végét, amely azzal, az istenekhez intézett kívánsággal zárul, hogy bárcsak mindig az író oldalán volnának a nevetők. Az istenek ezt nevetve teljesítik.

Másodiknak egy Mozart *Don Juan*járól szóló tanulmány következik; ezt az operát Kierkegaard nagyon szerette, gyakran hallgatta, kitűnően ismerte és felette csodálta. Úgy látja, hogy *Don Juan*ban anyag és forma tökéletes harmóniában van, mert a legzeneibb téma tökéletes zenei kifejezést

nyert. A zene abszolút tárgya ugyanis az erotikus érzéki genialitás: Don Juan pedig az ideális erotikus-érzéki hős. Sok általános esztétikai, valamint zene- és költészetbölcséleti reflexiót tartalmaz ez a tanulmány, közöttük igen mélyeket, de igen erőltetetteket is; Hegel hatása feltűnően meglátszik rajta. Az örök csábító és éppen csak elcsábító alakja az esztétikai életfelfogás legtipikusabb képviselője; hogy a sokkal inkább szellemileg, mint érzékileg kiévezett elcsábítás, amelyben a csábító áldozatát a győzelem után rögtön elhagyja és nem is annyira a megnyertet, mint megnyerésének küzdelmét élvezi, mennyire foglalkoztatja Kierkegaard gondolatvilágát, ismételten alkalmunk lesz megismerni.

A Don Juan-tanulmányt több kisebb követi. Ezekben a tragikumot vizsgálja, majd újra a Don Juanéval rokon tárggyal, szerelmükben csalódott és elhagyott leányalakokkal foglalkozik; Marie Beaumarchais-val, Donna Elvirával, Gretchenel. Nyilvánvaló, hogy itt saját szerelmének emléke kísért és *önmagában* a kedvesüktől megcsalt leányokat hasonlítja össze menyasszonya sorsával. Ezek az önálló fejezetek szellemesek, de nem egyszer terjengősek és csak a romantika túlfeszített szellemével értékelhetők igazán. Izgatóan érdekes azonban az első rész utolsó és legjobb fejezete, amely valódi mestermű és megjelenésekor szenzációként hatott, a *Csábító naplója*. Ebben napló és levelek alakjában leírja, hogyan csábít el a hős egy derék és mélyérzésű leányt, akihez csak úgy tud hozzáférni, hogy előbb jóhiszemű barátjával eljegyezteti, majd attól elszereti; eljegyzi, de azután az eljegyzés felbontására és arra bírja, hogy minden korlátot túllépve odaadja magát neki. Amikor azután megkapta, rögtön el is hagyja.

A fordultatos történetben és a mesteri lélekrajzban genialis író műve bontakozik ki az olvasó előtt, aki azt alig tudja letenni, de esetleg annál inkább volna kedve eldobni: a raffinált szellemiség, amellyel a csábító áldozatának gerjedő szerelmét, a siker feltűnését és közeledését bizonyos meghatottsággal, de az elcsábítás és elhagyás határozott szándékával élvezi, ez a szerelemben és a nemiségben való önző és gyümölcstelen szellemi vájkálás végeredményben

visszataszító. Az író valóban szélsőségesen tudja érzékeltetni az ilyen jogtalan eufémizmussal esztétikainak nevezett életfelfogás feneketlen erkölcstelenségét, de az olvasóban azt a gyanút is kelti, hogy ez a kegyetlenül realizisztikus csábítási történet és a hős élvezete egyúttal az író egy kevésbé rokonszenves oldalának kiírás útján való kiélését és ilyen módon ártalmatlanná tételét is jelenti. Mindenesetre szükséges és jól esik ezután a második részben mutatkozó szellemváltozás.

A második rész a házasság esztétikai jogának a fejtegetésével kezdődik. Az egész egyetlen hosszú levél, amelyet B ír barátjának, A-nak, hogy igazolja a házasságnak esztétikai szempontból is fölényét a futó szerelmi kalandokkal és viszonyokkal szemben. Mert a házasság nem áll ellentétben a romantikus szerelemmel, hanem ennek igazi átszellemülése. A kereszténység, amely rendíthetetlenül kitart a házasság mellett, ezzel nem akar az érzéki erotika ellenségévé lenni, hanem ezt a hatalmas erőt a házasság keretében fegyelmezve juttatja kibontakozáshoz. A házasságban az első szerelem, a szabadságnak és szükségszerűségnek ez az egysége, meg-nemesedik és mintegy örökkévalóvá lesz. Benne a homályos ösztönzések helyébe a kötelesség lép és az egész életet áthatva azt a meggyőződést ébreszti, hogy a szerelmet soha semmi el nem pusztítja. A házasságban az érzéki és a szellemi, a szabadság és a szükségszerűség teljes összhangban egyesül. Így a házasság abszolút módon nyugszik önmagában és mégis egyúttal önmagán túl is mutat. Nem azért jön létre az igazi házasság, hogy a jellem iskolája legyen; nem is azért, hogy gyermekeiben az emberiséget továbbvigye, bár a gyermek nagy áldás; nem is azért, hogy az embernek saját otthona legyen; hanem azért, hogy az első szerelmet a házassági kötelék felbonthatatlanságának a tudatában az élet nehézségein, dialektikai fordulatain alázatosan átkormányozva, elejtése és elvesztése helyett felemelje, valóban ideálissá és elmúlhatatlanná nemesítse. Ezért lényegében esztétikaibb a házasság a romantikus szerelemnél, bár nem olyan könnyen ábrázolható; sőt mélyebben nézve éppen azért. Szebb, mint a pusztá első szerelem, mert ennek egy-

szerű közvetlenségét egy magasabb, életellentéteket egyesítő közvetlenségévé fokozza.

Itt alapjában egy elképzelt férj romantikus-individualista házasságeszménye bontakozik ki; ideális képét festi ez a házasság egy oldalának, de igazi étellel teljességét nem ragadja meg. A házasság és a belőle kifejlődő család mindenoldalú életközösségét, amelyben egészen újfajta értékek tűnnek fel, nem tudja bemutatni.

A második tanulmány az esztétikum és az etikum egyensúlyáról szól a személyiség kidolgozásában. Ez is az előbbihez hasonló levél alakjában van írva. Itt van a második rész és vele egyúttal az egész mű igazi súlypontja, az itt feltárolt problematikáról nyeri a munka nevét is, és itt lép először elénk Kierkegaard gondolkodásának legsajátabb, legigazibb vonása. A vagy-vagy értelme a választás. És amint a választás az ember kiváltsága és kötelessége, úgy függ viszont egész személyisége a választástól. A választás a legszorosabb és legbensőségesebb viszonyban van a választóval; ezért a választás annál inkább elferdül, minél jobban kitolódik: a személyiség belső lököereje nem enged időt hosszas gondolati kísérletekre. A személyiség már a választás előtt érdekelve van a választásban; ha elhagyom a választást, a személyiség öntudatlanul választ, avagy sötét hatalmak választanak benne. A választás szükségességében az egyszerű és abszolút etikai ellentét nyilvánul az esztétikai életvitel határtalan sokszerűségével, de egyúttal bizonytalanságával szemben. Ezért ha nem választok etikailag, vagyis abszolút módon, csak a pillanatnak választok és a következőben megint másképpen választhatok. Az etikai választás tehát bizonyos értelemben sokkal egyszerűbb és könnyebb, más értelemben persze jóval nehezebb. Aki életfeladatát etikailag meg akarja határozni, általában nem rendelkezik nagyon sokféle lehetőséggel; de a választás aktusa annál többet jelent számára. A vagy-vagy először nem jelenti a jó és a rossz között való választást, hanem az a választás, amellyel a jó és a rossz ellentétei alá akarok vagy nem akarok állni: amellyel az esztétikai vagy az etikai életfelfogásra és életvitelre határozom magamat. Vagy esztétikailag élek,

vagy etikailag. Ezért itt a szó szigorú értelmében még nincs is választás, mert aki esztétikailag él, nem választ, és aki az esztétikai életet választja az etikum megismerése után, már nem esztétikailag, hanem etikailag, vagyis erkölcstelenül, bűnösen él, mivel immár az erkölcsi ítélkezés alá tartozik. Ez az etikum elpusztíthatatlan jellege. Ha valakit oda juttathatunk, hogy nem kerülheti ki többé a választást, akkor a helyeset fogja választani.

A szabadságért, a tovább-előreélés e titkáért és motoráért, a vagy-vagyért harcol a levél írója, és e harcában a filozófusok tanai nem gátolhatják. Ha a filozófus csak filozófus és filozófiai elmékedéseibe merül a nélkül, hogy a szabadság boldog életét ismerné, elveszti a legfontosabbat: megnyeri az egész világot és elveszti önmagát, ami a szabadságért élővel sohasem történhetik meg, akármennyit vesz is. Az esztétikai álláspont relativizmusa furcsán hasonlít az «új» — hegeli — filozófia kedvenc elméletéhez, amely feloldja az ellenmondás elvét. Ez nagy hibája. A filozófia területe különben a szükségszerű, a gondolható: a logikum, a természet, a történetben az egyének szabad cselekvését egybefoglaló, fölėje boltozódó rend. Az egyén belső cselekvése azonban örökre az övé és itt az abszolút vagy-vagy uralkodik: de ehhez a világhoz a filozófiának semmi köze.

A filozófia itt még általában Hegel bölcselete Kierkegaard számára; de már erősen támadja. Az élet semmiféle pillanata sem jelentősebb a választás pillanatánál. «Ha minden csendes lett az ember körül, ünnepélyes, mint a csillagos éj; ha a lélek, a világot elfelejtve, egyedül van önmagával: akkor nem egy kiváló ember lép eléje, hanem maga az örök hatalom; akkor megnyílik fölötte az ég és az én önmagát választja — vagy még jobban: önmagát adatja önmagának. Akkor a lélek meglátta a legmagasabbat, amit halandó szem nem láthat, amit nem lehet többé elfelejteni; ekkor nyeri el a személyiség az örökkévalóságra nemesítő lovaggáütést.» Az etikum választásával ez abszolút lesz és az esztétikum mint abszolútum kizárt; ebből azonban nem következik, hogy az esztétikum egészen ki van zárva a személyiség életéből, mert — egyedül megillető — relativitásában csökkenés nélkül

visszatér. Aki viszont az élet értelmét és célját az élvezetben látja, annak élete olyan feltétel alatt áll, amely vagy az egyénen kívül van, vagy az egyénben ugyan, de úgy, hogy nem az egyén állította.

Majd a búskomorságot, ezt a Kierkegaardnak legszemélyesebb ügyét, vizsgálja mélyenjáróan a levél írója; megállapítja, hogy búskomorrá az ember nem kívülről reámért szenvedés, csak saját bűne által lesz; a búskomorság az ősbűn, minden bűn anyja: mert a búskomorság az a bűn, hogy nem akarok mélyen és bensőségesen. Így egyúttal kétségbeesés is. Az esztétikai életfelfogás is mindig kétségbeesés, és mindenki, aki így él, kétségbeesett, akár tudja, akár nem. De ha az ember ennek tudatára ébred, a lét magasabb formája mint elutasíthatatlan követelmény lép eléje. A kétségbeesés tehát esztétikai életfelfogás: a személyiséget nem emeli felül közvetlenségén; és — ha tudatosul — az utolsó esztétikai életfelfogás, mert bizonyos fokig saját semmiségének tudatára ébredt. A kétségbeesés tetőpontja az, amikor már nem aktuálisan egy bizonyos valóság miatt lép fel, hanem potenciálisan az élet minden lehetőségére vonatkozik. Amikor az ember így kétségbeesik, miután tehát már a teljes kétségbeesést választotta, újra választ; de ekkor már önmagát, nem esetleges egyéniségében, hanem személyiségének örök jelentésével választja. A kétely a gondolat kétségbeesése, a kétségbeesés a személyiség kételye; különböző síkon fekszik tehát a kettő, az utóbbi sokkal mélyebb; a kétségbeesés egészben az, ami a kétely csak részlegesen, mert amaz az egész személyiséget, ez csak a gondolatot illeti. Kételyhez tehetség kell, kétségbeeséshez nem: ezt csak akarni lehet, de ha igazán akarom, már igazában túl is vagyok a kétségbeesésen. A kétségbeesésben a személyiség megnyugszik, mert máris önmagát választotta: az Abszolútum felé vezető igazi út a kétségbeesésen és nem a kételkedésen át vezet.

A választás egy aktusban két dialektikus mozgást hajt végre: amit választ, még nincs és a választás által lesz; de amit választ, egyúttal itt is van, különben nem választás volna. Ha ugyanis az, amit választok, nem volna, hanem

abszolút értelemben csak a választással jönne létre, akkor ez nem választás, hanem teremtés volna ; ámde én választom és nem teremtem magamat. Míg a természet semmiből van, míg én mint közvetlen személyiség semmiből vagyok teremtve, addig mint szabad szellem az ellenmondás elvéből (helyesebben a vagy-vagy ellentétes lehetőségeiből) származom azáltal, hogy önmagamot választottam.

Aki önmagát választja, felfedezi, hogy választott énje végtelen sokszerűséget rejt. Hiszen története van, amely az azonos alanyt változó viszonyba hozza nemének egyedeihez és egész neméhez ; ez a történet pedig fájdalmas. Ezért bátorság kell önmaga választásához ; mert benne ugyanegy aktus az embert teljesen elszigetelni látszik és mégis az egészsel kapcsolatba hozza. A szabadság szenvedélyében az ember önmaga birtokáért mint boldogságáért küzd ; semmit sem adhat fel önmagából, a legfájdalmasabbat sem és önmagáért való harca, önmaga megszerzése mégis a *megbánásban* megy végbe. A megbánás vezeti vissza önmagához, a családhoz, az emberi nemhez, míg végül Istenben találja meg magát. Önmagát választja, miközben egyúttal önmagát elveti : így választhatja abszolút módon önmagát. Mi az ember szeretet nélkül? Ámde többféle szeretet van és mindegyiknek sajátos kifejezése. Az Isten iránt való szeretet sajátos, egyetlen kifejezése a megbánás. Ez abból következik, hogy Isten mindig már előre szeretett engem (így a megbánás visszatérés Istenhez). Ámde a mélyebb ok mégis az, hogy abszolút módon csak mint bűnöst választhatom magamat ; különben nem választanám, hanem teremteném magamat (mert a választás előtt voltam, és pedig nem büntelen voltam, hiszen csak a választás által lehetek jó ; itt persze még az erkölcsileg közömbös állapot kérdése is felvethető). Minthogy magamat megbánva nem teremtem, hanem választom magamat, megbánásomba atyám, őseim bűnét is felveszem : csak így választhatom magamat mint történeti egyént abszolút módon. Énem bizonyosképpen rajtam kívül van és azt meg kell szereznem, és a megbánás erre az idegen saját énemre irányuló specifikus szeretet : benne abszolút módon, Isten örök kezéből választom magamat. A legmagasabbat

önmagáért így kiki csak maga teheti. Azért nehéz önmagam választása, mert ebben a választásban az abszolút elszigeteltség és az abszolút folytonosság azonos, mert belőle minden mássá levés lehetősége kizárt.

Aki önmagát választotta, eo ipso aktív ; de a választás első hatása abszolút elszigeteltség, a természetes életkötöttségtől és természettől való elszakadás. Ebben a vonatkozásban az író vizsgálja a misztikus életet is, de elutasítja : benne bizonyos tolakodást lát Istennel szemben és a világ és az emberek megcsalását az irántuk fennálló kötelességek alól való kibúvás révén. Hiszen a misztikusnak saját egyéni szentélye van, ez pedig a jó házasságban megengedhetetlen ; viszont minden ember kötelessége házasságra lépni. A misztikussal szemben az etikailag jól választó visszatér az életbe és ott teljesíti kötelességét ; nem szakítja el a földi szálakat, hanem bensőségebbé teszi azokat : az etikus egyén a személyes, polgári, vallási erényeket is megvalósítja. Saját énjének feladatával együtt szociális feladatát, világi hivatását is megoldja. Végül az író az etikailag szemlélt élet leírását adja, különös tekintettel megint a házasságra is : mert ez az egyetemes emberit valósítja meg, amelynek meg nem valósítását az arra képtelen mélységes fájdalommal éli át és csak ebben a fájdalmában éri el az előle különben elzárt egyetemes emberinek az állapotát, így azzal újra megbékülve. Mert nem a kivételes, hanem a normális ember az igazi ember, és a kivételes ember is csak az egyetemes emberinek az elérése által válhatik igazi emberré.

Ezek után a levélíró ultimátumként egy prédikáció alakjába foglalt elmélkedést küld barátjának «A felemelőről abban a gondolatban, hogy Istennel szemben soha sincs igazunk.» Ha ez a gondolat nem volna, Isten ellen zúgolódnánk, harcolhatnánk és nem tudnánk benne megnyugodni. Csak az a gondolat állít minden kételyt megnyugtató végtelen viszonyba Istennel, hogy neki mindig igaza van ; és végtelenül szabad viszonyt ad hozzá az a mélységes örömet keltő tudat, hogy vele szemben soha sincs igazunk. És ez a gondolat és tudat nem ernyeszt el, hanem ellenkezőleg ez ad igazi, belső megnyugvásból és biztonságból fakadó tetterőt.

Itt már Kierkegaard igazi és legjobb egyénisége kibontakozott; az idézetek önmagukért beszélnek. Teljes megértésükhöz csak azt kell felismernünk, hogy esztétikai életfelfogáson Kierkegaard az élvezetre alapított önző hédonisztikus életfelfogást érti. Ez nem találja meg az ember igazi énjét: magvatlan, gyökértelen, ingatag, nyugtalan és feltétlenül halálra van ítélve; ennek a megérzése vagy belátása a kétségbeesés, amely ezt az egész életfelfogást éppen úgy adja fel, mint a kétely valamely nem eléggé megalapozott meggyőződést. És amint — Kierkegaard szembeállításából a párhuzamot is levonva — a kétely az abszolút belátásra vezető út lehet, — nem mindig az — úgy lehet — de nem feltétlenül — a kétségbeesés, azaz a hédonisztikus álláspont feladása az igazi szellemi én etikai mivoltának és hivatásának a felfedezéséhez vezető út; tudniillik akkor, ha a kétségbeesésben az egyén az önzést is feladja, önmagát megbánja, nem pedig a gyönyört feladva, de a szenvedésben meg nem tisztulva önző énjében megmakacsksodik. Abban az esetben megtalálja valódi énjét és hivatását Isten szeretetében és Istent érzi megjelenni önmagában; ebben az esetben a szellem örök halálát választja szabadon. De mindkét esetben szellem, aki a választás tényével szabadon meghatározza, konstituálja, de nem teremti önmagát a választás előtti egyéniség természeti kötöttségével szemben. A misztikus lelkiségét Kierkegaard azért veti el, mert nem ismeri eléggé; hiszen éppen a legnagyobb misztikusok az ő világhoz visszaforduló, a közösségért is működő etikai életeszményét testésítik meg a legfényesebben. Kierkegaard maga viszont a közösségi életbe sohasem tudott igazán behelyezkedni és értékeit később mindinkább szem elől téveszti az egyéni személy kialakításának mind élesebb követelésében. Általános házassági követelménye itt a házasság alapvető jelentőségének belátása mellett nyilván személyes magatartásából folyik; hogy a házasságot pl. magasabb értékért fel lehet áldozni, itt még azért nem vallja, — később már igen! — hogy saját közelmúlt eljárását ne magyarázhassa így, ezzel esetleg farizeus öntúlbecsülésbe esve. Mert mélyen és sokszor büszkén és hiúsággal érzett kivételességét és e kivételesség

tudatának jól látott nagy erkölcsi veszélyeit alázatosságra törő lelke minden erejével ellensúlyozni, illetőleg elhárítani iparkodik. Innen magyarázható a normális emberségnek, az egyetemes emberinek erkölcsileg tökéletesen helyes és jogosult, de feltűnően erős hangsúlyozása, valamint abban a, csak az alázatos és bizony ritkán a kivételes tehetségű embert boldogító tudatban való megnyugvása, hogy Istennel szemben soha sincs igazunk.

1843 május 16-án Kierkegaard saját neve alatt *Két építő* (erbaulich) beszédet jelentet meg, tehát nagy művével szinte párhuzamosan; ezt a párhuzamosságot később is megtartja és, amint látni fogjuk, egységes tervüként felfogott irodalmi működése magyarázatában nagy súlyt vet rá. Építő beszédeiben általában egyszerű és őszinte hangon, nem kenetesen, de azt mondhatjuk «paposan» fejtegeti és magyarázza a keresztény tanítást.

VI.

Naplójában ebben az időben néhány jellemző személyes feljegyzést találunk: «Amikor egészen fiatal voltam, nem tudtam megérteni, hogy' kezdi el az ember, ha könyvet ír. Ezt most igen jól értem, de most azt nem tudom felfogni, hogy' akarja valaki ezt tenni.» «Borzasztó, ha egy ember tudata gyermekora óta olyan nyomást kapott, amelyet a lélek minden rugalmassága, a szabadság minden energiája sem tud megszüntetni. Az életben nyomhatja tudatunkat a gond, de ha csak érettebb korban lép fel, nem nyer időt arra, hogy ezt a természeti alakot vegye fel; történeti mozzanat lesz, nem olyasmi, ami mintegy magán a tudaton is túl van . . .» Búskomorságát fogóval világra hozott gyermek örökös emlékezéséhez hasonlítja születési fájdalmaira; de nem kell, úgymond, miatta kétségbeesnie, bár nem szüntethető meg, hanem alázattal el lehet viselnie. Elviselésének nehézsége csak az, hogy nehéz a bűn határozománya alá foglalni. Látjuk, hogy itt is, mint a *Vagy-Vagyban*, búskomorságát bűnnek próbálja értelmezni, nyilván a szellemi szabadságra és Isten igazságosságára való tekintettel: hogy egyik

se csonkuljon. Világos pedig, hogy itt részben konstitucionális, testi és lelki szervezetében megalapozott állapottal áll szemben, részben pedig nevelésének következményével: a legalább részleges önkénytelenséget belátva ugyanabban a feljegyzésben hivatkozik Pantoppidan magyarázatára, hogy egyes emberek szokatlan szenvedésekben kísértetnek meg, de ez valamikor lelkük javára válik.

Később ki is dolgozza azt az, ebben az időben naplójában felvetett témát, hogy valaki koraiifjúságában elragadtatta magát és egy nyilvános leányt meglátogatott. Amikor meg akar házasodni, eszébe jut, hátha atya. Ez a felderíthetetlen és közölhetetlen félelme kínozza éjjel-nappal. Mintha csak ez is személyes visszaemlékezés volna, különben nehezen érthető. Zárkózottságát jellemzi a következő mondat: «Halálom után senki se találjon meg papirosaimban (ez vigasztalásom) egyetlen felvilágosítást sem arról, ami életemet betöltötte . . .» Menyasszonyához való viszonya is újra foglalkoztatja. Ezzel áll kapcsolatban az az elbeszélés is, amelyet *Bűnös? Nem bűnös?* címmel kezd írni és amellyel nemsokára találkozunk. Rengeteget dolgozik, az eszmék zuhataga borítja el; egyik levelében 1843 május 25-én, újra Berlinből, így ír: «Sohasem dolgoztam olyan erősen, mint mostanában. Reggel kissé elmegyek hazulról. Azután hazatérek és szakadatlanul szobámban ülök körülbelül háromig. Alig látok szememmel. Azután botomon elvánszorgok egy vendéglőbe, de olyan gyöngé vagyok, hogy azt hiszem, holtan esném össze, ha valaki nevémet kiáltaná. Azután megint hazatérek és újra elkezdem. Az elmúlt hónapokban indolenciával komoly zuhanyfürdőt pumpáltam fel, most meghúztam a zsinórt és az eszmék reám hömpölyögnek, csupa egészséges, vidám, jól táplált, jókedvű, áldott gyermek, könnyen szülve és mégis mind személyiségem anyajegyével. Különben, amint mondtam, gyenge vagyok, lábam reszket, térdem megbicsaklik stb . . .»

Az eszmezuhatagból kiadványzuhatag lett: 1843 október 16-án *Félelem és reszketés, Az ismételés*, valamint *Három építő beszéd* jelent meg; december 6-án négy, 1844 március 5-én két, június 8-án három építő beszéd. Emezek a két elsőhöz hasonlóak, amaz *Vagy-Vagyhoz* hasonlóan két álnevű munka.

VII.

A *Félelem és reszketés, dialektikai líra* Johannes de silentio nevet visel címlapján. A szerző az előszó szerint semmiképpen sem filozófus, hanem dilettáns, akinél sem a rendszer, sem ennek meghirdetése nincs munkában, aki sem mint tanító a rendszerért, sem mint tanítvány a rendszerre nem esküszik. A tárgy Ábrahám lelki nagyságának elemzése és jellemzése, azé az Ábrahámé, akitől Isten késő egyszülött fiát, öregedő élete egyetlen örömét és reményét áldozatul kívánta és akinek az isteni követelést elrejtve kell több napi járásnyira vándorolni, máglyát rakni és végül kését fiára emelni. Ehhez a példához újra meg újra visszatérve hit és erkölcs viszonyát vizsgálja és ezt a végső következtetést vonja le: Vagy van abszolút kötelesség Isten iránt — és akkor ez azt a paradoxont tartalmazza, hogy az egyes ember mint egyes az egyetemes norma fölött áll és mint egyes abszolút viszonyban van az Abszolútummal; vagy sohasem volt — egyéni — hit, mert egyszerűen mindig volt (az embernek az isteni eredetű egyetemes erkölcsi normától való kötöttségében). Ekkor azonban Ábrahám, aki az emberölést tiltó egyetemes normát Isten személyes parancsának igazságában való hittel, borzasztó fájdalommal ugyan, de rendíthetetlen engedelmességgel átlépni határozta el, elveszett: mert jogtalanul helyezte az egyetemes norma követése fölé nyilván csak a személyes kinyilatkoztatás igazságába vetett hitén alapuló cselekvését. Mindenesetre rendkívül érdekes és sokat jelentő tanulmány Isten és ember viszonyára vonatkozólag.

Sokszor ismételte ebben az időben Kierkegaard életét gondolatban: érthető, hogy mélyre fúró reflexiója rájött az ismétlésben, az újraátélésben — az élelendületet gátló hatása mellett — rejülő, lelki elmélyülést adó erkölcsi értékekre. Ezeket vizsgálja *Az ismétlés*, Próbálkozás a kísérleti lélektanban, Constantin Constantiustól. Az ismétlés megfelel Platon «emlékezés»-ének: amint ez az ismerést, amaz az életet adja. Egyenesen világjelentőségű: a világ azért áll fenn, mert Isten nemcsak elképzelte, nem is vette teremtése után rögtön vissza, hanem fenntartja, tehát mintegy mindig

ismétli. Ezért az ismétlés adja meg az igazi realitást, az élet komolyságát ; ez érleli és szilárdítja meg a lelket. Naplójában később vallási kategóriának mondja az ismétlést és magyarázni próbálja ; de nem sok újabb eredménnyel.

Amint a *Vagy-Vagyban*, úgy itt is rengeteg célzás történik Kierkegaard szerelmére és felbontott viszonyára. Nem látszik alaptalannak a feltevés, hogy legalább egyes részeket azért írt, hogy volt menyasszonya kezébe kerülve neki egyrészt magyarázatul szolgáljanak régi vőlegényének kellően meg nem indokolt eljárására, másrészt sorsával megbékítsék. Így iparkodott Kierkegaard Reginát magától mindenképpen elválasztani a nélkül, hogy e közben a leány lelkiileg megsérüljön ; hiszen szétválásuk után folytonos aggodalommal és lelkiismereti gondokkal kísérte — részben persze csak elképzelt — sorsát figyelemmel.

Élete bizonyos értelemben mindig az ismétlés kategóriája alatt állt ; de ekkortájt az ismétlés jelentősége számára különösen nagy volt, amint naplójegyzetei bizonyítják. Sokat foglalkozik *Vagy-Vaggyal*, ezt alighanem azonban a most szélesebb körben jelentkező hatás, a mű fogadtatása nyomán. Ámde életének kezdetéhez is vissza-visszatér. «1813-ban születtem, a megbolondult pénzévben, amikor sok más bolond jegy is forgalomba került. Ilyen jeggyel hasonlítható össze talán legjobban az én létem is. Van bennem valami, mintha nagy volnék, de a bolond konjunktúra miatt csak keveset érek.» «Volt egy apa és egy fiú. Mindkettő nagy tehetségű, mindkettő szellemes, különösen az atya. Mindenki, aki házukat ismerte és oda ment, bizonyára igen szórakoztatónak találta. Általában csak egymással vitatkoztak és egymást szórakoztatták, mint két jó fej, a nélkül, hogy atya és fiú lettek volna. Ritkán, ha az atya fiára nézett és azt látta, hogy ez nagyon bánatos, csendesen elébe állt és így szólt : Szegény gyermek, te csendes kétségbeesésben jársz. (De sohasem kérdezett tovább, mert jaj, ezt nem bírta ; hiszen ő is csendes kétségbeesésben élt.) Különben sohasem esett erről szó. De az atya és a fiú talán a két legbúskomorabb ember volt, aki emberemlékezet óta élt.» A kereszténységhez most már újra igen közel áll : «Nem az a feladat, amint az emberek

oktalansága véli : a kereszténységet az emberek előtt igazolni, hanem : önmagát igazolni a kereszténység előtt.» Ezt csakis már hívő írhatja. Életfelfogásának halálos komolysága nyilatkozik Goethéről való elutasító ítéletében is : «Mi más (Goethe önéletrajzában (*Aus meinem Leben*), mint ízetlenségek tehetséges védője? Egy ponton sem valósította meg az eszmét; de önmagát mindenből kibeszélni (leányokból, a szerelem eszméjéből, a kereszténységből stb.), azt tudja.» Hegeltől már egészen eltávolodott : «Ha Hegel logikáját megírta volna és hozzá azt az előszót, hogy csupán gondolat-kísérlet, amelyben még sok helyen valami elől lapult is, akkor a legnagyobb gondolkodó volna, aki élt. Így komikus.» Az aristotelista Trendelenburgot, aki visszavezette a hagyományos logikához, nagyra tartja.

VIII.

Ehhez a komor élethangulatához jól illik 1844 június 17-én megjelent művének címe és tárgya : *A félelem fogalmáról*. A könyv alcíme : Egyszerű, lélektanilag útmutató vizsgálódás az eredendő bűn dogmatikai problémájának irányában ; szerzője Vigilius Haufniensis. A vizsgálódás maga tudományelméleti és módszertani kérdésekről indul meg ; az író támadja Hegel logikáját, mert abban a fogalom mozgását tanítja a bölcselet, pedig a logikában az állóval, mozdatatlannal, változatlannal van dolgunk. Ez már Trendelenburg hatása. A következő vizsgálat, amely a bűnre irányul, voltaképpen mégsem lélektani, mert a lélektan, ha nem is tagadja vagy magyarázza egyáltalában félre a bűnt, legfeljebb lehetőségét értetheti meg. Az idealista etika sem tud a bűnnel mit kezdeni ; az eredendő bűn pedig már egyenesen a dogmatika terére visz át. Újfajta etikára van itt szükség, amely elismeri a bűn valóságát és foglalkozik vele : ez egyrészt a lélektanra mint a bűn, másrészt a dogmatikára mint az eredendő bűn *lehetőségét* magyarázó tudományra épít, míg önmaga már csak a bűn ténylegességével és nem lehetőségével foglalkozik.

Az eredendő bűn csakis úgy jöhet Ádám bűnével a

világba, hogy az ember mint individuum egyszerre önmaga és az egész (emberi) nem, úgyhogy az egész nem résztvesz az egyénben és az egyén az egész nemben ; ugyanis az embert mint az emberi nem tagját a nemi vonások jellemzik, de viszont minden egyes ember az egész nemre kihat. Miközben a nem története előre halad, az egyén mindig előlről kezdi saját és benne az egész nem történetét. Mert az egyén bizonyos értelemben ismétli a nem történetét, míg az egész nem története folyton továbbhalad. Az egész nem ilyen szoros egysége lehetővé teszi az eredendő bűnt. Ez az első bűnnel, Ádám bűnével lép a valóságba. Az első bűn mást jelent, mint csupán bűnt, és mást, mint csak *egy* bűnt : az *első* bűn a bűn, amellyel új minőség ugrásszerűen jön létre, a titokzatosság hirtelenségével. A bűn éppen bűn által, nem valami véletlenségből jött létre ; létrejötté ugrásszerű, ami különben szabad létrejövetelét is jól jellemzi. Voltaképpen minden ember első bűne által hasonló módon jön világra a bűn, mint Ádám bűnében. Mivel azonban az emberi nem története továbbhalad és nem kezdődik mindenkinél újra, a bűnnek is története van, amelyben az első bűn döntő jelentőségű : mert ez hozta a bűnt a világra.

A bűnt az ártatlanság előzi meg ; ez állapot, de nem tökéletesség, amelyet vissza kell kívánni ; lényegében a tudatlansággal egy (erkölcsi tekintetben). Ebből ugrásszerűen jön létre a bűn. Az ártatlanság állapotában az ember még nem szellemi, csupán természetes lelki lény : a szellem még csak álmodik benne. Ebben az állapotban béke és nyugalom van ; ugyanakkor azonban valami más is jelen van, ami mégsem békétlenség és harc, mert még nincs mivel harcolni. De mi ez? Semmi! Milyen hatása van a semminek? Félelmet kelt. Ez az ártatlanság mélységes titka, hogy egyúttal félelem. Ez a félelem a szellem félelme saját magától, saját képességétől, szabadságától, felébredésétől. A félelem a szabadság szédülése, amikor saját lehetőségeibe tekint. E szédülésben elesik és amire felemelkedik, bűnösnek tudja magát. Közben van az ugrás, a megmagyarázhatatlan. Lélektanilag a félelem tehetetlenség és a bűnbeesés is az, de egyúttal mindkettő önző. Ez a félelem még az eredendő bűn előtt van.

Az erotikus élvezetben is mindig van félelem : ez nem bűnös, hanem csak a szellem visszahúzóadásának a jele a szerelmi odaadás csúcspontján. De minél több a félelem, annál több az érzékiség. A nőben több az érzékiség és a félelem is, mint a férfiben. Ez a félelem már az eredendő bűn után van, mert az érzékiség nem bűnösség, de a bűnösség által jön a világra és a bűn létrejövetele következtében maga is bűnössé lesz. Előfordul azután a büntől való félelem is és ez egyenesen létrehozhatja a bünt. A további félelemfajták már egyéni bűn utániak.

A félelem lehet annak a bűnnek a következménye, amely a büntudat elmaradásában áll. Ilyen a pogány félelme a sorstól. Mert a félelem tárgya mindig a semmi, a sors azonban semmi, a félelem semmije ; ha a szellem tudatosul, megszűnt a félelem is, de a sors is, amelynek helyére a gondviselés lép.

Van azután a szoros értelemben vett bűn félelme, a félelem mint az egyén bűnének a következménye. Ide tartozik a rossztól való félelem, de a démonikus-diabolikus szellemnek a jótól, saját megjavulásától való félelme is.

Végül megtaláljuk a félelmet a hittel kapcsolatban, mint a megváltás eszközét is. Ha az ember állat vagy angyal volna, nem félne. Ámde ő szintézis és ennyiben félhet ; és minél mélységesebben fél, annál nagyobb az ember. Így érthetjük meg Krisztus félelmét. A félelem a szabadság lehetősége, a minden véges bilincstől való szellemi megszabadulás előkészítője ; csak ez a félelem, a hittel kapcsolatban, nevel abszolút értelemben, mert minden végességet elemészt : hiszen minden véges jóért félni lehet, mivel elveszíthető. Akit tehát a félelem nevel, azt a lehetőség neveli, és csak akit a lehetőség nevel, az nevelődik a végtelen számára. Aki a lehetőség iskoláját a félelem mesterénél elvégezte, más szemmel nézi a valóságot. Ha félelme nem a hithez, hanem attól elvezette, elveszett és könnyen öngyilkossággal végezheti. Igazán javára ez az iskola tehát csak annak válik, akinek hite, vagyis Hegellel szólva a végtelent előrevető belső bizonyossága van : mert akkor a jövő lehetőségeire irányuló félelmében minden véges javáról lemondott és a gondviselés ölében, a vég-

telent elnyerve bizalommal megpihen és itt örök nyugalmat talál.

Lélektani, jellemteni, etikai szempontból ez a munka rendkívül sok belátást és finom elemzést tartalmaz; a vázoltakon kívül még sok kitűnő megjegyzése van a lángészről, a démoniról, az elállatiasodásról, a bensőségességről és a komolyságról stb. Metafizikai tárgyakra, így az örökkévalóságról, a végtelenségről és az időről is elmélyedően elmélkedik. Az örökkévaló a jelenvaló, amelyben nincs egymásután; az idő végtelen successio, amelyben nincs igazi jelenvaló, legfeljebb a pillanat, az örökkévalónak ez a hozzá hasonló, de tökéletes jelenvalóságával szemben tökéletlen jelenű paródiája. Másrészt a pillanat az a pont, amelyben az idő az örökkévalót mindig elszakítja és ez az időt folyton áthatja. A pillanat vágja el az időt multa és jövőre. A jövőnek a lehetőség felel meg: a lehetőség a szabadság számára a jövő, a jövő az idő számára a lehető. Mindkettőnek felel az egyéni életben a félelem, amelyet helyes szóhasználat a jövővel kapcsol össze; így a félelem valóban a lehetőségre, vagyis semmi valóságosra, és a szellemi szabadságban rejlő lehetőségek örvényére irányul.

Valóban gazdag tárháza ez a munka a mély bölceleti belátásoknak; főhibája igen nehéz olvashatósága, amit az okoz, hogy itt Kierkegaardot elkapja Hegel szelleme és körülményes rendszeres konstrukciókra kényszeríti, amelyek bizony Hegelhez teljesen hasonlóan, sokszor erőltetettek és nehézkesek. Hogy még a kifejezésben is — terminológiában és stílusban egyaránt — mekkora Hegel hatása, azt két jellemző például kiragadott különösen nehéz mondat jól szemlélteti: «Amint a szellem, miközben a szintézisben állíttatnia vagy jobban mondva ezt állítania kell, mint a szellem (azaz a szabadság) lehetősége magát az egyéniségben mint félelem fejezte ki, ugyanígy lesz itt a jövő mint az örökkévaló (azaz a szabadság) lehetősége az egyénben félelemmé. Miközben most a szabadság lehetősége magát a szabadság előtt megmutatja, a szabadság földre hull és az időbeliség ugyanolyan módon, ahogyan az érzékiség, mint bűnösség kerül napvilágra.» Ezen a téren sokat csepült elődjét valóban nem kellett volna követnie!

Filozófiai elmélkedéseiből már négy nappal a félelem-könyv megjelenése előtt, június 13-án közzétett Kierkegaard egy kisebb kötetet *Filozófiai morzsák, egy kis filozófia is* címmel; szerzőként Johannes Climacus, közlétevéként maga Kierkegaard van megnevezve. Sokat foglalkozik itt a paradoxon fogalmával, főleg a keresztény tanításra való tekintettel; ezt egyrészt mint a gondolkodás szenvedélyét, másrészt mint az értelem megbotránkoztatóját tekinti. Az istenbizonyítás problémáját is többször felveti, de az Isten létének bizonyítására irányuló törekvéseket azzal utasítja el, hogy Isten vagy nincs és akkor lehetetlen létét bizonyítani, vagy van és akkor balgaság. Azt kell tehát bizonyítani, hogy a létezőben Isten, isteni lény van. Felfogása részben helytáll, részben nem áll meg. Isten léte számunkra nincs adva, tehát csak hatásaiból bizonyítható: ezekből pedig az következtethető ki, hogy van egy isteni lény; így létét és istenségét egyszerre ismerjük meg.

IX.

1844 augusztus 31-én Kierkegaard négy építő beszéde, 1845 április 29-én három, elgondolt alkalmakra írt beszéde, április 30-án pedig *Szakaszok az életúton (Stadier paa Livets Vei, Stadien auf dem Lebensweg, Schrempf—Pfleiderer)* című hatalmas munkája jelent meg. Az utolsó megint álnévű: «tanulmányok különbözőktől, összegyűjtötte, sajtó alá rendezte és kiadta Könyvkötő Hilarius» áll a főcím alatt. Az első tanulmányt *In Vino Veritas* címmel William Afham mint emlékezését beszéli el; emlékezését egy testi és szellemi lakomára, amelynek pompás leírásában Kierkegaard Platon *Symposion*jához hasonló művet akart és valóban lebilincselően szép és szellemes írást tudott alkotni. A lakomán öten vettek részt: János «a csábító», Viktor Eremita, Constantin Constantius, egy fiatalember és egy divatárkereskedő. A lakoma után mindenkinek egy beszédet kellett mondania a szerelemről vagy a férfi és a nő viszonyáról. A fiatalember a szerelem komikumáról beszélt. Constantin az abszolút férfival szemben a nőt csak a tréfa kategóriája szerint látja helyesen

felfoghatónak. Viktor Eremita a nőiség homályos, bonyolult voltát, ellenmondó jellegét vizsgálja és megállapítja, hogy a nő jelentősége negatív, amennyiben a férfit vele való negatív viszonyában, célhoz nem ért szerelemben lelkesíti eszmények felé törni, míg pozitív viszonyban csupán derék férjet, apát és polgárt formál belőle. Mint lehetőség a nő messze fölötte áll a férfinak, de valósága fordított viszonyban van lehetőségével: ezért el nem érve, negatív viszonyban a szerető férfiban, annak eszményét képviselve, a végtelent kelti fel, míg pozitív viszonyban mindinkább végessé teszi. A divatárus szerint a nő a divat bábja. Végül a csábító János a nőt, mint a sexuális eros örökké változó, elnyeréséig lebilincselő, elérésében és élvezetében boldogító célját festi, akit az istenek a férfi fékentartására, lekötésére teremtettek.

A második tanulmány *Különféle gondolatok a házasságról ellenvetésekkel szemben*, egy férjtől. Mottója: A megcsalt bölcsőbb, mint a meg nem csalt. Az előző rész házasságellenes beszédeivel szemben ez a házasság apológiája. A házasság, úgymond, a legfontosabb felfedező utazás, amelyet az ember tehet, és az is marad. A házasságon kívül csak felületesen ismerhető meg az élet. A férj és csak a férj merül el igazában a létbe. Ámde hitének kell lennie; hit nélküli férj a legunalmasabb fickó a világon. A szerelem és istene, Eros, nem kíván hitet, mert híveiben közvetlenül jelen van; a házasságot rendelő Istenben azonban hinni kell: a házasság isteni értelme nem közvetlenül világos. A házasság a szerelem magasabb kifejezése. Ezért *csak* érzéki természetű egyén lehet a szerelemre, de nem a házasságra alkalmas, mert ebben az erotika átszellemül; viszont a teljesen szellemivé vált ember már megint nem való házasságra, mert benne már nincs erotika. Sem a puszta szerelmi viszony, sem a szerelem nélküli kapcsolat nem házasság. A házassághoz a szerelmen kívül az elhatározás kell: ez konstituálja a szerelemből a házasságot, annak tartósságot és a kapcsolatnak szellemiséget adva. Az elhatározás ad az embernek idealitást: nyomorult és «nem jut az ítéletre», akinek egyáltalában nincs elhatározása. Az igazi idealizáló elhatározásnak egyben konkrétnek és absztraktnak kell lennie: konkrétumra

irányul egyetemes szempontok szerint. Ámde semmi sem olyan konkrét és olyan kimeríthetetlen, mint a házaselet. Az igazi elhatározásnak egyformán dialektikusnak kell lennie a szabadság és a sors irányában : merés nélkül nincs elhatározás. Minél konkrétabb az elhatározás, annál több támadó pontot ad a sorsnak, annál merészebb. De ki mer többet, mint a testtel-lélekkal férj, aki békés otthonából kilép az ellenséges életbe? A házasság a lét szép közepe, az idő teljessége ; isteni, mert a szerelem csoda ; világi, mert a szerelem a természet legmélyebb mythosa ; a közösségi, polgári élet alapja és mégis költői ; szép gond és enyhe komolyság ; alázatos és bátor, hű, biztos és nyugodt ; mindennapi és mégis az örökkévalóság emlékezése hatja át. És milyen csodálatos a házasság szerelem gyümölcse, a gyermek léte! Nem a gyermek, de hogy a gyermek, az élő itt van. Szegényes szerelmes, akit szerelme nem avat költővé, és nyomorúságos férj, aki házasságában nem lesz humorista. A menyasszony szebb, mint a fiatal leány, aki még csak fantazma ; ki tudja, valóság-e vagy vízió? A feleség és az anya szebb, mint a menyasszony, hiszen mint anya egészen a valóságé lesz, életének legnagyobb átváltozását éli át a bensőségesség irányában, aminek megfelelője nincs a férfi életében. És az évek multával a feleség és az anya életét élő asszony mindig szebb lesz ; a nőt egyáltalában mindig a házasságra való vonatkozásában kell nézni. A jó férj azt határozza el, hogy Istentől nyert ajándékát megérdemelve egész további életét szerelmes feleségének éli : ez az elhatározás nagygyá teszi a jószágban, nélküle nem is férj. Két elhatározás van e téren : a rossz, amellyel csábítóvá, és a jó, amellyel férjjé lesz a férfi. A kettő közötti határozatlanság fél-létű ; ez Goethe nagy hibája és ezért van egy kellemetlenül ható vonás különben kitűnő nőalakjaiban. Ezekben és sok más megállapításban bővelkedik az ember és különösen a házasság és a család életébe itt már sokkal mélyebben elmerült és jobban belelátó író elméjének.

A *Szakaszok* gerincét a *Bűnös? Nem bűnös?* című, már a naplóban említett költői önvallomási kísérlet alkotja. Egy szenvedés történetének van még ez a Frater Taciturnustól mint lélektani kísérlet feltüntetett és kiadott írás címezve.

Költészet és igazság vegyül itt : nyilván rengeteg benne a személyes emlék Kierkegaard szerelmének és jegyességének történetéből. Már mottója is sokat mond : Periissem nisi periissem. Hiszen Kierkegaard tönkrement szerelmében ; de ha ebben nem ment volna tönkre lelkileg, a következményeképpen vállalt házaséletben szellemileg pusztult volna el : így értelmezte ő maga is Reginához való viszonyát. Saját-ságos kettős napló alakjában elbeszélte szerencsétlen szerelem és jegyesség története bontakozik itt ki, amelyben január 3-tól július 7-ig a reggeli feljegyzések az egy évvel korábbi napok eseményeit elevenítik meg, az éjjeli feljegyzések pedig a feljegyzés idejének a történetét, kevés külső eseményt az emlékeken való rágódás, rengeteg elképzelés, reflexió és érzelmi vívódás kíséretében. A lehetőségek kiszínezése, a képzelődés, a vele járó félelmek, aggodalmak és remények kitűnően mutatják Kierkegaard lelki életét, és a történetben is bizonyára jóval több az igazság, mint amennyit maga később elismer, bár kétségtelenül nagy adag költészet is van benne. Ezeknek szétválasztására, valamint a naplóregény részletes ismertetésére itt nem nyílik terünk, a lényeges vonásokat a szerző eljegyzésének történetéből amúgyis megismertük. A csendes kétségbeesésről szóló naplóreszt és a törvénytelen gyermek elképzelésének tovább kiszínezett történetét az író ide beleszötte. Hogy vallási szempontjai is milyen erősen belejátszottak szerelmi történetének kedvezőtlen alakulásába, azt ez a regényes rajz jól mutatja.

Az utolsó tanulmány Frater Taciturnus magyarázatai az olvasóhoz. Mindjárt először kiemeli, hogy a naplóban felidézett szellem démonikus a vallásosság irányában, azaz a felé mozog. Lélektanilag iparkodik itt megértetni egy szerencsétlen szerelem történetét, amelyben a szerelem önmagában válik dialektikussá, azaz ellentétek között mozgóvá és a végtelen reflexió, végtelen meggondolás válságában vallási színezetet nyer. Lényegében saját szerelmének keserves lélektani kísérletéhez szövege itt megfejtő elméletet az immár megnyugodott vagy legalább is sokkal nyugodtabbá vált, szerelmét már tárgyként néző író.

X.

Eddig megjelent 18 építő beszédének megmaradt példányait Kierkegaard 1845-ben megvásárolta és május 29-én valamennyit együtt kiadja ; öt nappal előbb azonban elutazik Berlinbe. 1846 február 27-én megjelenik a *Lezáró tudománytalan utóirat* a filozófiai morzsákhoz, fantasztikus alcímmel ; szerzőnek Johannes Climacus, kiadónak Kierkegaard van megnevezve. Ezzel az író lezárja álnevű munkái sorozatát és a különféle álnevek alatt őrzött — de persze csak hivatalosan őrzött, különben közismert — inkognitóját felfedi. Később maga ezt a művét írói működése fordulópontjának minősíti. Az álnevű esztétikai iratok, úgymond, megmutatják az egyik utat, amelyen haladni kell, hogy kereszténnyé lehessen az ember : vissza az esztétikai (azaz hédonista) életfelfogástól. Ez a mű a másik utat írja le : vissza a rendszertől, a spekulációtól stb., hogy kereszténnyé lehessünk.

A munka két részből áll. Az első az objektív problémát vizsgálja : a kereszténység igazságáról. Objektív úton ez a probléma nem fejthető meg kellően. Mert a kereszténység történeti adottság, ez pedig olyan bizonyosságot, amelyre örök üdvösségünket építhetnők, nem ad ; hiszen már az a mások állításában való hit alapján élő meggyőződésünk is, hogy meg vagyunk keresztelve, könnyelmű a kérdés horderejéhez viszonyítva. Spekulatív úton pedig a kereszténységhez eljutni nem lehet, legfeljebb kívülről szemlélni ; de így meg nem érthető, mert megértése lényegében bensőséges átélést kíván.

Ezért a szubjektív probléma itt a döntő ; ez az alanynak a kereszténység igazságához való viszonyára vonatkozik, vagyis arra, hogyan lesz az ember keresztény. Ez a második rész tárgya. Csak a szubjektív, azaz nem rendszereket alkotó, hanem örökké törekvő, kereső, gondolkodó ember juthat közel a kereszténység igazságához ; hiszen már Lessing, e gondolkodó típus kiváló példája, kimondja, hogy esetleges történeti igazságok sohasem lehetnek örök ézigazságok bizonyítékai ; és az átmenet, amellyel történeti híradásra örök üdvösséget akar valaki építeni, ugrás. Logikai rendszer

lehetséges, de a lét rendszere csak Isten számára van, a mi számunkra lehetetlen. Lényegében minden rendszer hasonló a panteista rendszerekhez: lezártóságával megszünteti a szabadságnak, mint a nyitottság elvének a lehetőségét. Objektív és spekulatív bölcséleti rendszerek eltévesztik a valóságot.

Miért? Mert objektíve mindig a tárgyról beszélünk. szubjektíve az alanyról és az alanyiságról — és lám, éppen az alanyiság az igazi tárgy. Nem a kereszténység igazságáról szóló kérdés a lényeges, hanem a kereszténységnek az alany részéről való elfogadásának a kérdése: mert ez az átmenet a keresztény igazság tárgyi tudásából a keresztény igazságban való alanyi életbe. Ez az átmenet nem magától jön létre, hanem az alany elhatározását kívánja: a kereszténység objektív elfogadása pogányság vagy gondolatnélküliség. Nem a világtörténet a legfontosabb, hanem az egyéni alany: alanyivá lenni az ember és minden ember legfőbb feladata. Mielőtt a — hegeli — bölcsélet a világtörténettel foglalkoznék, jó volna sokkal közelebbi kérdésekkel tisztába jönni, pl. a haláléval vagy a halhatatlanságéval stb. De ezek egyikét sem lehet pusztá gondolkodással megfejteni, mert a bensőségesség kérdései, amelyekre az alany igazi választ csak alanyivá levésének belső cselekvésében talál.

Az objektív reflexió számára az igazság valami objektív, tárgy lesz — és az a fő, hogy az alany önmagát ne tekintse; a szubjektív reflexió számára az igazság az elsajátítás, a bensőségesség, az alanyiság lesz — és az a fő, hogy az alany létezve alanyiságában elmélyüljön. Minden lényeges megismerés a létre irányul; ha nem irányul a lét bensőségességére, lényegileg esetleges. Mivel a megismerő a lényegében létező, csak az ő létére vonatkozó erkölcsi-vallási megismerés lényeges. Objektíve azon van a hangsúly, hogy mit mond valaki, szubjektíve azon, hogyan mondja. Ha tehát az alanyiságban van az igazság, akkor az objektív bizonytalanság, amelyet szenvedélyes bensőségességgel véghezvitt elsajátításban tartunk fogva, az igazság — a legfőbb igazság, amely létező számára van. Ez egyúttal a hittel azonos. Ha Istent objektíve megragadhatom, nem hiszek benne; de mivel nem ragadha-

tom meg objektíve, hinnem kell; és ha a hitben tartani akarom magamat, mindig ügyelnem kell az objektív bizonytalanság megtartására: hogy az objektív bizonytalanságban 70,000 fonálnyi mélység fölött legyek és mégis higgyek. Ezzel szemben egy matematikai tételről lehet objektív megismerés, de igazsága éppen ezért közömbös.

Sokrates nagy érdeme, hogy az objektív bizonytalanság igazságában tudta magát tartani. A kereszténységben az abszurdumot kell bensőségességgel fenntartani és ez a hit: mert abszurd, hogy az örök igazság időben megjelent, hogy Isten idejött, született, növekedett, egyes ember volt, mint a többi. Ezért a kereszténység valamikor pogányoknak balgaság, zsidóknak botrány volt; hogy ma olyan könnyű és magától érthető kereszténynek lenni, igen aggasztó jelenség. Kiszpekulálni a kereszténységet pedig éppenséggel nem lehet. Hogyan is juthatna a kettő egymással viszonyba? A spekuláció objektív és objektíve a létező alany számára nincs igazság, csak ennek megközelítése: egészen objektív éppen azért nem lehet, mert létezik (mint az objektív igazságot alanyi természetével torzító alany). A kereszténység ezzel szemben szubjektív, a hit bensőségessége a hívőben, az örök döntés az igazságra. És objektíve itt nincs igazság: mert a kereszténység igazságát vagy igazságait objektíve tudni éppen nem igazság; hitvallást könyv nélkül tudni pogányság, mert a kereszténység a bensőségesség. Hogy szellemben és igazságban viszonylik valaki Istenhez, annak feltétele éppen az, hogy bensőséges lesz: hiszen Isten nem jelenik meg kívül. Itt azután a szerző, vagyis Johannes Climacus, egy közbeiktatott mellékletben megtárgyalja mind az álnevű iratokat, mind Kierkegaard építő beszédeit és értelmüket megmagyarázni iparkodik az előbb említett szempontból alkotott egységes terv szerint.

Az igazi szubjektivitás az etikai; a szubjektív gondolkodó feladata pedig az, hogy önmagát saját létében megértse. A szubjektív gondolkodónak és közlésének a formája stílusa: ennek éppen olyan sokszerűnek kell lennie, mint amilyenek az ellentétek, amelyeket összetesz; a rendszeres egy-kettő-három, a szintetikus eljárás elégtelen. A spekuláció, amely a

kereszténység terminológiáját kisajátította, szellemi csőd felé viszi a társadalmat. Vissza tehát a kereszténységhez ! De nem oda, amit elértünk, hogy mindenki keresztény, persze csak az anyakönyvben. Ma is az a feladat, hogy embereket nyerjünk meg a kereszténységnek, de lehetőleg elijesztés útján. Hiszen az a szerencsétlenség, hogy már keresztények ! Mert könnyebb kereszténnyé lenni, ha az ember nem keresztény, mint kereszténnyé lenni, ha az ember keresztény : kereszténynek lenni ugyanis nem kényelmes.

A kereszténység nagy problémája az, hogy az örök üdvösségről az időben kell határozni egy történeti tényhez — Krisztushoz — való viszonyunkban ; ámde ebbe a történeti ténybe olyasmi van felvéve, ami lényege folytán nem lehet történeti, — Krisztus istensége — tehát az abszurdum ereje folytán kell történetivé válnia. A cél elérése a lét pathosát kívánja : abszolút irányulást az abszolút célra, cselekvés által, önéletünk átalakításával, az esztétikai-hédonisztikus álláspont és az abban gyökerező egyéni kiváltság feladásával. Az etikai pathos az egyszerű cselekvést kívánja, amely az ember egyetemes kötelességét valósítja meg, nem különlegességeire épül. A feladat csúcspontja az, hogy egyidejűleg abszolút módon tudjunk abszolút célunkhoz, és relatív módon relatív céljainkhoz viszonylani, vagyis hogy abszolút célunk mindig velünk legyen. Ha ezt nem tudjuk megvalósítani, akkor még a középkori kolostori mozgalom vagy analógiái a legjobbak : mert ebben mégis szenvedély és respektus volt az abszolút cél iránt, bár azt nem tudta jól összekapcsolni az ember világi feladatainak teljesítésével. Az örök üdvösségnek, abszolút javunknak az a sajátsága, hogy egyesegyedül azzal a móddal definiálható, amellyel megszerezhető, míg más javakat, éppen mivel megszerzésük módja esetleges vagy relatív, magukkal a javakkal kell definiálni.

Az erre a célra, legfőbb javunkra irányuló egzisztenciális pathos lényeges kifejezése a szenvedés. Ez látszólag ellentétben áll az előbbi megállapítással, hogy a lét-pathos cselekvés ; de csak látszólag. A külső cselekvés átalakítja a létet, de nem az egyén saját belső létét. A külső cselekvésnek

tehát csak esztétikai pathosa van ; az az egyén, aki önmagában nem vált dialektikussá, mozgóvá, megváltoztatja a világot, de nem önmagát. Ezzel szemben a lényeges lét-pathos a lényegbeli léthez viszonyul : lényegileg létezni pedig bensőségesség és a cselekvő bensőségessége a szenvedés. Mert önmagát teremtően átalakítani az egyén nem képes : ezért a szenvedés a legfőbb cselekvés belsőnkben.

Szerencse, szerencsétlenség, sors, közvetlen lelkesedés, kétségbeesés az esztétikai életfelfogás körébe tartozik : ez a szerencsétlenség, a szenvedés értelmét nem fogja fel. A bensőségesség, a vallásos életfelfogás viszont a szenvedés lényegességét megérti, ezért azt mindig magánál tartja, ugyanabban az értelemben vágyódik a szenvedésre, mint az esztétikai-hédonista életfelfogás a szerencsére és boldogságra ; akkor is szenved, ha külsőleg nem szerencsétlen. Mindezért a vallásos előadás tárgyának lényeges vonása a szenvedés : szenvedés által kell az egyént felemelnie. Ezekkel a szavakkal hívja meg hallgatóit : Jöjjetek hozzám mindnyájan, kik fáradtak és megterheltek vagytok. A szenvedés akkor valóságos, ha az egyén benne megmarad, nem igyekszik menekülni, hanem örök üdvösségére vonatkoztatja. A szenvedés alapja és értelme, hogy az egyén közvetlen, természetes, világi voltában meghaljon és mégis megmaradjon a végességben, de ezt már szellemileg tekintse és az örökkévalóságra vonatkoztassa ; hogy, még ha világokat átalakít, milliók sorsát tartja is kezében, át tudja élni, hogy mindez csak tréfa, hiszen mindenestül Isten kezében van : igen, ez komolyság! A lét-pathos döntő kifejezése a büntudat ; a bűnre való örök emlékezés a büntudat vonatkozását mutatja az örök üdvösséghez. Mert ebben az egyén a közvetlen élettől elfordul, annak számára meghal, közvetlen és bűnös voltát megbánja és mégis a végességben tud élni, de most már az örökkévalóságra irányulva. Ekkor lehet igazán hívó és átélheti a kereszténység paradox és abszurd igazságát a *szenvedni világra jött* megváltó Istenről. — A könyv végén Kierkegaard most már «hivatalosan» felfedi az álnevű iratok szerzőjének kilétét.

BÁRÓ BRANDENSTEIN BÉLA.

AUSTEN JANE.

Az angol irodalomban, mely egy Gaskellnével, Brontë Charlotte-tal, Eliot Györggyel dicsekedhetik, kritika és köztudat már régen Austen Jane-nek ítélte az elsőséget a női regényírók között. A XIX. század elején két irányban lendült föl az angol regény, a történelmi festmény és a családi miniatűr irányában. Az elsőt Walter Scott képviseli, a másodikat Austen Jane, s kettejük viszonyában a romantika és a realizmus ellentéte is világosan és élesen tükröződik. A steventoni papkisasszony, Austen György tiszteletes úr hét gyermeke közül a második, abban a hat befejezett regényében, amelyet mintegy húsz év alatt írt (1775-ben született s 1817-ben halt meg), olyan realistának és humoristának bizonyult, hogy nagy vetélytársa, Walter Scott így nyilatkozott róla : «Ez a fiatal hölgy a mindennapi élet bonyodalmain, érzéseit és alakjait olyan tehetséggel festi, hogy ennél csudálatosabb dolgot még sohasem láttam. A nagy handabandát én is tudom úgy, mint bárki más. De az a fínom érzék, amely az igazság erejével tudja érdekessé tenni a köznapi dolgokat és embereket : — nem adatott meg nekem.»

Walter Scott ítéletét nemcsak az irodalomtörténet és kritika hagyta jóvá (Coleridge, Macaulay, Tennyson Miss Austen legnagyobb bámulói közé tartoztak), hanem az utókor közönsége is, amelynek magatartását igazolja, hogy Miss Austen ma is népszerű és olvasott regényíró s munkái folyton új meg új kiadásokban kerülnek a könyvpiaçra.

Hogy regényei ma is divatosak, nemcsak arra vall, hogy Miss Austen kitűnően figyelte meg és remekül írta le a maga korának angol vidéki életét, melynek gerincét a középnemesség alkotta, az úri középosztály, egyrészt a polgársággal, másrészt az arisztokráciával való érintkezésében, surlódásaiban és apró küzdelmeiben : hanem

azt is bizonyítja, hogy a XVIII. században megindított polgári-családi és lélektani regény Miss Austen könyveiben a művészi kivirágzásnak olyan teljességéhez jutott, amely, a kor aktualitása és ismerete nélkül, még ma is zavartalan gyönyörűséggel szolgál az olvasónak. Az angol «snobizmusnak» azóta sem akadt élesebb és elnézőbb rajzolója. Az író a maga eseménytelen életének középteljes, okos, csúfondáros és mégis jóságos szemmel figyeli a mások életét, amelyet érdekfeszítő és szinte tökéletes kompozíciókba alakít. A józanság, amely annyi költőt kiszikkaszt és közömbösít, nála a humor sugárzó fényében egyenesen költői erővé válik. Az érzelgősség, amely Miss Austen föllépéséig elengedhetetlen eleme volt az angol regénynek, a túlzás és a föllengés, amely Walter Scottnak ma már annyi lapját gyöngíti és halaványítja, Miss Austen könyveiből teljesen hiányzik, átengedi a teret annak a gazdaságos, mértéktartó művészi kialakításnak, mondhatni, klasszikus művészetnek, amely legjobb biztosító a maradandóságnak.

A *Pride and Prejudice* című regény ma a legolvasottabb és legelterjedtebb Miss Austen munkái között; ez az a könyv, amelyet Disraeli, saját bevallása szerint, tizenhétszer olvasott végig. Némelyek fölébe helyezik *Emmát* vagy *Mansfield parkot*, ám valószínűleg annak az angol kritikusként van igaza, aki azt mondja, hogy Miss Austennek mindig az a legjobb regénye, amelyet utoljára olvasott az ember. Az olvasó figyelmét nem kerülheti el, hogy a regény egyik férfialakja, Mr. Collins — egész beállítása révén — úgyszólván megelőzi Ibsen emberábrázolási módszerét s igazolja Chestertont, aki irodalomtörténeti munkájában azt írja, hogy Miss Austen az egyetlen női regényíró, aki «hűvösen» tud leírni egy férfit s aki mindenkinél jobban világított rá a férfiak sajátos önzésére.

Austen Jane-nek még egyetlen sora sem jelent meg magyarul. Talán a neve is most jelenik meg először nyomtatásban minálunk. Németország sem ismeri még s a kontinensen eddig csak a franciák fedezték fel, akik már jóval a világháború előtt foglalkoztak e rendkívüli íróval s megállapították egészen kivételes irodalmi értékét.

Hevesi Sándor.

A BENNET-CSALÁD.

(Pride and Prejudice.)

— Első közlemény. —

I.

Közismert és elismert igazság, hogy nőtlen ember, ha mellesleg szép vagyon ura, okvetlenül híját érzi a feleségnek.

Ez az igazság oly mélyen van belegyökerezve a vidék családjaiba, hogy ha egyszer becsöppen a szomszédságukba egy ilyen legényember, bármily kevéssé ösmerik is elveit és érzelmeit, rögtön egyik vagy másik úrikisasszony jogos tulajdonának tekintik.

— Kedves uram, — mondja egy nap Bennetné — hallottad-e már, hogy a netherfieldi birtokot végre is bérbe adták?

Bennet úr — így szólt a felelet — nem hallotta.

— Már pedig ez biztos, — erősítgette Bennetné — az imént itt volt Longné s apróra elmondott mindent.

Bennet úr egy szót sem szólt erre.

— Nem is óhajtod tudni, ki vette bérbe? — csattant fel az asszony türelmetlenül.

— Te úgyis meg akarod mondani és én úgyis meg fogom tudni.

Több biztatás nem kellett.

— Hát, drága uram, hogy te is tudjad, Longné azt mondja, hogy a netherfieldi birtokot egy dúsgazdag fiatalember vette bérbe, aki északi Angliából jött ide; hétfőn érkezett, négyfogatú hintón, megnézni a jószágot, s annyira el volt ragadtatva, hogy ott nyomban megegyezett Morris úrral. Szent Mihálykor veszi át Netherfieldet, de cselésdségének egy része már a hét végén betelepszik a kastélyba.

— Hogy' hívják?

— Bingleynek.

— Házas? Nőtlen?

— No hallod! Hát persze, hogy nőtlen. Dúsgazdag,

nőtlen fiatalember. Négy-ötezer font évi jövedelemmel. Éppen kapóra jön a mi leányainknak.

— Hogy-hogy? Nekik mi közük hozzá?

— Drága, jó uram — te igazán próbára teszed az embert. Én természetesen arra gondolok, hogy egyik leányunkat hozzá fogom adni.

— Ezzel a szándékkal vette ő bérbe a birtokot?

— Ezzel a szándékkal! Hogy' mondhat valaki ilyen ostobaságot! De minden valószínűség szerint bele fog szeretni egyikbe vagy másikba, és épp ezért, mihelyt megérkezik, vizitelned kell nála.

— Ez nem nagyon lehetséges. Te meg a leányok el-mehettek, vagy menjenek el hozzá csak a leányok, így még jobb lesz, mert te még ma is olyan szép vagy, mint akár-melyikük, s megeshetik, hogy Bingley úrnak te fogsz legjobban tetszeni.

— Te most hízelegsz nekem. Nem mondom, valamikor igazán szép voltam, de ma már igazán nincsenek ilyen igényeim. Egy asszony, akinek öt leánya van eladósorban, mondjon le arról, hogy a saját szépségével törődjék.

— Ilyen esetben a legtöbb asszony ugyancsak hiába törödnék már a szépségével.

— De fiam, neked igazán meg kell látogatnod Bingley urat, mihelyt idekerül a szomszédságunkba.

— Ez sokkal több, mint amennyit megígérhetek.

— Gondolj a leányainkra. Képzeld el, milyen remekül volna ellátva egy az öt közül. Sir William és Lady Lucas bizonyosan elmennek hozzá s csakis ilyen szándékkal, mert tudod jól, hogy rendszerint nem vizitelnék jövevényeknél. Igazán meg kell őt látogatnod, mert arra nincs mód, hogy mi elmelessünk hozzá, amíg te ott nem voltál.

— Ez már csak szőrszálhasogatás. Bingley úr minden bizonnyal meg fog örülni nektek. Majd megírom neki pár sorban, hogy én előre beleegyezem, bármelyiket választja is a leányok közül, ámbár az én kis Lizzymet külön is be kell ajánlanom neki.

— Ez ellen határozottan tiltakozom, Lizzy egy szikrával sem különb testvéreinél. Közel sem olyan szép, mint Jane,

s nem olyan vidám, mint Lydia. De persze, neked ő a kedvenced.

— Sok jót egyikről sem mondhatok — felelte az ura. — Ostobák és tudatlanok, mint minden leány az ő korukban. De Lizzy valamivel értelmesebb, mint a testvérei.

— Hogy' kisebbiti így egy apa a saját gyerekeit? Neked öröm, ha engemet gyötörhetsz. Nem törődöl az én szegény idegeimmel.

— Tévedsz, fiam. Én szörnyen tisztellem az idegeidet. Nagyon régi barátaim. Legalább is húsz esztendő óta hallom tőled, hogy legyek tekintettel az idegeidre.

— Ah! Te nem tudod, hogy mit szenvedek!

— De remélem, hogy elmúlik és még sok fiatalembert fogsz látni a szomszédságban, akiknek négyezer font az évi jövedelmük.

— Hiába jönnek ide huszan is, ha te nem vizitelsz náluk.

— Bízd rám, édesem. Ha huszan lesznek is, mind a huszat végig fogom vizitelni.

Bennet úr olyan furcsa vegyüléke volt a gyors észjárásnak, a csípős humornak, egyrészt olyan zárkózott volt, másrészt olyan bogaras, hogy az asszony huszonhárom évi együttéléssel járó bő tapasztalata mellett sem tudta kiismerni az ura természetét. Az asszony már nem volt ilyen nehéz talány. Gyarlóeszű, hiányos műveltségű, bizonytalan jellemű teremtes volt, aki ha elégedetlenkedett, azt képzelte magáról, hogy ideges. Életének föladatát abban látta, hogy férjhez adja leányait, életének vigasza a látogatások voltak és a pletykák.

II.

Bennet úr a legelsőik között volt, akik tiszteletüket tették Bingley úrnál. Már az első pillanatban úgy döntött, hogy el fog menni hozzá, de az utolsó pillanatig azt hajtogatta a felesége előtt, hogy nem fog elmenni. Az asszony csak este tudta meg a dolgot, amikor a látogatás már megtörtént. És akkor is csak így tudta meg. Bennet úr látta, hogy második leánya éppen egy kalap díszítésével van elfoglalva, amikor hirtelen így szólott hozzá :

— Remélem, Lizzy, tetszeni fog Bingley úrnak.

— Nem vagyunk abban a helyzetben, hogy tudhassuk, mi tetszik Bingley úrnak, — mondotta szemrehányó hangon Bennetné — minthogy nem fogunk elmenni hozzá.

— De mama, — szólt Eliza — te elfelejtetd, hogy társaságban mégis csak fogunk vele találkozni és Longné megígérte, hogy bemutatja őt nekünk.

— Nem hinném, hogy Longné el tudja magát szánni erre. Neki magának is van két unokahúga. Önző, képmutató teremtés, nincs jó véleményem róla.

— Nekem sem! — vágott közbe Bennet úr — és igazán örülök, hogy nem vagytok az ő szívességére rászorulva.

Bennetné nem méltatta feleletre az urát, de minthogy nem tudott magán uralkodni, egyik leányát kezdte szidni.

— Az Isten szerelmére, Kitty, ne köhögj folyton, hiszen rongyokká téped az idegeimet. Könyörülj rajtam.

— Én nem a magam mulatságára köhögök — felelte Kitty bosszúsan. — Mikor esedékes a legközelebbi bálod, Lizzy?

— Holnaphoz két hétre.

— Hát persze! — kiabálta Bennetné — és Longné nem érkezik vissza, csak előtte való nap. Így lehetetlen, hogy bemutathassa nekünk Bingley urat, mert ő maga sem fogja még ismerni.

— Hát akkor, fiam, csúnyán le fogod főzni a barátnédát, s te fogod neki bemutatni Bingley urat.

— Az lehetetlen, Bennet, tisztára lehetetlen, amikor én magam sem ismerem. Hogy' lehetsz ilyen kötekedő?

— Dícsérem az óvatosságodat. Kétheti ismeretség mindenesetre nagyon rövid. Két hét után az ember még alig lehet tisztában valakivel. Viszont, ha mi nem vállaljuk, lesz más, aki vállalja, és utóvégre Longnének meg az unokahúgának szerencsét kell próbálniok; és minthogy Longné ezt nagy szolgálatnak fogja tekinteni, s ha te nem vagy hajlandó rá, majd elvégzem én a bemutatást.

A lányok rábámultak apjukra. Bennetné csak ennyit mondott: Ostobaság! Ostobaság!

— Mi értelme az ilyen nagyhangú kijelentésnek! —

kiabálta Bennet úr. — A te szemedben talán ostobaság a bemutatás formája, vagy hogy ilyen fontosságot tulajdonítok neki. Ebben igazán nem tudok egyetérteni veled. Mit szólsz hozzá te, Mary? Tudom, hogy mélyen gondolkodó ifjú hölgy vagy. Bújod az okos könyveket és kivonatokat csinálsz belőlük.

Mary valami nagyon okosat akart mondani, de nem tudta, hogyan fogjon hozzá.

— Amíg Marynek eszébe jut valami, — folytatta Bennet — térjünk vissza Bingley úrhoz.

— Én már belebetegedtem Bingley úrba — kiáltotta a felesége.

— Ezt sajnálattal hallom tőled. De miért is nem mondtad előbb? Mert ha ezt előbb tudom, semmiesetre sem kerestem volna fel ma reggel Bingley urat. Nagyon fonák dolog. De minthogy már vizitettem nála, nem térhetünk ki az ismeretség elől.

A leányok elcsudálkozása pontosan megfelelt Bennet úr várakozásának, anyjuk pedig alighanem túltett rajtuk. Az első örömrivalgás lecsillapodása után Bennetné rögtön sietett kijelenteni, hogy ő egész idő alatt csakis ezt várta.

— Kedves uram, ezt igazán jól tetted. Tudtam, hogy előbb vagy utóbb mégis csak az én szavamra hallgatsz. Tudtam én, hogy sokkal jobban szereted a leányaidat, sem hogy elszalasztanád az ilyen ismeretséget. No, igazán örülök. És jó tréfa is volt, hogy már ma reggel elmentél hozzá s mostanig egy árva szót sem szóltál a dologról.

— No Kitty, most már köhöghetsz, ahogy jólesik — mondotta Bennet úr s közben már ki is lépett a szobából, mert feleségének örömujjongása fárasztotta.

— Milyen derék apátok van, gyermekeim — mondotta Bennetné, miután az ajtó becsukódott. — Igazán nem tudom, hogyan fogjátok valaha is meghálálni jóságát; vagy az én jóságomat ebben a dologban. Mert higgyétek el, manapság nem olyan könnyű az élet, hogy szabad volna minden nap új ismeretségeket kötni; de hát a ti kedvetekért meghozunk minden áldozatot. Lydia, szívem, ámbár te vagy a legifjabb, Bingley úr bizonyosan fog táncolni veled a legközelebbi bálban.

— Oh, — mondotta Lydia nagy önbizalommal — én igazán nem félek ; bár a legfiatalabb vagyok, de én vagyok a legmagasabb.

Az est hátralevő része találgatások közt telt el : vajjon Bingley úr mikor adja vissza Bennet úr látogatását, s döntöttek a napot illetőleg is, hogy mikor lesz hivatalos náluk ebédre.

III.

Mindaz, amit Bennetné öt leányának segítségével ki tudott venni az urából, korántsem volt elegendő ahhoz, hogy kellő fogalmat alkothassanak Bingley úrról. A legkülönbözőbb módon ostromolták, vakmerő kérdésekkel, elmés föltevésekkel, rejtett célzásokkal, de Bennet úr ügyesen kikerült minden csapdát, s a társaság utóvégre is kénytelen volt beérni a Lady Lucastól nyert, másodkézből való értesülésekkel. Lady Lucas jelentése fölöttébb kedvező volt. Sir William elragadtatással beszélt Bingley úrról, mint teljesen fiatal, gyönyörű szép és roppant kellemes emberről, aki mindennek a tetejébe még nagy társaságot is akar magával hozni a legközelebbi összejövetelre. Ennél nagyobb örömet nem is jelenthetett volna. Aki szeret táncolni, útban van a szerelem felé, s a remények élénken fakadoztak Bingley úr szívének irányában.

— Csak szerencsésen beültethessem egyik leányomat a netherfieldi birtokba s jól férjhezadhassam a többi négyet, — mondotta Bennetné az urának — ez életben nem lesz több kívánságom.

Pár nappal később Bingley úr visszaadta Bennet úr látogatását s körülbelül tíz percig időzött vele a könyvtárszobában. Azt remélte, hogy legalább egy percre üdvözölheti majd az ifjú hölgyeket, akiknek szépségéről már annyit hallott, de csakis apjukat láthatta. A hölgyeknek valamivel több szerencsájük volt, mert egy emeleti ablakból megállapíthatták, hogy kék kabát volt rajta s fekete háttaslovon érkezett.

Bingley úr hamarosan megkapta az ebédre szóló meghívást. Bennetné már össze is állította a «menu»-t, hogy mint

háziasszony ugyancsak kitehessen magáért, amikor olyan válasz jött, hogy az ebédet el kellett halasztani. Bingley úrnak másnap sürgős dolga volt Londonban, így nem fogadhatta el a megtisztelő meghívást. Bennetné ez teljesen kihozta a sodrából. El nem tudta képzelni, mi dolga lehet Bingleynek Londonban, amikor csak most érkezett meg Hertfordshire-be. Megijedt, hogy Bingley tán csak egyik helyről a másikra röpköd s nem is fog letelepedni Netherfieldben, ami pedig kötelessége volna. Ijedelmét csillapította némiképp Lady Lucas, aki azt a gondolatot vetette föl, hogy Bingley úr csakis azért megy Londonba, mert nagy társaságot akar hozni magával a bálra. Csakhamar híre is jött, hogy Bingley tizenkét hölgyet és hét urat fog magával hozni. A leányokat elcsüggesztette a hölgyek nagy száma, de a bál előtt való nap hírét vették, hogy csak hat hölgy lesz jelen Londonból, Bingley úrnak öt nővére és egy unokahúga, mire mind megvigasztalódtak. Mikor azonban beléptek a bálterembe, rögtön látták, hogy Bingleyék mindössze öten vannak: Bingley úr, két nővére, az idősebb nővér férje és még egy fiatalember.

Bingley úr csinos ember volt és úrias formájú, kellemes megjelenésű és egész viselkedésében könnyed és természetes. Testvérei szép nők voltak s nagyon sokat tartottak előkelőségükre. Sógora, Mr. Hurst, csak külsejére nézve volt úriember. Az egész terem figyelmét azonban csakhamar magára vonta Bingley barátja, Mr. Darcy, szép, magas alakjával, gyönyörű vonásaival, nemes magatartásával és azzal a tulajdonságával, amelyről alig öt perccel a belépése után már mindenki tudott: hogy tízezer font az évi jövedelme. Az urak megállapították róla, hogy igazi férfiszépség, a hölgyek kijelentették, hogy sokkal szebb, mint Bingley úr, s félelten keresztül nagy bámulat környezte, amíg a viselkedése olyan ellenszenvet ébresztett, hogy rohamos népszerűsége egyszerre átcsapott a másik végletbe. Rájöttek, hogy büszke, hogy lenézi az egész társaságot s hogy semmivel sincs megelégedve. És akármily nagy birtokai vannak is Derbyshireben, a modora kellemetlen, sőt útálatos, és nem lehet őt egy napon említeni a barátjával.

Bingley úr nagyon hamar összeismerkedett a báli társaság minden nevezetesebb tagjával, élénk volt és közvetlen, résztvett minden egyes táncban, sajnálta, hogy a bálnak olyan korán van vége, s kijelentette, hogy ő is fog házi-bált adni Netherfieldben. Az ilyen kedvesség önmagáért beszél! Milyen más ember ő, mint a barátja! Darcy mindössze is egyszer táncolt Hurstnével és egyszer Bingley kisasszonnyal, nem engedte, hogy csak egy kisasszonynak is bemutatassák. Egész este föl s alá járkált a teremben s néha-néha beszélgetett egy kicsit bizalmas ismerőseivel. Ki is alakult róla a közvélemény. A legbüszkébb és a legkellemetlenebb ember a világon, és mindenki azt remélte, hogy soha többé nem fogja őket megtisztelni. Legdühösebb volt rá Bennetné, aki nemcsak azért utálta, mert általában olyan rossz a modora, hanem akit még külön is bántott, hogy egyik leányát Darcy úr egyszerűen semmibe sem vette.

Mint hogy az urak kisebbségben voltak, Bennet Eliza két tánc alatt kénytelen volt petrezselymet árulni; közben Darcy olyan közel állt hozzá, hogy Eliza végighallgathatta, amit Bingleyvel beszélt, aki pár percre kiállt a sorból, mert rá akarta bírni barátját, hogy ő is csatlakozzék a táncolókhöz.

— Gyere, Darcy, — így szólt hozzá — igazán, táncolnod kell. Nem bírom nézni, hogy itt álldogálsz egymagadban, mint egy kőszent. Sokkal okosabb volna, ha te is táncolnál.

— Pedig hát nem fogok. Tudod, hogy utálok a táncot, kivéve, ha jól ismerem a táncosnőmet. Ebben a társaságban képtelen volnék rá. Nővéreid le vannak foglalva s az egész teremben nem látok egy olyan leányt, akit nem penitencia volna fölkérnem.

— Egy országért sem lennék ilyen finnyás — mondotta Bingley. — Becsületszavamra, soha életemben nem láttam annyi kedves leányt együtt, mint ma este. S vannak köztük egypáran, akik rendkívül csinosak.

— Az egyetlen szép leány a teremben az, akivel te táncolsz — felelte Darcy, s a legidősebb Bennet-kisasszonyra pillantott.

— Oh! Soha életemben nem láttam ilyen szép leányt! De húga, aki éppen mögötted ül, szintén nagyon csinos és

igazán kellemes teremtés. Szólok a táncosnőmnek, majd ő bemutat téged.

— Melyiket gondolod? — kérdezte Darcy. Megfordult, nézte Elizát egy pillanatig, amíg az is ránézett; aztán visszafordult és hidegen mondta: — Megjárja, de nem olyan szép, hogy kísértetbe vihetne engem; s nem is vagyok most olyan kedvemben, hogy figyelemre méltassak ifjú hölgyeket, akikkel más férfiak nem törődnek. Eredj inkább vissza a táncosnődhöz, gyönyörködjél mosolyában, velem csak elvesztegeted az idődet.

Bingley megfogadta a jótanácsot. Darcy odábsétált, Eliza ottmaradt s nem nagyon barátságos indulattal gondolt rá, de azért jókedvűen mesélte el a dolgot barátnőinek; mert élénk, tréfás természete volt s tudott mulatni az emberi ferdeségeken.

Egészen véve jól telt az est a Bennet-családra nézve. Bennetné tanúja lehetett, hogy legidősebb leányának mekkora sikere van a netherfieldi társaságban. Bingley két ízben táncolt Jane-nel, akit a nővérei is kitüntettek. Jane-nek ez éppen olyan jólesett, mint édes mamájának, bár ő sokkal nyugodtabban vette tudomásul. Eliza együttértett Jane-nel. Mary hallotta, hogy őt úgy emlegették Miss Bingley előtt, mint a legműveltebb leányt az egész környéken; Catherine-nek és Lydiának olyan szerencsájük volt, hogy minden táncra fölkérték őket, és ők még úgy tudták, hogy ez a legtöbb, amit egy báltól várni lehet. Ennélfogva a legjobb hangulatban tértek haza Longbourne-ba, — így hívták a falut, amelyben laktak, s ahol ők voltak a legelőkelőbb lakosok. Bennet úr még ébren volt. Könyvei mellett mindig megfeledkezett az időről, s ez alkalommal fennmarasztotta a nagy kíváncsiság is, hogy mi történt a báli estén, amely elé olyan lobogó várakozással néztek. Tulajdonképpen azt remélte, hogy feleségét csalódás fogja érni az új birtokost illetőleg, de csakhamar hallania kellett, hogy az eredmény nagyon is az asszonyt igazolta.

— Oh, drága férjem, — mondotta Bennetné, alighogy belépett a szobába — az est gyönyörű volt, a bál remek. Bár csak ott lettél volna. Jane-nek olyan sikere volt, hogy hihetetlen. Mindenki el volt ragadtatva tőle, Mr. Bingley gyönyörű

szépnek találta és kétszer táncolt vele. Képzeld csak, drága uram, tény és való, hogy kétszer táncolt vele. Ő volt a teremben az egyetlen leány, akit kétszer kért föl. Legelőször Miss Lucasszal táncolt. Nagyon bosszankodtam, amikor fölkeríte. De Charlotte egy csöppet sem tetszett neki, mint ahogy senki- nek sem tetszhetik, nem igaz? De Jane valósággal elbűvölte, mihelyt beállt a táncba. Bingley rögtön megkérdezte, hogy kicsoda, bemutatatta magát s fölkeríte a következő táncra. Aztán King kisasszonnyal táncolt, utána a kisebbik Lucaslánnyal, aztán megint Jane-nel s utána Lizzyt kérte föl.

— Ha egy kis részvétet érez irántam, félennyit sem táncolt volna — kiáltotta Bennet úr türelmetlenül. — Az Isten szerelmére, ne sorold föl a többi táncosnőjét. Bár az első fordulónál kifecamította volna a bokáját!

— No hallod! — folytatta Bennetné — én el vagyok tőle ragadtatva. Gyönyörű szép ember. S milyen bájos nők a testvérei. Olyan elegáns ruhákat még soha senkin nem láttam. Igazán, hogy Hurstnének a belépője milyen csipkével volt borítva . . .

Itt a férje megint közbevágott és hevesen tiltakozott mindennemű divatbeszámoló ellen. Bennetné tehát kénytelen volt más tárgyra áttérni és sok lelki keserőséggel és némi túlzással elmondta, hogy Darcy milyen sértő és durva módon viselte magát.

— De elhiheted nekem, — tette hozzá — Lizzy igazán nem veszít azzal, hogy nem nyerte meg Darcy úr tetszését; mert ez a legkellemetlenebb, legszörnyűbb ember, és semmi sincs, ami tetszhetnék rajta. Olyan felfuvalkodott, olyan elbizakodott, hogy nem lehet kibírni! Erre sétált meg arra sétált s olyan nagy valakinek képzelte magát! Az én leányom nem elég szép ahhoz, hogy táncoljon vele! Bárcsak ott lettél volna, drágám, te igazán megadtad volna neki, a magad módja szerint. Hogy' utálok ezt az embert!

IV.

Amikor Jane meg Eliza négy szemközt maradtak, Jane, aki addig nagyon óvatosan dicsérte Bingley urat, megval-

lotta hűgának, hogy neki ez az ember nagyon, de nagyon tetszik.

— Egy fiatalembernek igazán ilyennek kell lennie — mondotta. — Okos, jókedvű, élénk! S milyen szerencsés a modora! Milyen könnyed, milyen finom és milyen úri!

— Hozzá még szép is, mert egy fiatalembernek szépnek is kell lennie, föltéve, hogy sikerül neki. Szóval: maga a tökéletesség.

— Rám nézve nagyon hízogó volt, hogy másodszor is fölkért. Ezt a bókot nem vártam tőle.

— Nem vártad? Én bizony vártam a te részedre. De hát ez a nagy különbség kettőnk között. Téged mindig meglepnek az ilyen bókok, engem soha. Az csak természetes, hogy újra fölkért, kénytelen volt megállapítani, hogy az egész teremben te voltál a legszebb leány. Ez tehát nem volt udvariasság az ő részéről. Szó se róla, nagyon kellemes fiatal ember s megengedem, hogy tessék neked. Ostobább férfiak is már gyakran tetszettek neked.

— De kedves Lizzym!

— Oh! Tebenned általában igen nagy a rokonszenv az emberek iránt. Sohasem akarod meglátni a hibáikat. A te szemedben minden ember jó és kellemes. Te még soha senkiről nem mondtál rosszat. Én legalább nem hallottam.

— Nem szeretek elhamarkodva ítélni, de mindig csak azt mondom, amit gondolok.

— Tudom; és a dologban éppen ez a csudálatos. A te józan felfogásoddal hogy' lehetsz olyan becsületesen vak az emberek bolondságaival és ostobaságaival szemben? Sokan tettetik magukat őszintének, az ember ezt mindenütt láthatja. De őszintének lenni minden mellékgondolat nélkül, mindenkiben csak a jót látni és azt még nagyítani, és elhallgatni, ami rossz van bennük, ezt csakis te tudod, senki más. Neked persze Bingley úr nővérei is tetszenek. Pedig nem viselkednek olyan jól, mint a bátyjuk.

— Hát persze, hogy nem, eleinte. De ha sokáig beszélgetsz velük, nagyon kellemesek tudnak lenni. Miss Bingley a bátyjánál fog lakni s vezetni fogja a házat. Súlyosan kel-

lene tévednem, ha nagyon kedves szomszédnőt nem nyer-
nénk benne.

Eliza némán hallgatta ; neki más volt a meggyőződése, a két nő viselkedése a bálon nem arra vallott, hogy súlyt vetnek mások tetszésére. Minthogy Eliza jobb megfigyelő volt, mint Jane, s kevésbé simulékony természetű, és mert ítéleteiben sohasem tekintette magát érdekelt félnek : semmi kedvet sem érzett ahhoz, hogy tapsoljon a két nővérnek. Kétségtelenül úrinők voltak, alkalomadtán jókedvűek, sőt ha rászánták magukat, kedvesek is tudtak lenni, de gőgösek voltak és elbizakodottak. Mindenki szépnek tartotta őket, London egyik legfinomabb magánintézetében nevelkedtek s húszezer font vagyona volt mindegyiknek, de mindig többet költöttek, mint szabad lett volna, csakis előkelő emberek társaságát keresték, így minden tekintetben nagyra voltak saját magukkal és lenézték a többi embert. Nagyon jó családból eredtek, északi Angliában, s ez sokkal mélyebben rögződött be az emlékezetükbe, mint az a körülmény, hogy a bátyjuk vagyona s az övék is üzleti alapon jött létre.

Bingley úr körülbelül százezer font értékű vagyont örökölt az édesapjától, aki földbirtokot akart szerezni, amikor közbejött a halála. Az ifjú Bingleynek is ez volt a szándéka s már több ízben kinézett magának egy birtokot a szülőföldjén ; de most, hogy szép kastélyhoz jutott s úri birtokon gazdálkodhatott, azok, akik jól ismerték könnyű természetét, azt kérdezték maguktól, nem fogja-e egész életét Netherfieldben leélni s a birtokvásárlást a következő nemzedékre áthárítani.

Testvérei nagyon szerették volna, ha saját birtokot szerez, de bár Netherfield csak bérlői minőségben volt az övé, kisasszony húga nem idegenkedett attól, hogy mint háziasszony trónoljon az asztalfőn, és Mrs. Hurst, akinek a férje inkább előkelő volt, mint gazdag, szintén hajlandónak mutatkozott arra, hogy időről-időre otthonának tekintse a bérelt kastélyt. Bingley még alig két éve volt nagykorú, amikor egy véletlen ajánlás révén megnézte a netherfieldi kastélyt. Teljes félóraig tartott a szemle, a kastély fekvése és a legfontosabb szobák megtetszettek neki, nem sokallta

az összeget, amelyet a tulajdonos kért és rögtön bérbevette.

Bingley és Darcy között szoros és szilárd volt a barátság; bár természetük nagyon sokban ellenkezett. Darcy nagyon szerette Bingleyt könnyűségéért, nyíltságáért, hajlékonyságáért, aminek ő szakasztott ellentéte volt, bár sohasem adta jelét annak, hogy nincs megelégedve saját magával. Bingley szilárdan hitt Darcy őszinte barátságában és föltétlenül bízott ítélőképességében. Bingley egyáltalában nem volt korlátolt, viszont Darcy nagyon okos fiú volt. Gőgös, finnyás és tartózkodó; viselkedése úri volt, de csöppet sem megnyerő. E részben barátja nagyon túltett rajta. Bingley bizonyos volt a felől, hogy akárhová megy, megszeretteti magát, Darcy folyton megbántotta az embereket.

Nagyon jellemző volt az a beszélgetésük, amelyet a merytoni összejöveteletről folytattak egymással. Bingley soha életében nem látott kellemesebb embereket és csinosabb leányokat; mindenki a legkedvesebb és a legfigyelmesebb volt hozzá; semmi ceremónia, semmi merevség nem gátolta ott az embert és hamar megismerkedett az egész társasággal. Ami Bennet Jane-t illeti, egy égi angyal nem lehet szebb nálánál. Darcy ellenben csak egy csomó embert látott, akiből majdnem teljesen hiányzott a szépség és előkelőség; senki iránt sem tudott érdeklődni és senki sem volt hozzá kedves vagy figyelmes. Elismerte, hogy Miss Bennet csinos leány, de túlsokat mosolyog.

Ebben Mrs. Hurst és Bingley kisasszony igazat adtak neki, de azért nekik mégis nagyon tetszett és nagyon bámulták; kijelentették róla, hogy édes teremtés, akivel szívesen fenntartanak az ismeretséget. S miután Jane-t édes teremtésnek minősítették, e minősítés alapján bátyjuk följogosítva érezte magát, hogy úgy gondolkozzék Jane-ről, ahogy neki jólesett.

Austen Jane után, angolból

HEVESI SÁNDOR.

KÖLTEMÉNYEK.

Vidéki nők.

Egyiknek szíve halk spinét,	Itt nem jön érte senki sem,
Másiké klarinét.	Jó marad és szolid,
Itt megtalálod Juliát,	Néha kinéz az ablakon,
S a szép Bovárynét.	S pamutot gombolyít.
Ofélia itt éldegél,	A szeme lágý, a szava bölcs,
Itt lakik Nóra is,	A hangja nem remeg,
S melegen tud tekinteni	Hogy mi lett volna akkor, ha . . .
A vén kuckóra is.	Ezt sohse tudja meg.

Óraütés.

Most ütött az óra	A csillagok fénye
Fertályt, vagy felet,	Rezgőn megtörik,
Vagy talán egészet . . .	Szavaim gyertyái
Mindegy, este lett.	Leégnek tövig.

Jóéjtszakát, Tegnap,
Ma, jóéjtszakát,
Legyen most már mindegy
Itt, vagy odaát.

FALU TAMÁS.

SZEMLE.

Hat év magyar színművészete.

Jelentés az 1933. évi Greguss-jutalom tárgyában. Negyedik színművészeti évkör (1927—1932).

A Kisfaludy-Társaság Greguss-díja minden hat esztendőben esedékes egy-egy kiváló színészi alkotás vagy kiteljesedett színészi működés kitüntetésére. A díjnak aranyfedezete már régen elmerült a változott viszonyok értékpesztítő árában, de megmaradt a teljes erkölcsi és szellemi fedezet: a színjátszás nemzeti és művészi jelentőségének és fontosságának ünnepélyes elismerése attól az irodalmi társaságtól, mely a teljes magyar Shakespeare-rel, a teljes magyar Molière-rel, a spanyol drámairodalom világraszóló remekeinek átültetésével kötelezte hálára a magyar színpadot, s amelynek elnökei között Gyulai Pál és Beőthy Zsolt, másodelnökei között Greguss Ágost és rendes tagjai között Salamon Ferenc máig is érvényes és tanulságos lapokat írtak a színjátszás művészetéről s ma is elméleti mesterei lehetnek a színészi pályáján elinduló tehetségek.

A Greguss-érem tehát a Társaság egyik legerősebb hagyományának eleven kifejezése; de minthogy minden hatodik esztendőben úgyszólván napi aktualitássá hangsúlyozódik, mindenkor súlyos feladat elé állítja a bizottságot, amely dönteni hivatott a jutalom kérdésében. Hat évvel ezelőtt a Greguss-díj akkori előadója, Szász Károly, igen tisztelt tagtársam, nem eléggé dícsérhető őszinteséggel, megvallotta, hogy az *egy* Greguss-díjjal szemben több olyan színészi alkotásra utalhat, amely megérdemelné a koszorút. Alig volna túlzás azt állítani, hogy, míg a Greguss-érem minden hat évben egyszer adható ki, a magyar színpadon minden évben hat olyan alakítás is akad, amelynek nyugodt lélekkel oda lehetne ítélni egy díjat vagy egy érmet.

Amikor tehát a bizottság minden hat évben kitüntet egy színművészt, vagy, amint tizenkét évvel ezelőtt is megtörtént, nem megfelelő, hanem megkettőzi a jutalmat s egy díj helyett kettőt ad ki, hogy mennél közelebb férhessen az igazsághoz, nem akarja ezzel más, jeles alakítások értékét csorbítani, sem más, kitűnő művészek érdemét csökkenteni. Budapest drámai színházai az utolsó esztendőök mostohasága ellenére is, vagy éppen mostohaságától sarkalva, a leg-

nagyobb erőfeszítéssel és áldozatkészséggel igyekeznek az előadások színvonalát emelni; egyre-másra tűnnek föl újabb színésztehetségek, s bár az egykori, nagyértékű vidéki iskolának és a kellő gyakorlatnak hiánya fájdalmasan érezhető, minden színház állandóan próbálkozik friss tagokkal (ezeknek a nevei a következő Greguss-jelentésben lesznek aktuálisak), úgyhogy egy rövidre szabott jelentés keretében csak fel sem vázolhatom ennek az újabb fejlődésnek és irányzatnak egész mivoltát, lélektanát, művészi eredményeit és kilátásait. Névlajstromot sem adhatok, hiszen sem a felsorolás, sem a részletezés, sem az osztályozás nem lehet céлом, s így óhatatlanul kimaradnak nevek, amelyek említésre, sőt dicséretre méltók. Ámde itt csakis arra szorítkozhatom, hogy az utolsó hat esztendő színjátszásának problémáit és eredményeit legáltalánosabb vonalaikban megrajzoljam, s megvilágítsam a bizottság álláspontját, amely a két jutalom odaítélésében érvényre jutott. Épp ezért azt se méltóztassék a jelentéstől várni, hogy ismétljen olyan megállapításokat, amelyeket a Greguss-díj kitűnő előadója ezelőtt hat évvel részletesen indokolt és alaposan kifejtett. Nem fogom tehát leakasztani azokat a teljes és friss koszorúkat, amelyeket a Greguss-díj eddigi kitüntetettjei elnyertek, hogy hozzájuk férceljek pár megérdemelt, új levelet, s nem sorakoztatom fel újra azokat a jeles művészeket sem (N. Tasnády Ilona, Gál Gyula, Uray Tivadar, Petheő Attila stb.), akik időközben gazdagították sikereiket, kibővítették műsorukat, szaporították színpadi alakjaikat, főkép a genre és a mai dráma irányában. Kériett egyéniségükhöz, elért készségükhöz, kidolgozott arcképükhöz legfeljebb új adatokkal szolgálhatnék s nem egyúttal új vonásokkal. A szűkre szabott keretben az utolsó hat esztendő új szempontjait, új élményeit, új jelenségeit és új tanulságait próbálom, bár vázlatosan, összefoglalni, szóval mindazt, ami a mai válságos és küzdelmes jelenből a jövőbe mutat, amely elég ködös és bizonytalan.

Hogy az utolsó években a magyar színpad is válságos helyzetbe került, ez már közhelyé vált; mindenki emlegeti, bár legtöbbször csak úgy, mint a kísértetetet szokás, amelykről mindenki mindenfélét rebesget, de senki sem nézett a szemükbe. A színpad válsága is ilyen kísértet, amelyről csakis akkor tudunk bizonyosat mondani, ha igazán farkasszemet néztünk vele. Természetes, hogy ezt a válságot itt csakis arról az oldaláról tekinthetjük, mely szorosan kapcsolatos magával a színjátszással és ennek fejlődési lehetőségeivel.

Az államilag vagy városilag fenntartott, ehhez képest állandó és teljes társulattal, állandó és változatos műsorral fölszerelt színházakat a válság erről az oldalról kevésbé érinti; annál keményebben

sujtja a színjátszást a magánvállalatok körén belül. Épp az utolsó évek során a magánvállalkozás erősen megingott, a színházi üzemek régi, szoros keretei meglazultak, sok helyütt szétesetek. A világháború előtt s még a látszat-konjunktúra dúsan kamatozó esztendői alatt is hivatalos és magánszínházak között jóformán csak a játékrendben s a társulat méretezésében volt különbség. A hivatalos színházak sok klasszikus darabot adtak és változatos műsort, a magánszínházak klasszikus darabot kivételesen (főképp, ha mint látványosság volt értékesíthető), modern darabot is mennél kevesebbet. Főcéljuk volt a darab teljes kihasználása, tehát a mennél hosszabb sorozat, a mennél több jubileum. De valamennyi színház *állandó* társulattal dolgozott, úgyszólván saját hagyományát építette tovább, megvolt a saját egyéni arculata, az Európa-szerte érvényes színházi hitvallás értelmében, amely szerint a tökéletes együttest, az egységes lelket és hangot, az összjáték végsőig fokozott erejét és végsőig halkított finomságát csakis az biztosíthatja, hogy a színészek a szó valódi és elvont értelmében egy levegőt szívnak, egy bizonyos irány, program, játékrend egységes atmoszférájában fejlődnek, egymáson mérik és mintázzák önmagukat.

Ez az állandó társulat — jórészt a gazdasági helyzet folytán, amerikai mintára és amerikai hatás alatt — mondhatni máról-holnapra felbomlott.

A színházak ma nagyon csekélyszámú színészt szerződtetnek, — mint a társulat törzsét — azokat is bizonyos számú föllépésre; a többi csak amennyire a szükség és alkalom kívánja. Ha a darab nagyszemélyzetű, a szereplők többnyire az első próbán látják egymást először. Ez a rendszer jóval több próbát és erőteljesebb rendezői beavatkozást igényel, kivált ahol, mint nálunk, sok a kezdő és gyakorlatlan színész. A színházak ezirányban nagy áldozatokat is hoznak, s a régebbi, átlagos kétheti próbaidőt legtöbbször megduplázzák, sőt a dupla mértéken is túlmennek. Csakhogy Budapest mégsem New-York, a közönségnek csak igényei vannak felfokozva, teherbírása, fizetőkedve mélyen alatta marad a külföldi mintának. New-Yorkban az egy Guild-színházat kivéve (amely a legművészebb európai színházakkal vetekszik), a színház nem intézmény többé, hanem csak épület, úgy, mint ma a Városi Színház Budapesten. Azé, aki bérbeveszi, s aki bérbeveszi, azt csinálhatja benne, amit akar, ameddig bírja. Tehát ugyanott, ahol tegnapelőtt, mondjuk, *Parsifal* a vallási misztérium varázsával és egy nagy zeneköltő legbelsőbb élményével pályázott a hallgatóság érdeklődésére, tegnap már kutyák játszhattak el egy kutya-remekművet s holnap fókák vagy bolhák léphetnek

föl, ha valaki ebben üzleti lehetőségeket szimatol s kockáztatni meri a tőkáját, illetve a mások tőkáját, amelynek elenyésző része készpénz s nagy része «levegő ígértföltételekkel», mint Hamlet mondja. Amerikában a módszer tehát azon alapszik, hogy a színház pusztán épület, amelyet legtöbb esetben egy darabra vesznek bérbe. Ha a darab megvan, a manager, tehát az igazgató, szerződteti a producert, vagy stage-directort, tehát a rendezőt, akivel közösen kiválasztják a megfelelő színészeket, a legkülönbözőbb helyekről s olyan széles nyelvterületről, hogy igazgató és rendező igazán nem jöhetnek zavarba. Két hónapot szánnak a próbákra, amelyek úgyszólván az egész napot lefoglalják, s minthogy a színészek este nem játszanak, egész testi és lelki erejük egyetlen szerepre rögződhetik, amelytől esetleg egy- vagy kétévi megéllhetésük is függ. Ha az előadás kiérett, egy vagy két próbabemutatót is rendeznek belőle vidéken, részletesen megfigyelik a közönség viselkedését, aprólékosan ellenőrzik a hatást, s ahol ez elmarad, újabb megfontolás tárgyává teszik, hogy a szövegben van-e hiba vagy a játékban. New-Yorkba csakis akkor viszik a darabot, ha sikerült belőle minden hatást «kihozni», ahogy színpadi nyelven mondják.

Ezt a módszert Budapesten, megfelelő tőke és közönség hiányában, csak részben lehetett keresztülvinni. A színházak kénytelenek voltak félúton megállni. Nem műintézetek már a régi európai, de nem is épületek az új amerikai értelemben. Intézményes alapjukról mégsem tudnak egészen letérni, s ennek mélyebb okai vannak. Amerika hagyománytalan, az európai színház ősi hagyomány, kis nemzeteknél nemcsak művészi probléma, hanem nyelvnek és nemzeti-ségnek, az önállóságnak és a megmaradásnak kérdése is egyúttal. Akármily fenyegetőnek látszik is tehát nálunk a mai helyzet, amikor évad derekán színházak nyitnak és csuknak, csuknak és nyitnak, nem tudjuk elképzelni, hogy Budapesten minden színház épületté, sőt átjáró házzá váljék, amelyet ezer más ház között úgy hirdetnek, hogy bérbeadó akárki számára, aki le tudja tenni nem az erkölcsi, nem a művészi, hanem az anyagi kauciót.

Párizsban is a boulevard- vagyis magánszínházak a newyorki mintához igazodtak, de ott egy szerencsés fordulat következtében, az úgynevezett kis avant-garde színházak külön játérend és külön, de állandó társulatok teljes fenntartásával, viszont forradalmi jellegük teljes levetése mellett olyan irodalmi és művészi intézménnyé alakultak, hogy a kis Atelier-színház, melynek Dullin az igazgatója és vezető színésze, legutóbb városraszóló sorozatos sikert ért el Shakespeare III. Rikárdjával, olyan sikert, amelyet a Comédie Française

minap előadott Coriolanusa megközelíteni sem tudott. Gaston Baty, Dullin, Pitoëff és Jouvet kis avant-garde színházai léptek az egykori nagy boulevard-színházak helyére, az irodalom és művészet lobogója alatt, amelyet persze csak úgy képesek diadalra segíteni, hogy kis személyzettel, kevés költséggel, erősen lefokozott dologi kiadásokkal rendezkednek be s még így is, a legkülönbnek köztük, Jouvet-nek az a véleménye, hogy túlsokan vannak. Párizsban tehát a kicsi színház — állandóságánál fogva — Noé-bárkája lett a felsőbbrendű drámának és a fejlődő színjátszásnak, s lehetséges, hogy ez az átalakulás nálunk is végbe fog menni.

Budapest vezető magánszínházaitól igazságtalanság volna megtagadni azt az elismerést, hogy a magyar színpad hagyománya mint eleven parancs él bennük s egyáltalában nem zárkóznak el az irodalmi mértékek elől. Hiszen Csontos Gyulának az az alakítása, amely megszerezte számára a Greguss-érmet, Gerhart Hauptmann-nak egy késői művéhez fűződik, egy nemesveretű, de teljesen a tizenkilencedik század irodalmi drámájában gyökeredző alkotáshoz. Ámde az állandó társulatok felbomlása, az állandó keretek szétesése az elsőrangú tagok foglalkoztatását szükségszerűen olyan irányba tereli, amelytől nem lehet sok jót várni.

Az a magában véve tiszteletreméltó, sőt áldozatkész törekvés, hogy állandó társulat hiányában egy új s talán már híres darab színlapján mennél több fémjelzett név ragyogjon, részben odavisz, hogy elismert drámai színészek egyre sűrűbben szerepelnek az egészen más képességeket és készségeket igénylő operettekben, vagy ha drámában lépnek is föl, a színlap és a foglalkoztatás kedvéért olyan szerepeket is vállalnak, amelyek adottságaikon és lehetőségeiken kívül esnek. Színészek igen ritka esetben tudják eldönteni, mi való nekik és mi nem, s az utolsó esztendőknek is nem egy tüneményes sikere robbant ki olyan szerepek nyomán, amelyeket az illető művészek vagy művésznők eleinte vonakodtak eljátszani. Így tehát a mostani rendszer mellett való foglalkoztatás nemcsak hogy nem biztosítja a legjobb lehetőségeket a színészi fejlődés számára, hanem egyenesen gátolja az egységes és egyenes irányú fejlődést.

Legelőbb példa erre talán Gombaszögi Frida, a Vigszínház kiváló művésznője, aki a *Különös komjátékban* s még inkább *Angliai Erzsébetben* sugárzó erővel hozta felszínre azokat a kivételes tulajdonságokat, amelyeket a mai közönség vár a tragikai színésznőtől, a monumentalitásnak és minuciozitásnak, a nagyvonalúságnak és a részletmunkának azt az ingerlően rejtélyes összetételét, amely nélkül semmiféle tragédiát nem tudunk ma hitelesnek érezni. A művésznő

azonban sokszor félében, sőt egész éven át alig teremt magához méltó szerepet, s az a vigasz, hogy akárhányszor prózai és mindennapi lényeket megnemesít és fölnagyít a saját mértékéhez, sovány kárpótlás azokért az elmaradt alakításokért, amelyekben kifuthatná teljes művészi formáját.

Némikép hasonló helyzetben van a budapesti színházaknak még két művésznője: Titkos Ilona és Tőkés Anna. Titkos a konjunktúra éveiben máról-holnapra lett «sztár», abban az időben, amikor a roskadásig zsúfolt nézőtereken százsoros visszhangja támadt minden sikernek. Azóta sok gyorsan forralt «sztár» tűnt el a perpetuum mobilének mondható színpadi súlyesztőn, de Titkos Ilona megtartotta rangját a reája vagy magára erőltetett szerepek sorozatán keresztül is, ami hiteles bizonyossága annak, hogy a színésznőt gyakran érezték jóval különbnek, mint a szerepet és az alakítást. Egy-egy drámai szerepében (Eső, Külváros) sötét lánggal csapott ki belőle a zabolátlan, tragikus őserő, amelyet semmiféle színpadi konvenció nem korlátozott és nem halványított el, s kétségtelenül egészen más lehetőségek tárulnának fel előtte, ha nem előre meghatározott műsor-igények, hanem saját egyénisége és eredetisége szerint formálódhatnék. Tőkés Anna a maga igazi helyén volt a Nemzeti Színházban, ahol a legdrámaibb feladatokra mutatott hivatottságot. A könnyű műfajok területén — még az operette-tel is próbálkozott — nem követhették őt saját, régebbi sikerei, mert más a lelkialkata, sőt egész fizikuma. Sötét, mély organuma a sűrű, drámai helyzetekben tud csak igazán kibontakozni, s bizonyos, hogy csakis magához illő feladatokban találhat ismét magára. Beregi Oszkár, akinek belső és külső méretei, minden tragikai lendületet szárnyalva követő, szinte korlátlan organuma, romantikus tüze élménnyé alakították a nagystílusú drámát: a polgári színművekben önmagának fékezésével és megszorításával aratja nagy sikereit. A műfajok e csereberéjében könnyebb a helyzete a kitűnő operette-énekesnőnek, akit játékbeli készségénél fogva átvisznek a vígjátéki színpadra. Ez történt Honthy Hannával, aki néhány vígjátéki szerepével nagy sikert ért el, de még az ő esetében is érezhető, hogy a műfajok nem cserélhetők össze, s az állandó határsértés sem tudja állandósítani a keverékstílust. Akármilyen könnyen, sőt könnyelműen lépnek át a mai rendszer mellett a színészek egyik műfajból a másikba, a műfajok stíluskülönbségei nem szüntethetők meg, ami viszont nem jelenti, hogy egy színész nem fejlődhetik fel egyik műfajból a másikba. Utóvégre az idősebb Kean csepürágóból és kötél táncoából lett Európa egyik legnagyobb tragikus színésze, aki pályájának elején Hamlet után egy kis színház-

ban még Harlekint is eljátszotta minden este. A magánszínházak egyik legjobb vígjátéki színésze, aki komolyabb jellem szerepekben is derekasan megállja helyét s paraszt-típusok ábrázolásában is kitűnő: Páger Antal vidéken még a táncos komikus szerepét töltötte be s gyors fejlődése mellett talán meglepetéseket tartogat. Rádai Imrét Berlinből, a filmtől hozták vissza a színpadra, s ma azok közé a fiatal színészek közé tartozik, akiknek igazi, őszinte mosolyuk van, ami sokkal ritkább dolog, mint hinné az ember. Kabos Gyula az orfeum deszkáin kezdte pályáját, kis, magyar bohózatokban s ma a magyar színpad egyik legmélyebb színésze. Úgy látszik, autodidaktikusan fejlődött s így színpadi dikciója drámai készsége és képessége mögött marad, de így is a polgári élet tragikomédiájának elsőrangú emberábrázolója, akinek bizonyos értelemben női párja a színpadon Gombaszögi Ella, a tragikomikus és humoros polgári, kispolgári és társadalmon kívül került női alakok népszerű és kitűnő alakítója.

A rendszer hozza magával, hogy a magyar színpad első Peer Gyntjét és reichstadti herceget is akárhányszor operettkben kell látnunk. Pedig Törzs Jenő egész színészi pályája, amely a Színiakadémián és a Thálián keresztül a Magyar Színházhoz vitte, ahol igen kis időt leszámítva mindvégig megmaradt: talán a legegyszerűbb és legbiztosabb színészi fejlődés, amelynek az utolsó húsz év alatt tanúi lehettünk. Húszéves korában játszotta el Rankot Ibsen *Nórájában*, s ő volt az a tehetséges kezdő, akiben megvolt minden tehetség s nem volt semmi kezdetlegesség.

Amit a legtöbb színész hosszas küzdelem után tud csak elérni: hogy hazataláljon, önmagára eszméljen s legsajátabb hangján tudjon megszólalni, Törzsnél szinte magától értetődő volt az első pillanattól kezdve. Itt az átérzés és a beleélés mellett állandóan egy fegyelmezett és kifinomodott színészi érteleni állott őrt, s csak így volt lehetséges, hogy egész fiatalon elragadta a közönséget az öreg Ankerschmidt-tel és az öreg Kárpátival, az ifjú és az öreg Peer Gynttel s a színésznők számára írt reichstadti herceggel. A magánszínházak művészei között ő az egyetlen, aki keresztülmehetett egy egész magasrendű műsoron s tehetségét a legnagyobb feladatokon fejleszthette. Kétségtelen, hogy még nem mondott el magáról mindent, s szerencséjén múlik, lesz-e módja olyan nagyszabású feladatokat megoldani, amelyekhez megvan a teljes művészi érettsége.

Az operett a Góth-párt sem kímélte meg — holott ezek az öntudatos és mesterségükben kísértetiesen biztos művészek, valahányszor fellépnek operettkben, — szerepük fölé emelkedő humorral

figyelmeztetik a közönséget, hogy milyen messzire vannak ők az énektől és tánctól. Gaál Franciskát is, aki az utolsó tíz év naivái között könnyen futott be az első helyre, előbb az operett vitte el, végül a német nyelvű hangosfilm, amely talán már holnap még nagyobb veszedelme lesz a magyar színpadnak, mint a drámai színészeket felszippanító énekes és táncos műfaj. A kérdés pikantériájához tartozik, hogy az énekes színpad ünnepelt színésznője, Fedák Sári, viszont több ízben közeledett a prózai műfajokhoz és genre-szerű alakokban nem egyszer jelentékeny sikert aratott.

Két kiváló színészük van a magánszínházaknak, akik a mostoha helyzet ellenére is megkapóan fejlődtek és az utolsó években emberileg erősen mélyültek. Rajnay Gábor és Somlay Artúr ifjúságuk java-részt a Nemzeti Színházban töltötték s művészetüket annak a játékrendjén alapozták meg. A háború éveit alatt mind a ketten megváltak a Nemzettől. Rajnay mögött a *Faun* rendkívüli, sorozatos sikere állott, amelyre a művész — ez az ilyen sikerek elmaradhatatlan utójátéka — sokáig ráfizetett. Legérdekesebb alakításában is mindig volt valami a Faunból, legkomolyabb szerepéhez is hozzáadott belőle valami furcsa, torz, groteszk elemet, a közönség zajos helyeslése mellett. Utolsó időben Rajnaynak sikerült végleg megszabadulnia legnagyobb sikerének árnyékától, s azóta az a szeretetreméltó, vonzó emberiség, amellyel annyi szerepének adott életet, mint leszűrt, tiszta esszencia árad belőle, minden fogás és fifika nélkül. Somlay Artúr az önmagukkal viaskodó nyugtalan tehetségek közül való, aki az utolsó évek alatt annyira lehiggadt és megnemesedett, lelkileg annyira gazdagodott és kiegyensúlyozódott, hogy ma a legnagyobb feladatoknak mestere tud lenni.

A Nemzeti Színház művészei — amint ezt a Greguss-díj összes eddigi előadói kiemelték: a műsor változatosságánál és kiterjedtségénél fogva — fejlődési lehetőségeiket illetőleg kedvezőbb helyzetben vannak, mint magánszínházi társaik. A huszas esztendőik erősen magyar ízű és magyarjellegű műsor-darabjai (Herczeg, Csathó, Zilahy, Mórícz és mások) módot nyújtottak nekik arra, hogy színpadra állítsanak és szóhoz juttassanak egész sereg élő, igazi magyar típust, amelyek azelőtt csak szórványosan és epizódszerűen jelentek meg a különböző darabokban. A színjátszás művészi erejét és érdekességét ez nagyban fokozta, mert a színésznők és színészek visszanyúlhattak saját gyermekkorukig, feldolgozhatták legsajátabb élményeiket és emlékeiket, s olyan levegőt teremthettek alakjaik körül, amilyen külföldi darabok legjobban játszott szerepeiben is alig lehettek képesek. Rákosi Szidi több mint ötvenesztendősi színészi pályafutása

után ezen a területen még egészen újszerű és hiteles életet élő alakokkal szaporította az ő csudálatos arcképcsarnokát s ebben az utolsó évkörben is Zilahy Lajos *Tábornok*ában a nagystíliú színjátszásnak feledhetetlen példáját adta egy alakításával, amely a szó legművészebb és legmodernebb értelmében volt pathetikus. Az öreg Pásztorynét játszotta, aki fiát kéri vissza a lövészárokból és akinek vergődésében és vívódásában, hol sikoltó, hol siket fájdalmában, kínjában és konokságában nem *egy* katona édesanyját ábrázolta, hanem a fiaikért reszkető összes magyar anyák mártíriumával borította el a színpadot. Mintha szavai nem is a levegőbe szálltak volna s a nézőtérén hullottak volna le, hanem láthatatlan kőbe és márványba rögződtek volna. Évtizedek óta nem volt eset arra, hogy egy meghatározható epizód ilyen drámai szimbolummá tornyosuljon, hogy egészen apró szerepből ily nagyméretű alakítás szülessék, s hogy a genre a történelmi pillanatok nagyszerűségét adja a színpadról, mint közvetlen élményt.

Csathó Kálmán színművei, amelyek a vidéki magyar úri osztályt az eleven megfigyelés és az elnéző humor rokonszenves összetételével hozták a Nemzeti Színház deszkáira, sok szunnyadó képességet keltettek föl, sok nem eléggé ismert tehetséget szabadítottak fel azon a területen, amely addig jóformán elzárt vidék volt a színpadon. Kiss Irén, akit, sajnos, betegsége egyelőre távoltart a színpadtól, Budapest egyik legkiválóbb komikája, ezekben a darabokban érte el igazi mértékét és teljes népszerűségét; itt teremtette meg azokat a hús-vérből való vidéki nagynéniket, akik egy kissé hasonlítanak és mégis nagyon különböznek egymástól s akikben mindenki szinte test szerint is ráösmert a saját rokonaira. Ezek az alakok, akiknek élete a család szűk és mégis oly tág körén belül zajlik le, minden intellektuális érdeklődéstől távol, de tele egyforma érdeklődéssel a család sorsdöntő és apró-cseprő dolgai iránt; ezek a furesz lények, asszonyok és öreg kisasszonyok, akik a maguk korlátoltságain belül annyira leleményesek, furfangosak, sőt praktikusak és eszesek s szinte történelmileg indokolt, szimpátikus gögjükkel a legkétségbeesettebb helyzetekben sem engednek úri mivoltukból, Kiss Irénben olyan humoros ábrázolóra találtak, hogy hiba volna őt, a hiteles emberábrázolót, a régi szerepkörök terminológiája szerint «komikának» nevezni, ami több is, kevesebb is, mint emberábrázoló. Rózsahegy Kálmán, a legszeretetre méltóbb és legsubjektívebb magyar színész is az öreg Ladányi gyengeségből és jóságból, könnyelműségből és Pató Pálságból összetett alakjában hozta színpadra egyik legelőbb és legemberibb típusát, amellyel tetszése szerint kormányozta a nézőközönség könnyeit és kacaját.

Vizvári Mariska, aki ifjan lépett át az anyák és éltel asszonyok szerepkörébe, ahol biztos rajzoló készséget mutatott, voltaképp szintén ezekben a gyökeresen élethű magyar darabokban találta meg színészi képességének és ábrázoló tehetségének legőszintébb és leghatásosabb kifejezését, úgyhogy alig volt túlzás, amikor Beöthy László *Az elcsérelt ember*beli anyaszerepe után azt írta róla, hogy már nem is Vizvári Gyulára emlékeztette, hanem Szigeti József-re, akinek művészete tudvalevőleg a legnagyobb egyszerűségig jutott el a színjátszásnak abban a korszakában, amikor az egyszerűség ritka kivétel volt és nem kötelező parancs.

Csathóné Aczél Ilona is abban a korban, amikor francia színpadokon érvényesülni kezdenek a fiatal hősnők, saját elhatározásából az idősebb, sőt legidősebb szerepkörbe vágó feladatokra tért át s általános meglepetést keltett, amikor *Ladányiban* az öreg Ladányinét a vidéki nagyasszonyoknak kijáró méltósággal, de a valódi árnyalatok egész sokaságával, a tipikusság meggyőző erejével elevenítette életre. Voinovich Géza *Magyar Passió*jában Szűz Máriát adta, annak a sajátos magyar vonásnak hozzáillesztésével, melyet a primitívseget oly színesen és ízesen tükröző költői szöveg megkívánt. Azt mondták róla, hogy «életrekelten renaissance-festmény» volt, de kellő megvilágítás híján ez kétes dicséret. A színpadi alak festőiségét a művész úgy is biztosíthatja, hogy ellesi és megrögzíti a híres festményen levő alak attitűd-jét. Ám ez csak festői póz a színpadon, bármennyire sikerül is megtéveszteni a laikus szemét. Aczél Ilona Szűz Máriájának lebilincselő festőisége a drámai helyzetből alakult ki, a benső és mély átélésből, a misztériumban való elmerülésből; a felfokozott, sűrített, áthevített drámai mozdulatlanúság volt az, amely merő festőiségnek hatott. Ibsen *John Gabriel Borkman*jában magyar színpadon ő adta eddig leghitelesebb és leghihetőbb formáját annak a szerelemtől és anyaságtól megfosztott öreg kisasszonynak, aki a legszimpatikusabb önzést, a szeretet önzését dobja végső kísérletül a könyörtelen élet mérlegére, s *Barrie* egy kisebb, háborús darabjában, az *Öreganyó katonájában*, ismét egészen egyéni alakot formált egy népbeli öregasszonyból, aki a maga ki nem élt anyaságát egészen szokatlan formában valósítja meg a maga számára. Lelkiségből és részletrajzból, gesztusból és beszédből egyaránt kitűnő volt ez az alakítás, melynek azóta hasonlóan kitűnő folytatásai is voltak — de ezek már 1933-ban esnek s így túlmennek a Greguss-díj évkörén.

A már említett magyar és magyaros játékrend, amelynek során egy XVI. századbeli színművet is bemutatott a Nemzeti Színház Móricz Zsigmond átdolgozásában, olyan színészi alakítást

is hozott, amely ritka és rendkívüli élménynek mondható, — a többnyire tragikai szerepeket játszó Hettyey Arankának magyar Klitemnesztráját a *Magyar Elektrában*. Ez a hátborzongató, humoros és tragikus, magyar és barokk teremtmény, akiben egy méregkeverő parasztasszony őseréje egyesült egy mythologiai királynő méltóságával, a stilizáltságnak és élethűségnek olyan művészi egyesítése volt, amely egész külön megemlékezést érdemel.

Ugyanebből a műsorból fejlett kész művésznővé az ifjabb színésznemzedék egyik legérdekesebb, legtehetségesebb és legproblematikusabb jelensége: Vaszary Piroska, aki már 19 éves korában jelentékeny sikerrel alakított öreg asszonyokat. (Újházy Ede is 19 éves korában kezdte pályáját öreg emberek ábrázolásával.) A színész vagy színésznő kora nem éveinek számán múlik, hanem lelki alkatán. A Shakespeare nagyszerű színtársulatával vetélkedő gyerektársulatnak volt egy tagja, aki oly remekül ábrázolta az aggastyánokat, hogy amikor tizenhárom éves korában hirtelen meghalt, Ben Jonson azt írta róla sírversében, hogy a párkákat megtévesztette a gyerek az ő roskatag öregségével s tévedésből vágta el élete fonálát, s bár a tévedés kiderült, az ég akkor már nem volt hajlandó visszabocsátani őt a földre. Vaszary Piroska esete szokatlan tehát, de mégis természetes. A klasszikai szerepek egy részétől elzárja a testi volumen hiánya és nem éppen hosszú lélekzetű dikciója, de mint Puck érdekes és egyéni volt, furcsa és földszagú, művészi és manószerű. Nagy és döntő sikere Nyilas Misi alakja Móricz Zsigmond *Légy jó mindhalálig* című színjátékában, ahol egy tizenkét-tizenhárom éves tanulót játszott, az átélésnek és a megfigyelésnek olyan erejével és bőségével, hogy egy jelenvolt ismert francia kritikus fülem hallatára ezt a kijelentést tette: «Ezt így egy francia színésznő sem tudná eljátszani», s amikor én Susanne Desprès nevét említettem — aki sok évvel ezelőtt remekül adott Jules Renard egy kitűnő darabjában egy elnyomott, vöröshajú fiút — azt felelte rá: «Ma már ő sem.» Vaszary Nyilas Misije a szegény fiú volt, a típikus jó tanuló, akiben megvan a serdülő gyerek naív öntudatossága, a jó tanulók nagyképűsége s a fiúgyerekek föllengő, ködös idealizmusa. Misi azonkívül már önálló lény, eltartja magát és halálos komolysággal készül a felnőttek életére, akikben felsőbbrendű lényeket lát, az erkölcsnek, jósnak és szépségnek tisztalelkű, hivatott őreit, s aki lelkileg összetörik, amikor a valóság szele ráfúj és kinyílik a szeme, amely a képzelt világ helyett most megdöbbenve eszmél rá a valódira. A koraért gyermeknek ebben a kissé hamleti életválságában gyökerezik a színmű erkölcsi-sége, amelyet annakidején sokan annyira félreértettek, hogy le akar-

ták tiltatni a darabot, s ennek a drámai helyzetnek izzásából emelkedett ki Vaszary Piroskának nagy jelenete, amely másfélezer embert egyetlen, könnyes meghatottságba borított.

Somogyi Erzsi is még mint akadémiai növendék tűnt fel egy kis vidéki, félig-meddig parasztleány alakjában. Döntő sikere volt a *Nem élhetek muzsikaszó nélkül* és *A házi tündér* gyerekasszonyában s magasabb fokra emelkedett Hauptmann Hanneljében. Frissesége és közvetlensége, jókedve és humora mellett csupa színpadi készség és drámai erő. Dikciója is fejlettebb, precízebb, mint a jelen generációé általában (a színpadi beszéd hanyatlása is világjelenség, amint a német, francia és angol kritikákból nap-nap mellett megállapíthatjuk). Klasszikai szerepei között Puck és Franciska dícséretreméltók s Molière *Képzelt betegének* Toinette-jéhez is megvan minden tehetsége, — de a klasszikai játékrend úgynevezett nagy soubrette-szerepei kiadós fizikumot is követelnek, a lelki és szellemi adottságok nem mindig tudják leküzdeni a fizikum hiányait. A szikár színész hiába tömi ki magát Falstaffnak, a gömbölyű hiába próbálja halesontos fűzővel, fortélyos öltözködéssel Keszeg Andor alakjához vékonyítani a természetét: ez sohasem fog sikerülni.

A klasszikai műsorban Kiss Ferenc fejlődése érdemel különös figyelmet. Az utolsó esztendőök alatt módjában volt eljátszani Macbethet, III. Rikárdot, Coriolánust, a szinte klasszikussá előlépett Peer Gyntet, s a modern, neoromantikus, verses dráma Flambeauját, amely ábrázolás, fölépítés, dikció tekintetében ugyanolyan kényes, mint a legtöbb klasszikai szerep (polgári drámákban és vígjátékokban, sőt bohózatokban elért sikereire itt nincs módom kitérni). Kiss Ferenc a maga nemzedékének kétségtelenül legerősebb és legeredetibb drámai tehetsége, aki szinte érthetetlen, valószínűleg művészetén kívül álló okokból folyton meghosszabbította a maga Sturm és Drang korszakát. Pedig ebből a hosszan és viharosan erjedő mustból igen finom bornak kell kifornia. Ha van az esetlenségnek bája, az ügyetlenségnek varázsa, a faragatlanságnak poézise, ez mind együtt volt az ő érdekes, meleg, férfias és egyúttal furcsa és gyermekies Flambeaujában. Macbethje, amelyre nem is sok ideig készülhetett, meglepetésszámba ment. Egy angol szakíró szerint, aki a példák egész tömegére hivatkozik, minden tizedik jó III. Rikárdra esik egy igazán jó Macbeth. Ezt a statisztikai megállapítást igazolja a szerep alapvető nehézsége, hogy Macbeth izom- és egyúttal idegember. Kemény katona és puhalelkű férfi. A harc téren elszánt, az életben ingadozó. Bátor és gyáva, merész és kishitű, nem ismeri a félelmet és retteg minden babonától, mert erős a fantáziája. Vágyik a koronára, s oly korlátolt,

hogy vén boszorkányok fortélyos szójátékainak hálójába keveredik, amelyből nem tud többé kibontakozni. Tökéletes ellentéte Rikárdnak, aki marlowe-i mintára szimpla, egyvonalú gazember, az erkölcs és jószág pórázáról elszabadult féktelen és önhitt értelem, amely elhitheti magával, hogy egyeduralkodója lehet a világnak. III. Rikárdban könnyebb sikert aratni, mert Shakespeare játékos kedve itt egymásra halmozza a szokatlan és mégis biztos hatásokat, s Kiss Ferenc igen jó Rikárd is volt, de sokkal bonyolultabb feladatot oldott meg Macbethben, akinek kettős lelkét, sokszoros válságát s fantáziájának egész örvénylését nem egy jelenetében megrázó módon tárta a nézők elé. Peer Gyntben egész különösen inkább az idős és a megöregedett fantasztát élte át magában, a húszéves hazugot kissé nehézkesen adta, de az egész alakítás magas színvonalon mozgott. Kiss Ferenc dikciója világos és tömör, a legnagyobb dinamikus hatásokra képes, ha nincs is fénye és csillogása. Kiss Ferenc problémája az, ki tud-e törni a Sturm és Drangból téresebb mezőkre s tudja-e vállalni azt a kissé askéta türelmet és lemondást, amely a nagy feladatok teljes sikerű megoldásához mindenkor elengedhetetlennek bizonyult.

A *Sasfiók* előadásához fűződik magának a címszerepnek jeles ábrázolása is, amellyel Várad Aranka pályájának egyik ünnepi sikerét aratta. A reichstadti herceg szerepének, amelyet Rostand, bár Hamlet hatása alatt, de mégis női szereplő számára írt, alapvető és paradox nehézsége, hogy törekeny, gyöngye fizikumot kíván, de ugyanakkor olyan töretlen erőt és testi kitartást, amely rendszerint csak a legerősebb testi alkattal jár együtt. Rostand azért merte ezt az összetételt megkockáztatni, mert Sarah Bernhardt még ötvenéves korában is eleven megtestesülése volt ennek a paradoxonnak. Várad Aranka, ha retorikai pompában és díszben elmaradt is Sarah Bernhardt mögött, bensőségben és őszinteségben túltett rajta. S ha az első felvonásban nem érte utól a francia művésznő csillogó fordulatosságát, Flambeau holtteste mellett meggyőzőbb volt és haldoklásában egyszerűbb. Mintaszerű dikciója szinte átröpítette a legnagyobb nehézségeken, s az úgynevezett «couplets»-k, vagy, amint nálunk mondják, tirádák fölépítése éppoly leleményes volt, mint hatásos.

Évekkel ezelőtt egy kis tanulmányban leírtam ezt a mondatot : Epizóduszínész az, aki a kicsiből nagyot, a nagyból kicsit csinál. De hogy ki epizóduszínész, ez sokszor csak hosszú esztendők után derül ki, és Sugár Károly, aki mint fiatal színész emlékezetes sikert ért el Shakespeare Calibanjával, a klasszikai műsorban állandóan kis szerepeket alakított nagy sikerrel, amíg végre alkalma nyílt *A képzelt beteg* és a *Fősvény* címszerepének eljátszására. *A képzelt beteg*ben nem

tudott teljesen meggyőzni (aminthogy annãkidején Gabányi Árpád sem), mert Argant tökéletes sikerre csak az a színész viheti, aki a testi egészség és virulás mintaképe, aki pufók és piros és akinek nagyszerű szervezete mellett Molière szerint épp az bizonyít, hogy orvosok és orvosságok sem tudják tönkretenni. De ha Arganban hátráltatta, Harpagonban előresegítette a fizikuma. Sugár a született fősvény volt, a karvalyképu kapzsiság, a falánkság, amely nem csillapítható, a fukarság, amely ki nem elégíthető. A pénzsomj az ő ostora, démona, végzete volt s néha szinte megrendített és meg-
hatott, mert Harpagont áldozatnak is éreztük, nemcsak zsarnoknak. Ha ez az alakítása teljesen megéri, méltó lesz a legnagyobb elő-
dökhöz.

Csortos Gyula változatos, gazdag, sikeres pályafutásának egyik hosszabb fejezete a Nemzeti Színházban zajlott le. Hogy a kiváló művésznek nem ez lett egyúttal végső állomása, talán abból is magyarázható, hogy — mint egykor Hegedüs Gyula — kissé elkésve érkezett oda. Pedig a színház modern játékrendjében fényes sikerei voltak. Mindenki emlékszik Zilahy *Tábornokára*, ahol egy igazi férfi szerelmének fejlődését a legegyszerűbb eszközökkel ábrázolta, *Leonára*, ahol szinte márványba faragta egy feudális nagyúr makaes és fennkölt alakját, ugyancsak egy Zilahy-féle darabban a bohózati tanárra, akit elragadó jókedvvel, tömérdek ötlettel teremtett színpadra, s nem utolsó sorban a *Titokra*, ahol Újházy Ede egyik híres alakítását szinte kísérteties módon föltámasztotta. Egészen más volt, mint Újházy, s ugyanazokkal a színészi erényekkel bájolta el a közönséget, talán azzal a különbséggel, hogy mint mai színész még «couleur locale»-t is adott az alakoknak, igazi francia polgárt ábrázolt.

Hauptmann *Naplemente előtt* című darabjában, ahol a megöregedett Clausent játszta el, aki egy egészen fiatal leányba szerelmes és miután kinőtt a saját családjából, sőt el is idegenedett tőle, egy ifjú nő oldalán újra akarja kezdeni az életét: Csortos Gyula mélyen emberi, minden ízében igaz és megható alakot teremtett. A német költő maga is mindent elkövetett, hogy emberi szimpátiánkat teljesen Clausen ősz alakjára vihesse át s minden árnyékot a család ifjabb tagjaira borítson, de a színész nem maradt adósa a költőnek, mert minden rokonszenvet és érdeklődést le tudott foglalni a maga számára. Művészete nagyvonalú, keveset ad a részletekre (ebben is csudálatosan idézi elénk Újházyt), de minden pillanatban betölti a színpadot, a darab sűrű és feszült atmoszférája él állandóan körülötte s a harmadik és negyedik felvonás sűrített jeleneteiben egy egész emberi életet átfogó igazi páthosz erejével a legmagasabbra

emelkedett. Alakítását az egész közönség osztatlan tetszése jutalmazta, megelőzve a Greguss-díj bizottságát.

Bajor Gizi a Greguss-díj utolsó évkörében, 1927—1932, a leg-sűrűbben szereplő színésznője volt Budapestnek, hiszen nem egy színdarab, amelynek főszerepét játszotta, egy-két éven belül száz, sőt kétszáz előadást is megért. Legnagyobb sikerei voltak Barnhelmi Minna, Déryné ifjasszony, Éva boszorkány, Phebe a *Vén leányokban*, Hajtang a *Kréta-körben*, Claude-nak, egy tizennégy éves fiúnak szerepe a *Husvétii vakációban*, a *Hajnalban, délben, este* női főszerepe, *Azrában* a hercegisasszony és Herczeg Ferenc *Szendrey Júliája*.

Mint hogy a bizottság határozata szerint a művésznőt egész pályájáért illeti meg a Greguss-érem, különös tekintettel Szendrey Júliára, szükségét érzem, hogy rámutassak néhány színészi vonására (csak futó vázlatot adhatok itt, nem teljes arcképet), amelyek megmagyarázzák e rendkívüli pályafutást és színészi egyéniséget, amely egyfelől egyenrangú a legigazibb és legnagyobb költői feladatokkal, másfelől talmialakokat befuttat saját lelkének aranyával, úgy hogy mint valóságos és hiteles teremtmények élnek nem a maguk szövegében, hanem a színésznő személyen keresztül.

Az amerikai színpadnak volt egy lengyel származású, hírneves drámai művésznője, Modjeska Helén, akit egy jótékonycélú estélyen fölkertek, adjon elő valamit lengyelül. Hallani akarták, miképpen hat rájuk a nagy színésznő, ha egy szót sem értenek a szövegből. Modjeska az egész hallgatóságot könnyárba merítette, ahogy mondani szokták. Amikor megkérdezték tőle, mit adott elő, kiderült, hogy az egyszeregyet mondta el lengyelül. Színpad nélkül, szerep nélkül, pusztán hangjával nyűgözte le a közönséget. Bajor Gizi hangja ugyanez a hang. A halk csengettyűszótól kezdve a félrevert vészharang sikolyáig minden megvan e hangban, amelynek, hogy Egressy Gábor találó meghatározását használjam, korlátlan a belső terjedelme. E minden lelki rezdülést megszólaltató organum olyan arccal párosul, amelynek mozgékonyága és színváltozása teljesen összevág a hang moduláló képességével. Talán anyai örökség ez benne, amely összekapcsolja őt a legnagyobb talián művészekkel. Ugyanily rugalmas és érzékeny egész idegrendszere, amely eleinte retteg és húzódik minden új szereptől, mert valami idegen hatalmat sejt benne, amelylyel viaskodnia kell, s válságokon és viharokon megy keresztül, amíg sajátjává teszi, amíg minden szavát felszívja, élménnyé és léletté alakítja. Nyugtalanul vizsgálja a díszletet, amelyben játszania kell s amely zavarja és ingerli, amíg természetes környezetévé és otthonává nem elevenítette és reszketve fürkészi a partnereket, akiknek

viselkedésén, alakításán és tehetségén fordulnak meg sokszor az ő leghatásosabb lelki fölfedezései. Amikor Zilahy *Hazajáró lélek* című drámáját próbáltuk, a kulisszák mögül leste Pethes Imrének, a színpadi lélekrajz egyik legnagyobb mesterének nagy jelenetét, aki az ő férje volt a darabban s akit ő megcsal és szinte a halálba kerget. És amikor végig az egész jeleneten keresztül Pethes szemében a halált látta, a kikerülhetetlen katasztrófát, megborzongott, kereste a megmentést a saját alakja számára s így formálta érthetővé és szinte rokonszenvéssé. Teljesen egyéni technikája rohamosan fejlődött és Phebe szerepében a *Vén leányok*ban a teljes virtuozitásig érett, amikor már a színész lehetetlennek látszó feladatokat is természetesen tud megoldani. Phebe az első felvonásban húsz éves, a másodikban harminc, de kiadja magát a saját húszéves unokahúgának is, aztán az egyiknek alakjában játsza a másikat és megfordítva, úgyhogy a legintenzívebb fantázia és a legbiztosabb önellenőrzés nélkül bizonytalanság és zagyvaság támad a színpadon. De nemcsak azt a káprázatos változatosságot oldotta meg könnyen és magától értetődő módon. Mint a darab rendezője, fölvettem előtte azt a gondolatot, hogy az első felvonás végén nem lehetne-e túlmenni a szerzőn, aki a húszéves Phebere bocsáttatja le a függönyt. A felvonásközben tíz évet öregszik s a második felvonás elején, mint harmincéves tanítónő jelenik meg előttünk Phebe. Nem volna-e megoldható, hogy az első felvonás záró dialógja alatt, amikor maga elé rajzolja a reá váró öregséget és vénkisasszonyságot, maszk nélkül és festés nélkül, szinte a közönség szemeláttára hervadjon és öregedjék s ne a felvonás közben, öltözőjének a tükre előtt? Ahogy Bajor Gizi mosolya megmerevült és megkeményedett, ahogy csillogó szeme fénytelenedni kezdett, ahogy könnyei befelé szívárogtak s egyre jobban öregítették a rámeredő könyörtelen jövővel szemben, erről már nem is prózát, hanem verset kellene írni, ahogy divatos volt a múltban.

A *Kréta*kör minden külföldi méretet meghaladó budapesti sikerében döntő része volt az ő Hajtangjának. Ábrázolásában a kínai leány gyermek és szűz, amikor belép a teaházba, és gyermek és szűz, amikor megfosztják újszülött magzatától s törvény elé állítják, mint férjgyilkost. A jóság, amely gyöngé és gyámoltalan minden földi rosszasággal szemben, a szeretet, amely nem ismeri és nem érti a bosszút, a szenvedés, amelyet a jó lelkeknek vállalnia és hordoznia kell a földön, az öröm, mely az első fény sugarra megmozdul és kitör az elgyötrött szívből, az anyaság, melynek minden kínja egyúttal forrása minden gyönyörnek, — mindennek költői sommája az a lehelletszerű teremtmény, akit Bajor Gizi a színpad deszkáira varázsolt.

Klabund, a szerző, aki röviddel halála előtt Budapesten járt s háromszor nézte meg a darabját, hálásan ismerte el, hogy ehhez fogható megszemélyesítését seholsem látta. Ez áttetsző, költői alakon keresztül önkénytelenül elénk rajzolódik Shakespeare csudálatos Imogénje, — ahogy a művésznő színpadra tudná eleveníteni.

Dramai, sőt tragikus alakjainak lüktető ritmusát és erős élet-szerűségét hihetetlenül felfokozza, hogy nemcsak önmagában érzi és éli, hanem kívülről is nézi őket, tehát bizonyos ösztönszerű és öntudatlan nyilatkozásaikat humorral szemléli.

Hogy a Greguss-díj bizottsága sok alakítása közül Szendrey Júliát tartja külön kiemelendőnek, ennek azon az indító okon kívül, hogy Herczeg Ferenc egy fölöttébb érdekes és finom alkotásáról van szó: magában az alakításban is megvan kellő alapja s ez Bajor Gizi játéka az egész harmadik felvonáson keresztül. A magyar színésznő itt olyanféle lelki folyamatot élt végig a színpadon amelyet *Nóra* harmadik felvonásában produkált Duse, akit Bajor, ebben a szerepében sohasem láthatott. *Nóra* harmadik felvonásában Helmer megtudja, hogy felesége váltót hamisított s ezzel kiszolgáltatta őt legalávalóbb irigyének és ellenségének. Ebben a válságos helyzetben lehull a férjéről a derék polgár és tisztcsaládfő álarca s ott áll egész korlátolt és pőre önzésében a nő előtt, akinek — ez volt Duse világhírű néma jelenete — kinyílik a szeme és bezáródik a lelke s akiben e sorsdöntő percek alatt megszületik egy új asszony. Szendrey Júlia is ilyenformán kerül szembe nem egy embernek, hanem egy egész világnak alávaló önzésével, amely világ nem azért tör vesztére, mert megbotlott, hanem ellenkezőleg, mert különb mert lenni a többinél. A visszautasított udvarló, a bosszúért lihegő vetélytársnő, a jutalmat váró derék ember és a könyörtelen filiszter mind elvetik az álarcukat s Szendrey Júlia ráeszmél nemcsak a saját hibájára, hanem a világ elfajzottságára, s ahogy a szeme kinyílik a szó testi és lelki értelmében, beszédes, fájdalmas, reszkető és kiáltó némaságából tör fel végül a *Szeptember végén*, mint a saját sírverse, amelyet belezokog viruló, fiatal és elrontott életébe.

Duse közelségébe jutni a mai színjátszás teljét és csúcát jelenti, s amikor Bajor Gizi színészi pályájának megérdemelt sikereit a Greguss-díj bizottsága megpótolja a maga elismerésével, mi egy óhajjal zárjuk e jelentésünket, hogy a művésznőnek alkalma nyíljon azoknak a shakespeare-i és molière-i szerepeknek eljátszására, amelyek az ő életrekeltő szavára várnak.

Hevesi Sándor.

IRODALOM.

A műveltség javainak nevelői jelentősége.

Bruno Bauch: *Die erzieherische Bedeutung der Kulturgüter.*
Leipzig, 1930.

Tudomány és erkölcs, állami élet és egyház, művészeti alkotások a műveltségnek azok a javai, amelyek értéküket a szellem örök és végtelen értékétől nyerik. Bennük a szellem objektív formában lép elénk és lesz számunkra látható; Hegel joggal és találóan magát az objektív szellemet látja e javakban megtestesülve. E javaknak kialakítása évezredek hosszú során át történik az emberiség verejtéke árán, és megértésük valóban a legnagyobb s legnemesebb bölcséleti feladat. Innen van, hogy csak az élheti az emberiség életét, aki ezeket a kultúrjavakat elsajátítani képes; elsajátítani pedig csak az fogja, aki azokba magát behelyezni és beleélni tudja. Ez a munka nem könnyű, nem történhetik meg pillanatok vagy órák alatt, hanem a szerves és lassú megérésnek gyümölcse csupán. Ez a szerves kifejlés, ez a lassú megérés azután nemcsak az egyes egyénre végtelenül becses, hanem egyszersmind magának az objektív szellemnek, tehát a kultúra javainak is életfeltétele: ezen egyéni beleélés és elsajátítás által maga az objektív szellem is tovább formálódik, sőt ezen beleélés által éli az objektív szellem a maga életét. Ha az egyéni érésnek lassú folyamata elmaradna, elpusztulna maga az objektív szellem is, amelynek értéke mindig a felfogó, megélő, elsajátító egyénre nézve érték és jelentés. Az objektív szellem javai átalakítják az egyéni szellemet a maga egészében, de az egyéni szellem által ők maguk is tovább gazdagodnak. E javak az egyént alakítják, és az egyén által alakíttatnak. Alakítás és alakíttatás: az objektív szellemnek az a két lényeges mozzanata, amelynek megértése igazi bölcséleti kötelesség és feladat, mert ez a megértés másképpen nem, csak bölcséleti úton lehetséges.

Az objektív szellemnek ebben az alakító erejében áll nevelői ereje és jelentősége, ha a nevelést a maga nagy, filozófiai értelmében vesszük. Egyre-másra abban az értelemben, amelyben Lessing beszélt az emberi nemnek neveltetéséről az Isten, illetőleg a kinyilatkoztatott iratok által. Az objektív szellem javaiba való beleélés által az egyén a maga szellemiségében kialakul, izmosodik, formát nyer, érik és nő.

A kultúra javainak ezt az átalakító és nevelő munkáját teszi elmélkedés tárgyává. A jénai egyetem kiváló filozófusa nagyon világos és bölcséleti szempontból valósággal mintaszerű tanulmányában. Bruno Bauch, e tanulmány írója, az ismeretelmélet terén kétségkívül a vezető férfiak sorában foglal helyet, de megjelent értekezései a mellett tesznek bizonyosságot, hogy az értékelmélet és a morális bölcsélet terén is az elsők között áll. Itt röviden ismertetendő tanulmánya bizonyosan annak a nagyobb etikai műnek lesz egyik fejezete, amelyet a bölcsélet művelői türelmetlenül várnak, s amely az erkölcsi és társadalmi kérdések megértésének egyik kiváló útmutatója leendő.

Bauch maga is mindenek előtt arra mutat rá, hogy a műveltség javai egyfelől céljai a szellem tevékenységének, másfelől azonban nemesebb értelemben vett eszközei is a szellem kifejlésének és objektív megvalósulásának. Ámde más értelemben is beszélhetünk a műveltségi javak nevelői, illetőleg eszközi voltáról: a műveltség különböző kialakított javai a középiskolai ifjúságnak legalkalmasabb és nélkülözhetetlen nevelési tényezői. És itt természetesen a műveltség javain az objektív szellem minden alkotását értjük: a vallást és erkölcsöt, a tudomány és a művészet alkotásait, az állami és a társadalmi élet szellemi termékeit. Ha azok közül bármelyiket tekinteten kívül hagyjuk, egészen felemás személyiségeket fogunk nevelni, akik a szellemiségnek legjavát nélkülözni lesznek kénytelenek, s az objektív szellem legfenségesebb alkotásai iránt lesznek közönyösebbek vagy, ami még rosszabb, ellenséges indulatúak. A kultúra javainak ezen nevelői jelentősége azonnal kitűnik, mihelyt meggondoljuk, hogy mindezekben a javakban az önértéknek valamely fajtája valósul meg. A kultúrjavak azok a médiumok, amelyekön át az önérték előttünk megjelenik. A kultúra javai éppen ezen értékük által válnak időfelelté, mert hiszen maga minden önérték is időfelelti. Célok ezek a javak ezen értéknek időfeleltisége által és eszközök, mert ezt az időfelelti értéket a történetiség időkategóriájában valósítják meg. E szerint a nevelésnek feladata egyfelől az, hogy ezekre a javakra, másfelől pedig ezen javak által neveljen. Így például, nemcsak a tudomány által neveltetünk, hanem egyszersmind a tudományra is neveltetünk. És ez a két mozzanat egymástól el nem választható, mert amikor valakit tudomány által nevelnek, akkor lelke a tudomány kultúrjával telik meg, s ez úton a tudomány is nő és életet nyer.

Mindezekből világos, hogy a kultúra és a nevelés egymásra vannak utalva. Nevelés csak ott lehetséges, ahol kultúra van, és kultúra csak ott van, ahol van nevelés. Nem is lehet a nevelés célja más, mint az önérték kialakulása, azé az önértéké, amely felette áll

minden időnek és térnek, független minden szubjektumtól, és felette áll minden pusztán létezőnek. A nevelés végső célja csak az így fogalmazott önérték, illetőleg annak kialakulása, a kultúra objektív javai lehetnek. Az értékek mindig csak végső célok és soha sem eszközök. A kultúra javai lehetnek a maguk történeti megjelenésében célok is, eszközök is. De e kettő: önérték és a kultúra javai, egymás nélkül meg nem lehetnek, amiből következik, hogy a nevelés a megsemmisülés veszélyének terhe alatt szükségképpen van reá utalva erre a kettőre, s a nevelésben az értékelméletre, illetőleg a kultúra bölcséletére. Innen van az is, hogy egyedül csak az ember nevelhető; az ember u. i. tudata által állandó viszonyban van, azaz lehet, az értékek világával. Éppen ez az állandó viszonyulás teszi őt személyiséggé; a személyiség csak ezen öntudatos viszonyulás által létesül és él. Ezért csak az ember lehet személyiség. Nevelés csak ott van tehát, ahol a nevelendő lelke felemeltetik az értékek világába, az értékek pedig elmeríttetnek a nevelendő lelkében.

Ha a nevelés és az önértékek viszonyát helyesen látjuk, akkor egészen világos az is, hogy a nevelés folyamatán nem kell a nevelőnek és a nevelendőnek két különböző személynek lennie. Az önnevelésnél a viszony a lélek és az önértékek között ugyanaz, és azt mondhatjuk, hogy egész életünk nem is egyéb, mint önnevelés. Sőt tovább menve egy lépéssel, azt állítjuk, hogy minden nevelés tulajdonképpen önnevelésre való nevelés. Én csak a magam öntudata által jöhetnek viszonyba az önértékek örök világával, s a nevelés legfontosabb feladata éppen az, hogy erre a tevékenységre tegyen minket fogékonyakká.

E ponton lesz láthatóvá az a nagy szerep, amely az államot a nevelés terén megilleti. Az államnak feladata az, hogy biztosítsa polgárai számára azt a szabadságot, amellyel rendelkeznie kell, ha a műveltség javait elsajátítani és gyarapítani akarja. Ez pedig csak úgy lehetséges, hogyha az egyes tökéletesen beletagolódik az állam közösségébe. Ezen betagolódás nélkül voltaképpen a személyiség sem alakulhat ki: igazi személyiségek csak a közösség kebelében fejlődhetnek, és igazi közösségek csak igazi személyiségekből alakulhatnak. A kettő tehát, közösség és személyiség, elválaszthatatlanul egybe van fűzve. A nevelés célja, ha igazán filozófailag tekintjük azt, a műveltség javaira, a műveltség javai által, személyiséggé és személyiséggért, közösségre és közösségért való nevelés. Ezt a nevelést pedig csak az állam képes biztosítani, amikor biztosítja polgárainak szabadságát, és lehetővé teszi, hogy a műveltség objektív javait elsajátítsák. A jól értelmezett nevelésnek feladata, hogy a nevelendő

előtt az államnak ezt a jelentőségét s általában az állam létezésének értelmét kifejtse az által, hogy felmutatja előtte az államban élő népnek történetét. A nemzet történetében nyer u. i. az állam jelentősége konkrét alakot, s a nemzet történetéből lesz nyilvánvaló az is, hogy minden igazi műveltség nemzeti jellemű, jóllehet nemzetfeletti javakat valósít meg. De továbbá a nemzet története érteti meg velünk legvilágosabban az állam alkotmányát is, amikor nyilvánvalóvá teszi, hogy az illető államnak éppen ez az alkotmánya fejlődhetett ki szükségképpen. Láthatóvá fog itt lenni, hogy amelyik alkotmány jó az egyik népnek, nem lesz feltétlenül jó egy másiknak, mert az alkotmánynak a nép szelleméből kell kifejlennie. És végül a nemzet története mutatja meg azt is, hogy az alkotmánynak a történet feltételei szerint kell változnia, még pedig nem kívülről jövő idegen beavatkozásra, hanem a meglevő alkotmányhoz kapcsolódva szervesen. Amint Schiller találóan fejezte ki: «Ha a mester egy óraművet javítani akar, az összes kerekeket lejárátja; az állam élő óraszerkezetét azonban oly módon kell javítani, hogy a forgó és mozgó kereket még forgásuk folyamán cseréljük ki.»

Ami az egyes kultúrjavak nevelői értékét illeti, a tudományra és a tudomány által való nevelés arra tanít meg, hogy keressük az igazságot magáért az igazságért, nem pedig azért a haszonért, amelyet műveléséből remélhetünk. Az igazságra kell nevelnünk az igazság által. Itt is arra kell törekednünk, hogy a nevelendő egyént önnevelésre neveljük; arra, hogy ő maga keresse az igazságot a maga munkája és művelése által. A közösségbe tagolódva neki magának kell megkeresnie az igazságot, s nem lehet azt gépiesen magunkévá tenni. Az igazságról — amint Fichte mondotta — csak a saját gondolkozásunk győzhet meg. Nem tudományra kell első sorban nevelni, hanem tudományos munkára. Ez a tudományos munkára való nevelés azonban csak úgy lehetséges, ha a nevelendő elsajátítja a multban kialakult tudomány eredményeit, s mielőtt maga produkálna, előbb tanul. Ez különben az önértéknek mindenik fájára való nevelésre áll: az eddig elért eredmény elsajátítása az a feltétel, amely nélkül önálló munkásság nem lehet. Az ismeretek megszerzésén gyűl fel az önálló munkához, az igazsághoz való akarat és szeretet. Az ismeretek megszerzésének fontosságát különösen hangsúlyozza Bauch, mert — úgymond — napjaink sok éretlen legénykéje azt hiszi, hogy ötletekkel és magas intuitiókkal lehet szolgálni a tudományt, s nem veszi észre, hogy ezek mögött mind a ravasz Mephisto sunyít. Komoly módszeres munka nélkül nincs sem tudomány, sem az igazság igazi keresése.

A művészet alkotásainak nevelői hatására vonatkozólag Bauch

méltán van abban a meggyőződésben, hogy Schiller megállapításai itt ma is érvényesek. A művészet nevelői hatását három szempontból lehet vizsgálni. E három szempont a szabadság, a közösség, s végül az eszme és valóság viszonyának szempontja. Ha a szabadság szempontjából vizsgáljuk a művészet nevelői jelentőségét, akkor senki sem tagadhatja, hogy a művészet mindenfajú alkotása a lélek felszabadításának legértékesebb eszköze. A képzőművészetek, a költészet s főként a zene alkotásai a szemlélő lelket ellenállhatatlanul emelik ki a mindennapi élet bilincseiből, és emelik fel az önértékek fenséges világába, ahol a lélek a szellem élvezetében merülhet el. Bővebben ezt magyarázni nincs miért. A *Faust*, *Az ember tragédiája*, a Kilencedik symphonia, a Máté-passió stb. élvezete a művészet felszabadító hatása mellett tesz tanúbizonyságot. Megszabadul az ember minden idegen köteléktől, s képessé válik arra, hogy csak a szellem és az önérték világába elmerülve, maga is — habár rövid időre — kizáróan ennek a szellemnek váljék szolgájává. Ezen felszabadulás tehát a szellem által való kötöttséget jelent, s a mindennapi életből való felemelkedés a szellem világában való elmerülést. Nem szabadságról s önkényről van itt szó, sem az ízlés szubjektív féktelenségéről, hanem megkötöttségről és el nem pusztítható szabályokról: a szellem által való megkötöttségről és a szellem mélyéről fakadó szabályokról. Amikor a művészet erre a szabadságra nevel, kiteljesíti a személyiséget és beletagol a közösségbe. A művészet alkotásai u. i. láthatatlan, de örök közösségbe fűzik azokat, akik elmerülve bennük, értékeik által kötve érzik magukat. És végül az örökkévalóság kapuit tárják fel előttünk a művészetek klasszikus javai. A művészet érzéki formáin keresztül az önértékek örök világa tárul fel előttünk, s mi itt ebben a mulandó világban már az örökkévalóság lehelletét érezzük. Az igazság, a jóság, a szépség elmúlhatatlan országa int felénk a művészet nagy alkotásaiból. Nevelői hatásuk éppen abban áll, hogy az objektív és változhatatlan önértékek iránt teszik fogékonnyá a lelket, amely mintegy maga előtt látja ezeknek az örök értékeknek rész szerint való megvalósulását. E szemléleten megnemesül az érzés és edződik az akarat.

Az örökkévalónak kijelentője a vallás is, amelyben az önérték egésze jut kifejezésre. Sehol oly világosan és visszautasíthatatlanul nem látszik az önértéknek, az igaznak, jónak, szépnek tökéletes egysége, mint a vallásban. A művészet és a vallás közeli rokonsága éppen abban a tényben keresendő, hogy a művészet az egész emberhez fordul, a vallás pedig az értékegészt nyilvánítja ki. A vallás nevelői jelentőségének problémáját azonban nehezzé teszi az, hogy

a vallás lényege a történet folyamán különböző formákban jelentkezett, s azoknak mindenike igényt tart az érvényességre. Bármint is álljon a dolog, annyi bizonyos, hogy minden vallásban ott van az örökkévalóság után való sóvárgás és a vallásos értéknek valamely mozzanata. Éppen ezért nagyon helytelenül járna el az a nevelés, amely a többi vallásos megnyilatkozások iránt tisztelettel nem viseltetnék. Nevelés folyamán nem szabad azt a kérdést feltennünk, hogy melyik az igazi vallás, mert minden vallásban ott van az igazságnak némi nyoma. A vallás, mint érték, felette áll minden idői korlátnak, s minden történeti vallást éppen az tesz vallássá, hogy ezt az időfeletti értéket valamely módon kifejezésre akarja juttatni. Az Istennek eszméjében az értékegész állván előttünk, a vallás nevelői fontossága abban áll, hogy az egész embert akarja erre az értékegészre nevelni. Reá akar nevelni arra, hogy mint igaz embereknek, egész életünk istentisztelet legyen; reá akar vezetni arra, hogy iparkodjunk ebben az életben egész emberi rendeltetésünk betöltésére. Reá akar nevelni minden vallás iránt való tiszteletre, hogy minden emberben az emberiséget tekintsük, mert minden ember mint személyiség örökkévaló értékek hordozója és letéteményese. Végeredményében: minden vallásos nevelés személyiségre és közösségre való nevelés; minden személyiség és minden közösség a maga tevékenysége által felemelkedik az önértékek igazi hazájába, amely felemelkedés által megneemesedik mind a kettő. És végül, a vallás tanít meg igaz tiszteletre minden iránt, ami örök és el nem múló.

Bruno Bauchnak ez a rövidre fogott tanulmánya a nevelés-bölcsületnek igazi mintája. Megmutatja azt, hogy a nevelés a maga célkitűzésében s a saját jelentésének igazi megértésében a bölcsületet egy pillanatra sem nélkülözheti.

Bartók György.

Az adriai kérdés.

März J.: *Die Adriafrage*. Berlin—Grunewald. 1933. Kurt Vowinkel-Verlag. XXIV és 352 l. (Beihefte zur Zeitschrift für Geopolitik. Heft 11.)

Az az érdekes összeállítás, amely a Haushofer Károly vezetése mellett dolgozó geopolitikusok egyikétől, März Józseftől megjelent, az európai kérdéseknek egyik legnehezebben megoldható csomójával, az adriai kérdéssel foglalkozik. Mindeddig csupán az érdekelt olaszok és jugoszlávok tárgyalták ezt a kérdést és éppen ezért nem kaptunk róla a tényekre szorítókozó tárgyilagos, csak bizonyos érdekeket képviselő áttekintéseket.

A kérdést szemmel láthatólag a szerző is vonzónak tartja, de mikor alapelemeire bontja szét, akkor két olyan nehézségre akad, melyet maga sem tud áthidalni. Az egyik az, hogy tizenöt oldalt kénytelen írni a kérdés nehézségeiről; a másik pedig, hogy a felsorolt nehézségek között a történelmi kérdés tisztázása látszik előtte a legnehezebbnek.

Maga is rájött tehát arra, hogy a kérdést nem lehet a történelmi előzmények alapos ismerete és pártatlan megismertetése nélkül, tisztán geopolitikai — gazdasági vagy politikai földrajzi — alapon bemutatni; mert azok a geopolitikai kutatásnak éppen oly fontos kellekei, mint a természeti alakulás és a politikai jelleg. Az olasz igények és törekvések az egyik oldalon, a délszláv lakosság szerzett jogai a másik oldalon olyan ellentét súlyos tényezői, amely más területek geopolitikai helyzetével összehasonlítva, semmi könnyűséget nem mutat, hanem ellenkezőleg azt kívánja, hogy a kérdés tanulmányozásában mélyebbre hatoljunk annál, ami egy időszerű kérdéstről írandó elmefuttatás anyagához talán elégségesnek tűnik fel.

E következtetés levonása után a szerző maga is jobban tette volna, ha megfordítja munkája beosztását és a geopolitikai részt kettéválasztva, először a földrajzi, azután a történelmi, végül pedig a politikai vonatkozásokat nyújtotta volna.

Mi ezen az alapon taglaljuk a munkát, mely egyébként érdemes összefoglalás és magyar vonatkozásainál fogva megérdemli, hogy a magyar közönséggel megismertessük.

A földrajzi — és ezzel kapcsolatban a gazdasági — megfigyelések sorában a szerző igen helyesen különbözteti meg az adriai kérdés következő alkatelemeit: a quarnerói kérdés, amelynek központjában Fiume áll; a dalmát partvidék kérdése; a dalmát szigetek kérdése; az albán kérdés kapcsolatban az otrantói kérdéssel, mely az Adriai-tenger elzárásának a történelem folyamán annyiszor felbukkant, de külön soha behatóan nem tárgyalt kérdésével függ össze. Ide sorolható magának az Adriai-tengernek kérdése is: az, hogy kié legyen a tenger, melyet az olaszok *mare nostro* néven maguknak követelnek.

Miután a szerző maga megállapítja, hogy a kérdésnek mind-egyike mögött évezredek nehéz küzdelme, népek és törekvések kavarodása és összeütközése áll, kitérésnek kell minősítenünk azt a közel kétszáz oldalra rugó négy fejezetet, amely a földrajzi, forgalmi, gazdasági és néprajzi kérdésekkel foglalkozik. Megfigyeléseiből csak a fontosabbakat említjük. Azt, hogy amíg Itália keleti partjai kontinentális jellegűek és a tengerrel jóformán semmi kapcsolatuk nincsen, addig a dalmát kérdés elsősorban tengeri kérdés. A kelet-olaszországi

partvidék lakossága ennek ellenére is a tengerre volt utalva, mert Itália keleti partjain önálló állam sohasem tudott alakulni. Ezért azoknak sűrű lakossága szintén tengerre szállt és így került összeközösbe az Adria birtokáért a szembenlevő, gyéribb lakosságú nyugatbalkáni partok dalmát, albán és görög lakosságával (29—30. l.). Ennek megfelelően létesítettek az olaszok Zarában és Albániában olyan bázisokat, amelyek további előnyomulás alapjait szolgálhatnak.

Ezzel szemben a nyugatbalkáni partvidék egész terjedelmében és a történelem egész folyamán állandó népmozgalmak színtere volt, amely a nyugalmat sohasem nélkülözte. Csupa határvidék, valamely belső államnak, nagyobb területeknek határvidékei, mint Krajna, Friaul, Isztria, a horvát határőrvidék, az illyr tartományok, Dalmácia, Montenegro, Albánia, jelenleg a századok óta megtelepedett és gyorsan fejlődő szláv lakosság előnyomulásának színterei. Ezzel a szláv előnyomulással szemben Olaszország azzal védekezett, hogy Ausztria-Magyarország 530,308 szlovén lakosából 414,674 lelket átvett. Dalmácia lakosságának mindössze két százaléka olasz, mert az osztrák kormányzat az 1870-ben még 57,000 olasz lakosból 1920-ban már csak 16,000 lelket tudott megtartani. A párizsi békekonzferencia éppen ezért a Temperley-javaslatnak megfelelően Dalmáciát Jugoszláviának és nem Itáliának adta oda, mint azt az 1915-i londoni szerződés kilátásba helyezte. Más volt a helyzet Fiumében, amelyet a magyar kormányzat olaszoknak tartott meg és amelyet éppen ezért Olaszország fegyverrel ragadott magához.

A szerző a történelmi összefoglalást akként csoportosítja és azt kívánja belőle kimutatni, hogy a támadás és terjeszkedés, a nyugtalan-ság és háború politikája mindig nyugatról jött, és pedig a legtöbb esetben minden ok nélkül (*hat keinen Grund gehabt*, 211. l.). Az ilyen apodiktikus állítást a történelmi kritika nem igen szokta megkockáztatni. Ez az előzetes beállítás itt sem szerencsés, de a valóságnak sem felel meg, mert a bizánci császárság pl. éppen a Balkán felől birtokolta Itáliát és évszázadokon keresztül a Balkán felől igyekezett azt ismét visszahódítani. Igaz, hogy a nyugatbalkáni partvidék maga évszázadokon át passzív jelleget mutatott, de a partvidék mögött elterült görög és török birodalmak annál erélyesebb hódító politikát követtek, melynek hullámai a partvidékeken csaptak át. Ha tehát a szerző fejtegetéseit abban foglalja össze, hogy a keleti partokon kétezer év után most első ízben alakult egységes kormányzat, akkor behúnyt szemmel lépi át azt a határvonalat, melyen túl a szerb kormánypolitika iga-

zolása kezdődik. Munkája ezért lesz a szerb politika védőiratává, amivel annak egyoldalú jelleget kölcsönöz.

Helyes az a megállapítása, hogy az otrantói szoros elzárásával már a rómaiak zárt tengerre akarták tenni az Adriát, de azután, szerb forrásművek alapján, az illyr háborúkat olyan színben tünteti fel, mintha Róma és Illyria háborúját az olasz-délszláv mérkőzés előzményének lehetne tekinteni. A munka ebben az irányban továbbhaladva egyoldalúvá lesz; nem enged szabad teret a történelmi fejlemények tárgyilagos vizsgálatának és mérlegelésének. Lassankint már csak a dalmát történelemmel foglalkozik, erősen hátraszorítva Magyarországot, amely a dalmát lakosságért évszázadokon át oly sokat tett. Kár, hogy a szerb források alapján éppen csak említést tesz Magyarország adriai szerepéről, a nélkül, hogy azt megismerni törekednék. Szemében Itália támadó hatalom, a magyar nemzet pedig idegen hódító, aki a partmenti lakosságot leigázta. Kellő megvilágításba helyezi az Anjouk azon törekvését, hogy Dalmáciát megszerezzék és megtartsák, de érthetetlen, hogy amíg őket mint Nápoly uralkodóit említi, nem vesz tudomást arról, hogy Magyarországon is az Anjouk uralkodtak.

A XIX. századbeli anyag pusztán az adriai szerb törekvések története; a békeszerződés igazolása, Itália terjeszkedésének bírálata. Ezzel a szerző maga is lemond arról, hogy munkáját az adriai kérdés tárgyilagos ismertetéseként ismerjük el. Azt hittük, hogy az érdekelteken kívül álló szemlélőtől ezt várhatjuk, de új embert és új könyvet kell várnunk, mert März érdemes egybefoglalása egyoldalú.

Horváth Jenő.

A nyugatmagyarországi horvátok.

Ujević Mate: *Gradišćanski Hrvati*. Zagreb 1933, 96 l. 8-r. — *Naša Domovina*. Leto 1934. Uredil: Ignac Horvath. Neusalj na jezeru. 1933. 140 l. 4-r.

A nyugatmagyarországi horvátok betelepedésének négyszázéves évfordulója alkalmából tartott magyar előadások és a megjelent cikkek nem használhatták a címbeli két horvát munkát, mert csak november folyamán hagyták el a sajtót. Mivel sok érdekes közleményt tartalmaznak, szükségesnek tartjuk bemutatásukat.

A nyugatmagyarországi horvátok történetére nézve az alapvető munka Mohl Adolf győri apátkanonok műve, melyet a szerző a Szent István-Társulat Tudományos és Irodalmi Osztályának 1914.

december 10-i ülésen olvasott fel és amely a következő évben nyomtatásban is megjelent.¹ A négyszázéves évforduló kapcsán a zágrábi Tud. Akadémia készül a nyugatmagyarországi horvátokról egy a tudomány mai színvonalán álló összefoglalást adni. E munka adatainak felhasználásával állította össze Ujević zágrábi középiskolai tanár a nagyközönségnek szánt füzetét, melyet a zágrábi Szent Jeromos-egylet adott ki, mint vállalata 426. számát. Ujević évek óta különös szeretettel foglalkozik a gradišć i (ők így hívják magukat) horvátok dolgaival. Füzeté Mohl adatait igen sokban kiegészíti és sok olyan kérdéssel foglalkozik, amelyről a magyar szerző céljához képest nem szólt.

Mellőzve bizonyos magyarelles hangulatkeltő kitéréseket, melyekről a horvát írók még mindig nem tudnak leszokni, ami nem válik a tudomány díszére, Ujević megbízható vezető. Szerinte a bevándorlás több csoportban 1522—1579 között zajlott le. Az első telepedés Sopron vidékére 1522—1527 között történt a horvát tengerparton és Likában fekvő Zrínyi- és Frangepán-birtokokról. 1532—1533-ban Otočac és a Kulpa vidékéről Stájerországba, Bécs vidékére és a Soprontól nyugatra fekvő magyar területekre jönnek be a horvátok. 1537—1542 között az akkori Szlavónia nyugati részéből a Nádasdy-, Batthyány- és Erdődi-uradalmakba jönnek horvátok Soprontól keletre, a Pinka-völgyébe és a mai Burgenland déli részére. 1556—1561 között Kostajnica vidékéről déli Burgenlandba és a Pinka völgyébe, 1565—1579 között Kladaša, Steničnjak és Slunj vidékéről Közép- és Felső-Gradišće, a March-mező, Morvaország (Nikolsburg) és Pozsonymegye (Dévényújfalú, Horvátguráb) népesül be horvátokkal. A horvát rendek 1532 óta szakadatlanul panaszkodnak az osztrák és magyar rendekre, hogy elesalják jobbágyaikat. A magyar országgyűlés 1550-ben megengedi a horvátok visszatelepedését, de ez engedéllyel senki sem élt. Ujević 60,000-re teszi a bevándorlott horvátok összes számát. Ebből 40,000 jött az Una mellékéről, 20,000 a többi horvát területről.

A történeti bevezetés után Ujević leírja a nyugatmagyarországi horvát falvakat. Ez bizony fárasztó olvasmány és nem is fizeti ki magát mindig a fáradság. A gradišć i horvátok száma jelenleg Burgenlandban 47,000, Csonka-Magyarországon 15,000, Bécsben 10,000, Csehszlovákiában 4000, Amerikában 10,000. Az eredetileg horvát

¹ Mohl Adolf: *Horvátok bevándorlása 1533-ban. A Szt. István-Társulat Tud. és Irod. Osztályának felolvasó üléseiből 92. sz.* Budapest, 1915. 34 l. 8-r.

községek közül 80 elnémetesedett, 17 elmagyarosodott. Érdekes az a pár sor, amelyben összeállítja a gradišćei községeknek azon horvát neveit, melyeket az ó-hazából hoztak magukkal. Legyen szabad rámutatni, hogy Darufalva-Drassburg horvát neve, Rasporak, melyet eddig nem tudtak megmagyarázni, szintén az ó-hazából való. Azonos az isztriai Raspoval, melyet a XIV. és XV. században még Raspurchanak, Rašpurnak neveztek és Frangepán-birtok volt.¹

Külön fejezet foglalkozik a nyugatmagyarországi horvátok gazdasági viszonyaival. Eredetileg jóformán valamennyien földműves jobbágyok voltak. Ma a földművesek két osztályra oszlanak: az önálló gazdák, amint ők mondják, a paorok (Bauer) és a napszámosok osztályaira. A két osztály élesen elkülönül egymástól. Mindenki a maga osztályában él, abból házasodik stb. Persze a föld termékenysége, a Bécshez és Sopronhoz való közelség területenként sok különbséget okoz. Azok a horvátok, akiknek Béccsel jó összeköttetésük van, kereskednek is. Kívülük a pásztorházai (Stinjak, Stinatz) horvátok és az ú. n. vlahok (hajdan gör. kel. vallású horvátok) is ismert kereskedő elem. A kisipar hanyatlóban van, a gyáripár Burgēnland északi részén erősen fejlődik. A nemzeti intelligencia száma még csekély.

Kiemeli a szerző, hogy a gradišćei horvátok a legjobb egyetértésben élnek német és magyar polgártársaikkal. A német és a magyar hatás megérzik rajtuk. Összeházasodni azonban ritkán szoktak a németekkel és a magyarokkal. A magyar hatás Közép-Burgenlandban a legerősebb. Itt magyar énekeket is énekelnek, magyar dallamokat átvesznek, csárdást táncolnak stb. Az államfordulatig mind tudtak magyarul. Az új nemzedékben a magyar nyelv háttérbe szorult, de németül mindenki beszél. Sok érdekes népszokás él még közöttük. Különösen fejlettek a lakodalmi szokások, melyek egy népies színdarab benyomását keltik.

A nyugatmagyarországi horvátoknál mindhárom horvát nyelvjárás képviselve van. Dél-Burgenlandban a što túlnyomó, a többi területen a ča kizárólagos, csak Hidegség (Vedešin) és Homok (Umok) községekben beszélnek kaj-nyelvet. Irodalmi nyelvvé a ča lett, mely azonban újabban erős közeledést mutat az általános horvát irodalmi nyelv, a što, felé.

A népköltészetet az eddigi nyomokon mutatja be Ujević, csak néhány olyan versről is kimutatja az ó-hazai eredetet, amelyről

¹ Klaić Vjekoslav: *Povjest Hrvata* sv. II, dio I, 282 l. és sv. II, dio II, 61 l.; továbbá U. a. *Krčki Knezovi* 1901, 189, 202. l.

eddig ezt nem vették észre. Az irodalmi életet tárgyalva, eddigi ismereteinket a régi irodalomra nézve nagyban gyarapítja. Amennyire nem elég szabatosan fogalmazott soraiból megállapíthatjuk, egy 1654-ből való imakönyv a legrégibb gradišcei horvát nyomtatvány. A XVIII. századból több, eddig ismeretlen hitbuzgalmi könyvet sorol fel. Az újabb irodalomról nincs új mondanivalója. A népzenevel foglalkozva megállapítja, hogy a dallamok fele horvát, a többi német és magyar. A horvát dallamok részben azonosak az ó-hazaiakkal. Felemlíti, hogy Haydn a császárhimnusz szerzésekor egy nyugatmagyarországi horvát dallamot (Ustal jesam rano ja) használt fel és Beethoven is feldolgozott egy ilyet (O Jelena, Jelena).

A gradišcei horvátok bensőséges katolicizmusával tüzetesen foglalkozik a szerző. Kiemeli, hogy a győri püspökök (Gregorijanec, Drašković, Kolončić, Juranić, Stanković) és kanokok között egész sereg horvát volt. A papok mindig a nép természetes vezetői voltak és a plebánosok és hívek között mind a mai napig bizalmas viszony van, bár Burgenland északi részén a szocialista Bécs kárhuzatos befolyása érezhető. Miután a horvát elemi iskolák túlnyomólag katolikus egyházközségi iskolák, a papság befolyása igen nagy a közoktatásra. Burgenlandban 64 horvát községben 7 állami, 6 községi és 46 katolikus elemi iskola van, 108 horvát és 47 német tanítóval. A Bécsben tanuló horvát középiskolások és teológusok a konzuli akadémián hallgatnak horvát órákat. A felsőlövői és a kismartoni tanítóképzőben, a kismartoni reálgimnáziumban és polgári iskolában a horvát nyelvet és irodalmat tanítják, még pedig nem a csernyelvjárást, hanem az irodalmi nyelvet. A burgenlandi horvát közép- és főiskolai tanulók száma mintegy 200.

A nemzeti öntudatról szóló fejezetben éles kirohanás van a magyarosítás ellen. Ujević szerint a XIX. században Nyugatmagyarországon kíméletlenül magyarosítottunk, az ottani horvátokat Zágráb gyűlöletére oktattuk és a Zágrábbal való érintkezést is megakadályoztuk. A közelmúlt magyar kisebbségi politikáját magyar részről éppen e sorok írója részesítette ismételten a legszigorúbb bírálóban. De legyen szabad megjegyezmem, hogy Ujević egyetlen forrása az «on dit». Azután meg az Ausztriába menekült horvátok nyomtalanul beolvadtak a németiségbe, a Magyarországra jöttek megvannak, sőt éppen Ujević állítása szerint még Magyarországon is több horvát lett németté, mint magyarrá. Pár lappal lejjebb (88. l.) maga mondja el, hogy Borenić Márton sopronkertesi tanító a magyar időkben szép számmal küldött horvát ifjakat a zágrábi középiskolákba. A magyarosítás tehát nem lehetett olyan veszedelmes. Ujević is elismeri, hogy

az összeomlás óta nincs magyarosítás, bár a horvát tankönyvek hiányára és egyes tanítók viselkedésére panaszai vannak.

Az osztrák uralom éveiről és az 1921-ben Sopronban magyar uralom alatt megalakult Kultúregylet munkásságáról az ismert tényeket mondja el. Az utolsó fejezet tíz élő nyugatmagyarországi horvát vezető emberről számol be elég részletesen. Egy kicsit különös benyomást tesz az emberre az, hogy a gradišćei horvátok legnagyobb költője, Miloradić, összesen hat sort kap a füzetben (64. l.), míg az élő nagyságok némelyike egy lapnál is többet!

Ujević füzete az első teljes összefoglalás a nyugatmagyarországi horvátokról. Sok részletkérdésben gazdagította ismereteinket és a négyszázéves jubileum eddigi dolgozatai között kétségtelenül ez a legértékesebb.

*

A nyugatmagyarországi horvátok kultúregylete évek óta egy-egy naptárt ad ki szépirodalmi, tudományos és gyakorlati tartalommal. Az 1934-i naptárból már évkönyv lett, ami a kulturális emelkedés örvendetes jele. A kultúregylet elnöke, Horvath Ignác újhegyi plébános, az évkönyv szerkesztője és legbuzgóbb munkatársa is. A kultúregylet Sopronkertesen 1933. aug. 2-án tartott évi közgyűlésén az elnök mérleget állított fel, mit valósítottak meg és mi a jövő feladata. Megállapítja a horvát nemzeti öntudat emelkedését, de rámutat, hogy még mindig csak egyharmada a népnek az, mely mindenben hallgat vezetőire. Vannak szép számmal horvát egyletek és iskolák, de némely helyen rohamosan terjed a német nyelv. Nem elég, tanítja Horvath, a horvát nyelv megőrzése, hanem életben kell tartani a népszokásokat és amennyiben kivesztek, az ó-hazából kell megújítani őket, de úgy, hogy a gradišćei horvát kultúra külön egyénisége megmaradjon. Az intelligencia sajátítsa el a horvát irodalmi nyelvet, forduljon meg Zágrábban, olvasson horvát könyveket, de e mellett olvasson németül és magyarul is. Loyalisnak kell lenni Ausztria irányában, de követelni minden nyílt és burkolt germanizáció megszüntetését.

Egy névtelen cikk Dollfuss kancellárt dicsőíti. Ebben a cikkben olvashatók a következő mondatok, melyek a burgenlandi horvátok politikai magatartását mindennél jobban megértetik: «És mi horvátok különös hálát érzünk iránta, mert nemzeti létünk a szabad, önálló és a kancellár által kormányzott Ausztriában biztosítva van. Mi lett volna velünk, ha nem akadályozta volna meg a Németországhoz való csatlakozást?» (34. l.)

Gavazzi Milovan zágrábi egyetemi tanár a gradišćei népszoká-

sokkal és e népszokásoknak az ó-hazával való kapcsolataival foglalkozik. Mint a legtöbb etnografusnak, neki is első sorban a lakodalmi szokások ragadták meg Gradišćében a figyelmét. A lakodalom legsajátosabb alakjáról, a stačilórol, aki hol komoly, hol tréfás modorban a szót viszi, megállapítja, hogy ősi horvát alak, mely csak a gradišćei és a bunyevác horvátoknál él még, de nyomai az ó-hazában is kimutathatók (Isztria, Poljice).

Meršić Márton (az ifjabbik) befejezi a nyugatmagyarországi horvát községek neveiről írt tanulmányát, melyet az 1933-i évkönyvben kezdett. A vonatkozó magyar és német szakirodalom eredményeit horvát adatokkal egészíti ki.

Horvath Ignác a morvaországi horvátokról is ír egy érdekes cikket. Három községben (Prerau, Föllersdorf és Gutfeld) mintegy 2000 horvát él ott, akik a hagyomány szerint Kismarton vidékéről 1588-ban költöztek oda. Valóban ugyanazt a horvát nyelvjárást beszélik és Nyugatmagyarországra való imakönyveket használnak, de a cseh és a német nyelv hatása erősen érzik rajtuk.

A sok érdekes szépirodalmi közlemény között két magyar tárgyú akad. Az évkönyvet több nagyon sikerült kép is díszíti. Egészen véve arról tanuskodik, hogy nyugatmagyarországi horvát testvéreinknek sikerült az új viszonyok közt is megállani talpukon és irodalmi életük is szép fejlődésnek indult. A határok megváltozhattak, de a mi érzelmeink a horvátok irányában a régiek maradtak. Minden magyar őszintén örül boldogulásuknak.

Bajza József.

APPONYI MINT SZÓNOK.

— Elnöki megnyitó-beszéd a Kisfaludy-Társaság 1934. februárius 11-én tartott ünnepi közülésén. —

Társaságunk mult évi ünnepi közülésének elnöki megnyitó-beszédje ünneplése volt annak a három kiváló tagtársunknak, kik negyven év óta tartoztak Társaságunkhoz: gróf Apponyi Albertnek, Herczeg Ferencnek és Kozma Andornak, kik közül az első kettőnek művei is felolvasásra kerültek akkor.

Nem sejtettük, hogy ez az ünneplés kettejökre nézve búcsúvétellé fog válni. Nem sejtettük, hogy mikor e teremben zajos éljenek hangzottak fel az Apponyi irodalmi jelentőségének méltatásánál s nagyérdekű római benyomásainak felolvasásánál, őt Genfben, hová hazánk ügyét védeni ment, a gyilkos kór már ágyba döntötte, hogy két nappal később sírba vigye. Csakhamar elvesztettük a már akkor súlyosan beteg Kozma Andort is; a három ünnepelt közül, kikkel akkor mint élő munkatársainkkal dicsekedtünk, ma már csak egy: Herczeg Ferenc él közöttünk, kinek fiatalos erőben betöltött hetvenedik életéve alkalmával mi is koszorút fontunk.

Az Apponyi Albert s a Kozma Andor elvesztése fölötti fájdalomunknak már kifejezést adtunk nyomban e veszteségeink bekövetkezése után; de én úgy érzem, hogy a pár nap előtt letelt első évforduló időszerűvé teszi, hogy mai elnöki beszédemben is visszatérjek a még egy év előtt élőként ünnepelt feledhetetlen, nagy társunk, gróf Apponyi Albert emlékére, melyet én elnöki szózatomban legméltóbb tárgyává akkor teszek, ha az ő páratlanul álló szónoki mivoltával, melynek alapján őt tulajdonképpen irodalmi Társaságunk tagjává avattuk, foglalkozom.

Én abban a szerencsében részesültem, hogy ötvenegy

éven át lehettem figyelmes hallgatója az Apponyi szónoki működésének. Hallottam az 1881-i válaszfelirati vitában mondott beszédeit és hallottam az 1932 késő őszén a római Convegno Volta berekesztésekor a kongresszus nevében mondott köszönő szózatát. Évek hosszú során át voltunk képviselőtársak és vettünk részt együtt a delegáció üléseiben; vele együtt jártam a külföldön propaganda-beszédek tartása s nemzetközi gyülekezetekben való részvétel végett. Mélyen emlékezetembe vésődtek a legkülönbözőbb alkalommal elhangzott beszédei és aratott tüneményes szónoki sikerei.

Ő mindenestre a legrendkívülibb szónoki egyéniség volt, akit hosszú életpályámon megismerhettem. Már imponáló megjelenése, kifejezésteljes arca, különösen tekintete, hangjának varázsa ráirányozta a figyelmet; ritka széleskörű műveltség könnyítette meg neki azt, hogy a legkülönbözőbb hallgatóságnak mindig érdekeset tudjon mondani. A szónoklás gazdag természeti adományát ő gondos és öntudatos tanulmánnyal képezte ki. Csodás volt önuralma és mérséklete, mellyel magát minden kilengéstől, minden szertelenségtől meg tudta óvni s mindig megőrizte ellenfeleivel szemben nyugodt fölényét, mindig el tudta kerülni azt, hogy beszédei akár a terjedelem túlfokozása, akár az anyag túlhalmozása által fárasztókká vagy közönyösökké váljanak. Csodás volt tapintata a politikai harcban is; tudott éles lenni, de sohase vált sértővé, sohasem bántott meg föltételezhető érzékenységeket; szónoki taktikája mindig a meggyőzésre, nem a harc képtelenné tételre irányult.

Az ő szónoki pályáját egészen rendkívülivé főleg bámulatos nyelvtelhettsége tette. Az olyan jelenségek, mint Kossuth és Apponyi, akik anyanyelvükön kívül több más nyelven is ugyanazzal a hatással tudtak beszélni, a nagy nemzeteknél alig fordulnak elő; a nagy nemzetek nincsenek rászorulva, hogy szónoki fegyverzetüket oly sokféle nyelv használatának készségével tökéletesbítsék; a kis nemzeteknek a szükség adta meg a reá való képességet. Apponyi élete végéveiben tényleg öt európai nyelven tudott teljesen egyenlő hatással szónokolni. Fokozatosan érte el ezt a rendkívüli képességet. Középiszkolai tanulmányait német iskolában végezvén, a

német nyelvet a magyarral egyforma készséggel kezelte már gyermekkora óta; fiatalon aratott német nyelven szónoki babérokat is. Természetesen már fiatalon tanulta meg a francia, angol, sőt olasz nyelveket is, de francia szónokká főképp az interparlamentáris Únió körében képezte ki magát. Ő maga beszélte el, hogy mikor 1904-ben, tehát 58 éves korában, a magyar csoporttal kiutazott a Cunard-társaság Campania nevű gőzösén Amerikába, a Sain Louis-i interparlamentáris konferenciára s a hajó parancsnoka útközben ünnepi hangversenyt rendezvén a hajós-személyzet özvegyei és árvái javára, mint a hajó legkiválóbb utasát, őt kérte föl a szokásos ünnepi beszéd megtartására, ez volt első nagyobb, nyilvános angol beszédje, s már ez oly tomboló lelkesedést keltett, hogy — saját vallomása szerint — ez az első sikere indította arra, hogy amerikai szereplése alatt nem az addig megszokott francia, hanem az angol nyelvet használja felszólalásainál.

Legkésőbbben kerítette szónoki hatalmába az olasz nyelvet. Egy kisebb olasz beszédet ugyan már 1920-ban a békekötés céljából kiküldött «legfőbb tanács» előtt is tartott, de olasz szónokká igazán csak akkor lett, mikor a korszakos fontosságú lateráni egyezmény következtében a Vatikánnal együtt Apponyi is kibékült Olaszországgal és szívesen fogadta el a meghívásokat Rómába, ahol a pápa világi uralmának megszünése óta nem járt. Mikor az új olasz kir. Akadémia 1932 őszén rendezett Volta-kongresszusára együtt voltunk hivatalosak s a gyűlés befejeztével annak tagjai egyértelműleg Apponyit kérték föl, hogy az Akadémiának, az olasz kormánynak és Róma városának fejezze ki a kongresszus köszönetét a szíves vendéglátásért s az érdekes eszmecseréért, a megbízásnak egy rögtönzött olasz beszédben oly mesteri módon felelt meg, hogy felszólalása mindenkit elragadott.

Az idegen nyelveken való szónoklás legnehezebb próbáját akkor állotta ki Apponyi, amikor egyszer, egyetlenegyszer megadatott Magyarország képviselőjének a jog, hogy a Párizsban összeült békekongferencia előtt elmondja Magyarország véleményét a velünk pár nappal előbb közölt, utóbb a Trianoni szerződés neve alatt ismeretessékké lett gyilkos békefeltételekről. Ő maga beszéli el, hogy mikor a teljesen ellen-

séges környezetben, csupán némaságra kárhóztatott magyar társai egyetértésére számíthatva, a föltételeket leghatározottabban visszautasító francia beszédjét megkezdte, annak első szakasza után az elnöklő Clémenceau félbeszakította, mondván, hogy most majd a mondottakat egy tolmács fogja angolra fordítani. Erre Apponyi, érezve, hogy beszédjének egész hatása odavész, ha az egy tolmáccsal folytatott dialógussá válik, a «legfőbb tanács» engedélyét kérte arra, hogy beszédjét ő maga tolmácsolhassa angolul, ott szakítva meg annak menetét, ahol jónak látja. A beleegyezést megadták, és ő megtartotta tervezett előadását váltogatva franciául és angolul, végül még az olaszok számára is röviden összefoglalva olaszul a mondottakat. Ő ez időben hetvennégy éves volt; emlékezéseiben azt írja, hogy az bizony erősen fokozta azt a szellemi megterhelést, amelyet amúgy is viselnie kellett. De sikerült ezt a nehézséget is legyőznie, és pedig olyannyira, hogy ezáltal előadásának gondosan felépített egysége nem szenvedett és nem vált érezhetővé beszéde erejének ellankadása sem. «Csak az emlékezetes nap délutánján, — úgy mond — mikor már elült a cselekvés által kiváltott idegizgalom, vett erőt rajtam a fáradtság — igaz, hogy oly mértékben, amint azt sem azelőtt, sem azután sohase tapasztaltam.»

Nem lehet csodálni, hogy az ilyen szónoki teljesítmények, amelyeket a kötelességérzet és meggyőződés melege hevített át, még ellenfeleit is bámulatra ragadták. Clémenceau, az öreg tigris, sokkal nyájasabb hangon szólt hozzá beszédje után, mint azelőtt; Lloyd George odasúgta neki: «Ragyogó ékesszólással beszélt!» Beszédjének lett volna gyakorlati hatása is, ha a «legfőbb tanács» tagjai már akkor kötelezettséget nem vállaltak volna a ránk diktált föltételekhez való ragaszkodásra.

Apponyinak, mint szónoknak, nemzetközi téren szerzett rendkívüli tekintélyéről tanúskodik az a szinte rajongó nyilatkozat, melyet egyéniségéről halála után a hírneves francia államférfiú, Herriot tett, mondván, hogy «Apponyi gróf elbűvölő egyénisége erőt képviselt, — sokszor félelmetes erőt . . . s ezt az erőt ékesszólása még megtízszerezte. Mi — úgy mond

— Apponyi grófot a Nemzetek Szövetségében ismertük meg igazán; senki sem vonhatja kétségbe, hogy ő hazáját ott a legragyogóbb módon képviselte... Nálánál senki sem tudta jobban felmagasztalni a jogot, senki sem tudta frissebb, fiatalosabb dísszel körülfonni az ékesszólás megszokott tárgyait is. Volt benne valami antik nagyság; az ő fájdmát mindenki tiszteletben tartotta, mert az sohasem nyilvánult meg durván, mint ahogy azt másoknál itt-ott tapasztalnunk kellett... Bár sok választott el Apponyitól, nagyon is méltányolni tudom az ő erkölcsi nagyságát, szavainak, gesztusainak nemességét, műveltségét; fejet hajtok a nagy hazafi előtt, akiben testet öltött Magyarország lelke...»

Az Apponyi beszédeinek áttekintése rendkívül nehéz. Egy összegyűjtött kiadásuk megjelent két kötetben 1895-ben, Benedek Elek szerkesztésében, azonban az úgyszólván csak fiatalkori s majdnem kivétel nélkül képviselőházi beszédeit tartalmazza az 1872—1890. évekből, azokat sem mind. Azután megjelent egy kisebb gyűjtemény a *Magyar Könyvtárban*, melyben a legkésőbbi beszéd 1900-ból való; ezek közt pár francia nyelven mondott is található. A Pethő Sándor Apponyiról írt könyvének francia kiadása hozta 1931-ben tizenegy külföldön tartott beszédjét, jobbra olyanokat, melyek a Nemzetek Szövetségében mondattak el, eredeti francia szövegükben. Egyes előadásai és előadás-sorozatai külön füzetben láttak napvilágot; az Interparlamentáris konferenciákban tartott beszédeit az illető konferencia évkönyvei, a Népszövetségben mondottakat a Népszövetség naplói közölték. Valóban nagy nemzeti feladat volna a világhírű szónok összes beszédeinek egybegyűjtése és kiadása az idegen nyelven mondottak magyar szövegével együtt.

Ő a Kisfaludy-Társaságban 1895-ben székfoglalóként felolvasott *Esztétika és politika, művész és államférfi* című értekezésében hangsúlyozta, hogy az államférfiúnak feladatai lényegének teljesítésében művészi tulajdonokkal is kell bírnia, de csak az objektív művészi tulajdonok képesítik oly alkotásokra, melyek az állandóság biztosítékait bírják. «A valódi esztétika a politikában, az igazi műremek az állam-

férfiú életében ugyanaz, ami a legfőbb erkölcsi jó és a nemzetek legdrágább kincse : a politikai jellem.»

Nyilvánvaló, hogy Apponyi az államférfiú működésének egészét mérte bizonyos esztétikai mértékkel. A szónoklat külön esztétikai szempontjaival elméletileg nem foglalkozott, sőt beszédei első gyűjteményének előszavában nagyon is szerényen nyilatkozott, majdnem mindig rögtönzött politikai beszédeinek esztétikai, irodalmi becséről.

Azonban nagyon érdekesek azok a följegyzések, amelyeket ebben az előszóban, mondhatni szónoki technikájára nézve, közöl.

«Nagyon érzem — úgymond — szónoki alkotásaimnak hiányait és különösen azokat a nyelvészeti tökéletlenségeket, melyek szónoki módszeremnek majdnem elkerülhetetlen folyamányai. Beszédeim ugyanis majdnem mindig a rögtönzés szülöttei. Egész közpályámon (ez 1895-ben volt írva) csak három politikai beszédre emlékszem, melyet szóról-szóra előre leírtam. . . . De legyen szabad — így folytatja — e helyen kimerítőbb választ adnom arra a kérdésre, melyet már sokan intéztek hozzám, hogy miképpen készülnek tehát beszédeim? A politikai viták természetéből folyólag van köztük egynéhány, amely tartalmilag is rögtönzés és ez nem is oly nehéz dolog, mint amilyennek azt a be nem avatott közönség képzei. A sikerült rögtönzésnek titka többnyire az, hogy tulajdonképpen nem is rögtönzés. Hisz olyan tárgyakról van szó, melyekről folyton gondolkozunk, melyekre vonatkozó minden érv és ellenérv fejünkben készen áll, és olyan ellenfelekkel állunk szemben, kiknek felfogását és eszejárását alaposan tanulmányoztuk ; ritka eset az, hogy valamely érvelés minket valóban megleljen. Egy kis formai routine mellett tehát nem boszorkányság ezt az előre felhalmozott gondolatkészletet akármely pillanatban alakba önteni. Mindazonáltal, amikor tehetem, amikor előre tudom, hogy mely tárgyról és mikor fogok beszélni, tehát az esetek túlnyomó többségében, igen gondosan és nagy munkával készülök beszédeimre. Tartozni vélek ezzel úgy az ügynek, melyet képviselek, mint annak a közönségnek, melytől figyelmet kívánok ; mindkét irányban kötelességnek tartom azt, hogy csak olyat mondjak, ami a figyel-

met megérdemli, mégpedig a legjobbat és a legjobb formában, amely tőlem telik. És ezt a kettős kötelességérzetet csak azért nem viszem a beszéd szövegének előzetes leírásáig, mert többszörös kísérletek arról győztek meg, hogy a közönséggel szemtől-szembe állva, valami magnetikus kölcsönhatás befolyása alatt sokkal biztosabban találom meg az előadásnak azt a formáját, mely — ha nem is a legtökéletesebb akadémikus szempontból, — de a legközvetlenebb, legvilágosabb és leghatásosabb. Politikai szónoklatnál pedig ez a fő, nem az esztétikai tökéletesség.»

«A készülés munkája tehát a tartalomra és annak elrendezésére vonatkozik. Először mindazokból a gondolatokból, adatokból, érvekből, melyek a beszéd tárgyára nézve kínálóznak, kiszemelem azokat, melyeket elmondásra és meghallgatásra érdemeseknek talállok. Ez a kiválasztó és kiselejtező munka nem a legkevésbé fontos. Sok képzett és okos ember válik unalmas szónokká azért, mert úgy hiszi, hogy mindent el kell mondania, amit valamely tárgyról összehordani képes és mert nem tudja magát abba belegondolni, hogy a hallgatóságot nem érdekli minden részlet, amely ő előtte fontosnak látszik. Azután következik az ekkép kiválasztott anyag rendbehozása, az érvelések egymásutánjának, a beszéd logikai szerkezetének megállapítása. Ezt nagy gonddal, néha nagy munkával csinálom meg . . . míg véleményem szerint elértem a kívánt világosságot és fontosságot, a szárazabb és érdekfeszítőbb részek váltakozását, a fokozatosságot és perspektívát: t. i. azoknak a gondolatoknak a kellő kidomborítását, melyekről remélem és óhajtom, hogy a hallgató emlékezetében maradnak . . . Ekkép fölszerelve bocsátom sajkámat a gyűlések tengerére, ahol azután nem csupán a nyelvezet a pillanat eredménye, hanem az egyes részek összehúzása vagy kiterjesztése is azoktól a benyomásoktól függ, amelyeket a hallgatóságtól veszek és ahol az előttem szólók, sőt egyes közbeszólások is nemritkán módosítják, sőt fel is forgatják az előre megállapított tervet.»

Ezekből következteti Apponyi, hogy az ő beszédei a politikai harcnak lévén eszközei, bár ő esztétikailag elfogadható formára törekszik, ez a törekvése szükségképpen alá-

rendelt szerepet játszik ama főcél mellett, hogy a fegyver védjen és találjon.

A mi feledhetetlen nagy szónokunk beszédeinek nagy része — különösen a politikai pályája első feléből valók s a közjogi kérdést érintők, — a mai viszonyok között tárgyaira nézve, túlhaladottnak tekinthető, de mint a politikai szónoklat dialektikai és retorikai példái ezek a beszédei is mindig meg fogják tartani érvényüket és becsöket.

Az ő szónoki életművének gazdagságát már pályájának hosszassága és változatossága is megmagyarázza. Míg ifjú- és férfikorában harcolnia kellett belpolitikai ellenvélemények és ellentétes törekvések ellen, öreg korában, mikor szónoki erejét főképp a haza igaztalanul elragadott jogainak védelmére és visszavívására kellett összpontosítania, az egész nemzetet a maga táborába egyesíthette. E korszakbeli beszédei mindig fegyvertárai és kútforrásai fognak maradni a magyar igazságért vívott küzdelmünknek.

Apponyit mély vallásosságtól áthatott életéért a Gondviselés nemcsak azzal jutalmazta, hogy neki kivételesen hosszú életet adott, hanem azzal is, hogy az öreg kornak csak díszét éreztette vele, terhét nem. Öreg korában szinte áhítatos tisztelet környezte minden oldalról, egykori politikai ellenfelei lerakták fegyveröket előtte s barátaival együtt gyönyörködtek szelleme törhetetlen erejében és fényében. Mi, kik utolsó szónoki sikereinek tanúi lehettünk, bámulattal véltük megfigyelhetni, hogy elméje még mindig továbbfejlődni látszik, még mindig új színeket, változatokat, lehetőségeket látszott felmutatni. Semmi hanyatlás, gyöngeség, összezsugorodás nem mutatkozott szellemi működésében.

Mikor, hirtelen, magas kora ellenére váratlanul egyszerre letűnni láttuk őt a színtérről, ez olyan látvány volt, mint mikor egy libanoni cédrust teljes lombdíszében sodor le a magasból a zivatar végzetes hatalma, s mi annak még összeomlásában is csak óriási nagyságát tudjuk csodálni.

E nagy emlék ihlető hatása alatt üdvözlöm a megjelenőteket s nyitom meg a Kisfaludy-Társaság nyolcvanhetedik ünnepi közüését.

BERZEVICZY ALBERT.

SZABOLCSKA MIHÁLY.

— Harmadik és utolsó közlemény.¹ —

5.

A sötét jóslat csakhamar beteljesült — de mennyivel szörnyűbb volt a valóság a megálmodottnál! Akkor úgy gondolta Szabolcska, hogy dalaival leszárítja majd a szenvedők könnyeit, s behegeszti a vérző sebeket — de mikor „ráragyogott“ a béke napja, ott zokogott ő is a vérző sebű magyarok között. S a nemzeti katasztrófa az ő szívébe még mélyebbre verte a tövist, hiszen ő az ország embertelen megcsonkításában hazája elvesztését is siratta. Temesvárt leszakították az ország testéről, s ő ott maradt a letépett részen, a szerbbé, majd oláhvá lett városban! Nem túlzás, amit a *Veszteségek* című költeményében ír:

Én, én vagyok csak vigasztalan árva,
Visszhang csak az én bümra nem felel . . .
Mit nékem részvét, könnyek óceánja?
Én a hazámat veszítettem el!

Egy élet boldogsága omlott össze szívében, s élete útja, amely eddig az öröm és a dicsőség rózsáin keresztül a harmonia világába vitte, 1919-től kezdve majd ez évtizedig minden fordultával a kalvária egy-egy újabb stációjához vezette.

Szabolcska lelki gyötrelmeit a megszállott Temesváriban nem kell rajzolni. Ma is, noha már másfél évtizede nehezedik ránk országunk megcsonkításának tudata, nekünk, csonkaországi magyaroknak is mindannyiszor elszorul a szívünk, ha elszakított véreinkre gondolunk — mennyivel

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1934. évi 674. és 675. számában.

égetőbb azoknak a testvéreinknek fájdalma, akik idegen rabigában sínylődnek. S Szabolcska, a fájára és nemzetére büszke magyar, még fokozottabb mértékben érezte át a keservet s még nehezebben tűrte a rabságot. Lázadozott lelke az emberek, a sors, még az Úr ellen is, hogy ránk mérték ezt a meg nem érdemelt végzetet, de kitörő indulatait el kellett fojtania, mert a zsarnok uralom a bűnös rossz indulatával mohón lesett minden kimondott szóra, hogy lesujtson kardjával — s a temesvári utcákon a fák leveleinek, a falak között a bútoroknak is fülük volt. Szabolcskára meg épen vigyáztak: tudták róla, hogy rablott földjüknék legnagyobb magyar költője és legtiszteltebb papja, minden szavát, minden mozdulatát lesi nemcsak Temesvár, hanem az egész Délvidék. Érezte ezt maga Szabolcska is, s minden szellemi energiáját meg kellett feszítenie, hogy hű pásztora legyen nyájának, de ne adjon alkalmat a farkasoknak, hogy beléje marjanak. Volt ereje legyűrni feszülő érzéseit, s higgadt természetével, kiegyensúlyozott lényével megtalálta a helyes utat. A szíve mélyén élő isteni törvény szellemében dolgozott, de úgy, hogy ne sértse meg az új emberi törvény betűjét; külsőleg hozzásimult az új viszonyok követeléseéhez, de lélekben megmaradt, ami addig volt: a régi Magyarország törhetetlen híve. Minden szava, minden tette a magyar nemzeti eszmét szolgálta, a nyilvánosság előtt óvatosan, de határozottan, bizalmas körben, hű magyarjai között, nyíltan és megalkuvás nélkül. Vezető szerepet játszott felekezete minden megmozdulásában, mert a református egyház minden célkitűzése a magyarság erősítésére irányult; részt vett Petőfi százados ünnepén, a segesvári csatatéren — ez az ünneplés a nagy költő szellemének védelme alatt az erdélyi magyarság első nemzeti megszólalásává lett, s ott Szabolcska Petőfi-ódájával és gyújtó beszédével szinte fanatizálta az emberek ezreit; az ő elnöklete alatt alakult meg Temesvárott a magyar-párt s az ülésen tartott beszéde bátor és okos politikai tett volt, megmutatta az utat, amelyen az erdélyi magyar politikának haladnia kell.

Még fényesebb bizonyosságot tett politikai érettségéről és férfias bátorságáról, mikor állása és hivatása szembefordította

az államhatalommal. Egyszer ráparancsoltak, hogy tisztelegjen a kormány előtt. Nem ment el, ki sem mentette magát. Mikor felelősségre vonták, nyugodtan kijelentette: nem ment el tisztelegni, egyrészt mert a református egyház törvényei szerint a presbitérium engedelmé nélkül nincs a lelkésznek joga tisztelegésen megjelenni, s azt összehívni nem volt meg a megkövetelt idő, másfelől azért, mert kormány előtt nem tisztelgett soha, még a magyar világban sem. A hatóság dúlt-fúlt, de mit tehetett, nem tudta Szabolcskát megcáfolni. Máskor meg elrendelték, hogy az új állam nemzeti ünnepén emlékezzék meg Romániáról az Isten házában és istentisztelet közben imádkozzék az oláhokért. Ekkor tartatott ugyan istentiszteletet, imádkoztatott is az oláhokért,¹ de engedelmességében nem volt köszönet. A szent beszéd azzal kezdődött, hogy hatósági rendeletre emlékszik meg az új államról — ebből természetesen minden jelenlevő oláh kiérezte, hogy nem szíve szerint (magyarok természetesen nem voltak jelen az istentiszteleten) s azzal végződött, hogy imádkozott minden jó és rossz emberért, barátokért és ellenségekért, a nemzetén kívül és belül — a mindenható Isten, aki a szívekben és vesékben olvas, tudni fogja, hova helyezze majd áldása javát. Megtámadták, előbb újságban. Egyszerűen védekezett: a reformátusoknál régi szokás, hogy megnevezik az alkalmat és okot, ami miatt imádkozni kell — s egy szóval sem esett több; ami meg az imádságot illeti, neki csak azt hagyták meg, kikről emlékezzen meg, az oláhokról, s ezt megtette — hogy kikről hallgasson, arra nem kapott utasítást. A hatóság érezte, hogy Szabolcska újra kicsúszik a kezéből, s nem mert vádat emelni ellene, noha jól tudták, kiket értett az imádság «rossz emberek»-en, s azt is, mennyi áldást kíván számukra az Úrtól.

Komolyabb baja csak egy ízben volt a hatóságokkal, a megszállás elején. A délvidéki levente-mozgalom egy üldözöttje, volt magyar főhadnagy, nála keresett menedéket. Elfogták mindkettőjüket, s Szabolcskát télvíz idején súlyos

¹ Szándékosan nem maga végezte az istentiszteletet, hanem helyettesével végeztette — hogy ezzel is csökkentse az «ünnep» jelentőségét, de a felelősséget a törtétekért «utolsó betűig» vállalta.

betegesen elhurcolták Temesvárról Nagyszébenbe — marhaszállító kocsiban, két egész napig kitéve fagynak, szélnek. Véletlen szerencséjére a hadbírótság ügyésze emberséges oláh volt s mikor meghallotta, hogy az «állam elleni összeesküvés-sel vádlott fogoly» költő, és éppen Szabolcska Mihály, a legnagyobb erdélyi költő: a megkezdett jegyzőkönyvet szét-tépte és Szabolcskát hazabocsátotta. Bántódása így nem lett, mégis szinte végzetessé vált reá nézve a kaland: az úton homlokmedence-csonthártyagyúladást kapott, s csak a pesti orvos kése mentette meg az életnek. A súlyos szenvedések emlékéül holtáig viselt homlokán egy hatalmas csontdudort, az operáció el nem tűnő nyomát.

Ilyenféle szenvedésektől később megkímélte a sors, de az oláh hatóságok — rendőrség, bíróság, katonai törvényszék — gondoskodtak arról, hogy ne érezze magát teljes biztonságban. Kifogyhatatlan volt leleményük, mindig újabb ürügyet és újabb eszközt találtak zaklatására; vádolták, ijesztették, fenyegették, nyilván nem azzal a céllal, hogy megrontsák, — erre nem nyílt módjuk — hanem, hogy elnémítsák s megfosszák attól a két hatalmas fegyvertől, amely Isten kegyelméből és a magyarság javára rendelkezésére állt: a szószéktől és a költészettől.

Nem érték célt. Szabolcska rendületlenül és bölcsen állt őrhelyén, ahova sorsa vetette. Erőt adott neki a magyar ügy igazsága és az a hite, hogy az igazságnak diadalmaszkodni kell. Tudta, hogy a magyarságnak még sok szenvedést és megpróbáltatást kell elviselnie, míg elérkezik a ködös messzeségben derengő jobb kor, de hogy elérkezik, abban életének legszomorúbb óráiban sem kételkedett. Bízott fajának szívósságában és bízott a magyar közműveltség erejében — megküzd az még az idegen uralom legzsarnokibb elnyomásával is. Kedvelt hasonlata szerint a műveltséget éppúgy nem lehet erőszakkal elfojtani, mint ahogy nem lehet a napot piszkafával útjából eltéríteni. A meggyőződés erejével hirdette, hogy hiába az oláhok minden igyekezete. «Ha iskoláinkat utolsó szálig becsukják is, akkor sem érnek célt, mert minden magyar ház, minden családi tűzhely menten iskolává és a magyarság templomává válik. A mi értel-

mes magyar népünk tudja, mit tegyen létfentartása és kultúrája megtartása érdekében. És ezt meg is cselekszi. A kultúrának megvan a lefolyása az emberi lelkekben; ha elzárják, akkor ezer forrásból tör ki, mint a csermely vize, amelynek útját eltorlaszolják. Nem lehet elnyomni sem a kultúrát, sem az emberi lelkek kitörését».

Az ő lelke kitörését valóban nem tudta megakadályozni az oláh erőszak, szóban és írásban, prózában és versben hangot adott érzéseinek. Költészete, csüggedt madár a háború vérzivatarában, most rabság idején új szárnyra kapott, sőt olyan régióba lendült, amelyet azelőtt tudatosan elkerült, a nemzeti érzés világába. Egypár év alatt több hazafias verset írt, mint addig egy emberöltő alatt. Ekkor bontakozott ki a maga teljes valójában Szabolcska emberi nagysága. A szabad, független Magyarország korában, amikor hazafias szólamok rímbe kényszerítésével könnyű dolog volt olcsó népszerűséget szerezni, nem volt dala a hazáról, most, egy idegen zsarnokállam kötelékében élve, amely minden magyar megmozdulást rabláncsal és kínzással fenyegetett, egyik hazafias énekét a másik után írta. Bátran és büszkén hitvallást tett bennük ragaszkodásáról a magyar hazához, a magyar nemzeti eszméhez, dicsőítve az ezeréves magyar multat, s hirdetve az új föltámadást. Ennek a bátor tettnek erkölcsi értékét csak akkor tudjuk igazán fölmérni, ha arra gondolunk, hogy nemzetünk nagy katasztrófája után Szabolcska volt az egyetlen magyar költő, aki az elszakított országrészeken meg merte ütni ezt a hangot. A többiek, kivált a fiatalok, az új politikai viszonyok között fölnőtt nemzedék, a maga nagy nemzeti fájdalomából nem merített ihletet, a hazájától elszakított magyarság nemzeti problémáit nem merték költészetükben értékesíteni, legfőllebb olyan halvány allegóriákba rejtették, amelyekből csak a legnagyobb jóakarattal lehet valamilyen nemzeti vonatkozást kihüvelyezni. Bizonyos, hogy a megszállott területen még ma is gúzsba köti költőink nemzeti energiáját a hatalom, s igen veszedelmes vállalkozás ott politicumot vinni a költészetbe — de íme, Szabolcskát nem riasztotta vissza az oláh szurony, az oláh börtön aggodalma, s az ő hazafias költészete 1919

után bátor, erőshangú nemzeti líra. Vagy egészen nyíltan szólaltatja meg azt a hitét, hogy amint ezer éven át úr volt földjén a magyar, úr lesz a jövőben is, bármit csinál Románia (*Csak megvirrad, Bánáti magyarok, Rákóczi*), s „büszke, régi nagy népek poroszló cselédi” nem tarthatják rabságban a magyart (*Petőfi nemzete*), vagy, mint Tompa az abszolutizmus idején írt allegóriáiban, fátyolba burkolja érzéseit, de olyan fátyolba, amelyen még a műveletlen oláh szeme is átláthat (*Hajótöröttek, Az árva legendája, Karácsony ünnepe*).¹ Ezek közül az allegóriái közül a leghatalmasabb kettő a *LXXI-ik zsoltár* és *János vallástétele Jézus iránt*. Amaz pusztán költői átformálása Dávid király zsoltárának, de van-e csak egy magyar is, aki a pogányok pusztításának és kegyetlenkedésének rajzában rá ne ismerne az oláh barbárság bűneire, és a zsidó énekes átkaiból ki ne hallaná a magyar költőét:

Szent gerjedelmed láttasd meg azokkal,
 Kik megtagadtak, ím a pogányokkal!
 Kik sohsem ismernek
 Istent, se kegyelmet,
 Verd meg az ő országuk . . .
 Kik megettek minket :
 A mi sebeinket
 Fordítsd vissza mind, rájuk!²

A másik énekben János apostol a keresztrefeszítés után Krisztus urunk kínszenvedésének egyes mozzanatait idézi maga elé, hogy annál erősebb hittel várja a szeretett Mester föltámadását — de a passio jeleneteiben még az avatatlan szem is menten ráismer a magyarság kálváriájának egyes stációira,³ s az apostol reménykedéséből még a süket fül is kihallja a magyar föltámadás ígérését.

¹ Ezért a karácsonyi verséért hadbíróági eljárást is indítottak ellene.

² Érdemes összevetni az utolsó hat sort az eredetivel: «Ontsd ki haragodat a pogányokra, akik nem ismernek téged, és az országokra, amelyek nem hívják segítségül a te nevedet.» (Károli Gáspár fordítása szerint.)

³ Egy-egy vonás félreérthetetlenül elénk vezet a Károlyiék megalázkodását Belgrádban, a trianoni «béke»-tárgyalás gonoszságát, az ország földarabolását, az oláhok magyarországi rablását stb.

... Így énekelt Szabolcska oláh földön az oláh rémuralom idején, akkor, mikor fiatal költőtársai a végeken vagy a maguk egyéni életének apró-cseprő bánatait sírták el, vagy a nemzetek fölé emelkedve, a «humanitás» tiszta, de hideg világában légiesen könnyű s nekünk, a XX. század nagy kérdéseivel vívódó magyaroknak közömbös verseket írogattak.

A legbátrabb magyar költő, a nemzet énekese ebben az időben az öreg Szabolcska Mihály volt!

S mintha a sors is meg akarta volna jutalmazni férfias erényéért: ugyanakkor, mikor nemzeti érzése ilyen merész hangokra ihlette, költői ereje más irányban is újra nagyot lendült. Költészete a huszas évek derekán valóságos másodvirágzását érte: indítékokban gazdagodott, színekben csillogóbbá vált s formaérzéke biztosabb, kifejező művészete teljesebb, mint bármikor korábban. Lírája sorsában megismétlődött, persze szerényebben, Aranyé, s mint azt az *Őszikék*, őt is új feléről mutatták meg a magyar közönségnek kései temesvári versei. Az a kötete, *Őseim nyomán*, amely 1928-ban Akadémiánktól kiadva, utolsó verseit gyűjti össze, a *Hangulatok* óta legjelentősebb és legértékesebb versfüzete. Vagy negyven költemény;¹ mint a pályája alkonyára érkezett költő alkotásai szellemben öregesek — léleken azonban frissek: a fáradt szív még egyszer fölpepszdül, szinte fiatalos erővel objektiválja magát bennük. Hazafias érzésén kívül — ez, láttuk, versben itt éli ki magát először teljesen — megjelennek érzés- és képzeletvilágának régi elemei: a vallásos áhítat és a bölcselkedés, amaz elmélyülve, emez lehiggadva; és megjelennek az újak: a magával leszámolt, immár csak a multba néző ember visszaemlékezései, borongás az új idők érkezén, amelyekhez nem tud és nem is akar hozzásimulni, és a készülődés a nagy útra, az örök bíró elé.

Nem ok nélkül állítottuk az *Őseim nyomán* verseit az *Őszikék* mellé: Szabolcska öregkori versein erősen megérik

¹ Látszólag több; Szabolcska ugyanis fölvette a gyűjteménybe egypár régiebb versét is.

hatásuk — legföltűnőbbben, de nemesen, *Az öreg hegedősön*. Ebben a versben a *Tamburás* öreg úr nyomán ő is önarcképet ad, magamagáról mintázva a világból kikopott, lantját már csak önmagának pengető muzsikus képét :

Az öreg hegedős hajh, belefáradt,
Nem igen tanul már új nótákat.
A hegedője, a szíve is ódon :
Muzsikál még, de csak a régi módon.

Ma más a világ és más a nóta.
Az öreg hegedős nem tehet róla,
De ha kinevetik százszor is érte :
Ő húzza a *régit*, a maga kedvére!

Arany humoros képe keserűbb és szubjektívebb : a maga testi-lelki romlásán bánkódik ; Szabolcskéé játszibb és objektívebb : nem az fáj neki, hogy félrelökte az élet sodra, hanem, hogy a magyar dal vesztette el becsületét, s a mai kor már egészen más nótákra kap. De hogy az ő hegedűjéről még egyre csengőbb hangok kelnek életre, azt éppen az a verse mutatja, amelyet ekkor a magyar nótáról írt. Vessük össze az új kötetében olvasható *Magyar nótát* azzal, amelyet ugyanerről a tárgyról három évtizeddel korábban írt¹ — a kettőt nem lehet összemérni. A régi egy közkeletű ötlet képbe foglalva : a magyar nóta úgy terem, magától, mint a rózsa ; az új, négy versszakban, igazi jellemzése a négyszázéves magyar lírának, rávillantva igazi ihletőjére, a nemzeti fájdalomra.

Amit a fiatal Szabolcska kezdett, méltóan fejezte be az öreg.

A trianoni országhatár szinte kínai fallal zárta el az anyaországtól az oláh uralom alá került területeket, de a költő hangjának nem vetett gátat. Szabolcska költészete visszhangot vert mindenütt, amerre magyarok éltek — a legnagyobb figyelemmel éppen abban a körben hallgatták, amely most emlékének áldoz, a Magyar Tudományos Akadémiában. Akadémiánk régebben ismételtén megmutatta,

¹ *A magyar nóta*. Szabad órák. 108. l.

milyen nagyra tartja Szabolcska költészetét : ekkor, öregkorában újra elhalmozta kitüntetéseivel. 1926-ban levelező tagjai sorából a tiszteletiek közé emelte, közben, 1924-ben odaítélte neki az 1915—1923. évkörre szóló Marczibányi mellékjutalmat,¹ bizonyosságot téve ezzel arról, hogy Vargha Gyula mellett, akinek költészetét a nagyjutalommal tüntette ki, Szabolcskát tartja élő lírikusaink között a legkiválóbbnak.² A koszorú értékét fokozta az az elismerés, amelynek kíséretében az Akadémia átnyújtotta. Ebben Horváth János megállapította, hogy nem volt azidétt «költőnk, kit nagyobb közönség ismerne. Ez a közönség tőle csak jót, nemest, tisztát és magyarost kapott s ha hangulatos költészetét oly hamar megszerette, ennek az a magyarázata, hogy Szabolcska a magyarság egy igen nagy rétegének érzelmi világát korunkban mindenki másnál szerencsésebben és közvetlenebbül tudta költői kifejezésre juttatni».³

Így látta Szabolcska költészetének jelentőségét irodalmunkban a maga kora : vajon ma, majd tíz évvel az ítélet elhangzása után, nem kell-e rajta módosítanunk? Nem tépdeste-e meg az idő a baráti kéztől nyújtott babért?

A tényeken nem szabad átsiklanunk. Meg kell vallanunk, hogy Szabolcska ma már nem az a költőnk, akit a legnagyobb közönség ismerne, s nem tagadhatjuk azt sem, hogy az egymásra torlódó évek költészetének virágos kertjében egyre nagyobb pusztítást tesznek. Fájdalmas megállapítások, de nem vonnak le semmit Szabolcska költészetének értékéből. Minden költő, még akit koruk legnagyobbnak tart is, Petőfi, Arany, Ady, elveszti közönségének egy részét, amint örökre elnémul — ez már a természet rendje.

¹ A bizottság, amelynek jelentése alapján az Akadémia ítélte, a következőképen volt összeállítva : elnöke Ferenczi Zoltán, előadója Horváth János, tagjai Négyesy László, Szinnyei Ferenc és Császár Elemér.

² Ugyanezt elismerte már három évvel korábban a Petőfi-Társaság: 1921-ben neki ítélte a lírikusok számára alapított Petőfi-nagydíjat.

³ *Akadémiai Értesítő*, 1924 : 78—79. 1.

A régi olvasók sorra kidőlnek, újak lépnek helyükbe, akiknek más a lelki összetételük, megváltozik a kor, másfelé néz érdeklődésével, más emberi kérdések foglalkoztatják, s lassanként eltűnik az a világ, amelyben a költő élt, amely őt ihlette s amelynek dalolt. Egyébként is : minden új lassacskán régivé lesz, s az olvasók mindig újat akarnak. A költemények elavulása is szinte természeti törvény, ezt valóban csak a legnagyobbak művei törik át, egy Goethe, egy Arany versei. A könnyen hangolódó és gyorsan dolgozó költők — Szabolicska is közéjük tartozott! — meg éppen ki vannak téve az avulásnak : verseik egy része lehull még a költő életében, vagy éppen foganásukkor. Szabolicska sem kerülte el sorsát : verseinek rózsafáit megtizedelte az idő — nem baj, maradt még elég virág az ágakon. S az idő tisztító munkája nyomán a pusztulást elkerülő versek harmonikusabb, egyenletesebb képet adnak költészetéről — és tetszetősebbet is. Az utókor elől eltűnnek a jelentéktelen, sablonos, kevésbé sikerült alkotások, s ami fönmarad, egy csomó — elég sok! — Szabolicska-vers, az igazi érték. Az új nemzedék, meg a következők számára ezekben a szép versekben él tovább Szabolicska, él akkor is, amikor emberi valója pusztta névvé fakul — de maga a név nem vész ki a köztudatból, megőrzi mint nemzeti értéket az a pár szép vers.

Melyek ezek a versek? Merész vállalkozás volna, megelőzve az időt, ujjal mutatni rájuk, de tegyünk kísérletet, megjelölve legalább azt a kört, amelyben e verseit keresnünk kell. Maga a költő is, egy vallomásában, félénken, óvatosan, egy 'csalfán hitető édes álom'-ba rejtve, megjósolta, milyen költeményeivel győzi le a halált : szerelmesek ajkán fölsendül majd holta után is egy-két dala, s ábrándos emberek tovább-szövik bús álmait.¹ Bizonyára ezek közül a szubjektív versek közül is megrezgetteti egy-kettő a jövő embe-
reinek szívét, én mégis azt hiszem, hogy Szabolicska költészetének maradandó fele éppen az, amelyben a költő a maga mély érzéseit objektív képeken keresztül sugározta ki,

¹ *Önbiztatás.*

azok a versei, amelyekben a magyar földet és a magyar falu világát rajzolja, meg a magyar nép lelkét mutatja be. Ami ezekben a versekben megszólal, az az időtől független, az időfölötti, örök magyarság — s Szabolcska egyik érdeme, irodalomtörténeti jelentőségének egyik fele az, hogy mint a legnagyobb költőink, meg tudta ragadni a magyarság valójából azt, ami benne az egyre változó viszonyok között mindig állandó, ami egyformán jellemző erre a földre, erre a népre, az Árpádok korában csak úgy, mint ma vagy a messze jövőben.

A másik értéke e verseinek stílusuk : az a páratlan egyszerűség és természetesség, amellyel Szabolcska bennük ezt a valóságot művészetté fokozza. Az idő jártával változik a közízlés, nyomán megváltoznak a művészet célkitűzései és megvalósításuk formája, minden új irány, új törekvés megteremti a maga új stílusát, s az elnyomja a régit : a pompázó, nagyvonalú barokk stílust háttérbe szorította a kecses, bájos rokokó, a klasszicizmus hideg, kiegyensúlyozott, fönségesen nyugalmas stílusát a romanticizmus merész, nyugtalan, színekben pompázó stílusa, az impresszionista és a szimbolikus stílust az expresszionista — de van az emberi lélek művészi nyilatkozásának egy módja, amellyel nem bír az idő romboló ereje, amely egyformán hat a századok során, bármely stílus uralma alatt. Ez éppen az egyszerűség, természetesség. A benne rejlő báj mindig megfogta és mindig megfogja a szívet, mert az emberi lélek legmélyebben fekvő, sohasem változó rétegére, az örök emberire hat. Szabolcska másik érdeme, irodalomtörténeti jelentőségének másik fele, hogy egypár, elég sok, versében a magyar érzésvilágnak meg tudta adni minden időkre szóló kifejezését.

Így rajzolódik ki Szabolcska költészetének képe a magyar irodalom vásznára. De vajjon ha képét a világirodalomnak a jóval nagyobb méretű, tőlünk messze távolban húzódó síkjára vetítjük, lesz-e rajta Szabolcskának valami látható nyoma? Ne vesztegesse meg ítéletünket az a ragaszkodás, amely bennünket egyfelől egy kedves barátunk emlékéhez, másfelől a magyar szellem alkotásaihoz fűz, és mondjuk ki nyíltan nemcsak azt, hogy Szabolcska költészetének nem volt

és nem lesz része a világirodalomban, hanem azt is, hogy még legigazibb műfajában, a dálban sem lehet őt az emberiség legnagyobb dalköltőihöz mérni. De viszont épen olyan határozottan kimondhatjuk, hogy az olyan versek, mint a *Grand Cafében* és a *Salzburgi csapszékbén*, a *Dal a kis Dementer Rózsikáról* és a *Hortobágy* nemcsak sajátosan magyar szépséget, hanem ezen túl egyetemes emberi szépséget is revelálnak, s ezáltal világirodalmi jelentőséget is nyernek. Mi kapcsolja a nemzeti irodalmak termékeit a világirodalomhoz, mi adja meg nekik a világirodalmi vonást? A feleletet legszabatosabban Strich Frigyes adta meg a *Weltliteratur und vergleichende Literaturgeschichte* című tanulmányában: «A világirodalom azokból a művekből szövődik össze, amelyekben a nemzeti jelleg a legélesebben tükröződik, s a világ akkor ért meg és fogad magáénak valamilyen művet, ha abban, ami benne a nemzeti lélekre jellemző, élénk villan egyszersmind az örök ember arcéle is — ha a nemzet vére táplálja, de az egyetemes emberi szelleme élteni.»¹ Nem illik ez mind betűszerint Szabolcska szép verseire? A messze idegenben hazai nótától megilletődött költő, a veszekedő legények, az ártatlan kis leány halálán megrendült pap lelki világában a sajátosan nemzeti jellemvonás mögött nem ismerzik-e föl mindenütt az a mélyebb, amely az egyetemes emberi egyik vonását revelálja, s az alakot, határozott nemzeti voltában is, egy örök emberi típussá, az emberiség egy egész rétegének reprezentánsává teszi?

Ezek a versek, valamelyik nagy nyugati nemzet nyelvén írva, bejárták volna a fél világot!

¹ Az Ermatinger szerkesztette *Philosophie der Literaturgeschichte* (1930) 430. lapján. A fordítás szabad; az eredeti így hangzik: «Es sind also gerade Werke von sehr ausgeprägter Nationalcharakter, aus denen die Weltliteratur sich zusammenfügt, . . . ein Werk wird von der Welt verstanden und aufgenommen, wenn sein nationaler Wesenszug ein wesentlicher Zug des menschlichen Antlitzes überhaupt, des ewigen Menschenbildes ist, . . . wenn es vom Blute der Nation genährt, aber vom Geiste der allgemeinen Menschlichkeit geseelt wird.»

6.

Az 1928. év tavaszán Szabolcska elhagyta «őrhelyét», a magyarság déli végvárát, és «kivándorolt»: Temesvárról Budapestre költözött. Hosszú lelki küzdelmeiből született meg elhatározása. Szívet ugyan nem kellett cserélnie, hiszen hazát sem cserélt: az oláhoktól megszállott földön is, az idegen államban is lélekben a magyar haza polgára maradt, de le kellett mondania arról a hivatásáról, amelynek egy évtizede élt. A magyar nemzeti gondolatot szolgálta eddig idegenben; mint ember, mint pap, mint költő ébren tartotta elszakított véreiben magyarságuk tudatát: most nagy szív-fájdalommal vetette áldozatul ezt a nehéz, veszedelmes, de szép föladatot. És mégis meg kellett lennie, az okok egész sora érlelte tetté elhatározását. Lassanként megöregedett, közeledett a hetvenedik életévéhez, s az utolsó tíz esztendő szenvedései és izgalmai megviselték testét-lelkét. Még egyesesen, emelt fővel járt, civilruhás katonatisztnek nézhette volna az ember, porosz gránátosnak, akit azonban a tatárok közül választottak a császár személye mellé: de az élesebb szem meglátta rajta a fáradság, törődöttség jelét. Szeme is még mosolygón, bizakodóan nézett a világba, de arca már időnként el-elborult, s szomorú pillantása, gondterhelte homloka elárulta, hogy lelkének harmóniája oda van. Elmúlt az optimizmusnak az a lendülete, amely azelőtt magasan az élet sötét képei fölé emelte, most nem tudott hatásuktól szabadulni, befúrta magát szívébe a kétség. Hite nemzete jövőjében nem veszett el, de megrendült, s annak lecsökkent ereje nem mindig tudta elfojtani a sötéten látás rémképeit. Megingott hite önmagában is, s mind erősebb lett az a meggyőződése, hogy ő, a fáradt, öreg ember nem tudja már méltón betölteni a helyet, ahova Isten rendelése állította. Az emberek is, épen szenvedésének osztályosai, elmélyítették kétségeit. Mint költőt durván megtámadták a Bécsbe szökött hazatérők,¹ ezt persze föl sem vette, annál inkább fájt neki, hogy

¹ A *Gyilkos* c. lapjuk egy külön Szabolcska-számot adott ki s abban a legmocskosabb gyalázkodásokat szórta rá.

az erdélyi irodalom vezetői nem vonultak föl melléje olyan zárt sorban, amint az igazság megkövetelte volna. Mint politikust meg félretolta épen az a Magyar-párt, amelynek Temesvárott ő vetette meg alapját. A világnézeti harc kiélesedésével, az egyre megerősödő balszárny, amely a maga modern ideológiájával a nemzetfölöttiség eszméjét hirdetve, tudva vagy öntudatlanul a nemzetköziség érdekében dolgozott, kitessekelte a magyarok pártjából a hagyományos nemzeti ideálban élő, hazafias érzésében megalkuvásra nem hajló költőt. Arra a fájdalmas tudatra ébredt, hogy ő már nem az egész erdélyi magyarságnak embere, talán nem is a többsége — a keserű pohár csordultig megtelt.

Így történt, hogy Szabolcska elfogadta a Budapestről feléje nyújtott kezét. A magyar kormány, hogy meghálálja Szabolcskának azt, amit a nemzetért tett, egy emberélet költői s egy évtized politikai munkásságát, kinevezte a Gyűjtemény-egyetemhez és Akadémiánkban kínált neki munkakört. Szabolcska, a maga helyén ott hagyva a temesváriaknak egyik fiát, Lászlót, fölköltözött Budapestre és ezzel formailag is megint magyarrá vált.

Egy boldog emberrel több lett az országban! Az a harmadfél év, amelyet az Úr Szabolcskának még itt a földön rendelt, a legszebb jutalma volt egy derék ember munkában töltött életének, — napsugaras tavasz a sötét, zimankós, fergeteges évtized után. A fojtogató polip-karokból kimenekült ember boldogságával élvezte Szabolcska a szabadságot: érzelmeit, gondolatait nem kellett féltve rejtegetnie, kiönthette szívét, föltárhatta lelkét, megviselt, de szabad polgára lett a megcsonkított, de szabad hazának. Új környezetében, az Akadémia palotájában és a Kisfaludy-Társaság titkári székében — 1929-ben emelte oda társai bizalma — megértés, megbecsülés, szeretet vette körül, szívébe újra visszatért a harmónia, a bizalom, az életkedv. Mint hosszú, meleg ősz idején a gyümölcsfák, virágba borult még egyszer az ő lelke is, álmok játszottak vele, dalok zsongtak benne — de szárnyalását lassan, észrevétlenül megbénította testi szervezetének hanyatló ereje. Rövid küzdelem után elhatalmasodott rajta

a lappangó kór s 1930. okt. 31-én örökre megállította szíve dobogását.

Földi pályája ezzel lezárult. Mi lett a sorsa a másik világban, ki merné kutatni. Higgyük, hogy beteljesedett, amit épen két évtizeddel halála előtt megjósolt :

Lelkem kiszáll e földi porból,
S mely int felé a csillagokból,
Szárnyát új létre bontja ki...
Holott új, fénylőbb álmokat lát,
S szeretteit az idők távolán át
Végetlenül ölelheti.

CSÁSZÁR ELEMÉR.

FERENCZY KÁROLY ALAKJA ÉS ALKOTÁSA.

Megjelenése.

Nem egy író, köztük kiváló is, szokta olykor egy-egy elbeszélése főalakját hosszasan szerepeltetni, mielőtt külső megjelenésének, testi jellemvonásainak ecseteléséhez fogna, szerintem helytelenül, mert az olvasó ilyenkor már menthetetlenül megrajzolt magának lelki szeme előtt egy képet, mely aztán természetesen nem vág össze az íróval és sehogyan sem akar átalakulni a későn vett leírás értelmében. Hogy elkerülje az olvasó képzeletének ily ugrását, mely még nagyobb baj, ha nem költött esetről, hanem történelmi valóságról van szó: amidőn atyám nagyjelentőségű művészi s ezzel szorosan kapcsolatos emberi lényét igyekszem híven érzékeltetni, először külsejét akarom felidézni.

Magas, karcsú, szikár alak; szabályos arcvonások, feltűnően finom arcél. Kék szem; szőke színek, bár haja inkább sötét. Bajusza, szakálla szőke; voltak szakállas korszakai, viszont volt teljesen borotvált, oly időben, amikor ez műfélének még szokatlan volt s angolos különckedés számba ment. Mégis leghosszabb ideig bajuszt viselt, nem a nálunk tévesen «angol»-nak mondott formában, hanem ahogy természetes lefelé növésben takarja a felsőajkat. Élete vége felé, ötvenes éveiben, már erősen őszült; akkor gondosan nyírt, rövid szakállt viselt és bajuszát igen rövidre nyíratta, ami ajkait fedetlenül hagyva bizonyos görögösséget adott arcának, a korai, Phidias-előtti archaikus értelemben. Ritka szép arc; megnyerő, előkelő jelenség. Aki mit sem tudhatott róla, az is, futó benyomás után is így összegezhette lényét: szép ember, finom, született úr.

A benyomás előkelőségét hangsúlyozta modora is, mely

csendes volt, tartózkodó, kedélynyilvánulásaiban, humorában is mértéktartó, kilengés nélküli; szépségében pedig mi sem volt abból, ami a «szép férfi» jelzőnek oly sokszor ad valami kellemetlen mellékízt. Nem volt benne semmi fitogtatott, feltűnő, semmi abból, ami olykor bizonyos ösztönszerű belső iróniára készítheti a szemlélőt, abból az «ide nézzetek, milyen szép ember vagyok én»-szerű, nehezen meghatározható valamiből, ami például oly kifejezetten megvolt Bródy Sándorban, apám barátjában, akinek ő ezt egy alkalommal kedélyes formában orra alá is dörgölte. Apám engem egyszer mint kisfiút fölhozott Nagybányáról Pestre és ehhez az alkalomhoz illőnek találta gyermeki öltözetemet városiasabbá varázsolni egy, számomra újságot jelentő keménykalappal, amelyet akkoriban ő maga is hordott Pesten. Így apa és fiú egyformán az előírászerű, sziklaszilárd fekete dinnyefővegekkel felszerelve találkozunk a bohémas öltözetű, bozontos fürtű, akkor virágkorát élő Bródyval, aki meleg, szeretetreméltó modorában rólam is tudomást véve, behízsgáló hangján szemrehányással fordul apámhoz: «Mért hordatsz a kisfiaddal is ilyen csúnya kalapot?» «Nem lehet mindenki olyan szép fiú, mint te» — vág vissza apám és, miután Bródy adós marad a válasszal, pajkos örömmel siet kiaknázni a szerzett fölényt: «Kellett ez neked?» Apám hangját, melyet olyan elevenen idéz vissza emlékezetem, mint amilyen változatlanul, szó szerint emlékszem nem egy olyan megjegyzésére, mely évtizedek előtt hangzott el — nagyjából ismét inkább tagadó formában jellemezhetném: kellemes hang volt, férfias, de se nem túlságosan erős, se nem zengzetes vagy erősebben színezett; nem ugrott magasba vagy mélybe, kis hanglétrájú volt és egyenletes.

Ami az emberi szépséget illeti, ez érdeklődési körében rendkívül fontos helyet foglalt el és így persze teljes egészében tudatában volt a maga szépségének; ritkán, de volt eset arra is, hogy — csakis bizalmas környezetben és csakis az őt módfelett jellemző enyhe humor köntösében — szóvá is tette. Általában az emberi szépségre tett megjegyzései annyiban is érdekesek, amennyiben művészi egyéniségének azt a fontos kérdését érintik: miként és mily mértékben

érdekelte őt az emberi szépség mint festői téma, mekkora szerephez jutott alkotásaiban? Egy alkalommal azt fejtegette előttem, hogy saját arca általában kevésbé izgatja festőileg, hogy én sokkal érdekesebb modell vagyok számára, mint ő maga. Önmagát, arcának tökéletes arányait, finom, gyöngéd, csaknem nőies vonásait, szőkés színeit — mindezt nyilván nem találta elég meglepőnek, nem elégitette ki az ő jellemző, nem eléggé hangsúlyozható művészi érdeklődését a sajátoságos, a különös iránt. Ily szempontból sokkal megfelelőbb modell voltam én, «érdekes barnasággal» és az ó-görög előírásoktól nagyon is eltérő vonásaimmal. Jól emlékszem, mily kedvesen igyekezett a fogalmazást körülírni akként, hogy két nehezen összeférő célt egyeztessen össze: egyrészt elárulja azt, amit gondol, másrészt lehetőleg kímélje érzékenységet, mely talán mégse maradhatott érintetlen más alkalommal tett tréfás célzásai, megjegyzései alatt.

Egy másik, ugyancsak mulatságos eset van emlékemben, amikor önarcképet készült rajzolni ajándékba egy hölgynek, aki rendkívüli szerepet töltött be életében s akinek szellemét, elmés mondásait módfelett nagyra tartotta és sokszor idézte. Önarckép-terveit nem titkolta a hölgy előtt, akinek mindamellet, hogy általán minden tekintetben a legmagasabb polcra helyezte egyéniségét, szépsége iránt nyilván mégsem volt meg a kellő érzéke, mert nyomban kikérte magának, hogy a neki szánt rajz profilban legyen, e szavakkal, melyeket atyám aztán fényesen szórakozva ismételt el nekem: «Nur keine Profilparad!»

Ferenczy Károly fizikai lényében is teljesen tükröződött az a finomság, érzékenység, mely lelki alkatában is oly módfelett jellemezte s amelyet, mint kiemelkedő sajátosságát, ő maga is állandóan hangsúlyozott és tudatosan dédelgetett. Noha most testi jellemzéséről van szó, nem állhatok ellent annak, hogy kitérjek erre a sarkalatos fontosságú jellemvonására. Koránt sem úgy tekintette ezt a mindenféle vonatkozásban mutatkozó túlérzékenységet — ahogy ő maga szerette nevezni: hyperaesthesia — mint gyengéjét; ellenkezőleg, nyomatékosan, állhatatosan vallotta, kitartott mellette mint életelv, csaknem mint világnézete mellett; érezte

és hangoztatta ennek kapcsolatát művész-esztéta lényével. Bátyja, Ferenc, egész külsejében atyámnál is kevésbé testes, inkább nőies, ideges jelenség, olykor, a köztük mindig változatlanul kedélyes hangnemben, vitára is szállt vele e tekintetben ; néha kissé megsokallta ezt a sajátságát, melyet mimózaszerűségnek is nevezett. Az összehasonlítás a két fivér közt ily szempontból annyiban is érdekes, hogy ennek ellenére is kettőjük között atyám volt az, aki kevésbé félt az élettől, gazdagabban, szélesebben, tágabb, merészebb mederben tudta és akarta kialakítani életsorsát, mint nagybátyám. Emlékszem is egy erre vonatkozó módfelett érdekes vitájukra, melyben atyám hévvel gáncsolta bátortalanságát az élettől szemben — helyesebben nem is vita volt, mert nagybátyám ez alkalommal nem talált ellenérvet, hallgatagon, zavarodottan húzódott vissza öccse fejtegetése elől. A két fivér közt egy évnél is kisebb volt a korkülönbség ; csaknem úgy nőttek fel egymás mellett, mint az ikrek ; több testvér nem volt. Mindkettőnek arca finom metszésű ; hasonlítottak is egymáshoz, legalább is az idegenek szemében, akik lépten-nyomon összetévesztették őket, bár ez a közelállók számára érthetetlen volt. Igaz, hogy amikor gyermekkori fényképeiket nézegetem, a két álmatag, lányos, ábrándos képű kisfiút, megesik, hogy gondolkoznom kell egy pillanattig, melyik Károly és melyik Ferenc.

Ifjúkorukban mind a kettő művészbecsúvágyakat táplált, noha koránt sem egyforma mértékben ; Károly a festéssel kacérkodott kissé, Ferenc élt-halt a színpadért, mindent elnyelő szenvedélye volt a színjátszás ; nagy sikerrel szerepeltetett mint műkedvelő és hő vágya, feltett szándéka volt, hogy színész lehessen. Terve aztán megdőlt azon, hogy egyik híres színészünk, akihez nagyatyám elvitte tanácsot kérni, lebeszélte azzal, hogy sem hangját, sem testi megjelenését nem tartotta elég erőteljesnek, hatásosnak a színpad számára. Érdekes, — oly szempontból, hogy a fivérek közt miként oszlott meg hajlam s tehetség — hogy az ifjú Károly azoknak a temesvölgyi műkedvelőelőadásoknak folyamán nemcsak semmi színészi tehetséget nem mutatott, hanem egyenesen botrányos mértékben bizonyult hasznavetetlennek még

akkor is, ha csak egészen kis, pár szavas szerepet osztott ki neki Ferenc, a főrendező.

Alkatában Károly lényegesen férfiasabbá fejlődött, mint Ferenc, de ő se volt feltűnően férfias megjelenésű; alig volt erős embernek mondható, bár egész életében híve volt a testgyakorlásnak; mozgása ruganyos volt, sokat és nagy kedvvel mozgott. Érdekes, hogy mennyire megelőzte korát a testgyakorlás kedvelésében és értésében. Páratlanul kitartó, fáradságot nem ismerő gyalogló volt és maradt. Fiatal éveiben vívott is, bár ezt épp a zárt levegő miatt nem szerette; főleg igen sokat és nagy kedvteléssel lovagolt. Érdekessége miatt megemlíthetem, hogy amikor mint tanulmányait végző fiatal festő Párizsban időzött, megpróbálkozott a boxolással is, de ettől hamar kedvét vesztette, amikor szemére kapott egy ütést. Amikor Szentendrén laktunk, valamelyest evezett, azután, a müncheni években, nem igen sportolt. Ebben az időben a gyomrával volt baja; mindamellett kerékpározott. Nem sportszerűen, hanem mint közlekedési eszközt használta a kerékpárt. Ezen tette meg naponta az utat a neuwittelsbachi külső villanegyedben lévő lakásunktól bent a városban lévő műterméhez. A humor kedvéért feljegyzéreméltó, hogy a vizsgán, mely akkor Münchenben kerékpár-engedély elnyeréséhez kötelező volt, majdnem megbukott, mert első próbára nekiment az emelvénynek, ahol a vizsgálóbizottság ült, mely erre megújráztatta a teljesítményt. Ugyancsak a müncheni időből tudok egy legendás bajnoki mutatványáról, amikor szokott festő-baráti körében egy alkalommal igen vidám hangulat kerekedett egy esti kávéházi együttlétük folyamán, amire ő, mikor már a törzstársaságon kívül nem voltak más vendégek a kávéházban, asztalon, székeken ugrott át és egyre nagyobb számban rakva egymás mellé a székeket, ismételte meg a jelenlévők bámulata mellett mutatványát.

Általában sokat bírt, amire kétségkívül előnyös volt, hogy sose dohányzott. Későbbi éveiben főleg a tennisz volt kedvelt sportja; a korcsolyázást is szerette. Bámulatos gyaloglóképessége annyiban is figyelemreméltó, hogy ez fokozottan tette lehetővé állandó, benső, lelkes kapcsolatát.

a természettel, főleg a gyönyörű nagybányai tájjal, amely annyira sugallta alkotásait. Míg nagybányai festőtársai, akiknél a természetrajongás nagyrészt inkább «hangulatokban» és szavakban nyilvánult, mint tényekben, nem igen mentek tovább, mint hogy valamelyik közeli kertben fesse-nek, és a változatos, valóban páratlan szépségű környéket legfeljebb alkalmi, társas jellegű, evés-ivásra s esetleg cigányozásra alapított, kocsin tett kirándulásokból ismerték meg, neki semmi se volt nap-nap után többórás sétákra menni a hegyekbe, ahol a jellegzetes nagybányai gesztenyések vagy bükkerdők, erdőtisztások között ihletet nyert tájképeihez, valamint alakos kompozícióihoz és mellékgondolat nélkül szemelt ki akármilyen távoleső helyet képtárgyul. Teljesen mindegy volt neki, hogy a motívum öt percnnyire van-e ott-honunktól vagy másfél órai hegyen-völgyön való gyaloglással érhető el. Számtalan ilyen festő-kirándulására kísértem el; sokszor magam is ott festettem közelében, sok más esetben modellt álltam neki a legkülönfélébb képekhez. Így jött létre például az *Ábrahám áldozata*, melyhez én voltam a feláldoztatását megadással váró Izsák, egy gimnáziumi osztálytársam pedig — a később kalandos életű, katolikus papból újságíróvá vedlett s végül a világháborúban hősi halált halt Kuzskó Dezső — az angyal, aki Ábrahámot kézen fogva siet meggátolni a gyilkosságot. Ábrahám alakjához «hivatásos» modellt fogadott atyám, egy öreg cigány személyében. Állandóan a helyszínen álltunk modellt, fák alatt, az erdő sűrűjének egyik helyén, melynek lombzatát, világitását különösen alkalmasnak találta képe hangulatához. Valamennyi szabad levegős képét az első ecsetvonástól az utolsóig kint a helyszínen festette, még a legnagyobb, *Józsefet eladják testvérei* című sok alakos, monumentális képével se tett kivételt.¹

Nem ismert akadályt, semmibe se vette a kényelmetlenségeket, ha művészi eszméinek megvalósításáról volt szó. Fönn sem akadt rajtuk. Nem emlékszem, hogy valaha is láthatólag nehezeére esett volna a festés külső akadályainak

¹ Budapest székesfőváros képtárában.

leküzdésére irányuló erőkifejtés. Nem ismerek festőt, aki ebben csak meg is közelítette volna. Egyik gyönyörű, jó nagy méretű tájképét a Plestyoron festette; ez már nem is félnap, hanem egésznap kirándulást igényelt.¹ Széles hegytetőn erdőtisztás, sűrű bükkerdőkkel övezve, amely borús világításban ragadta meg. Amikor borús reggelre ébredtünk, kivonult, természetesen gyalog; késő délután jött haza és ezt megismételte jó néhányszor, amíg a kép el nem készült. Kedves gyermekkori emlékem egyik ilyen kirándulásunk. A borús motívumok festésénél mindig számolni kell az eső lehetőségével; ez alkalommal mindjárt odamenet utólért az eső, alaposan megáztunk. Mire a hegytetőre értünk, elállt az eső, mi tüzet raktunk, megmelegítettük a magunkkal hozott ebédet, aztán atyám munkához látott. Én közben azzal szórakoztam, hogy teljesen átázott cipőmet a tűznél szárítottam; a cipő természetesen, amint aztán kiderült, a tűztől jelentékenyen összezsugorodott, csak úgy tudtam felhúzni, hogy a felső részét végig felvágtuk. Apám segített a műveletnél, miközben jól szórakoztunk az eseten. A gyönyörű természetben eltöltött nap boldog hangulatát nem zavarta számomra az a kínlódás sem, amellyel kőkeményre pörkölt, szandállá operált cipőben tettem meg az esti szürkeületben a többórás utat hazafelé apám oldalán.

Tartása, járása igen jellemző volt; kissé hajlott háttal járt, nagy, egyenletes, ruganyos léptekkel és olykor a földre szegezett tekintettel. Ez látszólag ellentmond annak, hogy szüntelenül nézett, gyönyörködött a természetben, a látási élmények a legnagyobb szerepet játszották nála. Tény, hogy így is tolul fel előttem emléke, amint Nagybánya utcáin át otthonunk felé tart, merően a földre szegzett tekintettel, gondolatokba merülve, úgy, hogy észre se vett senkit, engem sem, amíg nem szóltam hozzá. Nem tudom, miért épp ez az emlékképem az, amely kitartóan kerül elé, amikor járását idézem magam elé; talán épp az ellentétben rejlő, konok gondolatársító erő okozza ezt? — hiszen épp arra gondolok

¹ *Borús táj (Plestyor)* címmel kiállítva az Emlékkiállításon. A Manno-család tulajdona.

most, s azt szeretném mindenekfölött kidomborítani, hogy a festői látás nemcsak küszöbön álló képtervekkel kapcsolatban, hanem önmagáért, öncélúan is mennyire elsőrendűen fontos szerepet játszott nála. Vagy az a homályos, féltudatos érzés, hogy talán olyan gondok foglalkoztatták, amelyekbe engem soha be nem avatott, nem tett részesévé? Vagy bizonyos mértékig az is, ami ugyancsak jellemző, hogy Nagybánya városa, emberei igen kis pont voltak szemében; mert hiszen mindamellet, hogy Nagybánya oly sokat jelentett neki, hogy életéhez annyira hozzá volt forrva, hogy családját odatelepítette és maga is az év jelentékeny részét mindig ott töltötte: ebben a helyhez való ragaszkodásában nemcsak semmi szerepe nem volt a városnak és a nagybányaiaknak, hanem inkább az érdeklődéssel ellentétes oldalon könyvelődtek el ezek nála és leginkább csak humorérzékén át vett tudomást róluk, mint «Spiesserek»-ről, «benszülöttek»-ről. Végül pedig azt a magyarázatot lelem rá, hogy alighanem épp egyik hosszú sétájáról tért haza, a környező hegyek, erdők szépségeivel átítatva, megihletve, úgyhogy miközben merően lába elé nézett, azok a szépségek még tovább vibráltak, zsongtak és formálódtak képekké, készülendő festményekké lelki szemei előtt.

Meglehetősen rövidlátó volt. Bár szemüveggel jól látott, mégis valószínű, hogy rövidlátása előmozdította a festői leegyszerűsítés, a sommás látás, színfoltokra való összegezés iránt tanúsított szeretetét festői stílusában. Amikor Nagybánya utcáin vagy ligetében egy-egy társaságot láttunk közeledni, a kettőnk közt akkoriban szokásos tréfás angol nyelven hamar megkérdezte tőlem: ösmerősök-e, kell-e köszönni? Szemüveget, sokáig leginkább cvikkert hordott; akkoriban még nem volt divat a csontkeretes pápaszem. Valamikor fiatal világfias éveiben monoklit is szerzett be, de, legalább előttem, sosem hordta; nemsokára el is kallódott a monokli. Öltözködése mindig stílusos volt, ízléses, választékos; határozott érzéke volt az elegancia iránt, és hallottam, hogyi fjúii éveiben határozott dandy-hajlamok nyilvánultak nála; az előttem ösmert időkben inkább nagyon is józan, tartózkodó volt ízlése, szabójának meghagyta, hogy a ruhán ne legyen lát-

ható a készítés évének pillanatnyi divatja. Határozottan elvetette öltözködésében az olyan, kevésbé előkelő dolgokat, aminő például a fölgombolós kézelő. Bizonyos főúri kedvtelés nyilatkozott nála abban is, hogy Nagybányán, ahol a nyári hónapokat töltötte, csak egészen kivételes társadalmi kényszer hatása alatt és kedve ellenére öltözött fel abba a városiasabb viseletbe, amely szokásos volt a nagybányaiaknál, akik ezzel Nagybányát városnak ismerték el. Ő nem volt hajlandó annak elismerni, teljes kényelembe helyezte magát; otthonias, falusias, vagy inkább sportszerű öltözetben járt-kelt, az akkori sportdivat szerint zárnyakú gyapjúszveterben, vagy tenniszhez illő kék flanellkabátban, puha inggel, esetleg kabát nélkül. Közben még festő-barátai is — akik pedig általában nála sokkal inkább voltak bohémek — rendszerint illőnek tartották sötét ruhában és az akkoriban mindig keménymellű ingben, toronymagas kemény gallérban megjelenni, ami fölött nem egyszer évődött is velük. Ily vonatkozásban jellemző, kedves emlék egy birtokomban lévő régi fénykép a korai nagybányai időkből, alkalmi felvétel nagybányai festők csoportjáról, a nagybányai nyilvános parkban, a ligetben, részint padon ülve, részint a pad mögötti földemelkedésen állva. Az egy Thorma Jánost kivéve rajta vannak körülbelül valamennyien, akik mint a festőkolónia alapítói vagy a baráti kör állandóbb tagjai szerepeltek abban az időben: Horthy Béla, Hollósy Simon, Grünwald Béla, Herrer Cézár, Nyilassy Sándor, Réti István, Kubinyi Sándor, középen pedig édesatyám velem. Ahol ő volt, ott rendszerint én is jelen voltam; lépten-nyomon magával vitt, a felnőttek közé is, akiknek társaságába így egy-csapásra, magától értetődően belekerültem, ha tetszett nekik, ha nem. Apámnál a gyöngéd szeretethez mérhetetlen szülői büszkeség is járult, módfelett nagyra tartotta tehetségeimet, koraérett komolyságomat; ezt jól tudták barátai s így számoltak gyakori szereplésemmel. Nemcsak festőtehetségemben bízott atyám, akkoriban talán még inkább nagyra volt azzal, hogy az iskolában valóban játszva tanultam, ami ellenkezett az ő gyermekkori tapasztalataival. Ami a felnőtteknek, barátainak magatartását illeti atyai érzelmeit illetőleg, arra nézve jel-

lemző, hogy ami túlkorán vetett bele festőtanulmányaimba, az első lökés egy — gyermeknek óriási tehertételként — már a tizes években a gimnáziummal párhuzamosan folytatott áhítatos, odaadó, ernyedetlen művészi munkára: apám egyik festő-barátjának egy könnyedén és nem minden kötekedés nélkül odavetett megjegyzése volt: «Na, Károly, nem adod be a kis fiadat az iskolába?» (a nagybányai festőiskolába, melyet akkoriban Hollósy és Grünwald vezettek). Apám, mit tehetett mást, megkérdezett, hogy akarok-e az iskolába járni, én pedig vállaltam. Nyilvánvaló, hogy ez az évődő megjegyzés az illető részéről — noha barátságos formában — mégis valami rejtett ellenvetést foglalt magában az ellen, hogy apám folyton magával visz közéjük, hogy az ő révén csaknem úgy lebzselek köztük, mintha magam is felnőtt volnék és festő. Hát akkor ezen az alapon miért nem járok mindjárt a festőiskolába is, ahol ugyancsak csupa felnőtt, a művészhivatást áhítatos komolysággal tekintő festőnövendék dolgozik modell után! Ez a pár szó, ez a kis ugratás lendített bele festőpályámba, mely aztán a továbbiakban megszakítás nélkül, feltartóztathatatlanul gördült a maga útján . . . Íme, a légkör, az érdekes, a magyar festészetben oly jelentős és atyám pályájában is mérföldjelzőnek tekinthető nagybányai kolónialapítás légköre, amelyet visszaidéz a kedves, már kissé fakult fénykép, ahol atyám, nagybányai szokásaihoz híven és a többiek kiöltözöttségével ellentétben szvetterben, kabát nélkül szerepel, az ő jellemző ülő helyzetében, mélyen elnyúlva, hátratámaszkodva és karját mintegy dédelgetően terjesztve ki felém.

Ami a polgári kívánalmakat semmibe vevő nagybányai öltözködésmódját illeti, megjegyzendő, hogy abban nemcsak a lankadatlanul dolgozó festő nyilatkozott, akinek szüntelen munkája sem engedi meg a mások szokásaihoz való alkalmazkodást, hanem nemkevésbé a született úr és hajdani földbirtokos, aki Nagybányát úgy könyvelte el magában, hogy ott «falun van», aki változott viszonyok közt is híven kitart életstílusa mellett, aki fölényesen, gőgösen siklik el a tény fölött, hogy most már rég nincs meg a birtok, ahol ifjúkorában igazán otthon és úrnak érezhette magát. Természe-

tesen koránt sem csupán az öltözködésben, hanem számtalan vonalon nyilvánult ez az igényteljes álláspontja az étlettel szemben; ez a hajlama, hogy egyéni stílust vigyen mindenbe; ez a *szokásrabsága*, amellyel ő, az újító, alkotásaiban a szokatlant mindenekfölött kedvelő művész, másrészt mégis oly sokban kitartott a régi, a megszokott mellett; a makacsság, amellyel nem szállt le tudomást venni arról, ami nem kedvére való.

Lelki alkatával, mind erényeiben, mind hibáiban arisztokratikus lényével oly feltűnő összhangban álló külső megjelenését vázolvá, joggal várhatná mindenki egy jellegzetesen előkelő, enervált arisztokratikus kéz leírását, a szép, kifejező kéz iskolapéldáját, hosszú, végük felé hegyesedő, hajlékony ujjakkal. Nem ilyen keze volt; nem volt csúnya kéz, nem volt bántó vagy megjelenése összbenyomását zavaró, de nem volt szép sem: magasságához, természetnek arányaihoz képest kicsi, rövid kéz volt, se nem gyenge, se nem erős; ujjai meglehetősen rövidek. Vannak, akik a kéz alakját, jellegét tartják a lelki alkat, a jellem leghívebb, minden egyébnél biztosabb, árulóbb külső jelének; nem azonosítom magamat ezen elmélet szélsőséges híveivel, és igazán nem tudnám elképzelni, miként lehetne ezt az elméletet — mégha csak nagyjából, túlzásai kiküszöbölése mellett is fogadjuk el igaznak — apám esetére alkalmazni. Talán ily vonatkozásban az se közömbös kérdés, mennyire érdekelték atyámat festőileg a kezek; tény, hogy mindamellet, hogy az emberi alak oly nagy szerepet játszik alkotásaiban és hogy oly mesteri tökély jellemzi őt mint alakfestőt, nem tudnám egyhamar példáját adni annak, hogy a kéz különállóan mint festői feladat különösebben foglalkoztatta, izgatta volna. Sőt általában majdnem azt mondhatnám, nem volt neki fontos, legalábbis abból a szempontból nem, hogy a kéz megfestésével is kifejezze pl. arcképnél az ábrázolt egyén sajátosságát. Nem emlékszem rá, hogy valaha is különös érdeklődéssel beszélt volna kézről, kivéve egy alkalommal, amikor nyomatékosan hangsúlyozta, hogy édesanyámnak milyen szép és kifejező keze van és főleg volt fiatalabb korában. Anyám keze különben igen fontos szerepet is játszik atyámnak róla készí-

tett mesteri szénrajz-arcképén.¹ Emlékszem egy esetre, amikor szűk bizalmas körben (a Manno-Dumba-házban) valaki kedélyes, évődő formában azt állította atyámról, hogy «nem tud kezét festeni» (!). Ezt a félig tréfás gáncsot persze a legnagyobb tévedés volna komolyan venni, de bizonyos vonatkozásban nem jellemzőtlen mégsem; nemcsak annyiban, hogy világot vet arra a nem hiánytalan megértésre, mellyel atyám még olyan bizalmas környezetben is találkozott, ahol mint embert és mint művészt egyaránt igen magas polcra helyezték, de oly tekintetben is, amennyiben a gáncsoskodás ebben az esetben alighanem a szóbanforgó kör egyik férfitagjáról festett arcképének kezeire vezethető vissza.² Megengedem, hogy ezen a, véleményem szerint igen szép, közép-időszakának (a 900-as éveknek) gyönyörű stílusát híven képviselő művén a kezek valóban cseppet se hasonlítottak az ábrázolt kezeihez: vöröses, bütykös, nagy munkáskezek. Valami homályosan rémlik is előttem, hogy ebben az esetben a kezeket nem is az ábrázoltról, hanem külön kézmodellként fogadott fizetett modelltől festette. Régen, mint ma is, nem egy festő szokta ezt így csinálni, főként az arcképfestést hivatásszerűen — esetleg üzletszerűen — űző arcképfestők Van Dycktől le néhai Glatler Gyuláig, akiről tudom, hogy állandó fizetett modelljei voltak, akikről nem, kor és egyéniség szerint eltérő megrendelőinek kezeit szokta festeni. Atyám minden volt, csak nem ilyen értelemben vett arcképfestő és ezt a modell-behelyettesítési módszert sosem követte. Ebben az említett esetben sem állítom, hogy így volt; ám, ha nem is: a képről nyugodtan elhíhető, hogy igen. És ami az egészben a legjellemzőbb: atyámat ez nem is zavarta, fönn sem akadt rajta. Igaz, hogy ez a mindvégig elfoglalt és vallott álláspontja, amellyel a számára mindenképp fontos, tisztán, merőben *festői* meglátásnak, a megvilágításra, folt- és színhatásra vonatkozó egyéni festővágynak, az összehatásban elgondolt műnek mindent hajlandó volt alárendelni és így, ha választania kellett volna, habozás nélkül feláldozta

¹ Modern Magyar Képtár.

² Dr. Morvay Jenő nyug. államtitkár tulajdona.

volna ezeknek az értékeknek az ábrázolt hű és megkapó jellemzését, festőnyelven a «karaktert» is, ez az ő egyéni, fölényesen festő-művészi álláspontja nem csak éppen a kezekre vonatkozott, hanem általában véve a képmásra, ember-ábrázolásra. Nem mintha nem érdekelte volna a karakter is, de a tisztán festői és artisztikus mondanivaló annyira legelőbbre való volt nála, hogy e mellett minden egyébnek alá kellett rendelődnie. És ez az álláspontja, mely nélkül lehetetlen művészegyéniségét maradéktalanul megérteni, nem egy esetben különösen jól észrevehető éppen kéz-ábrázolásában.

*

- Ferenczy Károly fizikai lényének leírásánál felmerül a kérdés, milyen fajiságot tükröztetett külső megjelenésében.
- És ez felveti a származást, családtörténetet. Ennél a pontnál kissé zavarban vagyok, és pedig merőben azért, mert tapasztalásom szerint az ilyen családtörténeti visszapillantásoknál mi sem unalmasabb . . . «Ábrahám nemzé Izsákot, Izsák nemzé Jákobot . . .» és így tovább — ad nauseam. Nem emlékszem, hogy valaha is találtam volna író-t, aki az életrajzoknak ezt a kötelező, elmaradhatatlan kellékét vonzó olvasmánnyá tudta volna tenni. Petrovics Elek atyámról eredetileg az 1922-i, általa oly szépen rendezett emlékkiállítás katalógusába írt, az adatok pontossága, a műtétel hivatottsága, szakszerűsége és a hang emelkedettsége szempontjából egyaránt kiváló és vonzó tanulmányának kissé bővített, könyvalakban megjelent kiadását egy idézettel vezeti be, atyámnak egy rövid, mindössze egy mondatra terjedő, hátramaradt feljegyzésével, amelyben származásáról van szó; ehhez fűzi Petrovics a családtörténeti elbeszélést.¹ Az

¹ «Mi a pedigree-d? Volt első kérdése Mednyánszky Lászlónak, mikor 1898-ban atelier-szomszédom lett. Ma, mikor egy német tudós, ki a gotikát a germán lélek szülöttének tartja, az első francia gotikusokat fajilag germánoknak ítéli, ma, mikor egy másik író a firenzei kaput, Boticelli művészetét — via etrusk — mongol eredetre vezeti vissza, ma a Gobineau-k, a Chamberlain-ek, a kultúrtörténelmi vér-vizsgálat idejében ez a kérdés időszerű.» Ezeket a sorokat Ferenczy Károly írta egy papírlapra, melyet kegyeletes kezek megőriztek. (Petrovics E.: *Ferenczy Károly*, első oldal.)

idézet mindenestre igen érdekes és jellemző, főként atyám írásbeli stílusát illetőleg, mindamellettt véleményem szerint alkalmas arra, hogy némi félreértés keletkezzék nyomában. Petrovics azt gyanítja, hogy ez a mondat alighanem bevezetni volt hivatva fajiságára, családi származására vonatkozólag tervbe vett írását, melyre aztán nem került sor, amely ezzel az egy kezdőmondatnál félbemaradt. Nem tudnám ezt eldönteni; viszont nem tartom kizártnak, hogy atyám szemében ez a mondat nem hosszabb-rövidebb, készülendő írás bevezetőmondata, hanem lezárt írás, amellyel kimerítette a tárgyat, amellyel az el is volt intézve. Ne feledjük, — Petrovics is hangsúlyozza — mennyire szerette atyám a szóbeli kifejezés tömörségét, rövidségét. Ez a sajátos kedvtelése mondhatnám a különbség ment. Ha, teszem azt, a világirodalom levelei közt kellett volna a legszebbet kiválasztania, választása minden bizonnyal Caesar «veni, vidi, vici»-jére esett volna; ez lehetett volna szemében a jól fogalmazott levél iskolapéldája. Rendkívüli atyai szeretete magával hozta, hogy rendszeresen, sűrűn levelezett velünk; mégis alig maradt utána hosszabb levél; más ily meleg családi kapcsolatokkal mérföldeket írt volna tele.

Ily vonatkozásban van emlékemben az az évődés, mely egy-kétszer felmerült közte és Ferenc nagybátyám közt, egy novelláról, melyet atyám, aki máskor tudomásom szerint sohasem űzte az írói foglalkozást, valamikor ifjúi éveiben írt. Nagybátyám mindig igen jól szórakozott a novella rendkívüli rövidségén; ahogy ő mondta, még jóformán el se kezdődött, már vége is volt. Nekem nemcsak hogy sose került szemem elé a kézirat, azt se tudom, megmaradt-e; kérdéseimre pedig atyám rejtélyes hallgatásba burkolódzott, semmit sem akart elárulni a novelláról, ellenben változatlanul megmaradt elve mellett, mely szerint a rövidség elsőrendű írói érdem. Hogy a szóbanforgó, fajiságát érintő mondattal a maga szempontjából végzett a tárggyal, azt abból is gondolom, mert tudomásom szerint sosem érdekelte nagyon családunk története. Nemcsak nem kutatta adatait, ahogy sokan teszik, de szóba se került mint beszélgetési téma; amit tudok róla, ki kellett belőle és nagybátyám-

ból faggatnom. Ami pedig a fajelméleteket illeti, amelyekkel olvasmányaiban találkozott, ezek, mint egymondatos fogalmazványából is némileg kiérzik, inkább iróniáját hívták ki; nagyban önkényeseknek, tarthatatlanoknak, tudománytalanoknak tekintette őket. Faji vagy társadalmi előítélet alapján kevés volt benne; liberalizmusát nem egyszer hangsúlyozta is, főként azokban az időkben, amikor művészivátása révén társas érintkezésében nem szorítkozott azokra az inkább konzervatív körökre, amelyekbe beleszületett; később, élete vége felé, amikor fokenként feladott minden élénkebb társaséletet és érintkezésében csaknem teljesen beérte az ő szűkebb ifjúkori, *pre-piktórikus* köreivel, úgy érzem, hogy ez gondolkozásmódjában sem múlt el nyomtalanul. Nyilván lehetetlen volt, hogy megszokott, meghitt, mindennapi társasága színét ne hagyja rajta, gondolkodásmódját meg ne fesse bizonyos mértékig, annál is inkább, mert hiszen szociális, aktuális vagy világpolitikai kérdések a lehető legcsekélyebb helyet foglalták el érdeklődési körében, sose vittek töprengésre, soha nem kezdték ki alapvető individualizmusát, melynek a művészi alkotás — lényegében a legarisztokratikusabb foglalkozás — volt igazi életformája.

Ami a család történetét illeti, apai ágon bánátiak vagyunk. Atyám ifjúkorában nem Ferenczy Károly volt, hanem ifjabb Freund Károly. Nem vagyunk «régii család», mint ahogy a bánátiak általában nem azok. Pátriánkra vonatkozólag, amelyet magam már csak elbeszélésekből és egy-két később tett látogatásom révén ismerek, egy alkalommal igen érdekesen magyarázta nekem, hogy ez a vidék voltaképpen egy kis darab Amerika hazánk s Európa területén; nem olyan régen, kevés emberöltővel ezelőtt szabadult csak fel a török hódoltság alól és akkor teljesen új telepítés, fejlődés, gazdálkodás indult meg arrafelé; minden oldalról, mindenféle vidékről, fajtából jöttek bevándorlók új kezdeményezéssel, vállalkozással. Mi is ilyenformán jöttünk, a családi hagyomány szerint a felvidékről; e szerint apai ágon tótok volnánk. Később vette fel a család a német nevet. A bánáti családoknál oly gyakori névváltoztatásról (nemcsak magyarosítás) is beszélt nekem atyám. Ami azokat a családokat illeti,

amelyekkel ifjúkorában szoros érintkezésben, részint atyafiságban is állt s melyek közül egyesekkel később is fönntartotta a kapcsolatot, ezek is igen különböző oldalról kerültek a Bánátba; voltak görögök (Manno, Dumba), délszlávok (Joanovits, Andreevits), úgyszintén magyarosított, eredetileg német nevűek, Szende (Frummer), továbbá a gavosdiai birtok közvetlen szomszédai, Házyék (Häusel). Atyám Házy Mariskával, a későbbi Radossevich bárónéval, körülbelül jegyben is járt. Érdekes, hogy pl. a Joanovitsok neve eredetileg Caliva volt; macedóniai románok voltak, akik később a szerb befolyás idejében szerbesítették nevüket Joanovitsra; ez is példája annak, hogy a Bánátban milyen rohanást, tengerentúli sebességgel változott, alakult át minden. A nyelv abban az időben nagyrészt német odalent; dédatyám, Freund Ferenc, németül írja darabjait, melyek közül egy előadásra került a temesvári városi színházban; egy másik, «wurde zur Aufführung nicht zugelassen», lehet, hogy forradalmi irányzata miatt; a szabadságharc után «verlor er infolge seiner Beteiligung als Deputierter am ungarischen Reichstage 1848 seinen Posten». Szenvedélye volt a színpad, melyre ráköltötte, amit atyjától, aki malomtulajdonos volt és «lugosi patricius», örökölhetett. Fia, idősebb Freund Károly, Bécsben igen jelentékeny szerepet vitt az 1848-i eseményekben; később nagy hivatalnoki pályát futott be az Első Erdélyi Vasúttársaságnál, ahol vezérigazgató lett; ő vette a birtokot Gavosdián, a Temes völgyében (Krassó megyében), amely atyám ifjú éveiben oly nagy szerepet játszott. Nagyatyám ugyan fiaival magyarul beszélt, de meglehetősen írói és szónoki képességeit kizárólag németül gyakorolta. («... seine öffentlich gehaltenen Reden im Auszuge sind in den Zeitungen des Jahres 1848 enthalten und im Pester Lloyd 1857—58 sind die Eisenbahnartikel aus seiner Feder.»)¹ A családtörténet kapcsán itt említhetem az

¹ Különös úton került nemrég birtokomba nagyatyámnak egy novella-kézirata, harmad-negyedkézből. Egy könyvantikvárius boltjában fedezte fel valaki, akinek sejtelve se lehetett a szerző személyéről s akitől aztán kerülő úton a véletlen közrejárásával került kezemhez. Nagyatyám szerzőségét minden kétséget kizáróan meg-

ugyancsak finom kultúrájú, sokban különöc Joanovits Györgyöt, a későbbi akadémikust; vér szerint nagyatyám féltestvére, aki vele együtt elismerten testvéri minőségben nevelkedett; utolsó éveiben magam is jól ismertem. Jellegzetes öreguras jelenség, gondosan ápolt fehér haj és szakáll: így van megörökítve egy igen szép, mesteri arcképen, melyet atyám festett róla.¹

Hogy atyám — vagy akár nagyatyám, dédatyám — megjelenésében, alakjában, arcvonásaiban milyen faji jelleg lehet fel, nem tudnám eldönteni. Szembeszökőbb szláv típust nem látok bennük. A családi hasonlatosság feltűnő; nagyjából ugyanazok a finom, szabályos vonások. Mulatságos, hogy dédatyámnak egy birtokomban lévő, a kor egyik igen jó festőjétől eredő képmása alapján olymértvű hasonlóság állapítható meg a két Ferenc, a két drámaíró és szenvedélyes színpadrajongó között, aminőt soha életemben nem láttam. Ugyanaz a hosszúkás arc, ugyanaz a meghatározhatatlan és mégis tagadhatatlanul meglevő, finom, elegáns macskaszzerűség az orr és száj körül (nagybátyám maga fedezett fel valami oroszán-jelleget a saját vonásaiban) és nagyban ugyanaz a kifejezés is: merőben befelé néző, mintegy önmaga felé fordított tekintet. «Introvert» — így szeretik ezt nevezni ma a Jung-féle műszóval, mely csak most jut eszembe, miután igyekeztem megfelelő kifejezést találni dédatyám sajátosságos tekintetének jellemzésére ezen a régi arcképen, mely ezek szerint igen jó illusztrációnak tekinthető a jungi, ma nagyban divatozó osztályozáshoz. Az is említésre méltó ily vonatkozásban, hogy atyám, akinek idejében a jungi terminológia még nem volt meg, beszélgetéseiben foglalkozott az introvert lelki típus fogalmával, melyet ő, aki különösen elvont tárgyra, finom megkülönböztetésekre módfelett szerette a franciát, ezzel a kifejezéssel

állapíthatam, nemcsak a kis kötet elején álló «C. F.» (Carl Freund) kezdőbetűkből, hanem mert a novella alakjaiban félreismerhetetlenül a saját köre van leírva, mindenféle humoros célzással; a főalak ő maga, neve, «Durfen», a Freund név anagrammája.

¹ A Manno-család tulajdona; kiállítva az 1922-i emlékkiállításon.

határozott meg: «replié sur soi-même» (ráborítva, ráborulva önmagára, vagy: visszahajlítva önmaga felé). Hanem — hogy folytassam s befejezzem, amit a leszármazás kérdéséről még mondhatok — apám anyja révén Gränzenstein. Osztrák nemesi család. Nagyanyái: apai oldalon Varga Magdolna, akiről jóformán egyéb információ se jutott rám, mint az, hogy vöröshajú volt. Fianál, idősb Károlynál is még némiképp vörösésbe játszik a szőkeség, sőt, bár apámnál emlékezőm szerint nincs ennek nyoma, de híres szép müncheni önarcképén — amelyet sokan tartanak egyik legnagyobb mesterművének — határozottan megvan ez a vörösés jelleg a bajuszban, valamint az arc jellemző színárnyalataiban.¹ Anyai oldalon nagyanyja francia: Maillard. Nemrég egy normann származására féktelenül büszke francia kedveskedett nekem azzal, hogy a Maillard név normann eredetre vall; hogy mi igaz ebből, nem tudom. A ma már kihalt Gränzenstein-család nem volt életerős fajta; nagyanyám korán meghalt sorvadásban; apám anyátlanul nevelkedett. Nem egy esetben mutatható ki a Gränzensteinek közt ideggyengeség is. Apám maga mondta, hogy az ő révükön jutott belénk némi degeneráció. Az idegeket illetőleg ő ugyan sajátmagáról hangsúlyozottan szerette mondani, hogy nem ideges. Sajátságos, hogy az átöröklés milyen rejtett utakon osztogatja adományait, átkait. Nagyanyámnál határozott művészhajlam mutatható ki kedves, biedermeieres rajzaiban, melyeket igen fiatalon készített, hiszen rendkívül fiatalon ment férjhez és rövid idővel Károly születése után meghalt. Felnővérenek, a más, nem a francia anyától származó másik Gränzenstein-lánynak is teljesen ugyanez volt a sorsa: korai férjhezmenetel, gyors egymásutánban két gyermek, itt is két fiú, vágató tuberkulózis, rohamos vég. A Gränzenstein-fiúk viszont nem mutatnak kiütöző tehetségeket, két anyától származva mind öreg kort érnek el és mind különcök, így apám legközelebbi nagybátyja, néhai Gränzenstein Artur

¹ Ernst Lajos tulajdona. Kiállítva legutóbb a Szépművészeti Múzeumban a magyar művészek önarcképeiből rendezett gyűjtemény keretében.

vezérőrnagy is, aki maga mondta nekem egy alkalommal, hogy családjukban a lányok voltak minden tekintetben a kiválóak. Atyám ifjúkorában sokat volt beteg; régi fényképei közt sok van, amelyen feltűnő egy bizonyos szenvedő vonás. Sőt ez van meg bizonyos fokig említett gyönyörű müncheni önarcképében is. Később, harmincas éveitől az ötvenesek elejéig, amikor utolsó betegsége kezdődött, csaknem megszakitás nélkül igen jó volt egészsége; tele élet- és munkakedvvel, hatalmas, szüntelenül pezsgő alkotólendületben élte le életének ezt a hosszú, fontos szakaszát. Nem volt képzelődésre hajlamos, sose tartozott azok közé, akik túlon túl kényeztetik magukat, sőt inkább ellenkezőleg, sokat kívánt szervezetétől; mégis bizonyos fokig, mondhatni, mindig gondolt egészségére. Kétségtelen, hogy nem felejthette el teljesen régebbi szenvedéseit; sose volt megelégedve fizikumával. Azonfelül saját személyétől elvonatkoztatva, önmagukban is mindig érdekelték az orvosi kérdések; foglalkozott élettannal, a bonctant pedig valóban oly mértékben ismerte, ami teljesen egyedülálló. Az emberi test iránt tanúsított festői érdeklődése, páratlan, szabatos rajztudása, aztán a görög szobrászat és az emberi test esztétikája iránt való — festőmunkásságától bizonyos mértékig független — nagyfokú, állandó szeretete és végül a sportérdeklődés mind közrejátszottak ebben és valósággal vesszőparipájává, kedvelt beszélgetési témájává tették a csontrendszert és az izmokat. Képes volt uszodából hazajövet nekem és öcsémnek részletesen beszámolni azzal, hogy valamelyik ösmerősünknel, vagy akár egy idegennél, akit meztelenül látott, X-nél, Y-nál hogy' helyezkednek el a lapockák a háton, vagy milyen szöget alkot a mellcsont, a sternum és a manubrium sterni. Saját magánál nagyon elégedetlen volt ezzel a szöggel, nagy baj volt, amit humoros hangnemben bár, de sokszor emlegetett, hogy nála ez a szög túlságosan közel áll a százyolevan fokhoz; a sors különös kegyeltjeként szerepelt nála az, akinél kisebb volt ez a szög (ami által a mellkas elől természetesen jobban kidomborodik). Jól szórakozott, amikor nagybányai házi orvosunkat, aki rendszerint inkább csak beszélgetni látogatott el hozzánk és akinek megrögzött

gyengéje volt, hogy igyekezett széles ismereteket kitalálni olyan beszéd tárgyakról, amelyekben nem volt eléggé tájékozott, rajtakaptuk valami anatómiai baklövésen. Nem egyszer hangoztatta, milyen általános tévedés azt hinni, hogy éppen csak az arc jellemző és egyéni az embereknél, holott egy kulcsesontban, egy karban vagy lábszárban éppoly mértékben nyilvánul meg az egyéni alkat, mint az arcvonásokban. És ez nemcsak elméleti megállapítás volt részéről; biztos vagyok benne, hogy valóban éppúgy felismert volna egy lapockát, egy csuklyaizmot vagy mellizmot, mint egy arcot. A bonctanon, élettanon kívül a szűkebb értelemben vett orvosi, kórtani kérdések, úgyszintén az orvosi kutatás legújabb elméleti eredményei terén is igen tájékozott volt; valaki élcelődött is vele a fölött, hogy saját megingathatatlan hite szerint egy orvos veszett el benne. Amikor fiatal éveiben hosszasan időzött Párizsban és a Julianban dolgozott, egy alkalommal felkereste Nordau Miksát, aki Párizsban élt és, eredetileg orvos lévén, írói szereplése mellett akkor még nyilván nem hagyott fel az orvosi gyakorlattal sem. Atyám, a nélkül, hogy beteg lett volna, tetőtől-talpig megvizsgáltatta magát Nordauval. Nem tudom, mi okból, de sose emlegette előttem ezt a látogatását; nem is tudok más részletet az akkoriban nagynevű íróval való találkozásáról, mint egy mondatot, Nordaunak ezt a megállapítását: «Sie sind ein ausgesprochener Dolichocephale.»

FERENCZY VALÉR.

KIERKEGAARD.

— Harmadik és utolsó közlemény.¹ —

XI.

Írói működésének fordulópontjára ért ezzel Kierkegaard : az etikai író nyíltan és teljesen vallásos írónak mutatkozott be. Most fordul igazában és szögesen szembe Hegellel, bár annak szellemi hagyatékából nagyon sokat merített és utolsó művében is erősen befolyása alatt áll : abban is, amit a problémák szemléleti módjában, terminológiában, stílusban pozitíve tőle kölcsönöz, és abban is, ami nem utolsó tekintetben éppen a vele való szembeszállásból fakad, aminek az elérésére tehát részben Hegel adta a lökést. Írói működésének nagy fordulópontjával egyidőben és saját vallomása szerint azzal tudatosan kapcsolatban életében is sajátságos, nagyon jelentős fordulat történik. Ez főleg két okra vezethető vissza : az egyik Kierkegaard polemikus természete, a másik szenvedési hajlama. Eddig is szívesen hadakozott és meglehetősen éllel, szatírával, iróniával támadott helytelennek tartott bölcseleti, vallási felfogásokat. A szenvedésben is nagyon jártas és azt, amint utolsó könyve mutatja, egyenesen megkedvelte és kívánja. Mindkét vonásnak legalább részben közös alapja rendkívüli érzékenysége, amely minden külső hatásra aktíve, harcolva és passzíve, szenvedve gyorsan és erősen hat vissza.

Amikor Kierkegaard utolsó munkáját megírta, egészen furcsa — valóban azt mondhatjuk — kalandba bocsátkozik. Abban az időben Kopenhágában 1840 óta megjelent egy szatirikus folyóirat *Kalóz* címmel, egy Goldschmidt nevű újságíró szerkesztésében. Ez a lap főleg a szerkesztő kíméletlen

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1934. évi 674. és 675. számában.

szellemessége folytán csakhamar nagy hírré és népszerűségre tett szert. Egész Kopenhága olvasta és mulatott rajta igen sok kínosan megréft és magánügyeiben is kipellengérezett ember rovására. Rettegett korbács lett a *Kalóz*; a közönség mohón vette és hatása alatt, amint Kierkegaard mondja, irónia-járvány támadt: mindenki, öreg és fiatal, szellemes és szellemtelen, okos és ostoba, magasállású és nincstelen ironikus lett, illetőleg akart lenni. Társadalomerkölcsi szempontból igen veszedelmes járvány volt ez, — ítéli gondolkodók. A tekintélyes és félelmetes tollú Kierkegaardot a *Kalóz* eddig a maga módján dicsérte; ebben az is közrejátszhatott, hogy ő régebben Goldschmidtet, az akkor még kezdő és névtelen fiatal embert, pályáján előmozdította. Kierkegaard most elhatározta, hogy ezt a lapot megtámadja és magára zúdíttja.

Mi minden bírhatta erre? Ő maga azt mondja, hogy írói jellemének megfelelő közéleti szerepet akart. A vallásos író a szenvedést hirdeti: ámde manapság a kereszténységnek nincsenek vértanúi, és meggyőzésének mártírjává az ember legfeljebb mint a köznevetség és közgúny tárgya lehet. Ezt elérhette, ha magára uszítja a *Kalózt*. Másrészt az ő írói jellemével és törekvéseivel semmiképpen sem fér össze, ha ilyen irodalmi szennylap — annak tartotta — dicséretével diszkreditálja; végül a vallásos író harcos és kötelessége az erkölcsi rombolás ellen küzdeni. Igaz, hogy sokan azt mondhatják, Kierkegaard mindenképpen méltatlan ellenfelet választott, de ez a világi hiúsági szempont nem tarthatja vissza.

Bizonyos, hogy mindez számot tett a *Kalóz* ellen megindított harcában; ámde azt aligha magyarázza meg eléggé. Valami mély személyes motívumnak is kellett hatnia, hogy Kierkegaard e téren a cselekvés terére lépett. Valószínű, hogy ez hiúsága volt, amely ellen ugyan írónk mindig és becsületesen küzdött, de teljesen legyőzni talán mindhalálig nem tudta; ez magyarázza meg néha igazságtalanul vagy legalább is irgalom nélkül éles magatartásait, reakcióit. Kierkegaardot, az «irónia magisterét» — hiszen az iróniáról szóló disszertációja — és valóban mesterét alighanem bán-

totta a lapos szellemességű *Kalóz* sikere nyomán feltámadt általános és mint ilyen szükségképpen útszéli irónikus szellem; bántotta a *Kalóz* nagy és méltatlan népszerűsége, amely saját megérdemelt hírnevét beárnyékolta: hiába akar ő *egy*, de igaz olvasót, újabb könyveinek csekély sikerét fájdalmasan érzi és nélkülözi; végül talán bánthatták a *Kalóz*-ban a dicséret között vagy alatt esetleg helyenként ellene elszórt megjegyzések vagy célzások.

1845 decemberében, amikor az *Utóirat* már nyomdában volt, de két hónappal megjelenése előtt, általános meglepetésre megüzente a *Kalóznak* a háborút: a lap erkölcsi nemtelenségére hivatkozva azt követelte, hogy őt becsmérelje, ne dicsérje. Ezzel valóban a lap támadásainak és gúnyolódásának céltáblája lett és hosszas papirosharcba keveredett. A lap igen szellemtelenül, de a nagyközönség szellemi képességeivel és igényeivel jól számolva, főleg egyes furcsa külsőségeit, vékony lábszárait és különös öltözködését tette nevetségessé, és csodálatosan feltűnő, hogy Kierkegaardot az élcelődések és támadások, amelyek persze egész Kopenhágában visszhangzottak, mennyire bántották. Hiába jelenti ki ismételten, hogy semmibe sem veszi az egészet: hosszas, folyton visszatérő naplójegyzetei, ezeknek nem egyszer haragos, keserű hangja bizonyítják, hogy mégis csak meglévő és ható hiúságát sértik a kicsinyes és alapjában ostoba támadások, amelyeket saját maga tudatosan idézett fel. Állta is a harcot, keményen, nem kisebb élességgel, és végül el is némította a *Kalózt*, amelyet Goldschmidt 1846. októberében beszüntetett; Kierkegaard is azonban mind tekintélyében és népszerűségében, mind saját, folyton polemikusabbá váló lelkében élete végéig megsínylette a harcot.

XII.

A *Lezáró tudománytalan utóirat* valóban egész írói működése lezárásának készült: Kierkegaard elhatározta, hogy irodalmi tevékenységével felhagy és valahol lelkészi állást fogad el. Talán utóbbi műveinek kisebb sikere is elkedvetlenítette; kétségtelenül nagyban hozzájárult rosz-

szabodó vagyoni helyzete is, amely nem fényűző, de azért elég költséges életét másféle jövedelmi forrás híján nem bírta fenntartani, főleg mivel újabb könyvei nemcsak hogy anyagi sikerrel nem jártak, hanem jelentős anyagi áldozatokra is kényszerítették a kiadási költségek viselése folytán.

Ismételten foglalkozik azzal a gondolattal, hogy vidéki plébániát vállal. Kiérett lelkével közelebb jut a természethez és növekvő rigorizmusa eltávolítja a művésztől; így ír: «Minden természeti jelenség megnyugtat, és pedig annál inkább, minél tovább látjuk vagy halljuk. Minden műalkotás türelmetlenséget kelt...» Vallásos szelleme is látszólag vágyódik az emberekre való közvetlen hatásra, annál jobban, minél inkább érzi magát addigi környezetében meg nem értettnek, a legújabb harc következtében kinevetettnek, kigúnyoltnak, sajnáltkak, kevesebbe vettnek, mint azelőtt. Naplójában egyenesen lezáróvonalat húz irodalmi működése alá a következő mondatokban:

«Így értettem meg magamat egész írói működésemben. Legmélyebb értelemben boldogtalan egyéniség vagyok, aki a legkorábbi időktől fogva egy és más, az örültséggel határos szenvedéshez volt szögezve, amelynek mélyebb oka csak lelkem és testem balviszonyában lehet; mert (és ez a különös) szellememmel nincs vonatkozásban, ez ellenkezőleg talán a lélek és test feszült viszonya által olyan feszítőerőt nyert, amilyen ritkán fordul elő. Egy fiatal leány... a legünnepelesebb pillanatban gyilkossággal terheli meg lelkiismeretemet, az aggódó apa ünnepiesen ismétli a kijelentést, hogy a leány halála lesz (az eljegyzés felbontása). Hogy vajjon fecsegő volt-e, nem tartozik rám. Ettől a pillanattól kezdve megszenteltem életemet, hogy csekély, de teljes erőmmel egy eszmét szolgáljon. Ámbár abszolút ellenfele vagyok annak, hogy másokkal legbelsőmről beszéljek, mégis úgy vélem és véltem, hogy az ember kötelessége az illetékes instanciát át nem ugrani, valamint más emberekkel tanácskozni; de úgy, hogy az ne váljék oktalan bizalmaskodássá, hanem komoly és hivatalos közlés legyen. Ezért orvosommal beszéltem, vajjon hiszi-e, hogy testi és lelki felépülésem aránytalansága megszüntethető, úgy-hogy az egyetemest realizálhatom. Ő ezt kétségbe vonta; megkérdeztem, vajjon hiszi-e, hogy a szellem ilyen alapvető aránytalanságot át tud-e teremteni vagy alakítani; ő kétségbe vonta; nem is akarta azt a tanácsot adni, hogy egész akaraterőmet megmozgassam, amelyről van némi képzete, mivel esetleg az egészet szétrobbanthatnám. — Ettől a pillanattól kezdve választottam. Azt a szomorú aránytalanságot szenvedésemmel együtt húsomba vágó cövekemnek tekin-

tettem, határomnak, keresztmenek ; azt hittem, hogy ez az a nagy ár, amelyért Isten nekem olyan szellemi erőt adott el, amely kortársaim között alig akad párjára. Ettől nem fuvalkodom fel, mert mégis össze vagyok morzsolva, kívánságom mégis naponta keserves fájdalommá és megalázássá lett. A nélkül, hogy kinyilatkoztatásokra és más effélékre hivatkoznám, úgy értettem meg enmagamat, hogy egy elrontott és demoralizált korban az egyetemest kell hangsúlyoznom, kedvessé és hozzáférhetővé tennem mindazoknak, akik realizálni tudják, de akiket a kor félrevezetett, hogy a szokatlanra, a rendkívüli vadásszanak. Mint ahogyan az, aki maga szerencsétlenné lett, ha szereti az embereket, éppen másoknak segíteni kíván, akik boldoggá lehetnek, úgy értettem én feladatomat.— De mivel feladatom egyúttal alázattal teljes jámbor kísérlet volt, valami jót tenni kárpótulásul azért, amit elkövettem : ezért különösen ügyeltem arra, hogy törekvésem ne maradjon a hiúság szolgálatában, hogy mindenekelőtt ne úgy szolgáljak az eszmének és az igazságnak, hogy földi és időbeli előnyöm származzék belőle. Ezért tudatában vagyok annak, hogy igazi rezignációval dolgoztam. — Munkáim közben állandóan hittem is, hogy Isten akaratát velem mind jobban megértem : hogy a kint hordjam, amellyel Isten a gyepelöt reám rakta, és így talán a rendkívülit teljesítem. Az az irodalmi érdmem mindig megmarad, hogy az egész léterjedelem döntő határozmányait olyan dialektikus élességgel és olyan egyszerűen fejtettem ki, ahogyan legalább is tudtommal semmiféle irodalomban nem történt, és könyveim sem voltak, amelyekről tanácsot kérhettem volna. Azután művészi közlési módom, formája, következetes keresztülvitele ! de egyelőre senki sincs, akinek van ideje komolyan olvasni és tanulmányozni ; ennyiben termelésem a továbbiakig el van pocsékolva, mint amikor parasztnak finom ételeket tálalunk. Látszólag az a részemre fenntartott sors életem döntő mozzanataira vonatkozóan, hogy sohasem tud más megérteni. . . Amikor őt elhagytam — mi volt az ok? Bizony senki sem sejtette. Ha most felhagytok az irodalommal, akkor mind kitűnően vannak értesülve és megmagyarázzák, hogy ez azért volt, mert mindettől a fecsegéstől (a Kalóz-csatától) megrettentem és belefáradtam. Lám! Amikor mind e fecsegés kezdete előtt elhatároztam, hogy a Lezáró utóirattal befejezem (amire sok, részben anyagi okból is el kellett magamat határoznom), akkor azt az elégtételt akartam, hogy olyan író vagyok, aki óriási mérték szerint tudott dolgozni és azután megint megállni, a nélkül, hogy akár tíz szót váltott volna egy emberrel arról, amit akartam . . . És milyen szomorú, hogy a legkisebb dolgom is van ezzel a sok népséggel (amely különben jó és tisztességes és szeretetreméltó is tud lenni, csak akkor nem, ha gondolatokról vagy gondolkodóról kell ítélnie), amely nem tud két gondolatot együtt gondolni és csak mindazt tudja megérteni, ami alacsony és nyomorúságos.»

Utolsó mondata érthetővé teszi, hogy az író, aki szinte Sokrates módjára járt Kopenhága utcáin és a nép minden rétegével közvetlenül érintkezett, de azért saját jelentőségének tudatában volt és azt alkalmilag kifejezésre is juttatta, ellenfelei arisztokrata hajlamúnak is nevezték. Kierkegaard naplójában erre is reflektál: «Bizonyos, hogy arisztokrata vagyok, — és ez volt és lesz mindenki, aki igazában tudja, hogy a jót akarja, mert ebből mindig kevés van — de én lent akarok állni az utcán, emberek között, ahol veszedelem van és ellenállás . . . azok a nemesek, akik igazában az emberek javát akarták, sohasem éltek előkelően visszavonulva elpuhult életet arisztokrata körökben.» Bántotta, hogy ezek a támadások elidegenítik tőle a népet és a jobbak sajnálkozásának teszik ki. Elkeseredése végül is nem engedi a vidéki nyugalmat keresnie. «Nagy nehézségekbe kerül nekem plébánosnak menni, ha magamra venném, bizonyára abban a veszélyben forognék, hogy megütközést keltek, mint egykor eljegyzésemmél. Másrészt egészen csendes visszavonultságban falun élni is nehéz most számomra, mert mégis csak némileg el vagyok keseredve, úgyhogy szükségem van a produktivitás varázsára, hogy az élet mind e rongyos kicsinyességét elfelejtsem. Mind világosabb lesz előttem, hogy úgy vagyok megszerkesztve, hogy éppen nekem nem sikerül eszményeimet megvalósítani, míg más értelemben emberileg szólva sokkal több vagyok ideáljaimnál. A legtöbb ember eszménye szívesen a nagyság, a rendkívüli, amit soha el nem ér. Én nagyon is búskomor vagyok, semhogy ilyen eszményeim volnának. Eszményeimen mások mosolyognának. Bizonyos, hogy eszményem éppen az volt, hogy férj legyek és egészen házasságomnak éljek. És lám, miközben ennek elérésén kétségbeesem, író leszek, sőt talán jórendű. Legközelebbi eszményem, hogy falusi plébános legyek, csendes vidéken lakjam, jól beleéljem magamat a környezetemnek szánt kis körbe — és lám, miközben ezen kétségbeesem, könnyen lehetséges, hogy megint valami olyant realizálok, ami sokkal nagyobbak látszik.»

Akárhogy is vágyódik és akar is ellene, a nagyság foglya volt. És ez természetes: hiszen lényegében saját nagyságá-

nak foglya volt. «Éppen az elégitett ki, félőrültnek számítani, ámde ez mégis csak negatív formája volt a rendkívüliségnek. És lehetséges, hogy mégis ez lesz voltaképpen a létformám, úgyhogy sohasem érem el a szép nyugodt exisztenciát, egész csekélynek lenni.» Bele is veti magát újból a szellemi élet árájába, amelyből alig egy-egy órára tudott megpihenni, partra szállni.

XIII.

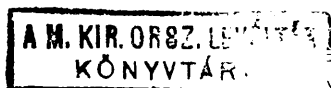
Többször foglalkoztatják ekkor a természettudományok, amelyeknek a század közepén történő általános hatalmas előretörése elsöpri a német idealizmus világképét és a nagy materialista hullámot idézi elő. Kierkegaard látja a veszedelmet: «A legtöbb, ami manapság a legjobban virágozik a tudomány neve alatt (főleg természettudomány), nem is tudomány, hanem kíváncsiság. Minden romlás végül a természettudományoktól fog jönni. A materialista élettan komikus, amikor azt hiszi, hogy ha ő, megtalálja a szellemet, aki az életet adja; a modern, inkább szellemes élettan szofista. Az egyetlen bizonyos az etikai-vallási. Ez azt mondja: higgyél — kötelesség hinned. A zavaró körülmény abban van, hogy sohasem lesz dialektikailag világossá, hogyan és micsoda, hogyan kell a filozófiának a természettudományt használnia. Vajjon az egész mélyértelmű képes beszéd (úgyhogy tehát éppen olyan jó, ha nem ismerjük), avagy példa, analógia; vagy olyan fontosságú, hogy az elméletet szerinte kell alakítani?»

Érdeklődése nem csökken, hanem nő; de panasolja, hogy nehezebbre esik másokat megérteni. Inkább maga gondolkodik: erre való erős hajlama nehezíti meg a recepciót, másrészt költői természetének az alkotás a leggazdagabb élvezetet okozza. Így belsőleg el volt döntve, hogy írói működésének nem végéhez, csupán jelentős fordulópontjához érkezett. Erkölcsei és vallási kötelességének is érzi, hogy vallásos író, Isten extraordinarius legyen, míg a lelkészi pályától ifjúkori ballépésének a tudata és az ezért való megtámadtatás félelme visszatartja. Tudja, hogy írói útja nehéz, talán végzetes lesz: «De Isten mindenható. Emberileg szólva

mostantól kezdve nemcsak úgy áll a dolog, hogy a bizonytalanra cselekszem, hanem hogy a bizonyos romlás felé megyek — Istenben bízva éppen ez a győzelem.» «Voltaképpen a tömeg az, amit polemikus céloomul tűztem ki; és ezt Sokrates-től tanultam. Figyelmeztetni akarom az embereket, hogy életüket ne pocsékolják és ne játsszák el.»

Polemikus volta mellett is a sajtónak, polemikus, de erkölcsileg bizonytalan vagy bizonyosan erkölcstelen alapú társának éles ellenfele: még kormányintézkedésekkel is korlátoztatni akarja visszaéléseit. Most már úgy érti magát, hogy «az utolsó stádiuma egy költő-formációnak egészen addig, hogy egy fajta reformátor legyek kicsinyben. Sokkal több a fantáziám, mint egy ilyennek volna, de másrészt kevesebb egy fajta személyes erőm, amely szükséges arra, hogy úgy lépjek fel.» «Ami a kornak kell, nem egy genie, — bizonyos, hogy elég geniet kapott és ebből elege volt, — hanem egy mártír, aki, hogy az embereket engedelmességre tanítsa, maga engedelmes volt mindhalálig, egy olyan, akit az emberek agyonvernének és éppen ezáltal látnák, mit vesztek; mert éppen azért, mivel agyonütik, tehát győznek, rettennek vissza önmaguktól. Felébresztésre van a kornak szüksége.» Ilyen lelkiséggel indul további útjára.

1846 májusában megint Berlinben van, utána egy polemikus könyvet ír; 1847 március 13-án megjelennek a *Különböző szellemű építő beszédek*. Május 16-án először látogatja meg a híres író VIII. Keresztély királyt, aki a hivatalos körökön kívül álló nevezetesebb alattvalóit is meg akarja ismerni, Kierkegaardot igen nagyra tartja és bizonyos tekintetben intim viszonyba lép vele. Hogy az író legalább eleinte nem szívesen közeledik, mutatja egy furcsa naplójegyzete: «Midőn egykor (A szeretet műveinek a kidolgozása közben) kedvet kaptam Berlinbe utazni, nem engedtem. E helyett egyik nap felkerestem a királyt, amihez nem volt kedvem. Nélkülözni kell tudnom ilyen erős szórakozásokat (mint a berlini út). Most csökkenteni kell a produktivitást és inkább itthon némileg lustálkodni, mint ezeket az erős szórakozásokat keresni, amelyek rögtön újra produktívvá tesznek.»

Augusztus 2-án azt jegyzi fel, hogy elkészültek *A szeretet művei*. Augusztus 27-én gyónási prédikációt tart ; szeptember 29-én megjelenik új könyve.

XIV.

A szeretet művei vagy *A szeretet élete és működése* (*Werke der Liebe*, illetőleg *Leben und Wallen der Liebe*, Dorner—Schrenpf) a következő alcímmel jelent meg : «Néhány keresztény mérlegelés beszédek alakjában.» A rövid előszó után ima következik a szeretet Istenéhez. Az első fejezet vagy beszéd a szeretet rejtett életéről szól és arról, hogyan lehet gyümölcseiről megismerni. Ahol keserű gúny, éles értelmesség, a bizalmatlanság mérges szelleme, a megkeményedés maró hidege jelenik meg gyümölcsként, ott láthatjuk, hogy nem lakik szeretet. De hol lakik ? Hogyan jutunk hozzá ? Mindig az a legfájdalmasabb, ha az orvos arra kényszerül, hogy széttagolva hatoljon be a test elrejtett és éppen ezért nemesebb részeihez ; így a legnagyobb fájdalom is és a legrombolóbb, ha valaki szórakozást, gyönyört keres a szeretet felfedésében, azaz elpusztításában a helyett, hogy nyilvánulásainak örülne. A szeretet titkos élete legbelül van, fel nem fedhető és így megint felfedhetetlen egybefüggésben van az egész léttel. Amint a csendes tó alapja mélyen lent az emberi szentől elrejtett szökőforrás, úgy az emberi szeretet alapja Isten szeretete, és ez még mélyebb alap. Megismerhető-e a szeretet jelenléte ? Amint a szeretet maga nem látható és ezért hinni kell benne, úgy nem is ismerhető meg feltétlenül és egyszerűen valamely nyilvánulásából. Nincs egyetlen szó a nyelvben, a legszentebb sem, amelyről azt mondhatjuk, hogy ha valaki használja, feltétlenül bebizonyul a benne lakó szeretet. Ellenkezőleg úgy áll a dolog, hogy egyik ember szájában ez a szó, a másikéban ellentéte győzhet meg arról, hogy szeretet van benne ; úgyhogy ugyanaz az egy szó meggyőzhet, hogy az egyikben, aki kimondta, szeretet lakik, a másikban, bár ugyanazt mondta, nem. Nincs egyetlen cselekedet, a legjobb sem, amelyről mondhatjuk : aki ezt teszi, feltétlenül szeretetet bizonyít vele. Attól függ, *hogyan* cselekszi tettét.

A második, több részből álló fejezet a szeretet kötelességéről szól. A felebaráti szeretet parancsa azt is kívánja, hogy az ember önmagát helyesen szeresse. Ezért a törvény azt mondja, hogy magadat úgy szeresd, ahogyan felebarátodat szereted, ha úgy szereted, mint önmagadat: azaz «lélekben», szellemként. A szeretet kötelesség: ez legnagyobb értéke. Mert csak a szeretet kötelessége — nem pusztá hajlamvolta — védi meg a szeretetet örökre mindenféle változás ellen, örökké szabaddá teszi boldog függetlenségben, boldogságát örökre biztosítja minden kétségbeesés ellen. A keresztény szeretet az, amely felfedezi és tudja, hogy felebarát van, és (ami ugyanaz) hogy mindenki felebarát. Ha a szeretet nem volna kötelesség, a felebarát fogalma sem volna; de csak ha a felebarátot szeretjük, csak akkor van a szeretetből az önzés — amely az előszeretet alapja — kiirtva és a szeretet örök igazságossága megőrizve. Az önzést érti a kereszténység az érzékin, a húson, nem azt, amit közönségesen annak mondanak: éppen azért, mert valóban szellem és szellemi kategóriákban gondolkodik. És ezt az önzést tagadja meg; még az előszeretet, pl. a szerelem látszólagos, határtalan odaadásában rejlő önzést is, amely a másik ént önmagáért és a szeretőnek önmagának kívánja, nem felebarátként Istenben szereti. Az ember szeretete szüksége, de ez egyúttal gazdagság kifejezése is. Ha a szeretet szüksége egy emberre irányul, erre rászorul; ha azonban minden emberre irányul, olyan feltétlen és hatalmas, hogy majdnem megteremti tárgyát. Akkor a szeretet tárgyán, ekkor magán a szereteten van a hangsúly és csak ez igazában gazdagság kifejezése. A felebaráti szeretet örök tökéletességű; ezért illik sokszor látszólag olyan kevésbé a világba, ezért ismerik félre és gyűlölik, úgyhogy hálátlan dolog a felebarátot szeretni. Hiszen az, hogy a felebaráti szeretet az örökkévalóság értelmében nem tesz különbséget az emberek között, ez kevésnek és soknak is látszik és nem igen akar a földi viszonyoknak megfelelni.

Ámde a szeretet a törvény beteljesítése, — hirdeti a harmadik fejezet első címe. Tehát ezt és most kell teljesítenünk. Erre kell az embernek összpontosulnia. Aki valóban

az örökkévalóval foglalkozik, nem «szorgoskodó». Mert szorgoskodni a megoszlást, szétszóródást, szétszakadást jelenti, míg az embernek maga összegyűjtésére van szüksége. Ezt teszi a keresztény szeretet, amely egy célra, a fő célra irányul ; minden tevékenysége szent, mert a törvény beteljesítése. Ez a törvény beteljesítése, amely a sok határozománya mellett is határozatlan törvénynek igazi, egységes tartalmat ad. A világi bölcsesség azt tartja, a szeretet viszony ember és ember között ; a kereszténység azt tanítja, hogy ember-Isten-ember közötti viszony, azaz hogy Isten a középhatározomány. Ha Isten kimarad, csak a szeretet látszata van jelen. Istent szeretni annyi, mint önmagát az igazságban szeretni ; más embernek segíteni, hogy Istent szeresse, annyi, mint azt szeretni. Elsősorban Istené legyen az is, aki szeretetben hitveséé, először ne feleségének akarjon tetszeni, hanem először arra törekedjék, hogy szeretete Istennek tessen. Az emberiségnek második léte is van : Istenben. És ez a valódi. Amikor Isten belép a szeretet-szövetségbe, voltaképpen nem harmadik, hanem a szeretet egyetlen tárgya. Mert a szeretet viszonyához három szükséges : a szerető, a szeretett és a szeretet ; a szeretet azonban Isten. Tanuld meg és el ne felejtsd ezt a búskomor tanítást : a földi élet igazsága az, hogy semmiféle szeretet ember és ember között ne lehessen és ne legyen tökéletesen boldog, tökéletesen biztos ; mert istenileg értve a legboldogabb szeretet emberek között is azt a veszedelmet rejtí magában, hogy túlságba megy és megzavarja az isten-viszonyt, aminek megint az a következménye, hogy az isten-viszony az ilyen szeretetet áldozatul kívánja.

A szeretet törvényének két döntő követelménye a bensőségesség és a kitartás.

A szeretet a lelkiismeret dolga. A kereszténység adta igazában az embernek a lelkiismeretet és ezzel királlyá tette : mert bármely tevékenységet lelkiismeretesen elvégezni királyi függetlenség és szabadság. A lelkiismeret nemcsak egyre-másra, hanem mindenre kiterjed : olyan az emberben, mint Isten mindenütt-jelenvalósága a mindenségben. Világos tehát, hogy a szeretet a lelkiismeret dolga ; tehát nem az

ösztöne vagy a hajlamé vagy az érzelemé vagy értelmi számításé : tiszta szívből és hamisítatlan hűségéből valónak kell lennie. A tiszta szív pedig határtalanul megkötött : Istenhez van kötve. A kereszténység csak egy fajta szeretetet ismer : szellemi szeretetet ; ez azonban a szeretet minden más nyilvánulásának alapul szolgálhat és vele kapcsolódhatik. És csodálatos : amint az egyes embereket lehet látni, de az embert, aki a különféle emberekben van, nem, úgy a keresztény szeretetet sem lehet látni, bár mindegyik látható szeretetfajtaban, szerelemben, barátságban stb. benne lehet. Világi esztelenség követeli, hogy a keresztény szeretet szellemisége látható kifejezést nyerjen ; ez azonban, sajnos, semmiféle külsőséggel nem fejezhető ki, mert éppen bensőségesség. Ez pedig, mint minden keresztény, a világnak botránkozásul szolgál. A világ mindig az ellenkezőt akarja : ahol a keresztény szellem bensőségességet akar, ott a világ és a világi kereszténység külsőségességet (pl. a szeretetnél) ; ahol a keresztény szellem valami külsőt akar (pl. a keresztységnek a belsőt is eldöntő szerepében), ott a világi kereszténység bensőségességet kíván. Itt már a keresztény szellemet a világi, elvilágiasodott kereszténységgel is szembeállítva találjuk ; ez az ellentét később az író egyik fő tárgya lesz.

A negyedik fejezet a kötelességet fejtegeti, hogy azokat az embereket szeressük, akiket látunk, ne pedig elképzeltékért rajongjunk. A feladat nem az, hogy szeretetreméltó tárgyat találjunk ; hanem az, hogy az egyszer adott vagy választott tárgyat szeretetreméltónak találjuk és mindig annak találjuk, akárhogy változzék. Fel kell hagynunk mindenféle elképzelt és túlhajtott álomvilág szövésével, amelyben a szeretet tárgyát keressük és megtalálni kívánjuk ; azaz józanná kell válnunk, valóságossá és igazzá, meg kell találnunk a valóság világát és benne mint a nekünk rendelt hivatásterületen kell maradnunk. Az egyes valóságos ember szeretetében sem szabad ennek az embernek a helyébe elképzelt alakot csempészni véleményünk és vágyaink kedve szerint ; a valóságban adott embert kell határtalanul szeretnünk. Ezzel Kierkegaard teljesen megtagadja a romantika szeszélyesen ábrándozó és önkényesen idealizáló szellemét.

Az ötödik fejezet azt kívánja, hogy a szeretet adósságában maradjunk egymással szemben. Mert a szeretet végtelen adósság: nem a szeretett, hanem a szerető adóssága; a szerető adásával végtelen adósságba jut. Éppen ezért ügyelnünk kell, hogy a szeretet ne időzzék önmagánál, ne hasonlítgassa össze magát más emberek szeretetével vagy saját teljesítményeivel. Mert az önmagánál időző szeretet elemén kívül van, mindent elveszít, végessé válik. Az összehasonlítással elveszítjük a pillanatot, amelynek szeretettel kellene betöltve lennie; így elveszítjük magunkat benne. Az elveszett pillanat elszakítja az örökkévalóság láncát, elveszti az örökkévalót. Az összehasonlított szeretet viszonylagos lesz és a viszonylagos szeretet nem szeretet: az igazi szeretet végtelen adósság. Ez nemcsak rajongó kifejezése, hanem valósága a szeretetnek, amely csak mint végtelen adósság marad meg cselekvő folytonosságában. Ez a szeretet nem emberi önmegtagadást kíván, amely a világ dicséretét szerzi meg, hanem keresztény önmegtagadást, amely vágyaink sanyargatásán kívül a világ ellenségeskedését, gúnyát, nevetését, üldözését is ránk zúdítja: hiszen a kereszténység csak isteni értelemben a legfőbb jó, az emberi értelemnek botránkozás és balgaság.

Az első főrészt a szeretet mivoltát vizsgálta; a második a szeretet működését és hatásait tekinti. A szeretet épít: építi a másikban a szeretetet annak feltevésével, hogy ez már benne van. A szeretet mindent hisz és mégsem csalatik meg soha; hiszen a szerető hite már magában hordja boldog jutalmát, tehát aki megcsalja, csak önmagát csalja meg. A szeretet mindent remél és mégsem jár pórul; hiszen az igazi remény az örökkévalóság reménye és az így remélő szeretet már reményében örökkévalóságot nyer. A szeretet nem keresi a magáét, mert a szeretetben nincs enyém és tied. A szeretet azért sem keresi a magáét, mert mindenkit annak sajátossága szerint szeret és így mindenkiben azét szereti. A szeretet a bűnök sokaságát befedi, mert nem felfed, hanem elfed és megbocsát. A szeretet megmarad, cselekedete a könyörületesség, még ha nem is tud semmit sem adni vagy tenni. A szeretet békülékenységében győz és megnyeri a

legyőzöttet, legszabadabb, legönzetlenebb tettében az elhaltakra is gondol ; önmegtagadással dicséri magát a szeretetet, amely nem az embertől, hanem Istentől van. A Szentírásból veszi itt Kierkegaard a szeretet meghatározásainak mottóit, és ezeket magyarázva alakítja ki a keresztény szeretet átfogó és nagyszerű képét.

XV.

1847 november 3-án volt menyasszonya férjhez megy. Ez az esemény újra felébreszti róla és viszonyukról való reflexióit. Nagyon sokat foglalkozik vele, magyarázza eljárásának okát, de ezt még most sem meri vele közölni — csak legfeljebb minden napra várt halála után. Hangulata igen nyomott : üldözöttnek érzi magát és igen fájdalmasan érinti a nép ellenséges és gúnyos magatartása állítólagos büszkesége miatt ; hiszen a legnagyobb érzékenységgel és aggodalmas lelkiismerettel ügyelt, hogy a legkisebb embert se tartsa magához képest csekélynek. Bátyjával is egészen megromlik viszonya, úgy érzi, hogy bátyja, a «derék», a «sikerült» fiú sokszor megbotránkozott rajta, a tékozló és vesztébe rohanó fiún, és most, hogy üldözik, szenved, vagyonilag is leromlott, elégtételt talál abban a tudatban, hogy elérkezett Isten büntetése ; nem is hallat magáról, de ezt Sören nem bánja. Egyetlen diadala, amit megél, az, hogy az 1848-as év nagy viharai között, amelyek a régi felfogásokat és bölcséleti rendszereket is elsöpörték, ő egy munkán dolgozott, amelyen semmit sem kellett változtatnia és az mégis egészen az új idő szellemét leheli, bár teljesen megfelel régibb működésének : mégis igaza van tehát és szelleme korszerű. A holsteini zendülés Dániát is politikai, sőt fegyveres bonyodalmakba keveri ; a fellépő háborús izgalmat és nyomottságot a hazai társadalom romlott, elfajult szellemét sujtó igazságos büntetésnek tekinti a neheztelő költő-gondolkodó. Hazája ellene is sokat vétett, és kérdés, jóvá tudja-e még tenni igazságtalanságait.

1848 elején meghal VIII. Keresztély, és Kierkegaard több feljegyzésben emlékszik vissza reá és kölcsönös viszonyukra ; érdekes szellemi kapcsolatukba némi kétoldalú

tolakodás is vegyült, a király részéről az író geniális lelki-ségével, az író részéről a király nem jól megőrzött méltóságá-val és különállásával szemben.

XVI.

1848 április 26-án megjelennek a *Keresztény beszédek*. Az első rész a pogányok gondjairól szól. A pogánynak nagy gondja a szegénység, mert a földi életben látja létének célját, és a szegénység, a nyomorúság célja elérésétől fosztja meg. Ámde a bőség is gondot ad a pogánynak : hiszen folyton leköti, azzal kell foglalkoznia, hogyan élvezze vagy használja, őrizze, növelje. A bőség, a vagyon természetellenes éhségű ; pedig a vagyont mélyebb értelemben nem is lehet birtokolni. Csak a keresztény, aki tudja, hogy vagyona igazában nem az övé és szegénysége sem fosztja meg az élet céljától, marad ura mindkettőnek és tud bővelkedni is, szűkölködni is. A pogánynak gondot ad az alacsony sor, de az előkelő is. A keresztény szellem mentesít ezektől a gondoktól : ez megtanít úgy élni, hogy az alacsony sorban nem vagyunk alacsonyabbak, az előkelőben nem előkelőbbek a másiknál. A pogányság nagy gondja a magabizás, hiszen a pogányság lényege magabizás és Isten ellen való zendülés. Ezért vergődik a pogány a félelem és a babona bilincseiben. A kereszténynek ez a gondja sincs : hiszen ő Istenben bíz, Istennel akar, Isten kegyelmének tartja és köszöni életét. Az önkínzás is pogány gond : akár azért kínozza magát az ember, hogyan fog élni és megélni, akár a látszólagos gondtalanság alatt rejtett félelem nyomja, mindegyik esetben pogány szellemű. A keresztény ebben a tekintetben is gondtalan : Isten kezébe teszi le jövőjét. A határozatlanság, ingatagság, reménytelenség is pogány gondok, valamint a szétszakítottság, többcélúság és kétakaratuság, egyúttal a szolgaság gondjai : a keresztény, aki csak egy úrnak szolgál, határozott, nem inog és reményét el nem veszítheti, mert biztosan lehorgonyozta, míg a reménytelenség a magára maradottság fájdmának vad kiáltása, a kétségbeesés visszavonulása önmagába.

A második rész címe : *Hangulatok a szenvedés harcában*.

Van itt öröm is : hiszen örvendetes az a tudat, hogy az ember csak egyszer szenved, de örökre győz ; a szenvedés tehát a pillanat, az átmenet. Örvendetes az is, hogy a szorongattatás nem rabolja el, hanem megszerzi a reményt ; valamint hogy minél szegényebb lesz az ember, annál gazdagabbá tehet másokat. Minden földi, világi jó önmagában önző, irigy ; a szellem java azonban lényege szerint közlés : nem lehet birtokolni a nélkül, hogy közölni akarnók. Ha tehát valaki földiekben szegény és még szegényebbé lesz, annál inkább nézhet a szellemi javakra, amelyekkel nemcsak önmagát, hanem másokat is gazdagít. Kierkegaard itt nyilván legszemélyesebb élményeire is gondol. A következő örvendetes vigasztalást is mélyen átérezte : minél gyöngébb lesz az ember, annál erősebb lesz Isten benne. Az ember viszonya Istenhez igazság szerint fordított : aki erős Isten nélkül, az gyöngé. Örvendetes, hogy az időben elvesztettet örökre megnyerem, mert csak az örökkévaló veszthető el örökre ; továbbá az, hogy ha mindent megnyerek, vagyis Istent, semmit sem veszítek el ; végül az, hogy a szerencsétlenség szerencse. Ezeknek a vigasztalásoknak az átélése mindenestre az egyedüli és legbiztosabb szer a ressentiment legyőzésére vagy kifejlődésének megakadályozására, tehát bennük a lelki élet legjobb orvossága rejlik.

A harmadik rész gondolatokat tartalmaz, amelyek hátulról sebeznek — épülésre. Aki a keresztény szellemet magában megvalósítja, annak minden javára válik ; de ez a szellem a világ feláldozását — nem elhagyását — kívánja. A mindent odaadó mindennel feltámad : mert a feltámadás bizonyos a jók és a gonoszak számára egyaránt ; ne félj tehát, hogy nem következik be, és ne próbáld bizonyítgatni, hiszen úgyszólván bizonyos számodra. Éppen ezért rettegj tőle : a halhatatlanság az ítélet ! Ámde a hívő boldogan reméli : hiszen minden nap közelebb van hozzá, mint amikor hívővé vált. Ezért boldog az, aki kigúnyolást szenved a jó ügyért, mert övé az egyetlen igazi birtok : joga és Isten. Jaj annak, akiről mindenki jót mond ! Itt már világosan nyilvánul a Kierkegaardban mind erősebbé váló meggyőződés : a keresztény az, aki üldöztetést szenved, mert az ő szelleme és a világ

között ellenkezés van. A negyedik rész úrvacsora-beszédek tartalmaz : az egész könyv jól mutatja, hogy Kierkegaard teljesen vallásos gondolkodóvá és íróvá lett, írásaiban prédikál, emel, épít, lelkészkedik.

Annál feltűnőbb lehetett, amikor ugyanazon év júliusában hírlapi tárcája jelent meg : *A válság és egy válság egy színésznő életében* címmel. Naplója szerint több ok vette rá ; néhány személyes természetűn kívül főleg az a meggondolás is, hogy egy újabb esztétikai jellegű művel igazolja, hogy ő nem a támadások és öregedése következtében lett «szentté», vallásossá, hanem vallásos író volt már mint a *Vagy-Vagy* szerzője is. Első nagy műve is esztétikai színe alatt vallásos volt, hiszen ma sem veti meg az esztétikai jellegű írást. Kétségtelen, hogy művein csodálatosan egységes és következetes lelki fejlődés húzódik végig, de fejlődés mégis van bennük, éppen a vallásosság felé : a *Vagy-Vagy* szelleme mégis más, mint a *Keresztény beszédek* ; igaza van, amikor a *Lezáró utóiratot* írói működése nagy fordulópontjának tekinti.

XVII.

1848 szeptember 1-én megint prédikál. 1849-ben megírja *Írói működésem szempontja* című önvallomását, amelyet azonban már csak bátyja adott ki 1859-ben. Ebből már több részletet megismertünk. A szerző mindjárt műve elején megállapítja, hogy «ez az iratocska meg akarja mondani, mi vagyok mint író igazság szerint : hogy vallásos író voltam és vagyok ; hogy egész írói tevékenységem a kereszténység körül forog, a körül a probléma körül, hogyan lesz az ember keresztény ; — miközben közvetlenül vagy közvetve harcolok az óriási érzéki csalódás ellen, amely magát «kereszténységnek» nevezi ; hogy valamely országban úgy éppen mindenki keresztény.» Az író azonban a viláért sem akar védekező iratot írni : ennek sem igazsága, sem értelme nem volna. «Alázatosan Isten és emberek előtt is jól tudom, mit követhettem el személyemben ; de azt is tudom Istennel, hogy éppen írói alkotó tevékenységem ellenállhatatlan belső ösztön volt, az egyetlen lehetőség egy búskomor számára, egy mélyen

megalázott, vezeklő becsületes kísérlete, hogy minden önfeláldozás és erőfeszítés útján lehetőleg ismét valamit jót tegyen. És ezért, Istenemre, tudom, akinek szeme előtt ez a mű kegyelmet nyert és nyer, mennyire örvend támogatásának, úgyhogy mint írónak nem kell művem a kortársak előtt védelmezni; mert ha ebben a vonatkozásban valami vagyok, akkor nem bűnös, nem is védő, hanem ügyész vagyok.»

Kierkegaard kifejti, hogy egész írói működésében nem kétértelműség, hanem kettősség van: kezdettől fogva esztétikai és vallásos író volt. Ezt a kettősséget mutatja mindjárt a *Vagy-Vagygyal* egyidőben megjelent két építő beszéd. Nagy esztétikai műveivel párhuzamosan mindig megjelentek tisztán vallásos iratai is, utóbb pedig nagy vallásos munkái után és közben kiadta a színésznő válságáról szóló esztétikai jellegű tárcáját. Ámde az igaz, hogy műveinek első csoportja lényegében esztétikai, a második lényegében vallásos műveket tartalmaz; a *Lezáró utóirat* a fordulópont. Ez a mű felállítja és tárgyalja azt a problémát, amely egész írói működésének tárgya: hogyan lesz az ember keresztény? Nem esztétikai, de szigorúan véve nem is vallásos írás. Hogy az esztétikai írások nem fedik teljesen az ő álláspontját, sőt hogy már megjelenésükkor sem fedték, kitűnik abból, hogy álnevek alatt jelentették meg őket: Victor Eremita neve mutatja, hogy akkor a szerző vallásilag már «kolostorban» volt. Amikor ezeket a műveket írta, rettegve mérlegelte felelősségét: főleg a csábító naplójával kapcsolatban. És éppen ez érte el a legnagyobb sikert. De ez őt nem csábította el, ennél már egy örökkévalósággal öregebb volt. Amikor a közönséggel legjobb lábon állt, a *Vagy-Vagy* megjelenése után, vezette be az azóta építő beszédeiben mindig hangoztatott magányos egyén (Der Einzelne) fogalmát: annak a tudatában, hogy mint vallásos író nem a közönséggel, hanem az egyes emberrel magányában, négy szemközt van dolga.

Egész írói működése azt vizsgálja, hogyan lesz az ember keresztény. Ezért esztétikai iratai először azt vannak hivatva bemutatni, hogy a «kereszténység» (Christenheit) óriási érzéki csalódás. Mi értelme is volna annak, hogy egy

országban minden ember kereszténynek nevezi magát? Az esztétikai iratok arra is jók, hogy velük az író érintkezésbe jut a közönséggel, azt magához édesgeti. De remegve kell Isten előtt állania, hogy ne ő essék közönsége hatalmába. Egyúttal igazolnia kell magát, hogy kezdettől fogva vallásos célú, mert az esztétikai életfelfogás szereti azt hinni, hogy a vallásosság csak az öregség menedéke. Az esztétikai írás így bizonyos értelemben csalás: ámde az ábrándjaiban elfogult embert csak úgy lehet az igazsághoz eljuttatni, ha megcsaljuk, vagyis nem egyenesen azon kezdjük, amit neki mondani akarunk, hanem indirekt úton vezetjük reá; ez Sokrates módszere.

A következőkben Kierkegaard azt fejtegeti, hogyan felelt meg személyes léte irodalmi működése különféle korszakainak. Az esztétikai iratok korában egészen sajtáságos taktikával élt. Tudta, hogy a világ azt akarja, hogy megcsalják. Írónál ennek vagy az a módja, hogy kölcsönös dícséretért létesült pártokhoz, társaságokhoz csatlakozik, vagy hogy teljesen elrejtí és titokzatossá teszi önmagát. De ő ellenkezőleg irodalmi hatását gyengíteni akarta: tehát nem társult senkivel, de mindenkivel érintkezett, minduntalan látható volt Kopenhága utcáin és társaságaiban; akkor is, amikor a *Vagy-Vagy* írása rendkívül lekötötte. Még a korrektúra fárasztó idejében is, amikor szokott napi sétáját sem tudta megtenni, este 5—10 percre elrohant a színházba, félve, hogy könyve különben a kelletnél nagyobb tekintélyhez juttatja. Így sikerült a közönségben azt a hitet keltenie, hogy naplopó, szellemes jómadár, de semmi komolyság sincs benne. Ezzel a fordított csalással támogatta esztétikai írásait és búskomorságában az a gondolat boldogította: ej, ha tudnátok, ki ez a világfi! — aki szabad óráit vezekléssel és imával tölti.

A vallásos iratok megjelenésének idejében változtatni kellett életén: a világ jóakarató mosolygása és könnyű barátsága helyett gúnyja, üldözése volt a vallásos író életének szükséges kísérője. Ekkor pattantotta ki a Kalóz-csatát; hiszen a vallásos író eo ipso polemikus, az erkölcsi és vallási értékekért síkra száll. Így az a nagy irónia érvényesült,

hogy az esztétikai író és a világhi alatt a vallásos ember és író rejtőzött, majd az irónia mestere egy irónikus korban önmagát tette meg az irónia tárgyává.

Mindezek után a Gondviselés részét is vázolni kell az író működésében. Ez kedves feladat. Isten kegyelme mindig vele volt: a gondolatot és kifejezését bőkezűen adta; szóról-szóra, pontos diktátum szerint, amelyet ő kötelességtudóan követ, jönnek a mondatok a költői izgalom után bekövetkező megnyugvásban, és ő ír, mintha nem tudná, mi lesz a következő szó. Sohasem szorult a múzsára gondolatokért: éjjel-nappal folyton írhatna és a belső forrás nem apad el. *Istenre kellett magát bíznia, hogy a démoni eszmearanlástól megvédje.* Mert gyöngé testét szelleme egy-kettőre szétrobbantaná. Csak ha engedelmesen, kötelességként dolgozik, a tollat rendesen fogja és minden betűt gondosan ír, tud biztonságban maradni és tartósan tovább dolgozni; a nap bizonyos órái vannak munkára kitűzve, azon kívül dolgoznia tilos, és súlyos árat fizet, ha ezt a napirendet nem tartja meg. Munkálkodásában az a dialektikus vonás, hogy a rendkívülivel, amit nyert, mint valami kimért közönséges órabérmunkával kell gazdálkodnia. különben a soha nem apadó szellemi bőség agyonnyomja, megöli. Ámde még másként is mindig Istenre szorult: mert élete minden órájában egyedül volt, néha maga sem értette meg magát. És így csak abban a hitben találhatott megnyugvást, hogy Isten minden pillanatban látja: ezt mélyen át is érezte.

Folytonos reflexióval kísérte élete minden legkisebb lépését és valamennyit megértette: az egészet mégsem tudja megérteni. Még pedig azt nem tudja megérteni, hogy most már érti egész életét és működését, de kezdetben bizony nem értette ilyen jól és mégis ő élte át és hajtotta teljes következetességgel végre. Ez csak úgy magyarázható, hogy a Gondviselés nevelte és írói működése e nevelés reflexe. A fejlődés menete pedig az, hogy a költői és a filozófiai természet kiküszöbölődik, hogy az ember kereszténnyé lehessen. Így az esztétikai iratok nemcsak csalást, hanem a költői természet kiürülését is jelentik, az *Utóirat* pedig a spekulatív gondolkodó kiürülését, hogy előtűnhessék a már kezdetben meg-

volt, de elfedett vallásos, keresztény szellem. Működése így azt a jelszót hordja: Vissza Istenhez, de ezt hivatalos tekintély nélkül, nem mint apostol hirdeti. Irodalmi működése azt ábrázolja, hogyan lesz az ember keresztény; de ő nem tanító, hanem tanulótárs. Ezután megmagyarázza, hogyan lett íróvá; ezt a részt teljes egészében megismertük ifjúkorának bemutatásában. Szerencsétlen szerelme költővé tette s ugyanez és atyja halála vallási ébredését is felidézte.

Mellékletként a magányos egyénről beszél, akihez volta-képpen egész munkássága szól. Ez és nem a tömeg az építész igazi célja; hiszen ez a szellem kategóriája, a szellemi felébresztése és felélesztése, minden politikum ellenlábasa, a döntő keresztény kategória. Ezzel a kategóriával, amelynek erejében az ember Isten előtt végtelen magányban és teljes szellemi felelősségben él, áll vagy bukik a kereszténység ügye; nélküle feltétlenül győz a panteizmus.

1849 májusában három vallásos beszéde jelent meg, a mezők liliomának és az ég madarainak a hasonlatához kapcsolódva. Azután két sajtósági etikai-vallásos értekezés H. H. jelzéssel. Az egyiknek a címe: Joga van-e az embernek magát az igazságért agyonütnetni? Felelet: nem, amíg nem bizonyos, hogy neki van igaza, mert hiszen ellenfelét gyilkosság bűnével terheli meg. Tehát Krisztuson kívül, aki nem ember és maga az igazság, legfeljebb a Krisztushoz való viszonyában abszolút igazságot és ellenfelével szemben abszolút különbséget nyerő keresztény üttetheti magát agyon igazságáért a pogánytól, de nem a csupán fokozatilag különböző másik kereszténytől. — A második dolgozat a lángész és az apostol különbségéről szól. Különbségük minőségi: a lángész nem hoz lényegileg újat, az apostol örök újat hoz; hiszen a lángész önmagától jöve sajátmaga által az, ami, míg az apostol Istentől jön és isteni tekintély által az, ami; a genie csak immanens, az apostol transzcendens célosságú. A leglényegesebb különbség mégis a tekintély; mert az apostol tekintélye abszolút, Istentől bírt, a lángésznek viszont ilyen tekintélye nincs.

XVIII.

Július 30-án jelenik meg a *Halálos betegség* (*Die Krankheit zum Tode*, Dorner—Schrempf). Szerzőként Anti-Climacus, kiadónak Kierkegaard van megnevezve. Minden keresztény megismerésnek, akármilyen szigorú a formája, gondnak kell lennie. A gond az élethez, a személyiség valóságához való viszony és így a keresztény értelemben vett komolyság; a közömbös tudás fensége keresztény értelemben annyira kevésbé magasabb rendű komolyság, hogy keresztény értelemben tréfát és hiúságot jelent. A címben megjelölt betegség a kétségbeesés: itt azonban a kétségbeesést mint a betegséget és nem a gyógyszert érti. A kétségbeesés ugyanis éppen olyan dialektikus fogalom, mint pl. a keresztény terminológiában a halál, amely a legnagyobb szellemi nyomorúság, de — a meghalás — a gyógyulás kifejezése is lehet. Itt tehát nem a földi értelemben vett halálos betegségről van szó, mert ez keresztény szempontból nem vezet az utolsóra, vagyis a halálra, mert keresztény szempontból a testi halál nem mindennek a vége. A halálos betegség a kétségbeesés. Ez, a szellem, az én betegsége háromféle lehet: hogy a kétségbeesett nem tudja, hogy énje van; hogy kétségbeesésében nem akar önmaga lenni; végül, hogy kétségbeesésében önmaga akar lenni. A kétségbeesés nemcsak a legnagyobb szerencsétlenség és nyomorúság, hanem elveszettség, az én balviszonya önmagához. Azért igazában halálos betegség, mert nem gyógyul, de nem is végződik halállal, úgyhogy még az utolsó remény, a halál sem váltja meg a kétségbeesettet a meghalni nem tudás kínjaitól. A kétségbeesés önemésztés a teljes elemésztés hatalma nélkül: lényege, hogy a kétségbeesett olyan én akar lenni, amilyen nem a valóságban; önmagát az őt állító hatalomtól és egyúttal önlényegétől is el akarja, de nem tudja szakítani. Ezért a kétségbeesés formái lényegileg a másodikra vezethetők vissza. A kétségbeesés nem ritkaság, hanem egyetemes betegség: a kereszténységen kívül mindenkit sujt. Aki valamikor kétségbeesik, valójában addig mindig az volt, csak nem tudta; és a kétségbeeséstől való megszabadulásra csak

a kétségbeesésen keresztül vezet az út : szellemileg az egészség és a betegség is válságos, mert közvetlen, eredeti szellemi egészség nincs.

Ha nem vesszük tekintetbe, vajjon a kétségbeesés tudatos vagy tudattalan-e, akkor összetételének mozzanatai alapján osztályozhatjuk különféle fajtáit. Így a kétségbeesés a végesség és végtelenség határozományai szerint léphet fel : hiszen az én végtelenség és végesség szintézise. A végtelenség kétségbeesése a végesség hiányában áll és az élet fantasztikus, határtalan és így bizonytalan, gyökértelen voltában mutatkozik ; a végesség kétségbeesése a végtelenség hiányában áll és etikai korlátoltságban, bornírtságban, a végtelenség iránt való nyitottság hiányában, etikai pozitivizmusban jelenik meg. A lehetőség és a szükségszerűség határozománya szerint a kétségbeesés vagy a lehetőség kétségbeesése a szükségszerűség hiánya folytán, amely az egyén valósággyöngeségében, éppen nem eléggé szükségszerű meg-alapozottságában, végnélküli félelem és vágyódás között való hanyódásban jelenik meg ; vagy a szükségszerűség kétségbeesése a lehetőség hiánya folytán, amely sorsából nem látja hívón a kivezető út lehetőségét.

A kétségbeesés tekinthető a tudat határozománya szerint is. Ekkor először az a kétségbeesés adódik, amely nem tudja, hogy kétségbeesés ; vagyis a kétségbeesett tudatlanság a felelő, hogy az embernek énje, még pedig örök énje van : ez voltaképpen a szellemtelenség kétségbeesése. A kétségbeesés tudhat is önmagáról : ekkor az egyén tudja, hogy énje (és vele örök része) van és vagy kétségbeesve nem akar vagy kétségbeesve akar önmaga lenni. Az első a gyöngeség kétségbeesése ; a második a dacé, amelyben az én önmagát és magabizását kétségbeesésében sem akarja feladni, hanem el akarja magát szakítani az ősi hatalomtól, amelytől függ. Ennek a kétségbeesésnek a jele az elzárkózás ; és ez a fajta kétségbeesés a legszellemibb, egyenesen démoni, amely az örökkévalóság vigasztalásáról nem akar hallani, míg a gyöngeség kétségbeesése nem tud benne hinni, az öntudatlanság pedig egyáltalában nem tud róla.

A kétségbeesés a bűn ; hiszen a bűn lényege, hogy az

egyén Isten előtt kétségbeesve nem akar vagy akar önmaga lenni. A bűn folyhatik akaratosságból, valamint az etikai érzékenység hiányából; ellentéte keresztény értelemben nem az erény, hanem a hit, mert ez emel át a kétségbeesésen. Sokrates szerint a bűn tudatlanság; ő még az akarat, a dac szerepét naív és boldog görög intellektualitásában nem látja. A bűn nem negáció, tagadás, hanem pozíció, állítás, az én szembeállításával Istennel; folytatása, a bűnbenlét, új bűn, amely a bűnön való kétségbeesés bűnévé hatványozódhatik és a megbánás elutasítását jelenti. A bűn a bűn megbocsájtása miatt való kétségbeesés bűnében is folytatódhatik: ez Isten szeretetével és a kereszténységgel fordul szembe, ennek alapelve, a büntől való megváltáson, a bűnbocsánat végtelen erején megbotránkozva. Végül az a bűn, amely a kereszténységet egyenesen feladja és nem igaznak minősíti, nyílt lázadás Krisztus istenembersége és vele a kereszténységgel kapcsolatos minden alaptétel, a bűn, bűnbocsánat, megváltás ellen: így ez a Szentlélek ellen való bűn.

XIX.

1849 novemberében három beszédét adja ki az író, 1850 szeptemberében pedig utolsó nagyobb munkáját, a *Kereszténységbe való begyakorlást (Einübung im Christentum, Gottsched—Schrempf)*; szerzőnek megint Anti-Climacus van feltüntetve. Ezt a nevet azért választja, mert Johannes Climacus írásaikor lelkében volt egy lehetőség, hogy nem hagyja magát a kereszténységtől legyőzni, bár egész életével hozzá akart tartozni. A munka Krisztus mondásából indul ki: Jöjjetek ide mindannyian, akik fáradtak és megterheltek vagytok, én nyugalmat adok tinektek. Ki az, aki ezt a meghívást mondja? Nem nagy ember, hanem maga Isten. Ezért a kereszténység maga az Abszolútum és Krisztussal mindig egyidejű. Borzalmas volna ez az ember büntudata mellett, aki maga nem bírna Krisztus mellett kitartani, ha nem tudná, hogy Krisztus tartja őt. — A második rész Krisztus egy másik mondásából indul el: Boldog, aki nem botránkozik meg bennem. Két irányban lehet Krisztuson botrán-

kozni : hogy Krisztus Isten, vagy hogy Isten az az ember, aki Krisztusban. Mint Isten-ember Krisztus nem tudja magát az emberrel, ennek gyöngesége miatt, egyenesen kö-zölni, hanem hitet kell követelnie, és ebben a kénytelen el-zárkózásban van szenvedésének a titka és a botránkozás lehe-tősége. Krisztusnak ahhoz a mondásához, hogy magasságá-ból akar mindenkit magához vonni, fűződnek a következő fejtegetések. A keresztény önmegalázásában éppen annak a magassága tükröződik, aki őt vonja. Keresztény értelem-ben az igazság nem az, hogy az igazat tudjuk, hanem hogy igazak vagyunk ; hiszen az igazság léte az, ami Krisztus-ban volt : élet. És a keresztény ember fedezi fel csak igazá-ban, hogy az igazságot üldözik. Krisztushoz való viszonyunk semmiesetre sem lehet a csodálat, hanem egyedül követése : ez a kereszténység lényege.

XX.

1850 decemberében egy beszédje, 1851 augusztus 7-én kettő jelent meg ; ugyanazon a napon adta ki *Írói működé-séről* szóló magyarázatát ; hiszen a *Szempont* nem jelent meg életében. Ebben az időben több munkában és sok naplójegyzetben foglalkozik saját működésével és sorsával. Ő a nevetés mártírja. Mint magányos ember korán nem segíthet, azt meg nem mentheti, csak pusztulását fejezheti ki ; naplóit ezzel a címmel lehetne kiadni : A bíró könyve. Rendkívül gyengének érzi magát, halálát közelinek. De most más irányokba kell mennie : hinnie kell, hogy Krisztus kimentheti búskomorsága hatalmából és meg kell próbálnia jobban gazdálkodni. Gyengeségével is megbékülhet. Hiszen testileg egészségesen igazi szellemi életet senki sem tud élni : a szellemi élet bizonyos értelemben a közvetlenség halála ; a testi egészség, közvetetlen jóérzés veszélyesebb a gazdag-ságnál, hatalomnál, tekintélynél. Nem ember ő és nem volt az, mert búskomor a gyöngelméjűség határáig ; ha ember lett volna, az a veszedelem fenyegette volna, hogy csábítóvá lesz, de mindenesetre örömmel elvette volna jegyesét. Bor-zadnának, ha tudnák, mennyit szenvedett ; de szenvedése

adja fölényét. Annyira gyenge, hogy a legjelentéktelenebb dologban is szellemi erőt kell használnia.

Írói működéséről szóló magyarázatában ezt a működést úgy értelmezi, hogy lényegileg autoritás nélkül a vallási, a keresztény szellemre való figyelmessé tételt jelent; legszívesebben művei olvasójának és nem írójának tekinti magát. Sohasem küzdött úgy, hogy magát állította volna igazi kereszténynek oda a többiekkel szemben; ő tökéletlen keresztény, de tudja, mi az kereszténynek lenni. Senkit sem ítél el, hogy nem keresztény, legfeljebb önmagát. Taktikája az volt, hogy a kereszténység követelményét igazságban ábrázolja, ha senki sem fogadná is el és önmaga is visszariadna, és hogy ne a kereszténységet előttünk, hanem minket a kereszténység előtt igazolandóknak mutasson. De pietista szigorúságra nem akart vezetni, ez lelkétől idegen; viszont a kereszténység felvivezését sem engedheti. A magányos emberhez szólt, de nem volt a közösség és a kormányzat ellenzéke; csak azért harcolt, hogy a magányos egyén igazi viszonyba lépjen a feltétlennel, az Abszolútummal.

1851 szeptemberében jelent meg *Önvizsgálatra a jelennek ajánlva* című írása. Ebben már erélyesebb hanggal próbálja az elpuhult és ellanyhult kereszténységet felrázni, hogy Isten szavát ahhoz méltó módon, de egyedül maradván, hallgatással meghallgatva, rögtön, halogatás nélkül megfogadja.

1851/52-ben hasonló címen, de a cím elé «Magatok ítéletek!» felszólítást állítva, még sürgősebb felhívást fogalmaz, amelyet csak bátyja adott ki 1876-ban. Itt már erősen harcol a papság világi, kényelmes polgári élete ellen; hiszen a kereszténység nem objektív tanítás, amelyet szóval, hanem élet, amelyet élő példával kell tanítani. Krisztus is életével állított mintaképet azon feltétlen követelése számára, hogy két úrnak senki sem szolgálhat. A kereszténység Krisztus követése és éppen ettől húzódoznak. A középkor jobban megvalósította, mert inkább élte a kereszténységet. Csak még gyermekes volt és Luther hozta a megérlelést. De ő is hitte és élte kereszténységét. Ma a professzor lépett helyébe, aki tanítja; ámde a kereszténység professzorok nélkül jött

a világba, és az egész álláspontját elferdítő professzor éppen a világból való kicsempészésére a legalkalmasabb; mert éppen az objektív tudomány nyom a kereszténység mérlegén legkevesebbet. Nem lehet a kereszténységet pusztá tanná elfakítani, amely szerint nem élünk, amelyért nem szenvedünk, hanem mellette világian élünk, nagy gaztetteket okosan kerülünk és ravaszul az élet élvezete után sompolygunk: itt már nincs kereszténység. Engedményekkel a feltétlent elveszítjük; és főleg reformálni nem lehet a nehézségek könnyítésével, csak fordítva. Az általánossá váló kontár reformációs törekvés a legrombolóbb!

1855 márciusában hozzáteszi a kéziratához: «Ez az írás abból az időből származik, amikor az öreg püspök még élt. Távolban tartja magát, mert viszonyomat a fennállóhoz akkor úgy értelmeztem és mert az öreg püspökre való tekintettel viszonyomat szívesen is értettem így. Most sokkal határozottabban, fesztelenebbül, igazabban beszélek a nélkül, hogy ezzel azt mondanám, hogy előbbi beszédmodorom nem volt igaz.» 1854. január 30-án ugyanis meghal Mynster püspök; utódja, Martensen, a finom körökben mozgó udvari prédikátor, akit Kierkegaard ki nem állhatott, gyászbeszédében az igazság tanújának nevezi. A haláleset és e következményei váltják ki az író életében az utolsó, nem éppen váratlan, de mégis némileg meglepő fordulatot.

XXI.

Kierkegaard óriási műveltségével már korán megismerte a kereszténység mindenféle ágát és fajtáját. Életének korábbi időszakában Luthert rendkívül nagyra tartja, a katolicizmussal pedig meglehetősen idegenül, bár nem ellenségesen áll szemben. 1845-ben említi azután egy naplójegyzet, hogy Luther határozottságába, erejébe valami tumultuáris vonás vegyül, amely éppen bizonytalanság. Hazája lutheránus egyházával való elégedetlensége készíti azután a protestantizmussal, valamint a katolicizmussal való részletesebb foglalkozásra. Mynster kopenhágai püspököt, amint tudjuk, már atyja életéből és saját gyermekkorából ismeri és kegye-

letes tisztelettel ragaszkodik hozzá. Ámde mind jobban belátja, hogy Mynster őt nem érti, mert Mynster sohasem járt 70,000 fonálnyi mélység fölött, hanem csak egyházi kormányzati állásával törődik, ebben véelve megtalálni az igazságot, amelyért nem sokat töri magát. A kolostort már régen becsülte Kierkegaard, bár nem tartotta a keresztény élet tökéletes megoldásának. 1847-ben azonban már azt írja, hogy kora, általában a protestantizmus megint jó hasznát vehetné; nélküle a kereszténység nagyon elvilágiasodik. Nőtlen személyekre is újra nagyon rászorulna a kereszténység: a házasságot ugyan nem lehet kifogásolni, de ennél döntőbb emberi egzisztenciákra is szükség van. Kellenének megint szerzetesrendek, hogy legyenek egyedül a prédikálásnak élő papok. Tévedés következett a reformációból annak folytán, hogy Luther megházasodott és így a házasodás csaknem tökéletességnek számított. Pedig a házasság a képmutatásnak sok veszedelmét rejt magában. A kereszténységnek nagyobb szüksége van aszkétákra, mint szónokokra. Kora kereszténysége világi gondtalanságban él; ennél jobb az ő önkínzó kereszténysége. Luther tanítása nem visszatérés az eredeti kereszténységhez, hanem ennek megmásítása. Luther alakjának a benyomása a hit hőseiből politikai hőssé, végül igen világiassá változott. A személyes gyónás eltörlése a kereszténység szellemét is eltávolította az egyéntől. A pusztá predikálás kevés, a kereszténység életet kíván: Mynster csak díszszónok, Chrysostomus a szerint élt is, egész létével gesztikulált. Egynapos böjt is komolyabb gyakorlat, mint 14 napon át egy órányi predikációhallgatás a rendes életmód megtartásával. Ha a katholicizmus elfajul, álszenteskedés lép fel; a protestantizmus elfajulása szellemtelen világiasságot idéz elő, amely azonban ezt rendkívüli fufanggal jámborságnak tüntetheti fel, amit a katholicizmus sohasem tehet. A meghalt Mynster a kereszténységet érzéki csalódásba predikálta bele. Már Luther óriási bajt okozott, hogy nem lett vértanúvá; későbbi életével a közép-szerűséget hitelesítette; a pápát lelökte trónjáról és a «publikumot» ültette helyébe. A legfőbb tévedés Luther körül az, hogy orvosnak nézték, holott a nagy, becsületes,

példaszerű beteg volt, áki szenvedéllyel tudja baját kifejezni. Ezért zavarta össze a protestantizmus a kereszténységet.

Felfogásának ez az alakulása érthetővé teszi a katolicizmushoz való közeledését. Mind többet foglalkozik is vele; a nagy katolikus szellemek közül pl. Liguori Szent Alfonzra, Szentviktori Hugóra, Clairvauxi Szent Bernátra hivatkozik. A katolicizmusnak, úgymond, mégis van fogalma és elképzelése arról a keresztény idealitásról, hogy semmivé legyünk ebben a világban. Egyház és állam nem való egybe, mert eszméik ellentétesek. Vissza kell hozni a kolostort! E nagy és növekvő rokonszenve mellett is kétesnek mondható, hogy Kierkegaardot életének fejlődése, ha tovább tart, a katolikus egyházba vezeti; ehhez nagyon is individualista, nagyon is önálló és a közösségi életet aránylag kevésbé megértő volt, bár alávetési készség élt benne.

Önmagáról Kierkegaard utolsó éveiben régibb felfogásának megfelelően gondolkodik; ámde ez a felfogása is több ponton továbbfejlődött. Oktalan ellenvetés, mondja, személye és élete ellen, hogy az életen kívül áll és ez nem is igazi vallásosság: hiszen ki az, aki nála előbb áll a sorban; az áll az életen kívül, aki a tömeggel rohanva benne elbújik. A magányos ember, az igazi egyén kategóriája, amely alatt élete lefolyt, különben is a nem fölött áll az embernél: hiszen az egyes ember van Isten képére teremtve. Három dologért mond köszönetet Istennek: 1. hogy élőlény neki nem köszöni létét; 2. hogy Isten megakadályozta, hogy meggondolatlanul pappá legyen olyan értelemben, amilyenek korában és hazájában a papok, azaz Isten gúnyolói; 3. hogy szabadon kitétte magát a *Kalóz* szidalmainak. Ő nem apostol, aki Istentől tekintély alapján hoz valamit. Ő Istennek tekintély nélkül szolgál. Feladata helyet csinálni, hogy Isten eljöheszen. Ezért kell magányosnak lennie és csak szenvedéssel csinálhat helyet. És valóban, a dolog nagyon komollyá válhat; ha kora legutolsó magyarázatát is kiköveteli, inkognitóját levetni kényszeríti, borzalmasan komoly helyzet áll elő. Már a *Kereszténység begyakorlását* is maga és Martensen ellen intézett támadásnak vette Mynster. Most — 1854-ben — már pusztulásra érett a helyzet; ennek legbiztosabb jele az,

hogy csaknem mindenki látja ferde voltát, de senki hivatalosan meg nem mondja. Ámde az Isten gúnyolásának és káromlásának végnélküliségét nem lehet hallgatással tűrni, a fennálló annyira demoralizált, hogy nyilvános megszegyenítést érdemel. Sokszor várta a halált és az nem jött el; talán katasztrofális módon kell neki működnie, Isten azt akarja, hogy legnyiltabban cselekedjék és cselekvésével megvádoltatását, letartóztatását, elítéltetését, esetleg kivégzését kényszerítse ki. Korának és hazájának halottra, mártírra van szüksége, hogy felelősködjön. Cselekvésének azt kell felderítenie, hogy az egész körülötte élő kereszténység hazugság, az istentisztelet Isten kigúnyolása, a részvétel gonosztett; és ami a legrosszabb, a fennálló rend mindezt tudja. De még ennek a felfedése sem fogja letartóztatását, legkevésbé kivégzését kiváltani. Mennyire süllyedt kora nyomorúságos, nyárspolgári, közepszerű, hazug voltában!

Ebben a végletekig elkeseredett hangulatban támadja meg az író Martensent *Az igazság tanúja volt-e Mynster püspök?* című cikkében 1854 végén. 1855 januártól májusig e cikke kiváltotta hírlapi polémiába keveredik és 1855 májusától októberig kiadja *A pillanat* című röpirat-sorozatát, amelyből kilenc szám életében, a tizedik halála után jelent meg. Ebben nyíltan és nagyon élesen szakít a dán államegyházzal.

1855-ben még megjelenik egy 1851-ben elmondott, atyja emlékének ajánlott beszéde Isten változhatatlanságáról, amelyben többek között annak borzalmasságáról szól, hogy Isten nyugton ül, még ha gúnyolják, káromolják is, vétkeznek ellene, mintha csak hagyná magát, változhatatlanságának örök nyugalomban és biztosságában. A *Pillanatban* Isten gúnyolói és káromlói ellen fordul, és ezeket saját egyháza papjaiban látja meg. Felelőtlen dolog az államtól, hogy ezer embert alkalmaz, akiknek mint a kereszténység hirdetőinek anyagi érdekük, hogy az emberek magukat keresztényeknek nevezzék, de meg ne tudják, mi a kereszténység igazában. Az ezer hivatalnok a polgárok örök üdvéről gondoskodik és ezt lehetőleg olcsón, vagyis az emberektől menél kevesebbet követelve, tehát lehetőleg kényelmesen biztosítja. Az Újszövetség nincs tekintettel arra, ami a világban

tömegesen található, közepszerűségre, fecsegésre stb., hanem látszólag magasrendű eszméje van az emberről. Ha mindaz keresztény, ami magát annak nevezi, akkor Isten a legnevetesegebb lény: mert hogy mindenki lehetőleg élvezetesen és hasznát keresve éljen a Földön, kár volt örök kárhozat büntetésének terhe mellett előírni. A kereszténységet meg kell menteni az állami protekciótól, mert ez megöli; hiszen az államnak a polgárok mennél nagyobb száma az érdeke, a kereszténység pedig nem lehet mennél nagyobb számú emberek sajátja. A kereszténység az elszigetelt szellemi embereké, de nem a tömegemberé; ha mindenki keresztény, nincs kereszténység. Hogy az ember keresztény lehessen, ahhoz az szükséges, hogy hitéért szenvedjen. De ezt egyetlen pap sem hirdeti, a papoktól kell ezért legjobban óvakodni. A papság mint rend a gonosztól van, emberi önzés demoralizált terméke, amely a kereszténységet kifordította krisztusi szelleméből. Nem nehezíti meg a kereszténységet, amint kellene, mert fél, hogy akkor nem lesz keresztény és elveszti állását; hanem színházat csinál a templomból, hazug színházat, ahol komolyságnak kiadott épületes beszédek mond a kereszténység fenségéről, de e mellett nyugodtan éli világi életét és óvakodik, hogy másokat se zökkentsen ki ebből. Ezért bűn résztvenni az Istent gúnyoló nyilvános istentiszteleten, bűnpártolás a lelkész istenkáromló ténykedéseiben segídekzeni: hiszen a pap egész léte ellenmond tanításának; a helyett, hogy a kereszténység igazsága mellett bizonyítana, amelyről ő szól, egyenesen ellene bizonyít.

Hatalmas feltűnést keltő, túlzó, de metszően éles szellemességű és mélyen vágó polémiájának megfelelően, Kierkegaard kilépett egyházából. Vagyonát egészen felélte, csaknem utolsó maradványait *A pillanat* kiadására fordította. Ezekben a hónapokban írásaiból kitűnőleg a legrettenetesebb feszültségben élt, amelyet gyöngye szervezete nem bírt el; október 2-án az utcán összeesett és a Frederik-kórházba vitette magát. Itt feküdt november 11-ig; barátja, Boesen Emil, majd unokahúga, Henriette, ismételten látogatták, de bátyját nem fogadta. Orvosai, úgymond, nem értenek betegségéhez; ez lelki alapú. Tudta, hogy meghal, és várta a

halált; az Úrvacsorát lelkész kezéből venni nem akarta, csak laikuséból, és mivel ez nem volt lehetséges, lemondott róla. Ezekben a napokban szelleme néha mintegy győzelmes fényben tört át hanyatló porhüvelyén, Henriette visszaemlékezése szerint; november 11-én a «magánkeresztény» vértanúnak lelkiekben csodálatos élete véget ért.

XXII.

Hogyan érthető meg Kierkegaard élete és egyénisége? Saját végnélküli reflexiói és magyarázatai, valamint művei alapján lehetőleg világos képet próbáltunk róla rajzolni, de a rendkívül gazdag anyag után most mégis szükség van jellemének egységes összefogására. *Erős lélek gyöngye testben* az első alapvonás, amely nála feltűnik; ez az aránytalanság, amelynek és jelentőségének ő teljesen tudatában van, magyarázza meg sok tulajdonságát és sorsát is jó részben. Ez érteti meg rendkívül fejlett szellemiségét: gazdag lelki élete lehetővé és fogyatékos testi élete szükségessé tette szellemi életének hatalmas kibontakozását; hiszen csak ebben tudta igazán kiélni magát. Hogy szellemi életében egy bizonyos szertelenség is van, megint abból érthető meg, hogy genialis lelkisége a folytonos szellemi önkifejtésre képesítette, gyenge teste pedig nemcsak hogy ettől el nem vonta, hanem egyenesen a testi élet fogyatékoságait kompenzálni, sőt ilyen esetben mindig túlkompenzálni törekvő szellemiségre készítette. Másrészt megint testi gyöngesége kényszerítette a szellemi szertelenség megfékezésére, mind szellemi, mind testi életének erős szellemi fegyelem alatt való tartására, ami irodalmi termelésének kétségtelenül javára vált és annak tartósságát biztosította. Határtalan érzékenységének a lehetősége megint csak fejlett lelkiségében, tényleges érzékenysége pedig testi gyöngeségéből származó fogyatékoságainak tudatában leli magyarázatát: hiszen folyton a testi és vele egy élethatalmi kudarc jól látott veszedelmétől és ebben az irányban sebző támadásoktól lehetett és kellett tartania. A gyöngye biológiai vitalitás és a hatalmas és gazdag lelkiség idézi egyúttal elő erős befelé-fordulását, sőt önmagába való visszavonulását,

sokszor az autizmus határán mozgó magányosságát, — aminek következménye megint az, hogy a közösség értékét sohasem tudta egészen átélni és kellően becsülni — valamint ezeknek és a szellemi túlkompenzációnak következményeként mélyen benne gyökerező és élete végéig tartó nagy küzdelmeiben sem teljesen kiirtott hiúságát. Szellemi ereje, érzékenysége és hiúsága élesztik viszont harci hajlamait, részben alighanem még utolsó nagy harcaiban is ; polemikus természetének kifejlődését különben folytonos védekezésre szoruló testi gyengesége is annyiban előmozdítja, hogy eleven szellemiségét «a legjobb védekezés a támadás» elvének alkalmazására indítja. Láthatjuk tehát, hogy Kierkegaard lelki alkatában a kompenzációs és a ressentiment-magatartások egész sorát is előidézti lelki-testi aránytalansága ; és hogy ez a tövis, sőt «cövek» testében mégsem ferdítette értékromboló, diabólikus alakká vagy súlyos neuropathikus kórkép díszpéldányává, az csak alapvető lelki egészségének, odaadó, alázatos, hívő hajlamai kitartó és kíméletlen harc után való győzelemre jutásának tulajdonítható.

Ez a lelki egészsége régi, gyermekkorába visszanyúló *lelki egyenességének* következménye. Az egyenesség az egyéni lelkiségnek tovább nem indokolható titka : lényege a lélekben követelményként fellépő erkölcsi érték mellett való döntés, szabad elhatározással az érték irányába való fordulás és ebben az irányban előbb nehéz, majd mind könnyebbé váló önuralommal való kitartás, valamint új és új, nagyobb nehézségek legyőzésével való továbbhaladás. Mert az erkölcsi érték annál igényesebb lesz, minél jobban teljesítjük ; itt van a kereszténységben megvalósuló teljességének Kierkegaardtól annyit hangoztatott nehézsége. Egész énünket, annak teljes odaadását és szolgálatát, az önzés és magabizás meghalását kívánja, hogy egészen betöltse és maga szerint alakítsa az értéket mégis szabadon és csakis szabadon megvalósítható lelkiségünket : ekkor válik ez szellemiséggé a szó mélyebb értelmében, még pedig a szellemiség értékes, értél-állító fajtájává.

Ez a nagy és mély egyenesség Kierkegaard második fő vonása. Ebből folyik az az olthatatlan vágya, hogy hihetet-

lenül eleven és életrevágyó lelkének lehetőleg minden oldalával és tartalmával *egész* életet éljen : hogy amit érez, gondol, mond és vall, azt valóban élje is életében és életével megvalósítsa. Egész ember akar lenni, aki egész életet él ; és az, illetőleg azt is, ami mint testi ember lenni és amit így élni nem tud, mint lelki ember akar lenni és mint lelki ember akarja élni. Ezért annyira kongeniális a kereszténységgel, amely első sorban élet, még pedig szellemi élet, nem pusztán tanítás. Ezért követeli azt, hogy az igazságot ne tudjuk, hanem éljük és cselekedjük, ezért fő életcélja a kereszténységnek mint hívő életnek felélesztése, ezért harcol annyira a szókereszténység ellen és ezért fordul a protestantizmustól a katholicizmus felé, amely inkább mindenoldalú élet és több és többféle alkalmat nyújt egész keresztény életre, bár fogyatékos, langyosság itt is, ott is van. Álláspontjának túlságba csapó szigorúsága is jórészt abból érthető, hogy egész életet kívánó, a kezdetleges csírából erőssé fejlődő lelki egyenességét hatalmas belső harcokban kellett sokszínű lelkisége ide-oda-rángatásai és csábításai ellen kiküzdenie és biztosítani. Így magyarázható erős aszkéta hajlandósága is.

Mert harmadik lelki fővonása *a rendkívül buja képzelettől támogatott féktelen érzelmi élvezetvágy* volt. Ez képesítette nagyszerű és eredetien sokszínű költői alkotásokra, azaz «esztétikai» működésére, de ez tehette volna erősebb testtel Don Juanná, és ez tette volna gyöngé fizikuma mellett lelki Don Juanná, a képzelet sexualis-erotikus hőségé, majd démonikus szellemi szadistává. Hatalmas lelkiségének nagy szellemi éneje és magabízása mellett ez a féktelen «szellemi érzékiség» volt a legveszedelmesebb tényező, amelyet értékigénylő egyenességének le kellett gyűrnie, és legyűrése érteti meg a győző egyenesség aszkétavonásait, kétségtelenül túlzó szigorúságát, amely a szeretet hirdetőjét nem egyszer keménységbe, szinte szeretetlenségbe viszi, valamint a legyőzött erőnek lényegében azonos, csak megjelenésében megváltozott, megtört és megszelídített alakjaként mutatkozó, néha szinte masochista vonásokat öltő szenvedésvágyát és szenvedésörömét. Ezekből a vonásokból épül fel oszthatatlanul egységes és egyetlenül különleges egységben Kierkegaard

egyénisége ; nagy akaraterejét, átható, éles és egyúttal mély, mind kritikailag, mind új belátásokban erős értelmiségét mint lángeszének és vázolt jellemének természetes, a bemutatott tulajdonságokat meghatározó és bennük már megnyilvánuló jellemvonásait még külön is megemlíthetjük.

Kierkegaard sorsában kevés a rendkívüli vonás. Származásában és nevelésében van a legfőbb sajátosság : főleg atyjának komor, mély érzelmű jelleme és jelentős tehetsége, valamint szigorúan vallásos és életörömököt nem nyújtó nevelési módja az, ami nem közönséges Kierkegaard lelki örökségében és életében. Mindkettőnek hatásai, amint láttuk, igen jelentősek voltak egyrészt különleges irányú tehetségének, másrészt vallásos világnézetének kialakulásában. Szüleinek öregsége, mint testi gyengeségének és koraérett lelkének alighanem egyik fő meghatározó tényezője, nem éppen ritka sors. Mindezek, valamint vagyoni függetlenségétől lehetővé tett magánzó élete, azután korának és szülővárosa polgári társadalmának individualizmusa csak előmozdíthatták magányosságra hajló egyéniségének érvényesülését. Boldogtalan szerelme és jegyessége, kezdetben sikeres, később sikertelen írói működése, irodalmi harcai, az ellene intézett szatirikus támadások, vagyoni leromlása egymagukban igen közönséges események : csupán egyéni nagysága és különössége növelte ezeket olyan határtalan jelentőségűvé, amilyenek élet-történetéből megismertük. Ugyanez a nagysága és különössége, valamint igazában ennek az egyéniségének az aránylag egyszerű külső eseményeket hatalmas sorssá avató szerepe teszi naggyá élete művét is.

Ennek a műnek kettős jelentősége van. Mindkettőt megismertük : az egyik az emberi egyén alanyi szellemének a kikutatása, határozmányainak igen mélyre ható kielemezése, a másik a kereszténység mivoltának éles és szintén nagyon mélyen járó, bár némileg egyoldalú felderítése. A kettő egymással szoros kapcsolatban van : az egyén szellemi voltának teljes átélésekor a kereszténységnek feléje mutató nagy kérdő- és felkiáltójeléhez jut el és a kereszténység teljes átélése csakis az egyén szellemi tudatosulása mellett lehetséges. Mik már most ezek az alanyi szellemi kategóriák és

hogyan csatlakoznak hozzájuk, őket betetőzve, a keresztény alapkategóriák?

Amikor az egyén természetesnek vett életében — rendszeren a pubertás viharos és befelé forduló korában — ahhoz a belátáshoz jut el, hogy lelkisége valami egészen más, mint testi mivolta, akkor kezd szellemiségének tudatára ébredni és tudatos szellemi életének kezdetén, határán áll; az alanyi szellemiség és szellemi élet tehát a *magá mivoltában tudatosult* lelkiséggel és lelki élettel egyértelmű. Mi az, aminek az egyén ekkor tudatára ébred? Mindenekelőtt gyökeres önállósága, önmagában állása, mélységes magányossága. Azután bizonyos értelemben végtelen szabadsága: bár nem egy tekintetben korlátozva van az egyén testisége, testi-lelki tulajdonságai, életkörnyezete és életsorsa által, lényegében mégis önmagának kell magát azzá tennie, amivé lesz. Feneketlen örvény ez az önmagára ébredő lélek számára, amikor először belenéz: fél tőle, de — tegyük hozzá — félelmébe boldog bizsergés vegyül. Határoznia, döntenie kell az énnel önmagáról és legsajátabb, «belső» életéről: és ez a döntés valami soha nem volt újat hoz létre, ezért ugrás. De éppen nem okvetlenül a sötétbe. Mert az önmagára ébredő én előtt világosan és fenségben, hatalmas igénnyel állanak az örökkévalóság értékei, tőle követésüket, szolgálatukat, lelki megvalósításukat követelve, amelyre az én képes. Az erkölcsi érték, ámde az igazság és a szépség jelentésének is mélyebb belátására ekkor jut el az egyén, és velük szemben elkerülhetetlenül állást kell foglalnia, mert az állásfoglalás elhagyása is ekkor már állásfoglalás, feltétlen követelésük teljesítésének a megtagadása. Az értékek igénye folyton nő: az egész egyéniséget, szabad és önálló mivoltával maguknak kívánják és igényükkel tulajdon énjében fellépve éreztetik vele, hogy önálló és szabad ugyan, de nem független. Tőlük függ és tőlük el nem szakadhat: megtagadhatja őket, de akkor is függ tőlük, lehet és tehet ellenükre, de csak vesztére, önmagának rombolásával. Az örök értékek mélyén így a szellemi alapjaiban teljesen tudatosuló egyén egy végtelen erejű szellemiség változhatatlanul álló alakját látja feltűnni: ehhez, mint létének és életének ősforrásához, van kötve és ez egész

mivoltát áldozatul kívánja. Ekkor a szellemiségében tudatosult én kétségbeesik, de egyúttal egész mivoltát és életét kétségbeesettnek ismeri fel. Ezt a kétségbeesést csak az Istennek való teljes, feltétlen és maradéktalan odaadás, szeretetben és bizalommal, azaz hittel való önfeláldozás győzheti le; különben az egyén megmarad terméketlen kétségbeesésében és vagy önmagától menekülni óhajt, más szeretne lenni, de hiába, vagy végleg és teljesen, gyökeresen önmaga kíván maradni, de szintén sikertelenül, azaz kétségbeeséséből szabadulni nem tudva, hanem magát abba beleölve, mert lényegében szintén másnak kívánja magát, mint ami, azaz függetlennek, pedig függő. Ha viszont Istennek odaadta magát, Isten és örök értékvilága kétségbeeséséből új, teljes életre emeli és betölti, szellemiségének végleges magvasságot és kiapadhatatlan gazdagságú, örök értékű tartalmat adva.

Az alanyi szellemnek ezeket a kategóriáit tetőzi be a kereszténység, amikor a lélek szellemi ébredésének hiányában vagy tudatos értéktagadásában a bűnt, Istennek való odaadásában a szó komoly értelmében vett hitet látja. Ez a hit azután örömet behódol annak a különben érthetetlen, visszás, hihetetlen és megbotránkoztató örömhírnek, hogy Isten maga egy történeti egyénben, Krisztusban emberré lett, az Abszolútumot a történetbe állítva és ezt örökre meg-nemesítve, szenvedésével és halálával az embert a bűntől megváltotta és kegyelmével az örök üdvösségre, önmaga látására és végtelen szeretetének az élvezetére érdemesítette. Ezt az üdvösséget azonban az ember csak akkor éri el, ha szellemivé lesz és szellemiségét Krisztusban való hittel adja át Istennek, vagyis mint keresztény él.

Ezek a gondolatok talán elég jól összefoglalják Kierkegaard életművének fő eredményeit, legértékesebb gyümölcseit. Határa, amint láttuk, a közösség megértésében és kellő értékelésében van. Nem érti még eléggé az objektív, az egyetemes tárgyi szellemet sem; ezért nem becsüli egyrészt Hegel érdemeit és nem tudja igazában az állam és a történelem jelentőségét felfogni. Másrészt ezért nem érti és értékeli igazában az Egyház eszméjét: a katolikus egyház keresztény

elevenységéhez vonzódik és legtöbbit a nőtlenség nagyra-
tartását és a kolostort, az egyéni magányosság e két nagy
lehetőségét dicséri benne, de közösségvoltát nem éli át; nem is
lett és valószínűleg nem is lett volna katolikus akkor sem,
ha tovább él. Ő valóban magánkeresztény, Krisztusnak
hű, de magányos követője volt. De ebben és a magányosság
alanyi szellemiségének az átélésében és megfogalmazásában
nagyon nagy volt a XIX. századnak ez az egyik legnagyobb
szelleme: óriási erőfeszítések és harcok árán megnemesedett
egyénisége és az igazságot élni törekvő élete, valamint szellemi
tevékenységének gazdag, mély és rengeteg jóság-, igazság-
és szépségértéket megvalósító gyümölcsei eleven példája és
kincses forrásai lesznek az emberiségnek mindaddig, míg az
emberi egyén szellemiségének és a kereszténységnek keresője
és szeretője él.¹

BÁRÓ BRANDENSTEIN BÉLA.

¹ Irodalom: Tavaszy Sándor: *Kierkegaard személyisége és
gondolkodása*, 1930; Széles László: *Kierkegaard*, 1933; Noszlopi
László: *Kierkegaard a változó korszellem tükrében*, Magyar Kultúra,
1932; Noszlopi László: *A modern társadalom embere Kierkegaard
szemléletében*, Társadalomtudomány 1933; a német és a dán iroda-
lomban Th. Haecker, E. Przywara, H. E. Weber, T. Bohlin, H.
Höfding, G. Brandes, E. Geismar, A. Gils, O. P. Monrad, W. Rutten-
beck, A. Vetter, A. Voigt, Chr. Schrempf stb írásai.

A BENNET-CSALÁD.

(Pride and Prejudice.)

— Második közlemény.¹ —

V.

Alig félóra járásnyira Longbourntól élt egy család, amellyel Bennetek nagyon bizalmas lábon állottak. Sir William Lucas azelőtt kereskedő volt Merytonban, ahol meglehetősen vagyont szerzett, s miután polgármesterege idején folyamodvánnyal járult a király elé, sikerült elnyernie a nemességet. Ez a rangemelés talán túlzott hatással is volt rája. Megútálta foglalkozását s azt is, hogy egy kis mezővárosban éljen. Mind a kettőt cserbenhagyta s családjával együtt egy úriházba költözött vagy egy mérföldnyire Merytontól. A házat rögtön elkeresztelte Lucas Lodge-nak, ahol aztán kiélvezhette saját fontosságát s az üzlet nyűgét lerázva annak az egy dolognak szentelhette magát, hogy barátságosan bánjék mindenkivel. Mert ha kiemelkedett is polgártársai közül, nemesi rangja nem tette őt dölyfössé. Ellenkezőleg: mindenki irányában maga volt a megtestesült figyelem. Azelőtt is jámbor, barátságos és udvarias ember volt, de amióta bemutatták az udvarnál, még sokkal előzékenyebbé vált.

Lady Lucas jólelkű asszony volt, s mérsékelt szellemi képességeivel nagyon értékes szomszédnője lehetett Bennetnek. Több gyermekük volt. A legidősebb egy huszonhétéves, okos és értelmes fiatal leány, testi-lelki jó barátnője volt Elizának.

Föltétlenül szükséges volt, hogy a Lucas- és a Bennet-kisasszonyok összejöjjenek s kicseréljék nézeteiket a bálról;

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1934. évi 675. számában.

a Lucas-kisasszonyok tehát már másnap reggel megjelentek Longbournban, hogy véleményt halljanak és mondjanak.

— Maga jól kezdte az estét, kedves Charlotte — mondotta Bennetné udvarias önmegtágadással. — Bingley úr magával tárcolt először.

— Igen, de a második táncosnője jobban tetszett neki.

— Oh, maga persze Jane-re gondol, merthogy őt Bingley úr másodszor is fölkérte. Ez igazán azt a látszatot keltette, hogy Bingley úr nagy bámulója Jane-nek, ami különben nem is volt látszat, én is hallottam fülhegygel, már nem emlékszem pontosan, de Robinson úr is tud róla.

— Arra tetszik gondolni, amit Robinson úr meg Bingley úr beszéltek egymással s amit én meghallottam? Nem mondtam még el? Robinson úr megkérdezte tőle, hogy' tetszik neki a merytoni társaság s nem gondolja-e, hogy sok szép nő van a teremben, s hogy ő kit tart a legszebbnek? És Bingley úr rögtön ráfelelte: Oh, a legidősebb Bennet-kisasszony, ez olyan biztos, hogy itt nézeteltérésnek nincs helye.

— No ennél határozottabban nem is válaszolhatott volna. Ez úgy hangzik, mintha . . . De azért meglehet, hogy semmi sem lesz az egészből.

— Amit én hallottam, sokkal hasznosabb volt, mint amit neked kellett végighallgatnod, Eliza — mondotta Charlotte. — Darcyra kevésbé érdemes figyelni, mint a barátjára, mi? Szegény Eliza! Éppen csak hogy «megjárja».

— Kérem, ne beszélje rá Lizzyt, hogy bosszankodjék annak az úrnak az illetlensége miatt. Olyan kellemetlen ember, hogy szerencsétlennek tartanám azt a leányt, aki neki megtetszik. Tegnap este mesélte Longné, hogy Darcy félóra hosszat ült mellette és egyszer sem nyitotta ki a száját.

— Mama, kérem, bizonyosan tudja, hogy nincs tévedés a dologban? — mondotta Jane. — Mert én meg világosan láttam, hogy Darcy úr igenis szólt hozzá.

— Igen ám, mert Longné megkérdezte tőle, hogy' tetszik neki Netherfield és ő nem térhetett ki a felelet elől. De nagyon haragudott, amiért szólni mertek hozzá.

— Miss Bingley azt mondta nekem, — folytatta Jane —

hogy Darcy sohasem beszél sokat, legföljebb bizalmas, baráti körben. Olyankor aztán hihetetlenül kedves.

— Ebből én egy betűt sem hiszek, drágám. Ha olyan nagyon kedves, akkor Longnéval is beszélgetett volna. Kitálalom én, hogyan történt az egész. Mindenki mondja, hogy Darcyt majd fölveti a gőgje; fogadok, meghallotta valahonnan, hogy Longnénak nincs hintaja és bérkocsin jött a bálba.

— Bánom is én, hogy nem beszélgetett Longnéval; csak azt sajnálom, hogy nem táncolt Lizzyvel — mondotta Charlotte.

— Ha legközelebb fölkerne, Lizzy, — szólta az anyja — én a te helyedben nem táncolnék vele.

— Azt hiszem, mama, nyugodtan megígérhetem, hogy sohasem fogok táncolni vele.

— A büszkesége — mondotta Charlotte — nem annyira bántó, mint sok más emberben, mert van rá mentsége. Nem lehet csodálni, ha egy ilyen szép fiatalember, aki a mellett gazdag és előkelő, s akinek mindenben kedvezett a szerencse, olyan sokat tart magáról. Ha szabad így mondanom, joga van ahhoz, hogy büszke legyen.

— Ez nagyon igaz, — felelte Eliza — s én könnyen megbocsátanám az ő büszkeségét, ha nem gázolt volna bele az enyémbe.

— A büszkeség — jegyezte meg Mary, aki nagyra volt azzal, hogy milyen alaposan tud gondolkodni — az én meggyőződésem szerint nagyon köznapi gyarlóság. Azok után, amiket olvastam, igazán merem állítani, hogy az; az emberi természet nagyon hajlik erre, s vajmi kevesen akadnak, akik nem érznek magukban nagy önelégültséget valamely valódi vagy képzelt jótulajdonosságuk alapján. Hiúság és büszkeség két különböző dolog, ámbár a két kifejezést gyakran ugyanabban az értelemben használják. Valaki lehet büszke, a nélkül, hogy hiú lenne. A büszkeség azzal függ össze, milyen véleményünk van önmagunkról, a hiúság azzal, hogy mások mit gondolnak rólunk.

— Ha olyan gazdag volnék, mint Darcy úr, — kiáltott fel az egyik Lucas-fiú, aki szintén eljött a nénjeivel — fü-

tyülnék minden büszkeségre. Volna egy falka vadászebem és minden nap meginnék egy üveg bort.

— Akkor többet innál, mint szabad volna, — mondotta Bennetné — és ha így látnálak, rögtön kivenném kezedből az üveget.

A fiú ez ellen határozottan tiltakozott, mire Bennetné újból kijelentette, hogy igenis kivenné, s a vita csak a látogatással együtt ért véget.

VI.

A longbourni hölgyek rövidesen tiszteletüket tették Netherfieldben. Bingley testvérei kellő formában viszonzották a látogatást. Mrs. Hurstnek és Miss Bingleynek jóindulata csak fokozta Jane kedvességét, s bár az anyát elviselhetetlennek találták, a fiatalabb leányokat szóra sem érdemesnek, a két legidősebb Bennet kisasszonnyal bizalmasabb ismeretségbe óhajtottak jutni. Ezt a figyelmességüket Jane nagy örömmel vette tudomásul, de Eliza még mindig úgy látta, hogy az emberekkel való érintkezésükben gőgösek, még Jane-nel sem tesznek kivételt, és nem is tudott megbarátkozni velük, ámbár Jane-hez való jóságukat értékelni kellett annyiban, hogy valószínűleg sok köze volt ahhoz a bámulathoz, amelyet bátyjuk érzett Miss Bingley iránt. Az egyszer nyilvánvaló volt, bármikor találkoztak is, hogy Bingley nagy bámulója Jane-nek s Elizának az iránt sem volt kétsége, hogy Jane nagyon méltányolja ezt az érzést, amelytől már az első pillanattól fogva sem idegenkedett s azon az úton van, hogy beleszeressen a fiatalemberbe; de örömmel látta, hogy az emberek nem is sejtik a dolgot, mert Jane minden erős érzése mellett mindig megőrizte lélekjelenlétét, mindig egyformán kedves volt mindenkire, úgy hogy a szemtelen gyanú nem férhetett hozzá. Meg is mondta ezt jó barátnőjének, Charlotte-nak.

— Lehet, hogy kellemesebb, — felelte Charlotte — ha ilyen esetben valaki be tudja kötni a világ szemét, de ekkora óvatosság néha kárt is tehet. Ha egy leány az érdekelt férfi előtt ugyanily ügyesen tudja eltitkolni érzelmeit, esetleg

elszalasztja az alkalmat, hogy őt leláncolja; és akkor nagyon sovány lesz az a vigasz, hogy a világ sem gyanít semmit. Minden vonzalomban annyi a hiúság és hála, hogy veszedelmes dolog teljesen önmagára hagyni. Valamennyien bátran fogunk hozzá, egy kis hajlandóság a legtermészetesebb dolog; de bátorítás nélkül beleszeretni valakibe, ehhez már nagyon kevés embernek van mérsze. Tíz közül kilenc esetben okosabban teszi a nő, ha többet mutat, mint amenynyit érez. Bizonyos, hogy Jane tetszik Bingleynek; de ha Jane nem megy félúton elébe, akkor a férfi meg fog maradni a tetszésnél.

— De hiszen elébe megy, amennyire csak a természete megengedi. Ha én észre tudtam venni rajta, akkor Bingleynek is látnia kell, hacsak nem ostoba ember.

— Ne feledd el, Eliza, hogy ő nem ismerheti Jane-t olyan alaposan, mint te.

— De ha egy nő érdeklődik egy férfi iránt és ezt nem is iparkodik titkolni, a férfinak mégis csak rá kell jönnie.

— Igen, kell, ha elég sűrűn látja. De Bingley meg Jane, bár elég gyakran találkoznak, órákhosszat még sohasem voltak együtt; és minthogy mindig csak nagy és vegyes társaságban látják egymást, nem tudják az időt beszélgetésre fordítani. Jane-nek tehát minden félórácskát ki kellene használnia, amikor lekötheti Bingley figyelmét. Ha majd biztos lesz felőle, akkor aztán jöhet a szerelem, ahogy Jane-nek jólesik.

— Ez a terv nagyon beválnék, — felelte Eliza — ha csak arról volna szó, hogy Jane jól mehessen férjhez; és ha én gazdag férjet akarnék fogni vagy bármilyen férjet, igazán nem riadnék vissza tőle. De Jane nem így érez, ő nem számítja ki a cselekedeteit. Azzal sincs tisztában, milyen mértékben érdeklődik Bingley iránt, vagy hogy okos-e ez az egész dolog. Mindössze két hét óta ismeri, kétszer táncolt vele Merytonban, volt egyszer reggel a netherfieldi kastélyban és négyszer ebédelt vele társaságban. Ez nem elég ahhoz, hogy beláthasson a lelkébe.

— Nem, ahogy te előadod. Ha csak együtt ebédeltek volna, legfeljebb annyit tudhatna róla, milyen az étvágya;

de ne feledd el, hogy négy estét is együtt töltöttek, és négy este, az esetleg nagyon sok.

— Igen, ezen a négy estén kölcsönösen megállapíthatták egymásról, hogy jobban szeretik a huszonegyest, mint a commerce-et, de ami többi és fontos tulajdonságait illeti, alig hiszem, hogy valami sokat deríthettek ki egymásról.

— Én igazán szívből kívánom, hogy Jane-nek sikerüljön, — mondotta Charlotte — mert ha holnap hozzámegy, esetleg éppoly boldog lehet vele, mint ha álló esztendeig tanulmányozta volna a jellemét. A boldog házasság tisztán szerencse dolga. És ha a felek még olyan jól ismerik is egymás hajlamait és előzőleg még olyan jól összefértek is, ez egy csöppet sem mozdítja elő a boldogságukat. Mert utólag aztán mindjobban rájönnek, mennyi ellentét van köztük, úgyhogy mindegyik megkapja a maga keresztjét; sokkal jobb, ha az ember mennél kevesebb ettud a másik fél hibáiról, akivel le kell élnie az egész életét.

— Te megnevelteted az embert, Charlotte; de ez nem józan beszéd. Magad is tudod, hogy nem józan, mert hiszen te sem tennéd meg soha.

Elizát teljesen lefoglalták Bingley figyelmességei Jane iránt, s így még csak gyanút sem foghatott, hogy az ő személye meg érdeklődést keltett Bingley úr barátjában. Darcy eleinte alig volt hajlandó elismerni róla, hogy csinos; a bálban megnézte és semmit sem talált rajta; s mikor újra találkoztak, jóformán csak azért nézett rá, hogy megkritizálhassa. De miután önmagának és barátainak is kifejtette, hogy úgyszólván egy szép arcvonása sincsen, kezdte észrevenni, hogy beszédes, fekete szemei szokatlan eszességet kölcsönöznek az egész arcnak. Ezt a fölfedezést további fölfedezések követték, amelyek éppily lesujtók voltak. Hiába állapította meg éles elmével, hogy Eliza termete különböző okokból nem arányos és nem kifogástalan, kénytelen volt beismerni, hogy alakja könnyed és kedves. Hiába jelentette ki, hogy a leány magatartása és modora nem előkelő, közvetlensége és vidámsága őt is megfogta. Elizának persze sejtelve sem volt erről; az ő szemében Darcy az az ember

volt, aki mindenütt kellemetlenné tette magát s aki őt nem tartotta elég szépnek, hogy fölkérje egy táncra.

Darcy már szeretett volna többet tudni róla, és minthogy beszélgetni akart vele, az első lépés ehhez az volt, hogy hallgatta, amikor Eliza másokkal beszélgetett. Ezzel magára vont a leány figyelmét. Éppen Sir William Lucaséknál voltak, ahol nagy társaság gyűlt össze.

— Mit akarhat ez a Darcy? — mondotta Eliza Charlotte-nak. — Folyton ott állt, amíg Forster ezredessel beszélgettem.

— Erre a kérdésre csakis ő tudna felelni.

— De ha még egyszer megteszi, okvetlenül megüzenem neki, hogy tisztában vagyok a szándékával. Olyan gúnyos a nézése, hogy ha valami szemtelen megjegyzéssel nem vágok elébe, végül is félni fogok tőle.

Darcy hamarosan feléjük tartott, de egyáltalában nem látszott rajta, hogy beszélni óhajtana. Miss Lucas ellene volt, hogy Eliza szóba hozza a dolgot Darcy előtt, ami csak fölingerelte Elizát, úgyhogy rögtön Darcyhoz fordult és így szólt :

— Nem gondolja Darcy úr, hogy remekül beszéltem az imént, amikor agyongyötörtem Forster ezredest, hogy rendezzen nekünk egy bált Merytonban?

— Nagyon erélyesen beszélt, de ha bárról van szó, a nők mindig nagyon erélyesek.

— Szigorúan ítélek rólunk.

— De most mi fogjuk őt agyongyötörni — mondotta Miss Lucas. — Kinyitom a zongorát, Eliza, és akkor tudod már, hogy mi következik.

— Jó barátnő létedre nagyon furcsa teremtés vagy! Mindig azt akarod, hogy akárki és mindenki előtt zongorázzak és énekeljek. Ha a hiúságom zenei irányban mozogna, megbecsülhetetlen volnál rám nézve. De így igazán nem szívesen ülök le olyan emberek előtt, akik mindig a legjobb művészeket hallják. De mert Miss Lucas nem engedett, még hozzátette: Rendben van, ha muszáj, hát muszáj. — Komoly pillantást vetett Darcyra és így folytatta: — Van egy régi közmondás, amelyet errefelé mindenki ismer: Kíméld a

tüdődöt, hogy megfújhasd a levesedet. Én is kímélni fogom a tüdőmet, hogy elfújhassam a nótámat.

Eliza nagyon kedvesen énekelt, de nem különösen. Egy vagy két dal után, mielőtt még eleget tehetett volna a több oldalról elhangzott sürgetésnek, hogy énekeljen még, a zongora mellett már húga, Mary foglalta el möhön a helyét. Minthogy a családban Mary volt az egyetlen csúnya leány, nagy buzgalommal képezte és művelte magát és mindig is alig várta, hogy szerepelhessen.

Maryben nem volt sem tehetség, sem ízlés. A hiúság kifejlesztette benne a szorgalmat, de egyúttal a tudákosságot és az elbizakodottságot is, úgyhogy föllépése és modora még akkor is nyomasztó lett volna, ha sokkal kitűnőbbben játszik. Elizát, aki közvetlen volt és természetes, sokkal nagyobb élvezettel hallgatták az emberek, pedig jóval gyöngébben játszott. Marynek, miután ledolgozott egy hosszú versenyművet, örülnie kellett, hogy hálálkodtak neki és megdicsérték azokért a skót és ír dalokért, amelyeket húgái kérésére adott elő, akik a Lucas-leányokkal és két-három tiszttel buzgón kezdtek táncolni a terem egyik végében.

Darcy csendes méltatlankodással nézte a közelből, hogy ilyen módon ütik agyon az estét, a helyett, hogy okos dolgokról beszélgetnének, s gondolatai annyira lefoglalták, hogy észre sem vette Sir William Lucast, aki melléje került, csak amikor ez már megszólalt.

— Milyen kedves szórakozás ez a fiatalság számára, Mr. Darcy. Hiába, nincs szebb dolog a táncnál. Én azt tartom, hogy művelt társaságban nincs ennél finomabb dolog.

— Nincs, sir; s még az az előnye is megvan, hogy kevésbé művelt társaságokban is divatos. Minden vadember tud táncolni.

Sir William csak mosolygott. — Az ön barátja remekül táncol — folytatta kis szünet után, amikor látta, hogy Bingley is a csoporthoz csatlakozott — s bizonyos vagyok benne, hogy ön is jártas ebben a tudományban.

— Nyilván Merytonban látott engem táncolni, sir?

— Igen, ott, és mondhatom, nagyon gyönyörködtem benne. Gyakran táncol az udvarnál?

— Soha, sir.

— Nem gondolja, hogy ezzel a bókkal tartoznék legfelsőbb helyen?

— Én ezt a bókot semmiféle helyen nem alkalmazom, ha kitérhetek előre.

— Ebből azt következtetem, hogy háza van Londonban. Darcy meghajolt.

— Valamikor én is gondoltam arra, hogy Londonba költözöm — mert szeretem az előkelő társaságot. De nyugtalanított egy kissé, hogy Lady Lucasnak nem tesz jót a londoni levegő.

Válasz reményében elhallgatott; de Darcy egyáltalában nem volt hajlandó válaszolni. Ebben a pillanatban már jött feléjük Eliza, és Sir Lucast áthatotta az a gondolat, hogy most valami nagyon gavalléros dolgot fog művelni és feléje kiáltotta:

— Kedves Miss Eliza, kegyed miért nem táncol? Mr. Darcy, megengedi, hogy megismertessem önt ezzel az ifjú hölgyvel, akinél különb táncosnőt nem kívánhat. És én tudom, hogy ön is beáll a sorba, ha ilyen szép hölgyet fűzhet a karjára. — Eliza keze után nyúlt, hogy Darcyéba tegye, aki roppantul meg volt lepetve, de csöppet sem húzódozott, amikor Eliza hirtelen megfordult s némi zavarral így szólt Sir Williamshez:

— Nekem egyáltalában nincs szándékom táncolni. Kérem, ne tessék azt gondolni, hogy én talán táncost kerestem s azért jöttem erre.

Darcy komoly és udvarias hangon kérte Elizát, hogy nyujtsa kezét a tánchoz, de hiába, Eliza már elhatározta magát, s akárhogy próbálta őt rábeszélni Sir William, végig kitartott szándéka mellett.

— Miss Eliza, kegyed oly kitűnően táncol, hogy kegyetlenség, ha megfoszt attól az örömtől, hogy láthassam táncolni; és ámbár Darcy úr általában véve nem szereti a szórakozásnak ezt a fajtáját, neki sem lesz kifogása az ellen, hogy egy félórára lekötelezzem bennünket.

— Darcy úr maga a megtestesült udvariasság — mondotta Eliza mosolyogva.

— Ez csakugyan igaz ; de ha az indító okot tekintjük, kedves Miss Eliza, nem lehet csodálni, hogy ilyen udvarias, — mert ki ne lenne udvarias ilyen táncosnő iránt?

Elizának hamisan villant meg a szeme és elfordult. Hogy táncolni nem akart, ezt Darcy egyáltalában nem vette rossz néven, sőt bizonyos meglepéssel gondolt a leányra, amikor Miss Bingley hirtelen megszólította :

— Könnyű kitalálni, hogy most mire gondol.

— Alig hinném.

— Azon gondolkodik, milyen elviselhetetlen volna sok estét tölteni el így — ilyen társaságban. Nekem is ugyanez a véleményem. Így még sohasem unatkoztam. Milyen sületlen és milyen lármás népség! Milyen üresek és milyen nagyra vannak magukkal. Jaj, de szeretném az ön kritikáját hallani róluk.

— Higgye el, egészen hamis nyomon jár. Sokkal kellemebb gondolataim voltak. Azon tünődtem, milyen gyönyörűséget szerez az embernek egy szép szempár, amely egy csinos nő arcából sugárzik feléje.

Miss Bingley hirtelen rászégezte tekintetét Darcyra s tudni akarta, ki az a hölgy, aki ilyen gondolatokat képes ébreszteni. Darcy nagyon bátor hangon felelte :

— Bennet Eliza.

— Bennet Eliza! — ismételte Miss Bingley. — Igazán meg vagyok lepve. És mióta áll ilyen nagy kegyben? — és ha szabad kérdezni, — mikor gratulálhatok?

— Tudtam előre, hogy ezt fogja kérdezni tőlem. A nők fantáziája mindennél gyorsabb ; tetszéstől a szerelemig, szerelemtől a házasságig — náluk egy pillanat műve. Tudtam, hogy maga mindjárt gratulálni fog nekem.

— Na, ha maga ilyen komolyan veszi, akkor én végleg elintézettnek tekintem a dolgot. Bájos anyósa lesz, az bizonyos. Persze, ő is a pemberleyi kastélyban fog lakni, önökkel együtt?

Darcy rendíthetetlen közönnyel hallgatta Miss Bingleyt, aki ilyen modorban mulatott rajta ; s amikor a férfi nyugodt magatartásából látta, hogy nincs veszedelem, szabad folyást engedett elmésségének.

HAJDANKORI TÖRTÉNET.

Verses jelenet.

Radó Antal, bemutatván ezt a műfordítását a Kisfaludy-Társaságban, felolvasását ezzel vezette be :

ELŐHANG.

Egy költeményt fog tolmácsolni szám,
Mit ötven éve zengett Maupassant.
Olvastam akkor is, de félretettem.
Tetszett, de mégsem ösztökélt a kedvem,
Hogy megpróbáljam, mikép szólana,
Magyar rimekbe öntve, dallama.
Még akkor, ifjuságom idejébe',
Halk, méla bája, kedves üdesége
Meg nem hatott olyan erővel engem,
Hogy azt mondtam vón': Ezt utána zengem!
Mert nemcsak hogyha énbennem fogant
Az eszme, melynek hangot ad a lant:
Úgy is, ha más országból hoztam át
Idegen vátes csengő szólamát:
Mindég csak akkor bírtam dallani,
Ha jól szivembe markolt valami.
Pedig e kurta verses jelenetbe'
Két agg, a kályha mellé telepedve,
Mereng a multon s késő bánkodásba'
Rájön, hogy életök el volt hibázva.
Nem igen érez ifju lélek át
Ily csöndes, aggkori elégiát!

Nemrégiben olvastam újra... S íme
Jobban szivemhez szólott már a ríme...
Talán azért, mert átálerezém:
Ma már, hogy én is odaérkezém,
Hová e kettő: *társam* e rege
Két multba néző, fáradt örege;
S érzém: e könnyed, gallus hang alatt
Borong egy őszutói hangulat:
Azé, aki az út végére jutva,
Belátja: *máskép* szebb lett volna utja...
Az ének megkapott, s visszhangozám.

Prológom ez. S most szóljon Maupassant!

Személyek: A GRÓF. A MÁRKINÉ.¹

(Szoba XV. Lajos kora stíljében. A kandallóban nagy tűz lobog. Tél van. Az öreg márkiné karszékében ül, térdén könyv. Unatkozni látszik.)

SZOLGA *(jelentve)*: A gróf úr!

MÁRKINÉ. Kedves grófom, végre látom!

Ön nem felejtí el, hogy a barátom!
Köszönöm! Nyugtalanul vártam önt —
Hisz megszoktam, hogy este beköszönt.
S éppen ma este — nem tudom mi lelt —
Oly bús vagyok. Talán foglalna helyt
A tűz előtt, s csevegjünk!

A GRÓF *(miután kezet csókolt neki, leül)*: Bizony én is

Ma szomorú vagyok. És aki vén is,
Azt ilyes rosszkedv demoralizálja.
Amikor útra kél az ifju gálya,
Friss vídamságot hord a fenekén;
Múló a felhő az ifjú egén —
Hisz annyi célt űz, annyit udvarolhat!
De vígság kell, az ember hogyha korhadt!
A bánat öl, egész valónk' befedve,
Mint moh a fát, melynek már semmi nedve!
E nagy baj ellen védekezni kell!
... Egy jó pajtásom keresett ma fel,
S kotortuk régi szép napok zsarátját,
Tárgyaltuk sok szép hölgyét, jóbarátját;
S azóta, mint egy árnykép a falon,
Előttem leng letünt ifjúkorom...
Azért is jöttem, szinte szenvedőn,
Hogy együtt mélázzunk a mult időn!

MÁRKINÉ. Én itt ülök már reggel óta, fázva,
S kinézek szélroham- meg hófúvásba...

¹ A darabban említett harcok az 1793-iki vendéi monarchista forradalom harcai, melyekben a köztársasági katonákat, egyenruhájukról, *kékeknek* nevezték.

A mi korunkban a tél szörnyűség:
 Ha fagy, azt hisszük: les már ránk a vég! . . .
 Csevegjünk hát . . . Gondolni szebb időre
 A hideg aggkor fölmelegítője . . .
 Egy kis verőfény!

GRÓF. Csakhogy téli fény!
 Halvány a nap a kormos ég ivén!

MÁRKINÉ. Meséljen! Mondja el valami csínyjét!
 Ön nagy verekedő volt úgy-e mindég?
 Csinos, de hetyke, de mokány fiú,
 Földjére, címerére is hiú.
 Volt sok botránnya, dámák férjivel
 Sok párbaja! Nemrég beszélte el
 Egy ismerősöm, hogy hová betoppant,
 Sok női szív azonnal lánggra lobbant,
 Hogy szinte Don Juan-i volt hire,
 S már apród-sorban vitte ennyire!
 Meg hogy négy hóig kóterben maradt
 Egy öngyilkossá lett paraszt miatt,
 Kinek a párja magának behódolt . . .
 De gróf! egy pórnök! Ilyenféle hóbort!
 Megér ily asszony börtönt? kérdem én.
 Ha udvarhölgy lett volna, érteném!
 Nos, halljunk ily előkelőbb szerelmet!
 Nem bánom, a mesébe' szerepelhet
 Az a szokásos nagy almáriom,
 Amelybe elbujik a szeladon,
 Ha hirtelen benyit a ház ura,
 S ruhák közt bukkan rá az úrfira!

GRÓF: Minek kell mindig éppen úri dáma?
 Mások közt sincs a szépnek szeri-száma!
 Nőt hódításban rang nem akadályoz —
 Kellemhez nem kell ős, nagy név a bájhoz!

MÁRKINÉ: Ej, köznapi kaland nem érdekel!
 Multjából másfélét beszéljen el,
 Halljunk egy nobilesabb krónikát!

GRÓF: Ha parancsolja, ám jó. Hallja hát!

Szivem is abb' a böles mondásba' hisz :
 Mit nő kíván, kívánja isten is!
 ...Mint ifju apród, sokat érzelegtem,
 De bárgyu voltom' hamar észrevettem,
 Rút lecke árán. Egy szép szóke nőt
 Imádtam akkor; húnek véltem őt,
 S egyszer rajt' értem, ahogy mást ölelt.
 Szenvedtem szörnyen... S két hó beletelt,
 Míg elállt könnyem. Jót röhögtek rajta
 Az udvaroncok: irígy, léha fajta:
 Sikernek tapsol s mulat a kudarcon!
 Megcsaltak — így hát el volt vesztve harcom!
 Szerettem aztán mást. De itt is éppen
 Másodmagammal osztottam kegyében.
 A másik költő volt, kinek a verse
 Virágnak meg csillagnak mondta persze
 S nem t'om minek... Kihívtam a legényt,
 Ő meg, elménckedő poétaként,
 Ki kardtul fél, firkál egy gaz szonettet,
 Mely engem, mint fajankót, kinevettet.
 Okultam; és azóta csakugyan
 «Nem egy, de minden nő» lett jelszavam,
 S a régi vers: «Bolond, ki nőbe' hisz!»
 S rájöttem, ez a mód dülőre visz!

MÁRKINÉ: De így szólt akkor is, mikor a multban,
 Egy szép leány előtt térdére hulltan,
 Hő hódolat felől esküdözött?

GRÓF: Nem; csakhogy valljuk meg magunk között,
 A nő ma elkényeztetett gyerek.
 Túlsok van, aki néki hízeleg,
 Főleg ki róla rigmusban locsog:
 E tömjénhintő szonett-gyárosok,
 Akikből, mint csapból a bor leve,
 Foly a költői talpnyalás heve,
 Melytől a nőt — ezt senki ne csudálja! —
 Felfújja a saját fantáziája!
 De legalább szeret? Nem, azt se tud!
 Fitymál fellengző, húszéves fiút,

Kinek hibája — korából folyó —
 Csak az, hogy szűz érzéssel hódoló.
 A rouét nézi, kit amerre jár,
 Csudálat, tisztelet adója vár!
 Láttára izgul minden nő s remeg,
 Mivel — ugy-é, hogy ritka érdek? —
 Frankhon s Navarra első csábitója!
 Nem kell, hogy a zseni szikráit szórja,
 Hogy fiatal legyen meg daliás,
 Jóképü — nem kell annak semmi más,
 Csak az, hogy «sokat élt»! Ugy-e fura,
 Hogy ez hat nőre, angyalarcura?
 De hogyha más jön, aki esdekel,
 Egy nyájas szóért mit kövessen el:
 Ó gúnykacajjal — a holdat kívánja!
 S hajh, ez ráillik nem is egy leányra,
 De sokra . . .

MÁRKINÉ: Nos, ez gáláns vélemény!
 Köszönöm. És most hadd beszéljek én!
 Egy göthös, de még jó étvágyu róka
 Egy este búsan kószált étlen-szomjan;
 Rágondolt mindenféle régi jókra:
 Csibére, melyet felfalt egy pagonyban,
 Kis nyúlra, mit futtában elkapott . . .
 Ily csemegékbe rég nem harapott!
 Öreg volt, lomha, s hajh! bőjtölni kellett!
 . . . Egyszer csak jó szag száll el orra mellett . . .
 Felcsillan agg szeme, s ím látja: alva,
 A fejöket szárnyukkal eltakarva,
 Pár tyúk támaszkodik a házfedélhez . . .
 De ökigyelme vén, az út veszélyes,
 S bár éhes, így szól: «Nem nekem való . . .
 Savanyu szőlő . . . ifjabb fogra jó!»

GRÓF: Óh márkiné, rosszmájú volt beszéde!
 De hadd juttassak pár nevet eszébe:
 Sámson Delila által hogy' becsapják,
 Antoniust, a Kleopátra rabját,

Heraklest, Omphalénál aki fon . . .

MÁRKINÉ: Az ön szerelmi elve borzalom!

GRÓF: Gyümölcs az ember, de ketté szel

Az Úr. Az egyik fél küzd százfelé,

Ám boldogság csak úgy lesz harci bére,

Ha ráakadhat arr' a másik félre.

De vak véletlen intéz földi pályát,

S ő leggyakrabban meg nem leli párját;

S ha mégis — kigyúl benn' a szerelem!

. . . Tán ön volt az az én másik felem,

Akit meglelnem sohse sikerült!

A Szerelem így engem kikerült!

S im összehoz a sors váratlanul

És későn — hajh! mikor már alkonyúl!

MÁRKINÉ: Ez szebb beszéd! De az előbbi dolgon

Felháborodtam, s könnyen fel nem oldom!

Eszembe, tudja, kit juttat maga?

Egy fősvényt, kinek zárva van laka:

Önnél a *szív*. És bárki hogyha jó,

Azt képzei, hogy holmi betörő,

S amit mutat neki, csak limlomok.

Mit titkolózik már? Mért ily konok?

Minden fukarnak van rejtett aranyja,

Van minden szívben rejtett kincses kamra!

Hát ön mit dugdos? Csitri lányka képét,

Akinek vágyón kísérgette léptét?

Egy kis idillt, mit most szégyell talán?

Pedig hát néha, éltünk alkonyán,

Mégis csak elmerengünk az efélén

És el-elábrándoztat ilyes élmény.

Az emlék fáj, és mégis jóleső . . .

Szobánkba zárkozunk, az éj ha jó,

Kinyitunk egy vén könyvet s vén szívünket,

Mely feldobog, ha ott szemünkbe tűnhet

Egy préselt rózsa, melyet Ő adott

S mely most is őriz egy kis illatot . . .

S mi figyelünk, s egy hang fülünkbe rezdül

Az elmúlt kikelet fátylán keresztül,

S csókoljuk rózsánk, melynek nyoma friss
 Nemcsak a könyvben, de szivünkben is!
 Óh, amikor ránk súlyosúl az aggkor,
 Könnyítik sok bajunkat, napnyugatkor,
 Ha már a végső útnak réve int:
 A préselt rózsák s ifju éveink!

GRÓF: Igaz . . . Sőt mostan, hog yígy nógat engem,
 Egy régi emlék kezd hajnallni bennem . . .
 Elmondom szívesen. De kikötöm,
 Hogy ugyanígy fog cselekedni ön.
 Óhajért óhaj, mesémért meséje.
 Sőt kérem, az elsőt el ön beszélje!

MÁRKINÉ: Hát jó. Gyerekség a történetem,
 De nem t'om mért, úgy tetszik énnekem:
 Sok régi élményt hjába főd a por —
 Emléke mind erősb lesz, mint a bor!
 . . . Hisz juthatott fülébe már ilyes!
 Sok kisleány első regénye ez,
 Sok asszony élt át ötöt vagy hatot —
 De én csak egyet. Tán rám ez hatott,
 Hogy emlékét oly híven ápolám
 S hogy oly fontos lett életem során.

Az időtájt tizenhat éves multam.
 Olvasni is regényekből tanultam,
 S ögyelgve ódon parkunk fái közt,
 A füzest néztem, mit holdfény fűröszt,
 S elandalogtam: a lomb közt a szél
 Talán szerelmi vágyakról beszél . . .
 S gondoltam *Rá*, kit minden lány sovárog,
 Kire, mint nékem szántra, várva várok . . .

S kiről álmodtam, ím egyszerre csak
 Meg is jelent a hódító lovag!
 Szivem megdobbant — és már-már szerettem.
 Ő is csinosnak hitt, ezt észrevettem,
 De hajh, de hajh! már másnap útra kelt . . .
 Arcomra egyetlen csókot lehelt,

Kezet szorított, a szemembe nézett —
 És azzal elfeledte az egészet!
 Tán azt mormogta: «Helyre kis leány!» —
 És aztán sohse gondolt már reám!
 De istennél soha irgalmat nem lel,
 Ki ekkép játszik gyermek-szerellemmel!
 ... Ön érzéketlen voltunkról beszél,
 Azt mondja, hogy a nő csupa szeszély!
 Nos, a nő képes tiszta szerelemre,
 Hanem a férfi meggátolja benne,
 Első szerelmét is már eltiporva!
 Lám én szegényke abb' a dőre korba'
 — Ezen maga, szerelem-gúnyoló,
 Mosolygni fog — vártam rá, én bohó!
 Nem jött — s így lett belőlem márkiné!
 ... Pedig *amazt* szerettem vón'! ... Imé,
 A szívemet egész nyiltan kitártam —
 Őn is szívét takarja most ki bátran!

GRÓF: Gyónás?

MÁRKINÉ: És bűnbocsánatot se kap,
 Ha, rossz csont, hangja nem lesz komolyabb!

GRÓF: Bretagne-i élmény... Ösmeri a kort:
 A rémuralmat. Mindütt csata forrt,
 Vendée-i lévén, Stofflet lett vezérem.
 S ezzel már rá lehet az ügyre térnem.
 Hogy a Loire-on át hátrált a had,
 Innen maradt még egy kis őrcsapat:
 Nehány vén pór, néhány hős cimborám,
 S én, őrnagyuk. Százan voltunk talán.
 A visszavonulók hátvédjeképen
 Elbujtunk egy csalitnak sűrűjében,
 S hátrább lopódzva, lőttek emberink.
 Majd abbahagyták, és mint rendszerint,
 Oszolni kezdtek. S ekkor hirtelen
 Egy *kék* baka, aki a sűrűben
 Elérte posztunk, ott terem előttem
 S rám céloz kétszer. Én ugyan lelőttem,

Hanem a két golyó vállamba' volt.
 A csapatom, mondom, már széteszolt,
 Hát volt eszem, hogy paripámra kaptam
 S vágtatni kezdtem, örült iramatban,
 Vadúl száguldva át a síkmezőn,
 Amíg csak bírtam, gyöngén, vérezőn . . .
 A végin paripámról lezuhantam . . .
 De íme körülöttem fény van, hang van . . .
 Paraszt-major volt! . . . Persze ordítok,
 Dörömbölök: «Hé! ajtót nyissatok!»

Nem t'om, hogy mily soká fekettem ottan;
 De mikor újra magamhoz jutottam,
 Jó meleg ágyban volt már fekhelyem
 S pár ember állt aggódva körülöm,
 Ki mind segítni és ápolni jött.
 És e nehézkes bretonok között
 Megláttam egy nőt . . . Mintha csalogány
 Szökdelne pulykák közt: úgy járt e lány.
 Tizenhat éves volt. Oly frissesség,
 Oly báj nem tűnt elémbe soha még!
 Mily szép volt arca, s főleg szeme párja!
 Kis főkötője hogy' borult hajára,
 Mely selymes volt és majd' a földet érte!
 Királynék kincset adtak volna érte!
 S oly hercegnői volt a keze, lába,
 Hogy kételkedtem a vaskos mamába',
 Hú volt-e mindig? S apjának helyén
 Nem hittem vón', hogy ez a lány enyém!
 Mily édes, milyen szűzi volt a lelkem!

. . . Négy éjjel s három nap, míg föl nem keltem,
 Nem hagyta el egy percre kamarám:
 Mindig köröttem volt, vigyázva rám.
 Ott állt, vagy ült, imakönyvvel kezében
 S olvasva. Közbe' vaj ki járt eszében?
 Betege? Vagy más? Oh mily dolgosan
 Járt-kelt, tett-vett szobámba' szorgosan!

Ha odapillantott a nyoszolyámra,
 A szeme aranyos volt, mint az ámbra,
 Vagy mint a sasmadaré: büszke szem!
 ... Hogy önt először láttam, azt hiszem,
 Feltűnt nekem, hogy szeme épolyan:
 Abban is napsugár van és arany!
 Oly harmatos volt, olyan üde, friss,
 Hogy már-már, szinte akaratlan is,
 Belészerettem ... S ím, egy reggelen
 Ágyúszó rázta meg a fekhelyem,
 Berohant házi gazdám s kiabált:
 «A kékek bekerítik a határt!
 Szökjék!» Kicsit még sajgott két sebem,
 De sürgős volt inallnom sebtiben.
 Fejembe is szállott a csata láza,
 Mint hadi ménbe, trombita-fuvásra.
 De feketében, a szemébe' könny,
 A kisleány ott állt a küszöbön.
 A kengyelt tartá — úgy szálltam nyeregbe.
 Ekkor, gáláns lovaghoz illőn, enyelegve,
 Én homlokon csókoltam őt ... De hát
 Ő vérig sértve húzza ki magát,
 Szeme villámlik, és szigoruan,
 Fülíg pirúlva, rám szól: «Hah! Uram ...!»
 S most láttam: nem az, kinek hittem őt,
 Hogy félszegül valódi úri nőt
 Bántott meg dévaj tempóm, hogy a lány
 Nemesi sarj, kit az apa talán
 Ide dugott, hol föl nem fedhetik,
 Míg ő a pártunkon verekedik.
 Bambán, lefőzve töprengtem biz ott ...
 De akkor még, egy kissé Don Kisott,
 Lovagregényeknek bolondja voltam,
 Hát paripámról menten leugortam
 S térdelve, így szóltam: «Nagysád, bocsánat!
 Hazug szó még sosem fertőzte számat,
 Hát higgye el: e csók nem volt ledér,
 E csókra nem vitt rá könnyelmű vér,

E csókkal — ha megengedi kegyed —
 Örök frigyünkre váltottunk jegyet!
 A polgárháborunk ha véget ért,
 Majd visszatérek — e csók-zálogért!»
 «Jó, szólt nevetve, vőlegény uram!
 Főlemel, csókot is hint vidoran,
 S biztatva, hogy meg van bocsátva tettem:
 «Hamar jöjjön meg, szól, szép ösmeretlen!»
 S én elnyargaltam.

MÁRKINÉ: S nem tért vissza?

GRÓF: Nem.

Hogy mért, magam se tudnám . . . Istenem,
 Valószínű-e, kérdém magamat,
 Hogy ez a gyermek e pár nap alatt
 Szerelmes lett belém? S nálam vajon
 Viszonzást kelt-e ez a vonzalom?
 Haboztam . . . Úgy gondoltam azután:
 Mire elmennék, késő volna tán,
 Már mást szeretne . . . Olyat mondana,
 Hogy már menyecske, már boldog mama!
 Meg oszt' az én hóbortos dikciómat
 Úgysem hihette komolysúlyu szónak!
 Az néki kedves emlék, nem egyéb!
 S kérdés, hogy ott lakik-e, hol elébb?

. . . Talán hibáztam? Jobb-e csakugyan,
 Hogy képét híven őrzi meg agyam
 S ma is előttem áll a régi bájban?
 Jobb volt-e félni, nehogy azt találjam,
 Csalódtam újra? . . . Látja, asszonyom,
 Úgy érzem, hogy ez emlék súlya nyom,
 Valami bánat felhődzik felettem:
 Kétely, hogy tán bolondul cselekedtem . . .
 Tán boldogságom mellett mentem el,
 S ott hagytam, nem törődve semmivel!

MÁRKINÉ (*zokogást fojtva el*):

E lány az ösmeretlen szép leventét
 Szerette tán . . . S az vissza soha nem tért!

GRÓF: Hát oly súlyosnak tartja ezt a vétkem?

MÁRKINÉ: Az imént éppen maga mondta nékem:

«Gyümölcs az ember, de ketté szeléd
Az Úr. Az egyik fél küzd százfelé,
Ám boldogság csak úgy lesz harci bére,
Ha ráakadhat arr' a másik félre.
De vak véletlen intéz földi pályát,
S ő leggyakrabban meg nem leli párját.
S ha mégis: kigyúl benn' a szerelem!
Tán ön volt az az én másik felem,
Kit megtalálnom sohse sikerült...
A Szerelem így engem kikerült!
S ím összehoz a sors váratlanul
És későn — hajh! mikor már alkonyúl!»
Későn bizony, mert nem jött vissza ön!

GRÓF: Ön sír, barátnőm!

MÁRKINÉ: Semmi ez a könny!

Ismertem azt a lányt — csakis ezért,
Ezért hat úgy meg, amit elbeszél...
Ezért könnyeztem...

GRÓF: Márkiné, a lány,

Kinek esküdtem, maga volt talán...

MÁRKINÉ: Nos hát, igen, én voltam csakugyan!

(A gróf térdre ereszkedik és kezét csókol neki.)

MÁRKINÉ (percnyi hallgatás után):

Nevetne, aki látná önt eként!

Keljen föl! S bevégezni e regényt,
Melyhez korunk elveszté már jogát:
Ím visszakapja tőlem zálogát!

Már nem vagyok kislány: szabad!

(Homlokon csókolja, aztán szomorú mosollyal.)

Azóta

Ugy-e öreg lett az a maga csókja!

Függöny.

SZEMLE.

Az Ember Tragédiájának költői igazsága.

— Köszöntő a Gyulai-serleggel a Kisfaludy-Társaság ünnepi lakomáján 1934 február 11-én. —

Vannak művészi alkotások, amelyek tárgyuknál vagy méretük-nél fogva túlnónek az őket szülő életdarabon s magukba szívják szerzőjük egész életét és egész világát. A szerző minden gondolata ezt a művet készíti elé, vagy erre visszazengő emlékezés, úgy hogy e művön kívül elvész minden alkotásuk, mint a műrecek mellett a forgács, a vázlat, az állvány és a hordalék. Ilyen mű *Az ember tragédiája* is, amely egészen tölszívta a szerzőt. Minden próbálkozása csak előgyakorlat és tanulmány ehhez az egyetlenegyhez, s minden gondolata akkor kezd világitani, élni, mikor ebben a műben helyezkedik el. A drágakő fényesíti a koronát, de a korona kiemeli és felmagasztalja az ékkőt.

Az ember tragédiáját már alapgondolata egyedüliségre és páratlanságra rendelte. Aki ilyet épít, elfelejtí, hogy falvakat és városokat kezdett, egyetlen székesegyházra pontosítja össze erejét. *Az ember tragédiája* katedrális-költemény: világnézeti költemény. Ez nem azt jelenti, hogy egységes világképből fakadt, vagy belőle egységes világkép olvasható ki, mert ez a bonyolultabb költeményeknek már velejárója; hanem azt, hogy minden korszak és minden gondolkodó ember világnézetét a maga egészében érdekli, megmozdítja, magával szembeállítja és leszámolásra készíti. Mindenki megtalálja benne önmagát, az embert, mint örök kérdést és örök feleletet. A legújabb filozófia nyelvén egzisztenciális költeménynek nevezhetnők, mert minden kérdések gyökérvkérdését állítja elénk: mi a lét értelme, értéke, célja? Azáltal, hogy magunkról véleményt mondunk, ebben a költeményben érdekelve vagyunk.

Ebből következett a költeménynek az a sorsa, hogy az olvasók és kritikusok vagy a költő egyéni életéből próbálták megérteni s úgy fogták fel, mint elpalástolt lírát, álarcos önéletrajzot; vagy pedig önmagukból magyarázták s mindenki saját világnézetét kereste és találta meg benne. Azokat nem is említem, akik egy költeményt

mindig csak egy másik költeményből tudnak megérteni és megmagyarázni, s a tragédiából csak azt látják, ami a vele egyfajú alkotásokkal testvér. Furcsa könyvvezetők ezek ; azt hiszik, hogy *költetni* annyi, mint *kölcsonkérni*.

Azért kell mindig visszatérni a műhöz. Mind a három szemléleti mód nyújt adalékot, kétes esetekben gyújt világosságot, de csak akkor vagyunk igazságosak, ha egy műalkotást önmagából értünk meg.

Nem győzőm eléggé hangsúlyozni, hogy az első három szín és az utolsó szín nemcsak keret és külső építmény. A tragédiának gyökere itt van elásva, a koncepció acélváza ide vezet le az egész alkotmány súlyrendszerét. Arról van szó, hogy miért élünk, mi az emberi élet célja, értelme és értéke? Olyan-e ez az élet, hogy érdemes elvállalni? Méltó dolog-e elvállalni? Kell-e élni, lehet-e élni, szabad-e élni? Ez az embersors legnagyobb kérdése ; de a költő azt is érezteti, hogy ez a kérdés nem közömbös a teremtett mindenségre, sőt annak alkotójára sem. Az ember a mindenség csúcsa, az Isten szemefénye, az a csattanó, amiért a világ megszületett. Az ember-kérdés így lesz a lét kérdésévé.

Erre a nagy kérdésre nem Ádám és nem Éva felel. Két egymásnak ellentmondó felelet hangzik el : egy *nem* és egy *igen*. A nemnek és igennek ezt a sarkias feszülését Ádám végigéli az emberiség történetében, s ez a tragédia belső dinamikája. A két válasz közül az elsőt Lucifer adja. Az ő válasza az, hogy *nem* érdemes élni, s ezért oda akarja vinni az embert, hogy megátkozva önmagát, letörölje a nagy világcélt, kiírta a világ értelmét, megsemmisítse a teremtés koronáját : önmagát. Ezt a luciferi célt úgy véli elérni, hogy megmutatja az embernek az életet, mint fokozatos kiábrándulások útját, amely a végső kétségbeesésbe visz. Igen egyszerű eszközökkel éri ezt el. Megmutatja magát az életet a történelem hosszmeteszében, csupán annyit tesz, hogy valamit elhallgat és valamit sugalmaz. Elhallgat nagy pozitívumokat, az apró dolgokban megbújt örökkévalóságot, és sugalmaz finom negatívumokat, a nagy dolgokba elbújt ürességet és dőreséget. Így kiderül, hogy az ember mindig új eszme után szalad, azt tartja legfőbb jónak, s mikor eléri, látja, hogy rosszabb a rossznál. A bolygó zsidó tragédiája ez :

Melyet hazud a sivatag,
Mind délibáb : tó és patak ;
Gyümölcs unszol, friss balzsamu,
Kívül arany, belül hamu . . .

Tovább! Tovább!

Amíg ezeket az egyik végletből a másikba csapódó képeket mutatja Lucifer : lepörög előttünk a világtörténelem filmje, mint a csalódás és kiábrándulás óriási eposza. Minden színnel a halálos gyűrű egyre szűkebbre fonódik Ádám körül, egyre nagyobb a csalódás rázuhanó köve, vánszorgóbb és kétségesebb a remény. A XIII-ik színben, mint a kelepcébe került vad, még egyszer összeszedi minden energiáját s meg akar szökni a megátkozott földről. De nincs menekvés ; s az utolsó szín elébe állítja a véget, amelyben minden odalesz ; ez a világirodalom legszörnyűbb halálképe. Egészen nyugati szemléletben a Nirvána himalájás hidege száll le szívünkre. Minden megtörtént, hogy Ádám magáévá tegye a luciferi felelet bölcsességét s levonva annak végső következményét, maradék méltóságának erejével öntudatosan dobja el magától azt az életet, amelyet évezredek alatt fog kicsikarni kezéből a halál, miután megalázta és elállatiasította.

De érezzük azt, hogy ez a felelet nem az igazi ; ez a Lucifer és hazugságon alapszik : egy olyan világlátáson, amely a valóság látzatával bír ugyan, de mégsem valóság. A történeti színek között van egy elhallgatott történelem, amelyik minden percben kiegyenlítően s kiengesztelné a keserű valóságot, de nem juthat szóhoz, éppen azért, mert Lucifer a nagy film rendezője. De éppen azért, mert nincs jelenetevé : tanúsága, igazsága, ígérete lassan szűrődik le Ádám szívében s egyre inkább gyűl, gyűl az öntudat alatt valami balszagos ellenméreg, drága orvosság, amely majd egy megváltó ígében fog kicsordulni. Ez a megváltó ige a *bizalom*, a *kegyelem*. Ez a dráma utolsó szava, a climax csúcspontján kigyúló értelem, a mindent átfogó és eldöntő felelet ; az örökkévaló ige. Érdemes-e az életet élni, van-e ennek célja és becse? Erre a kérdésre felel a teremtő szó : *igen*. Miért? Azért, mert az ember Istené és Isten az emberé. Maga az élet jó és szép, ez az örök küzdelem, úgy amint az Úrhoz kapcsolódik, akaratától áttüzesítve győzelemmé válik s világteremtő munkájának eszközzé magasztosul. Nem más világ, nem más történelem, nem más Ádám s nem más embersors az, amit ígér a bizalom és kegyelem Ura, csak más minőségű, más látású, más világérzésű és más értelmű sors. A kiábrándulás költeménye így lesz a bizalom költeményévé, a rettentő álmok sötét felhői felett kitündökölnék a hit vízióinak fehér hegycsúcsai, s ha igazán érezzük, hogy Lucifer elbukott, egész lényünk azt harangozza, hogy Ádám meg van mentve és az Úr győzött. Elönti szívünket a világ legnagyobb s legboldogabb gondolata : a váltság, mint az álomból ébredőt az édes, meleg hajnal.

Melyik felelet a Madáché? A luciferi *nem*, vagy az Úr *igene*? A tragédián kívül lehet, hogy Madách e kérdésre sokszor luciferi

feleletet adott vagy szíve erre hajlott. De a tragédia maga minden erővel az Úr feleletét ámenezi, mert egész alkata, vetülete és dinamikája erre és ezért épült fel. Ez a tragédia költői igazsága.

A költői igazság nem függ a tétel logikai értékétől, pedagógiai alkalmasságától, egyházi vagy nemzeti tanításokkal való egybehangozásától. Lehetett volna, hogy Madách Lucifer pártjára álljon és egy sátáni kacej diadalkiáltására kártyavárként omoljanak össze a mindenség oszlopai. Lehetett volna a szép, büszke és lázadó szellem a győztes, mint ahogy a *nem* is lehet költői igazság, nemcsak az *igen*. De abból, hogy a költemény az *igen* igazságát vallja s ez igazságot különös látással megpillantva, különös leleménnyel egybeszerkesztve, megrendítő módon szemléltetve, egyetlenegy végső képben összefogva, általa az egész világot átölelve és érdekelve, mindnyájunk életfonalát magához fűzve egy rejtelmes génusz igéiben kijelenti, magyarázza és bizonyítja : sok boldog eredmény következik. A kiábrándulás költője ezáltal nagy vigasztalások kikiáltójává lett. Egy kereső, a felvilágosodottság tikkadt mezőin bolyongó lélek, nagy megsejtések és rámutatások ádventi emberévé vált. A pesszimistának induló költeményből az optimizmus csodakútja lett, amelynek mélységeiben sötétség ásít, de csak lenn sötét a víz ; ha korsónkkal kimerítjük s magasra tartjuk, kristálytisztán szikrázik, mint az élet itala. Valami zordon és magasztos szépséget ad az egész költeménynek, hogy roppant bánatok közül mosolyog ki a hit győzelmes, gyermekded szeme. Egyik versének hasonlata szerint egy roppant szirtnek, mely örökös viharral küzd, végre boldog örömet okoz, hogy reászáll egy fecske, elénekli a békesség dalát. Az a két ige, melynek monumentális hordozója e költemény, kulcsszava a mai és az örök magyar sorsnak. Ez a két ige : küzdelem és bizalom. A küzdő ember és a bízó ember harmóniája ez a könyv, amely mindenha időszerű lesz, de sohasem annyira, mint éppen ma.

Idézem és köszöntöm a Madách Imre szellemét!

Ravasz László.

Képzőművészet.

A mult év őszének legnagyobb eseménye a Lotz Károly születésének százéves fordulója alkalmából a Múcsarnokban rendezett emlékkiállítás volt. November 5-én nyílt meg a nagyszabású tárlat. A kiállítás Lotz széleskörű művészetének minden ágát felölelte, kezdve az apró rögtönzésektől a századokra szóló monumentális alkotások kartonjaiig. Teljes méretében állt előttünk a mester, tanúi lehettünk

emelkedett szelleme, szárnyaló képzelete ünnepi nyilvánulásainak éppúgy, mint a röpké pillanatok kedves játékainak, minden alkotásában megszólaló tiszta, derűs életörömeinek. Nem ismeri a drámai összeütközések lehetőségeit, a lelki feszültség készülő kirobbanását, csak a nyugodt élet olimpiai békéjét. Az antik mythologiai alakok újjászületnek festői képzeletében. Korai kompozíciói még mestere, Ráhl Károly, stílusának hatását, a telt, kötött formákat, a romantikus súlyosságot éreztetik, melyből fokozatosan szabadul ki Lotz festtelen stílusa, nyúlánk, könnyed szépségkánona.

Munkásságának ez az oldala kétségtelenül a legjelentősebb, és művészetének ezt az ágát mutatta be az emlékkiállítás egy csoportja is. Vázlatok, tanulmányok, kartonok nagy kompozícióinak fejlődéséről, kiteljesedéséről számolnak be. Egyik legragyogóbb, színben legpompásabb vázlata Budapest allegoriáját ábrázolja és a jelenlegi Párizsi áruház, az egykori Terézvárosi Kör nagy termének mennyezetképéhez készült. Két teremben azt a korai, még Ráhl stílusában készült mythologiai és allegorikus ciklust — lunetteket, vászonra húzott szénrajzokat — állították ki, amely a vörösvári Erdődy-kastélyból származik és jelenleg nagyrészen Budapest Székesfőváros tulajdona. Másik teremben Lotz olajfestményeit és arcképeit mutatták be. Nem tanulmányok, hanem kész, keretes képek, bár az előbbieken is meglátszik, hogy nagyméretű falakhoz szokott mester juttatta kifejezésre bennük festői gondolatait. Egy sereg képében Ámor és Psyche együttesének, szerelmének hitvallását ünnepli, a költészet és a zene allegóriáit festi hozzájuk hasonlóan. Néhol még apró szárnyas angyalka Ámor, aki vídáman szegődik Psyche, vagy a múzsa szolgálatába, másutt már karcsú ifjú alakjában ragadja magával az égbe szerelmesét. Lotz az ifjú testek egymásbafonódását, harmonikus vonalait, melodikus mozdulatait keresi sokféle változatban. Egyszer zöld lombok közé ülteti az elefántcsontszínű testet, vagy színdús kerevetre fekteti aktját, máskor a felhős ég opálszínű ragyogásával veszi körül idomait. Nem foltozza tele reflexekkel a gyönyörű formákat, de annál jobban felgyújtja a helyi színek harmóniáját. Néha a velencei cinquecento koloritja aranyozza be képeit, mint a *Nyár* című kompozícióban.

Arcképei is részben falfestményei stílusának hatását árulják el. Szereti a hosszú, magas képfornát, mely hozzásimul nyúlánk, karcsú alakjaihoz. Csak eleinte volt arcképeinek stílusa a megszokott olajképmásokéhoz hasonló, de az ábrázolás ekkor is kifejező, beszédes. A kiállítás egész sereg ilyen képmást mutatott be, melyek nagyrészen a Szépművészeti Múzeum és Wolfner Gyula gyűjteményéből valók.

Legjobb képei a mester családtagjait, feleségét, gyermekeit és unokáit örökítik meg. Érdekes arcvonású feleségéről néhány egyszerű, de annál kifejezőbb arcképet festett. Hozzájárul gyermekeinek, Jakobey-Lotz Viktornak, Lotz Ilonának és Kornéliának számtalan képmása, a mester festői gondolatainak szabad nyilvánulása. Rengeteg változatban festette meg Kornéliát, képekkel ékes legyezőket alkotott számára és még bútorait is telepingálta képzeletének röpké gondolataival, szárnyas puttókkal, gáláns jelenetekkel. A sok apró rögtönzés mind Kornélia szépségét, karcsú alakját hirdeti.

De Lotz nemcsak mythologiai és vallásos tárgyú kompozíciókat s arcképeket festett, hanem kitűnő ábrázolója volt a magyar vidéknek, a parasztnak, lovaknak is. Különösen ifjúkorában ábrázolt gyakran alföldi motívumokat, de később sem lankadt a mester szeretete a messzi távlatú tájak, legelő ménések iránt. 1880-ban festi hatalmas *Ménését*, a közvetlen természetszemléletnek és szerkesztő erőnek nagyvonalú összetételét. A vászon a magyar korona tulajdona, a budai királyi palota egyik termét ékesíti, most pedig a kiállítás egyik fő darabja volt. Hozzá közel függött egy másik, kisebb, világosabb tónusú alföldi tájkép, szintén ménessel, Lotznak utolsó munkája. Ezt is a királyi vár számára vették meg annakidején a beteg mestertől. Befejezetlenül maradt, mert munkaközben hullott ki kezéből az ecset. Lotz Kornéliának képekkel ékesített rokokó üvegszekrényében a mester néhány ereklyéjét is bemutatták, köztük Lotz édesapjának zoltáros könyvét, amelybe Lotz Vilmos bejegyezte nyolcadik fiának születését, aki a keresztségben Karl Anton Paul nevet nyert. Az első teremben kiállították a mesternek 1884-ből Strobl Alajostól való mellszobrát, a szoborcarnokban pedig a Kerepesi-temetőben Pásztor Jánostól alkotott sírelméke másolatát. Az emlékkiállítást, melyben legnagyobb anyaggal az állam szerepelt, a Képzőművészeti Társaság felkérésére Petrovics Elek, a Szépművészeti Múzeum főigazgatója rendezte nagy hozzáértéssel és odaadással.

De a Szépművészeti Múzeum külön is megünnepelte Lotz Károly centenáriumát, még pedig rendkívül tanulságos és gyönyörködtető kiállítással. A mester halála utáni évben, 1905-ben az állam megvette a teljes Lotz-hagyatékot, így a Szépművészeti Múzeum igen nagy anyaggal rendelkezik. Bár a festmények, az olajvázlatok, a kartonok, az apró rögtönzések egy részét kölcsönadták a Múcsarnok emlékkiállítására, mégis rendkívül nagy számban maradtak szebbnél-szebb rajzok és érdekesnél-érdekesebb tanulmányok. Hoffmann Edit, a múzeum grafikai osztályának vezetője választotta ki biztos ítélettel az otthon maradt anyagból a kiválóbb darabokat és ezekből rendezte

az igen változatos kiállítást. Feladata nem volt könnyű, mert a tanulmányok, rajzok, vázlatok legnagyobb részéről először meg kellett állapítani, hogy Lotz melyik freskójához, tempera-kompozíciójához készültek. Különösen nehéz volt ez azért, mert Lotz mindegyik alakjáról először akt-tanulmányt készített színes krétával. Mindegyik alakját beállított, élő akt-modellről, természet után rajzolta, külön próbálta ki azután a ruharedőket, a drapériák esését és lobogását. Ezért olyan klasszikusan biztos minden egyes alakjának mozdulata, ezért olyan fölényes a mennyezetre vetített figurák rövidülése.

Lotz bámulatos tanultsággal rendelkezett, mégis minden kompozíciójánál közvetlenül a való természetből merített. Nem mások stílusát vette át, csak kezdetben volt így, hanem saját rajzait eszményítette, ezeknek naturalizmusát fejlesztette tovább klasszikus stílusá. Természetesen az idealizálás folyamán a közvetlenség kissé veszendőbe ment, de az alakok emelkedettebbek, fenségesebbek lettek, hogy Lotz egyéni szépségkánonát kifejezhessék.

A kiállítás szinte végigvezet Lotz egész fejlődésén, kezdve a Rahl szellemében készült alkotásoktól egészen a budai királyi vár Habsburg-termének mennyezetképig. Mindegyik kompozíciójának műhelytitkait megismerhetjük. Az önmagára találást, stílusának felszabadulását az új Városház, az Operaház és a Keleti-pályaudvar temperaképeiben ünnepelhetjük. Hozzájuk csatlakoztak a Károlyi- és a Wodianer-paloták mennyezetfestményei, Lotz önfelelt, dúsan ömlő, derűs képzeletének színes bizonyítékai. Más stílusról tanuskodnak a román és gót egyházakba készült vallásos tárgyú képciklusok. Láthatjuk, hogy a Koronázó-templom Szent László-sorozatához mennyi tanulmányt készített, míg a végleges kompozícióban megállapodott. A Szépművészeti Múzeum csarnokai számára komponált falfestményeket már nem kezdhette meg, meggátolta benne a halál, de a tanulmányokon nyoma sincs az öregség jeleinek, a mester művészi képzelete utolsó pillanatig töretlenül lobogott.

Míg a kiállítás nagy része a falfestményekhez készült tanulmányokat mutatja be, a kisebbik része viszont az apró rögtönzéseket, ötleteket, impressziókat. Legnagyobb számban vannak itt is a Kornélia-arcképek, vagy az ő számára készült legyezőtervek. Megkapó bizonyítékai Lotz sohasem pihenő, fáradhatatlan művészi képzeletének. A természet után készült néhány aquarell tájkép és felhőtanulmány pedig arról tanuskodik, hogy Lotz a naturalista tájfestésnek is minő mestere volt. A folyosón az Egyetemi Könyvtár, az Új Városháza és a Bazilika néhány falfestményének kartonját állították ki.

Lotz halhatatlan emlékét ezzel a két kiállítással méltóan ünnepeztük.

Az ősszel nyitották meg Budapest székesfőváros új képtárát az Egyetem-utcai gróf Károlyi-palotában. Eddig a főváros tulajdonában levő festmények, szobrok, grafikák különféle helyeken voltak szétszórva, az anyag legnevezetesebb része pedig, melyet gróf Zichy Jenő hagyott a városra, a Verpeléti-úti budai bérházban volt elhelyezve. Itt alkotott külön Zichy Jenő-múzeumot, a többi kép és szobor pedig részben a városligeti Fővárosi Múzeumban, részben a Városháza különféle hivatalszobáiban talált ideiglenes otthonra.

A gyűjtemény a gróf Károlyi-palota első emeletén, a főhomlokzat oldalán 22 termet foglal el. Az elhelyezést úgy oldották meg, hogy mindenben megőrizték az épületnek műemlék-jellegű, régi intérierjeit. Csak a későbbi beépítéseket és egy melléklépcsőt távolítottak el. Három teremnek, köztük a márványozott, nagy tánc-teremnek építészeti kiképzése teljesen érintetlen maradt, a többiben is csak a falak átfestését eszközölték. Megmaradt a palizanderfából készült, gyönyörű galériás könyvtár, mely jelenleg a grafikák, rajzok elhelyezésére szolgál, a táncteremben viszont kizárólag kisplasztikák vannak. A szép bútorok a nemzeti közművelődési alapítvány letétei. A Zichy-múzeum képei hat teremben függnék, míg a többi termet magyar festők és szobrászok válogatott alkotásai töltik meg. Az élő művészek legfőljebb csak két alkotással szerepelnek. Ezt az anyagot a főváros az 1929. év tavaszán, majd pedig az újabban szerzett művekkel együtt az 1932. év nyarán a Múcsarnokban már bemutatta. A szobrok közül a legtöbb kisplasztika, mert a szobrászat támogatását a főváros a közterületen felállított szobrok vásárlásával eszközli. Nem kerültek a képtárba a székesfőváros arcképei, melyek továbbra is a hivatalok reprezentatív termeiben maradnak.

A klasszicizáló lépcsőház falán Benczur Gyulának hatalmas vászna, *Budavár visszafoglalása*, függ. A mester ezt a képét Budapest székesfőváros megrendelésére festette. Az új elhelyezés kellő távlatot biztosít a hatalmas festménynek, mely Benczur művészetét híven reprezentálja. Szemben vele két márványképmás Strobl Alajostól; az egyik, a közvetlenebbik, Benczur mestert ábrázolja, a másik, a tartózkodóbb, gróf Zichy Jenőt, a nagy képtár-adományozót örökíti meg. Az előcsarnokban Székely Bertalan négy bibliai tanulmányát állították ki, melyekkel a Bazilika nagy hevederjeit óhajtotta ékesíteni. Megértjük, hogy a kiváló műveket nem fogadták el kivitelre, mert nem illettek volna a Bazilika renaissance stílusához. Az első teremben Benczur ugyanide készült mozaikképeinek kartonjai, Jankó Jánosnak jellemző és hatásos paraszt-életképe, idősb Markó Károlynak ritka pusztai képe a főlátványosságok. A következő termekben

függnek a Zichy-hagyaték festményei, külön két teremben az olasz képek, külön a XVII. századi hollandusok, egy rokokó teremben a franciák és egy teremben a nevezetes Kupeczky-gyűjtemény, közöttük a Rákóczi-korabeli vitézt ábrázoló arckép. A korábbi kisebb alkotások a palota egykori kápolnájába kerültek, itt alkotnak Taddeo Bartoli aranyos triptichonjával együtt meghitt intérieurt.

A Zichy-hagyaték régi képeihez csatlakozik Budapest főváros gyűjtése, mely klasszicizáló és romantikus festőink alkotásaival kezdődik. Különösen idősb Markó Károly, Barabás Miklós, Borsos József van jól képviselve. Későbbi mestereink közül Thán Mór, Székely Bertalan, Gyárfás Jenő, Mészöly Géza, Paál László jellemző alkotásaival találkozunk, ellenben Szinyei-Merse Pál festészete teljesen hiányzik a képtárból. Lotz Károly széles skálájú művészetének külön terem jutott, melyben kiérlelt kompozícióitól kezdve vízfestményeinek közvetlen stílusáig minden modorát tanulmányozhatjuk. Minőség szempontjából ezt a sorozatot jobban kellett volna kiválasztani. Munkácsy irányát sokkal jobban elárulja tanítványának, Baditz Ottónak megrendítő hatású vászna, mint magának a mesternek két kis festménye.

Az újabb magyar festészetről néhány múzeális alkotás is tanúskodik. Ide kell sorolnunk elsősorban Rippl-Rónai Józsefnek szinte rejtélyes *Kalitkás nőt*, Csók István dekoratív háttérű női aktját, Ferenczy Károly plein air bibliai vásznát, Kőrösfői-Kriesch Aladár bensőséges női arcképét, Karlovszky Bertalannak kitűnően formált női fejét, Vaszary János és Iványi-Grünwald Béla korai és későbbi képeit, Glatz Oszkár élethű paraszt életképét, Rudnay Gyula alakos vásznát, Fényes Adolf stilizált kompozícióit, Bosznay István őszinte tájképét, továbbá Márffy Ödön, Szőnyi István, Aba-Novák Vilmos és Vadász Endre alkotásait.

A szobrok közül különösen a kisplasztika alkotásai válnak ki. Zala Györgytől Pátzay Pálig szinte mindegyik művésznünk egy-két ismert alkotásával szerepel az együttesben, mely főképpen a márványteremben van közzszemlére téve. A grafikai gyűjtemény alapjait most rakja le a képtár.

Az új képtár létrehozása Némethy Károly és Lamotte Károly tanácsnokok érdeme, a palotának képtári célokra való átalakítása és a képtár berendezése viszont Csánky Dénes múzeum-igazgató és festőművész kiváló munkája. Reméljük, az új képtár még jobban fogja növelni a főváros ismert áldozatkészségét, szavakkal eléggé nem dicsérhető mecenási hivatását.

A Hubay Andor igazgatása alatt álló Nemzeti Szalon Egyesület

a Szinyei-Merse Pál Társaság bemutató kiállításával nyitotta meg november havában újjáalakított termeit. A Szinyei-Merse Pál Társaság negyedik kiállítása egyike a legjobb együtteseknek, amelyeket élő művészeink legújabb alkotásaiból, különösen a festmények szempontjából össze lehet állítani. Kétségtelenül van több nagy művészünk, aki nem tartozik ehhez a gárdához, viszont az is igaz, hogy a Szinyei-Társaság kiállításain selejtes munka sohasem szerepel. A Társaság tagjainak festői és szobrászi stílusa túlnyomó részben olyan megállapodott, hogy mindenki, aki művészi műveltséggel rendelkezik, élvezni tudja alkotásaikat.

Az első teremben a főfalon Csók István három képe függött; két színgazdag őszirózsa-csendélet között Ravasz László református püspök arcképe. Példája annak, hogy miképpen lehet a megszokott arcképstílus a művészi kifejezés finomságával, a színharmoníák előkelőségével és raffináltságával, szóval igaz artistikummal összeegyeztetni. Mellette Szőnyi István és Bernáth Aurél a kiállítás két favoritja. Szőnyi fejlődése a színek látományszerű könnyedsége felé halad. Három tájképén a zebegényi Duna-könyök érdekes színhatásait rögzíti meg tónusos finomságokkal, míg nagy vásznán az összefoglalt színfoltok hangsúlyozásával, a főformák kiélezésével dekoratív falképstílusra törekszik. Tökéletesen oldotta meg a festményen mind színben, mind rajzban a parasztnők csoportját. Bernáth Aurél a legfinomabb tónusfestőnk. Újabb alkotásaiban már megszabadult a modorosságoktól, melyekkel régebben az arcokat festette és amelyek semmiképpen sem tartoztak stílusának lényegéhez. Most már a figurális kifejezésben is festőművészetének csak rendkívüli tulajdonságai érvényesülnek, a könnyed, látományszerű, zöldes, sárgás és szürkés tónusok, melyeknek szinte misztikus zsongásuk van. Minden köznapi témának rejtelmes festői kifejezést ad, mintha E. T. Hoffmann szellemét idézné, igazi festői megvalósulásban. *A játzó fiú* és a *Műteremben* című festménye legkitűnőbb alkotásai. Aba-Novák Vilmos erőteljes színharsogása merőben ellentétes Bernáth és Szőnyi raffinált stílusával, de a tempera darabosabb nyelvén is bámulatosan tudja kifejezni magát. *Árvíz* című sok alakos, izgalmas képe, mellyel a múlt télen a Ferenc József-díjat nyerte, valóságos tárháza a pompás részleteknek. Nem tudjuk, mit emeljünk ki belőle, a víz tükrözésének kitűnő színskáláját, vagy az alakok színdús, ötletes ábrázolását. *Tiszai halászok* című, nyugodt kis tájképe gyöngye a temperafestészetnek.

Rudnay Gyula három sötét tónusú képe igaz magyar érzés szülőtte, sírva-vigadó, borongó magyar vérmérséklet nyilvánulása.

Mennyi erő van a sötét színekben, a *Kondás* csontos arcának zamatos formálásában! Mellettük Iványi-Grünwald Béla, Glatz Oszkár, Vaszary János, Fényes Adolf, Mattyasovszky-Zsolnay László, báró Hatvany Ferenc, Vidovszky Béla és Pólya Tibor vásznai tűntek ki.

Néhány igen jó szoborral is találkoztunk a kiállításon. Sidló Ferencnek különösen terracottái művésziek, ősi etruszk agyagszobrok artisztikumuk hatott rájuk. Befolyásuk alatt hagyja el Sidló a mellékest újabb szobraiban, hogy a lényegest adhassa. Beck Ö. Fülöp kődomborműve a relief-stilus klasszikus mintája, plakettjei viszont arról tanúskodtak, hogy ebben a művészetben ő a leghivatottabb mesterünk. Medgyessy Ferenc *Pihenőjének* tömörsége a kőplasztika tektonikus sajátságait érvényesíti, e mellett nem maradt adós a felső test és a fej üde kifejezésével sem. Pátzay Pál képmásai közül különösen az érdekes férfiképmás vált ki a formák aszimmetriájának jellemző fölhasználásával és plasztikus megoldottságával.

Érdekes külföldi szobrasszal is ismerkedtünk meg az ősz folyamán. Ambrosi Gustinus, a magyar anyától született, siketnéma osztrák mester nem tartozik azok közé a szobrászok közé, akik a plasztikában a formai megoldottság, a nyugalom, a zártság után áhítóznak. Szobrainak külső megjelenését a tartalom, a kifejezésre s a megnyilatkozásra való törekvés határozza meg. Démoni erő kényszeríti őket görcsös formákba. Mintha a végzet könyvében olvasnánk, aktjaiból emberi sorsok tragikumuk, örök rendelések beteljesülése, világtitkok figurális éreztetése szól hozzánk. Rodin az ideálja, kinek szobrai mindig telve vannak szimbolikus tartalommal. A mester mintázási elvét a dudorodásokról és a mélyedésekről szintén hitvallássá tette. Ambrosi szobrainak felülete tele van ilyen apró formákkal, melyekben a hatalmas izmok feszültsége, a test felfokozott formatartalma jelentkezik. Ez a sokszor analitikus részletezés azonban nem mindig válik szobrainak javára, a mellékes formák túlzott kiemelése, az erősen hangsúlyozott homlokredők, a nyak sematikus mélyedései gyakran megbontják szobrainak összefoglaltságát és e mellett az organikus igazságnak is rovására vannak.

Legkitűnőbbek szoborképmásai, bennük az ábrázoltak egyéniségét a kinyilatkoztatás erejével nagyítja fel. Mussolini mint a sors küldöttje áll előttünk, ki titáni akaraterővel írja a történelembe nemzete sorsát; XI. Pius pápa bölcs feje alatt a nagy gallér barokk hullámokat vet, ahogyan Bernini stílusa előírja, Nietzsche feje démoni látomány, Clémenceauét a hallatlan életenergia jellemzi, mely az öregedés fátumával küzd, Stefan Zweig feje viszont finom intellektualizmust fejez ki. Mindegyik képmása a jellem maradéktalan nyilat-

kozása, akárcsak Rodinnél. A kezek, a karok kifejező nyelvével is döbbenetes igazságokat tud Ambrosi elmondani. Itt is Michelangelo a mestere, ennek rajzaiban látunk hasonló formáló erőt, és Rodin, aki *Calaisi polgárait* beszélteti ilyen gesztusokkal. Ambrosi kiállítását nagy tanulsággal nézhették szobrászaink is, mert ők inkább csak a formáknak külső nyelvét értik és kevésbé hallják meg a szimbolikus kifejezés hangját.

A gyűjteményes kiállítások között az idei ősszel alig találkozunk említésre méltóval. Biai Föglein Istváné volt a legérdekesebb. A legutóbbi években feltörő fiatal művészeink között Biai Föglein István egyike a legtehetségesebbeknek. Törekvéseinek kitűnő készültség, elsőrangú rajztudás áll szolgálatában, szerkesztő ereje is fejlett. Festményeit mind színfoltokban, mind formában mindig jól kiegyensúlyozza. Régebbi folyós, vízfestés-szerű előadását most egységesebb, szélesebb, pasztózusabb, egyben naturalisztikusabb stílus váltja föl, mely jobban megfelel a melegebb olajtechnikának is. Viszonya most közvetlenebb lett a természettel, mint régebbi képein. Festményein a kék színek uralkodnak, minden képen ezek a hűvöskékek biztosítják a harmóniát. A régebbi iparművészeti jellegű, dekoratív motívumok is eltűntek képeiről, tarkaságukat fölszívta a színek együttese. Erre nézve különösen érdekes volt *Reggeli önarckép* című vászna, ahol sok élénk, egymástól eltérő, kis színfoltot tart össze. *Fátyolos nő* című tempera-arcképe a legfinomabb festői elképzelése. Hogy nagyobb falfestmények megfestésére is hivatott Biai Föglein tehetsége, ezt *Efesusi Diana* című kompozíció-vázlatával bizonyította. Kisebb tempera- és vízfestményeiben régi idők romantikáját éreztetten előkelő, művészi ízléssel.

Kövesházi Kalmár Elza a legötletesebb és legművészebb érzésű szobrászaink közé tartozik. Akár nagyvonalú alkotást komponál, akár kisplasztikát formál, minden egyes munkájának sajátos az íze, eredeti a megoldása. Mindegyik alakját finom érzések hatják át, viszont ezek nem jelentkeznek oly hevesen, hogy ne tudná őket tektónikus formákba szorítani, igazi plasztikus stílusban fogalmazni. Belső mondanivalója mindig megtalálja a maga külső kifejezését. Számára a természet csak nagy anyagraktár, melyből formavilágának készletét meríti. Sohasem másolja szolgain a valóságot, mindig többet ad hozzája, viszont a stilizálásban nem megy olyan messzire, hogy ne tudnók őt követni. E mellett minden egyes figuráját az anyagnak megfelelő stílusban oldja meg; mások fából faragott alakjai, bronzszobrocskái, fénylő fémszoborai és keramikái. Formafantáziáját a természetet utánzó szobrászat sokszor nem elégti ki

teljesen, ezért csap át annyiszor az iparművészet birodalmába, itt stilizáló hajlama nem egyszer határozottabban érvényesül, mint a tiszta figurális kompozíciókban. Kövesházi Kalmár Elza szobrászata méltó arra, hogy modern építészeink vele számoljanak, és hogy nagy készütségét, izlését, finom stílusérzékét művészi feladataikban felhasználják.

A Nemzeti Szalonban rendezték a mult év végén a hollandi grafikusok bemutató kiállításukat. Kiváló alkotások tömegével vonultak föl, mert bizonyosságot akartak tenni a grafikának Hollandiában való népszerűségéről. Nem csoda, hogy ez a műfaj a XIX. században a tengerparti országban ismét felvirágozott, hiszen Rembrandt páratlan grafikájának emléke mindig ott izzott a klasszicizmus hűvös leple alatt, és mikor a XIX. században a valószerű ábrázolás ismét korszerűvé lett, ezek a hagyományok újból föltámadtak. Jongkindtól kezdve a két Israelsen, van Goghon, Baueren, Tooropon keresztül egészen a modern fametszőkig, Veldheerig, Eekmanig minden jelentős mesterük értékes lapokkal szerepelt. Wilhelmina királynőjük is küldött egy kőrajtot; ez a lap azt bizonyította, hogy a királynő nemcsak legmagasabb pártfogója, hanem egyszersmind maga is műveli a grafikát. A gyűjtemény egységes jellegén meglátszott, hogy Hollandiát megkímélte a háború, a gazdasági válság sem szántott mélyebb nyomokat és így a lelkek zaklatottsága sem jelentkezik olyan végletes művészeti szélsőségekben, mint más földön. Boldog, szerencsés ország, ahol a művészetek stílusában nem keresik politikai világnézet kifejezését.

Ybl Ervin.

IRODALOM.

Magyar tanulmányok a délszláv kérdésről.

Frank Ivo: *A revízió és a horvátság.* Budapest, 1933. 29 l. 8-r. —
Prokopy Imre: *A revízió és Délmagyarország.* Budapest, 1933. 40 l.
8-r. — Török Árpád: *A horvát kérdés nemzetközi jogi és közjogi jelentősége.* Pécs, 1933. 15 l. 8-r.

Örvendetes jelenség, hogy a magyar közvélemény fokozódó érdeklődéssel fordul a délszláv probléma felé, és hogy a jelszavak után való indulást a tényleges helyzet feltárása és objektív mérlegelése váltja fel. Az első horvát emigráció vezére, Bács-Bodrog megye utolsó magyar főispánja és a hazai német kisebbség egyik vezető publicistája komolyan veszik a maguk feladatát és tanulmányuk eredményei lényegesen gyarapítják eddigi ismereteinket. Az első két füzetet az Erdélyi Férfiak Egyesülete, az egyik legkomolyabb magyar irredenta társaság, adta ki, a harmadikat Faluhelyi Ferenc pécsi egyetemi tanár nemzetközi jogi intézete, amely már egész sereg értékes munkát bocsátott közre.

Török Árpád németnyelvű, de magyar kivonattal ellátott tanulmánya a horvát kérdést jogi szempontból teszi vizsgálat tárgyává. Van-e a horvát kérdésnek politikai jelentőségén kívül jogi jelentősége is? Jugoszlávia szerb foglalás útján jött-e létre, vagy Szerbia és Horvátország joghatályos megállapodásokkal egyesültek-e? A saint-germaini békében a nagyhatalmak Ausztriával elismertetik azt aényt, hogy Szerbia és a volt Monarchia délszláv részei egyesültek. A nagyhatalmak szerint tehát nem hódításról, hanem egyesülésről van szó. Ez csak úgy történhetett, ha a Monarchia délszláv részeinek az egyesüléskor nemzetközi jogi személyisége volt. Ha forradalmi úton is, de a horvát sabor 1918. október 29-i határozataival a zágrábi Nemzeti Tanács ezt a jogi személyiséget megszerezte. Forradalmi kormányok cselekedeteinek azonban csak feltételesen van jogi hatályuk, ha t. i. hatalmukat meg tudják szilárdítani, az uralmuk alá hajtott lakossággal elismertetni. Olyan cselekedetüknek, mely hatalmuk megszilárdítását és elismerését eleve lehetetlenné teszi, jogi hatálya semmi körülmények közt sem lehet. A Nemzeti Tanács

nem tudott rendet tartani azon a területen, melyen a főhatalmat magának igényelte, nem tudta megakadályozni, hogy e terület nagyobb része fokozatosan olasz és szerb megszállás alá ne kerüljön, és végül, hogy a fenyegető összeomlást elkerülje, a délszláv egység kikiáltásával egyszerűen odadobott mindent Szerbiának. Ezzel hatalma megszilárdításáról eleve lemondott. A horvát nemzetre nézve ezek szerint a délszláv egységnek nincs jogi hatálya.

Szerbia a korfui deklarációval elismerte a Monarchia délszláv részeinek önrendelkezési jogát. Pašić, mint szerb miniszterelnök, a genfi deklarációval megismételte az önrendelkezési jog elismerését. Mikor Sándor régens-trónörökös proklamálta Szerbia egyesülését a Szlovének, Horvátok és Szerbek független államával, elismerte ez utóbbinak nemzetközi jogi személyiségét. Az a tény, hogy az egyesülés után Szerbia egyszerűen kiterjesztette hatalmát a volt Monarchia délszláv részeire, nyilvánvalóan ellentétben áll az önrendelkezési joggal és a Szlovének, Horvátok és Szerbek államának szerb részről elismert függetlenségével.

Vannak az egyesülésnek más nemzetközi jogi fogvatkozásai is, így az, hogy a zágrábi Nemzeti Tanács belgrádi kiküldöttei elejtették azokat a feltételeket, melyek mellett a Nemzeti Tanács az egyesülést végrehajtandónak mondotta ki. Legfontosabb e feltételek között az a kikötés, hogy a történetileg és néprajzilag kialakult nemzeti individualitások tiszteletben tartandók. A horvát nemzet akkor, mikor az alkotmányozó nemzetgyűlési választásokon a horvát mandátumok többségét azoknak juttatta, akik a délszláv állam jogi létezését tagadták, a Nemzeti Tanács államalkotó tevékenységét dezuvalta és az államalakulat szentesítését megtagadta. A horvát nemzetet tehát Jugoszlávia megalakulásával jogsérelem érte, a horvát nemzeti küzdelemnek ezek szerint nemcsak politikai, hanem jogi alapjai is vannak.

Természetesen ez nem érintheti Jugoszlávia nemzetközi jogi helyzetét. A nemzetközi jog nem keresi egy tényleg létező államnál a hatalom forrását. Akár erőszak, akár forradalom teremtette is meg az államot, vele mint nemzetközi jogi személyiséggel kell számolni.

Török okfejtése, amint talán e vázlatból is látható, óvatosan kerül a politikának a tudományba való belekeverését, éppen ezért oly meggyőző, mint eddig senkié, aki e problémával foglalkozott. Fejtegetéseinek egyetlen fogvatkozása, hogy a történeti események részleteiben nem mélyedt el s ezért ismételtelen elkerülik figyelmét fontos mozzanatok. Ezek a hibák azonban nem érintik a dolog lénye-

gét. Kívánatos volna, hogy témáját még egyszer és szélesebb alapon dolgozza fel és akkor ez apróbb szépséghibákat eltüntesse.

Legyen szabad itt néhány botlására rámutatnunk. Nem áll az, hogy a horvátok a délszláv egység hívei lettek volna (2. l.). Az intelligencia nagy része igen, de a nemzet túlnyomó többségét tevő parasztság nem. A Monarchia délszláv részeinek elszakadását nem a horvát sabor kezdte (5. l.). A Nemzeti Tanács október elején már megalakult és az október 17-i osztrák császári legfelsőbb kézirat Ausztriára nézve legitim szervnek ismerte el. A horvát sabor sohasem olvadt bele a Nemzeti Tanácsba, mint Török állítja (5. l.). Ez magából az elszakadást kimondó satori határozatból is világos. Különben a sabor további jogi létezését Belgrád is elismerte, mikor a konstituante összeülésekor külön régensi kézirattal a sabort feloszlatta. A Szlovének, Horvátok és Szerbek állama nemcsak a nagyhatalmakat értesítette megalakulásáról (6. l.), hanem Szerbiát és Csehszlovákiát is, melyek el is ismerték. Ezt Szerbia külön jegyzékben tette, nem úgy, ahogy Török utóbb előadja (10. l.). Sőt elismerte az új «államot» Károlyi Magyarországa is. Új, de nem igazolt az az állítás, hogy Pašić a nagyhatalmaktól mandátumot kért volna a Monarchia délszláv részeinek egyszerű bekebelezésére, de a nagyhatalmak e kérést elutasították (10. l.). Ezek a fogyatkozások arra vallanak, hogy Török nem ismeri eléggé a szakirodalmat. A többi között nem ismeri a magyar-horvát unió felbomlásáról folyóiratunkban megjelent tanulmányt sem (Budapesti Szemle. 200. k.), melyből pedig számos adatot és jogi érvet meríthetett volna. Még feltűnőbb az, hogy egyetlen horvát- vagy szerbnyelvű munkát sem idéz. Még Šišić akta-gyűjteményeit sem Jugoszlávia keletkezéséről.

Frank Ivo, volt horvát jogpárti képviselő, a jogpárt hajdani nagynevű elnökének, Frank Józsefnek, fia, a legelső horvát emigránsok egyike. Alig pár hónapot élt Jugoszláviában, azt is fogságban. Mikor a trianoni béke aláírása egyelőre reménytelenné tette a horvát szabadságharcot, Budapesten telepedett meg és immár tizenhárom év óta itt él. Megtanult magyarul és valamennyi horvát emigráns közül a legjobban beletalálta magát a magyar életbe. Őszinte meleg rokonszenvet érez a magyarság iránt. 1933. április 13-i előadását az Erdélyi Férfiak Egyesülete magyarul és németül teljes szövegben adta ki és francia kivonattal.

Frank hangsúlyozza, hogy nemzete mindig a nyugati kultúrközösség tagjának érezte magát (6. l.), éppen ezért mai helyzetében semmi körülmények között sem nyugszik meg. A horvátok független, önálló horvát államot akarnak (8. l.). Örömmel tapasztalja, hogy az

irányadó magyar tényezők szerint a magyar revíziós törekvések csak a Drávaig és Dunáig terjednek (8. l.). Idézi gróf Tisza Istvánnak hét nappal halála előtt hozzá intézett szavait, mikor Károly király megbízásából vele tárgyalt, mely szavak szerint Tisza «hosszú és nehéz belső megfontolás után arra a meggyőződésre jutott, hogy a horvátság számára a legmesszebbmenőkig biztosítani kell az önrendelkezési jogot. Hogy a jövőben a horvátok egyáltalán akarnak-e és milyen formában óhajtanak a magyarsággal kapcsolatban lenni, azt teljes mértékben a horvátokra kell bízni.» (8. l.)

A horvátok a magyarsággal vállvetve akarnak a revízióért harcolni, bár tisztában vannak vele, hogy a magyar revízió nem jelenti okvetlenül Horvátország felszabadulását. A horvátok Nyugat-magyarországon és a Vajdaságban élő testvéreikre abban az irányban akarnak hatni, hogy ezek a Magyarországhoz való visszacsatolást szorgalmazzák (9. l.). A tizenötéves közös szenvedés a magyart és a horvátot egymáshoz szellemileg közel hozta, a két nemzet érdekei között immár nincsen ellentét (9. l.). A Vajdaságnak Magyarországhoz való visszacsatolása pl. komoly horvát érdek, hiszen különben a horvát Szlavóniát három oldalról szerb terület fogná körül (13. l.).

A magyar revíziót Jugoszláviával szemben lehetségesnek tartja. A délszláv állam lakosságának csak 37 %-a szerb és a szerbeknek is csak egy része hajlandó «a szerb tábornokok nagyzási örületben szenvedő politikáját támogatni» (11. l.). A régi Szerbiát kivéve minden mai délszláv terület Jugoszlávia ellensége (12. l.). «Semmi földi hatalom sem kényszerítheti a horvátokat arra, hogy céljukat a független, egyesült (ez alatt Horvát-Szlavon- és Dalmátországek, valamint Bosznia és Hercegovina egyesülését érti) horvát államot feladják.» (9. l.) Utal arra, hogy a pánszerb gondolat megtestesítője, a horvátországi szerbek vezére, Pribičević Svetozar, mint emigráns Párizsban él és délszláv federációt követel. Herriot, Scotus Viator és Steed is csak federációval tartják Jugoszláviát megmenthetőnek, sőt a régi szerbiai pártok is (13. l.). Ez a bomlás jele. A federáció a vég kezdetét jelentené, hiszen a horvátok minden fegyvert, amelyet a szövetségi alkotmány a kezükbe ad, arra fognak felhasználni, hogy végcéljukat megvalósítsák (13. l.).

Frank a magyar revíziót a dunavölgyi kis nemzetek közös érdekének mondja. A magyarságot és a többi dunai kis nemzetet egyrészt a pánszlavizmus, másrészt a pángermán veszedelem fenyegeti. A horvátok etnikailag ugyan szlávok, de hallani sem akarnak a pánszláv gondolatról, mert ez nemzeti kultúrájuk megsemmisülését és a szerb pravoszlaviába való beolvadásukat jelentené. Anschluss

esetén Németország megjelenne az Adrián. Ez a horvátság vesztét és a magyarságnak a nyugattól való elvágását eredményezné. A szudeta-németségnek a Német-Bírodalomba való rövides belépése után a magyar nemzet lesz a volt Monarchia területén a legerősebb tényező. A magyarság feladata az, hogy egy új középeurópai alakulatnak a magva legyen, a gyengébb nemzeteket maga körül megszervezze és függetlenségüket biztosítva egy politikai és gazdasági egységet hozzon létre (11. l.).

Frank lebilincselően érdekes fejtegetései kész politikai programot foglalnak magukban. A magyar és a horvát mult és jövő összhangját keresi egy eléggé rugalmas koncepció kereteiben, mely a körülmények és lehetőségek szerint sokféle változatot enged a lényeg érintése nélkül. A horvát politikus érett megfontolás után a magyar nemzet kezébe akarja letenni a Duna völgyének sorsát. A horvát és a magyar politikai gondolatnak ez az összeforrása a legbiztatóbb jelenségek egyike.

Egy-két megjegyzésünk mégis volna Frank fejtegetéseire. Az előadó a jogpárt meg nem alkuvó horvátságát azonosítja valamennyi horvát párt felfogásával, mikor a multa nézve azt állítja, hogy a horvátság következetesen visszautasította a délszláv egység eszméjét (10. l.). Ez az illyreken, a nemzeti párton át, a horvát-szerb koalícióig, sajnos, nem volt így. Bizonyos ingadozás érezhető fejtegetéseiben, mikor a federációt hajlandó elfogadni, bár végecélnak az elszakadást tartja. Az ingadozást még fokozza a francia kivonat pontatlansága (27., 29. l.). Az élet rá szokott cáfolni az ilyen íróasztalnál ravaszul kieszelt tervekre. A magam részéről a federációnak utógondolatokkal való ideiglenes elfogadását veszedelmes kísérletnek tartanám, mert ez enyhítené Belgrád és Zágráb feszültségét, és a horvát nemzet sem áll csupa félelem és gáncs nélküli lovagból. Sőt!

Prokopy 1933. március 13-án tartotta előadását az Erdélyi Férfiak Egyesületében. Az egylet az előadást magyarul és részletes francia kivonatban tette közzé. Prokopy rámutat, hogy a párizsi békék Közép- és Délkelet-Európában szláv túlsúlyt teremtettek. Magyarország szláv harapófogóba került. Ez ugyan nagy veszedelmet jelent számára, viszont ezzel német, osztrák, olasz, sőt görög és román érdeké lett Magyarország fennmaradása, különben Isztriáig és Szalonikiig zúdul le a szláv áradat. Nagy baj az, hogy Magyarország szaporasága Romániáé és Jugoszláviáé mögött marad. 1920—1930 között Magyarország lakossága 700,000 lélekkel szaporodott, a három kis-antant-államé öt millióval (7. l.). Kifogásolja, hogy komoly tudományos készültséggel még nem készültünk fel a revízióra és

hogy a szláv nyelvekkel még mindig nem foglalkozunk, holott ezekre irredenta szempontból is nagy szükségünk volna.

Ezután a szerbek jogát elemzi az elcsatolt Délvidékre. Kimutatja, hogy egyáltalán nem őslakók e vidéken, mint a békekonferencián állították. A szerb, majd a délszláv egységre való törekvést Garašanin Ilija 1844-i tervezetéből vezeti le (13. l.), de szerinte ez egységre törekvés mint komoly tényező csak az annexió idején lépett fel. A magyarországi szerbek csak a balkáni háborúk óta gondoltak komolyan a Szerbiához való csatlakozásra (15. l.). A világháború folyamán azután egyre konkrétebb és szélsőségesebb követelésekkel léptek fel Szerbia és az ú. n. Délszláv Választmány.

Az 1918. nov. 25-én Újvidéken összeült szerb nemzetgyűlés, mely a Magyarországtól való elszakadást kimondta, az önrendelkezési jogot lábbal tapodta. A Vajdaság 453 községéből csak 211 volt itt képviselve. A 757 képviselő közül 628 volt a szerb, holott a szerbek a lakosságnak csak 28 %-át tették (16., 18. l.). Utal arra, hogy mind a csehek, mind a szerbek azért tudtak célt érni, mert elhitették Párizssal, hogy a Drang nach Ostennek a legjobb gátja ők lesznek. Csodálatos, hogy Németország ennek ellenére gazdasági téren velünk szemben állandóan Jugoszláviát részesíti előnyben (22. l.).

A párizsi békék a békeszerződések és a kisebbségvédelmi szerződések szoros kapcsolatát állapítják meg. A területi juttatások előfeltételeül a kisebbségi szerződések elfogadását szabták meg. A kisebbségi jogok kijátszása tehát jogcím a területi revízió felvetésére (23. l.). Jugoszlávia mindezzel nem törődve semmibe sem veszi a kisebbségek jogait. Sőt, szentesített törvényekkel sérti azokat. A szerbek azonban nemcsak a kisebbségi jogokat gázolják le, hanem a horvátok és szlovének jogait is, ami a parlamenti gyilkosságokig és a diktatúráig vezetett. A délszláv belpolitika ily módon olyan zsákutcába jutott, amelyből igen nehéz kiutat találni (25. l.). Ha Horvátország elszakadna, merőben új helyzet alakulna ki: a Vend-vidék, a Muraköz, a baranyai háromszög magától visszakerülne és Szerbia a dunai határvonal biztonsága és Magyarország semlegességének biztosítása érdekében kénytelen volna lemondani a Vajdaságról (27. l.). Elvi álláspontja, hogy Jugoszlávia felé földrajzi, geopolitikai és gazdasági okokból egyaránt természetes határok az összeomlás előtti szorosan vett Magyarország határai: nekünk e határok helyreállítását kell követelnünk (28. l.).

Prokopy ma a délvidéki kérdés legalaposabb magyar szakértője. Jelen fejtegetései is sok újat és eredetit tartalmaznak. Egyes állításait azonban nem írhatjuk alá. Így a délszláv egységre való

törekvést legalább is a horvát illyrizmusig kell visszavinnünk. Mióta a szerb radikális párt a magyar Délvidéken gyökeret vert, a nagyszerb törekvések itt is erőre kaptak. A horvát elszakadó törekvéseket Prokopy érezhetőleg nagy kétellyel fogadja. E pontban optimistább vagyok. Ellenben pesszimistább vagyok a délvidéki revíziót illetőleg a horvát szeparatizmus diadala esetén. Nem tudjuk, mekkora lesz és mely területekre fog kiterjedni az új horvát állam, de még a horvát remények teljes megvalósulása esetén sem kell az egész Vajdaságnak ennek következtében Magyarországhoz visszakerülnie, és a Muraköz miatt magyar-horvát viszály keletkezhetik. A Jugoszláviához került magyar területeket nekünk és e területek lakosságának kell a Szent Koronához visszacsatolnunk.

Bajza József.

Bölcseleti tanulmányok.

Tankó Béla: *A világnézet kérdése és más tanulmányok.* Debrecen, 1932. 200 lap.

Nemes asszú cserépedényben, — így fejezhetném ki a benyomást, melyet ez a könyv keltett bennem. A lélek, mely létrehozta, s a tartalom, mely magával ragadja és elmélkedésre készíti az olvasót, nemes és tiszteletreméltó, de a köntös, melyet a mű visel, szomorú jele a magyar tudományos irodalom elesettségének és anyagi eszközökben való megfogyatkozásának. Szegényes külső, töredezett betűk, sajtóhibák légiója, — alig van sor hiba nélkül, — a grafika művészetének abszolút megvetése fellázítja a szép kiállítású könyvekhez szokott olvasót, de menten lecsillapodik, ha megtudja, hogy szegény egyetemi hallgatók, a tárgy és professzoruk szeretetétől indítva, összerakott filléreiken adták közre a könyvet, mert abban a hitben élnek, hogy e fejtegetések a világnézetért vívott benső küzdeléseikben maguknak és másoknak egyaránt javára válnak. Jele tehát e könyv annak, hogy bármily szegény a magyar tudós s bármily nehezen tud ma eszméivel a világ elé lépni, fogékony ifjú-lelkekben él még a jobb jövő tüze, s van rá remény, hogy utánunk még lesznek, akik magasra emelik az öneszmélet és a világ megismerésének lobogó fáklyáját, amelyet ezekben a válságos időkben már alig-alig tudunk tartani.

Pedig ezek a tanulmányok nagyon megérdemelték, hogy kötetbe gyűjtessenek egybe, mert nehezen hozzáférhető folyóiratok hasábjain közel sem hathatnak elevenen és benső egységük, lelki összetartozásuk sem domborodik úgy ki, mint itten esokorba kötöten. Szerzőjük, Tankó Béla, a debreceni egyetemen a bölcselet tanára

a finom analitikus elmék közé tartozik, akinek az írás mindig lelki önvizsgálat és vallomás. Egyetlen sort sem ír le hosszú fontolgatás és személyes megindulás nélkül. Éppen ezért nem termékeny író. Számára a filozófia nem hűvös elmélet, rideg logika, hanem állandó csodálkozás és a szellemnek az élményben önmagával való találkozása. Minden tanulmányán érzik, hogy az írás neki a lélek vasárnapja. Témáit ünnepi alkalmak dobják eléje: egy-egy évforduló, amely valami nagy névre emlékeztet, — egy könyv, amely megkapja és gondolathullámokat ébreszt benne. S ezekhez a témákhoz a szellem fenségének és teremtő aktivitásának a hitével közeledik. Így aztán sajátos színt kapnak a szemében, és mindig van róluk komoly mondanivalója.

Tankó a kolozsvári egyetemen Böhm Károly lábánál nőtt filozófussá, s mestere Kanthoz kalauzolta el. A kritikai idealizmus tehát világnézetének a gerince, amely szilárd tengelye tanulmányainak. Ő ma köztünk a leghívebb kantianus, egyszersmind példája annak, hogy a kriticismus nem megmerevedett forma, hanem eleven szellem. A filozofálásnak valóban inkább módszere, mint kész és lezárt filozófia. Innen van a termékenysége, a legkülönbözőbb tárgyakra való alkalmazhatósága: felfejtése annak az örök Logosznak, mely a legmulandóbb tárgyi tapasztalat mélyén is ott működik. Tankó bizalmatlan az olyan rendszerekkel szemben, amilyen pl. a Hegelé, ahol a dolgok, vagyis a dolgok fogalmi zárt rendszerbe vannak összegyűjtve, mintha bizony a filozófusnak a dolgok leltározása volna a feladata. Ő Kanttal együtt a dolgokról nyerhető ismeret törvényszerűségének elveit keresi, amely éppen ezért mindig új és új rendszert képes kitermelni a maga elveivel. A probléma, amelyet nem szűnik meg nyomozni, az: hogyan jut az értelem a dolgokba és hogyan jutnak a dolgok az értelemhez? A tapasztalat sokféle formája közül pedig, amelyekben ez a csoda lejátszódik, Tankót főleg a vallási és művészi élmény érdekli. Lelkiségének itt van a gyökere, s filozófiai eszmélkedésével ide kíván leásni, hogy bennük a szellem működését megérthesse.

Az újabb filozófia legnagyobb felfedezésének az értékelő tudat szerepének a meglátását tartja. Ráébredtünk, hogy az egész tapasztalatban a tényt megállapító és a tényt értékelő funkciók egyaránt benne vannak, tehát az ontológiai tudat mellé oda kell állítanunk az axiológiai tudatot is. A régi filozófia sok hibás problémafeltevése és ferde felelete e kettőnek az összezavarására vezethető vissza, s most Tankó e megkülönböztetés fényében tárja elénk a régi kérdéseket, amelyek új színt és új jelentést kapnak tolla alatt.

A könyvében található tíz tanulmány között a világnézetről szóló vág a legelevenebbe. Minden világnézeti töprengés titkos belső motívumául, igazi indító okául azt a gyakorlati alapkérdést jelöli meg: mit cselekedjem, hogy az örök életet vehessem? Ennek megfelelően egészen helyesen látja, hogy a világnézet magva és jegecedő központja az értékelő tudat. Ez a belátás aztán megóv bennünket a szellem elhamarkodott ontologizálásától. Felderül előttünk az abszolútum értékjellege, amelynek a léte éppen az, hogy érvényesül a valóságban. A *Vallás és metafizika* című tanulmány is abban csendül ki, hogy «a metafizikum világa az értékelő tudat világa és a metafizikai valóság az érték valósága» (46).

Általában akár a teológia tudományosságáról, akár a vallás és művészet kapcsolatáról, vagy Kantról, Hegelről, Pascalról, Bergsonról vagy Gregussról szól Tankó, mindig biztossággal és nagy elemző képességgel mutat rá, hogy minden valóságnak megvan a világ rendjében örökre meghatározott logikuma, egy kozmikus *a priori* törvény, mely a valóságban megjelenik. Mert minden létező annyira valóság, amennyire ezt az ő léttörvényét realizálja: tölgyfa vagy hópehely, csillagrendszerek vagy erkölcsi tett. A világ és az élet igaz értelme tehát egy magasabb élet, egy magasabb világ, egy abszolút értékű valami, aminek éppen azért, mert abszolút értékű, abszolút valóságnak is kell lennie, de természetesen a maga abszolút, vagyis érvényes módján, s nem úgy, hogy relatív ontológikumává válik.

A világnézet tehát, amelyet szerzőnk hirdet s éles elmével igazol, az idealizmus. Az egyetlen, amely az értelem előtt is megállhat, mert nem rejt magában ellenmondást. Ennek a felfogásnak ma missziója van, mert világosság a sötétségben. Tankónak a meggyőződés hevével magával ragadó könyve igazi erkölcsi jó cselekedet. Bizonyosan ezt érezték ki e tanulmányokból meghatott szívvel hallgatói is, mikor lángjukat nem engedték elhamvadni, hanem folyóiratokból messzebb látható helyre állították: könyvbe gyűjtötték őket egybe.

Halasy-Nagy József.

A görög líra gyöngyei.

Csengery János: *A görög líra gyöngyei.* A Stúdium bizománya. Szeged, 1933. 184 lap.

Még nem régen azt a felfogást vallották a filológusok is, hogy a görög költészet eredeti jellegével szemben a római költészet általában csak reprodukív jellegű, mely «tudvalevőleg nagyon kevés, igazán

eredeti munkával dicsekedhetik, mert kezdettől fogva szakított a nemzeti hagyománnyal, nem fejlődött a népies költészet alapján, hanem egy idegen irodalom kész remekeire támaszkodott: görög költői művek utánzását tűzte ki célul. Így írt 1902-ben Némethy Géza Vergilius-monografiájában (31. l.). De a németeknél is úton-útfélen ilyen szemszögből ítélték meg a római költészetet, s Kießling kitűnő Horatius-magyarázatait a filológusok egyik vezérférfia annak a hangoztatásával üdvözölte, hogy Horatius értékelésének minden időkre szóló formulája így szól: ami nála szép, görög forrásokból származik, s ami kevésbé sikerült, az az ő sajátja (Reitzenstein: *Das Römische im Cicero und Horaz* 3. l.).

Leo joggal hangsúlyozta nyomatékosan, hogy a két klasszikus irodalmat csak egészségben szabad mérlegelni, s hogy a latin auctorok kimagasló alakjai túlszárnyalják görög kortársaikat éppen eleven-ségükkel és eredeti egyéniségükkel. Heinze és Norden Vergiliusnak Homerostól való függő volta mellett is kimutatták a római költő önálló művészetét, s az ó-görög líra megannyi maradványának elő-kerülése Wilamowitzot nemhogy visszatartotta volna, hanem még inkább meggyőzte arról, hogy Horatius egyéniségéből fakadó szép-segeiről fokozódó elismeréssel nyilatkozzék.

Mégis felmerülhet a kérdés, hogyan van az, hogy a görög líra termékeinek lefordításával aránylag sokkal többen foglalkoztak nálunk, mint a latinéval, jóllehet a görög irodalommal való intenzívebb foglalkozás hazánkban nem régi keletű. A felelet aligha lehet kétséges. A görög líra sokoldalúsága, melyről Csengery anthológiája bárkit meggyőzhet, igen nagy vonzerőt gyakorolt az antik költészet kedvelőire, miként Ponori Thewrewk Emilnek a görög anthológiabeli epigrammák fordításához írott tanulmányában (1891) a felsorolt műfordítók nagy száma beszédesen igazolja; hiszen csupán az epigramma-fordítók névsorában Thewrewk az első epigrammfordítótól, Rajnis Józseftől (1781), tehát alig 110 esztendő alatt, a névtelen fordítókat nem számítva, 40 nevet sorol fel. Legtöbben fordították le a Keosi Simonidesnek a Thermopylaenél hősi halált halt Leonidasról és társairól írott sírversét, úgyhogy Kazinczy óta Csengery fordítása már talán a huszadik.

Azonban egyben minden eddigi görög lírai anthológiát felülmúl Csengeryé: az összeválogatott műveknek fordítástechnikai szempontból megállapítható egyöntetűségében. A régebbi anthológiákat szerzőik vagy különböző műfordítók műveiből szerkesztették össze, minek következtében nem egyforma színvonalon álló fordítások kerültek egymás mellé, mint pl. Sarudy Györgynek egyébként igen

lelkiismeretesen összeállított görög lírai anthológiájában, ki a saját fordítású 3000 verssor mellé mintegy másfélezer verssort vett fel különböző műfordítóktól; vagy pedig, mint Radó Antal görög anthológiájában, a műfordító az egységesség kedvéért csak a maga fordításait közli, de ebből a tulajdonképpeni lírára nagyon kevés jut. Ebben a tekintetben Csengery szinte páratlanul áll a maga nemében: közel 1000 esztendőnek műfajokban, versformákban, nyelvi eltérésekben egymástól annyira elütő költői termékeit adja majdnem mind a maga fordításában, s mindössze Ponori Thewrewk Emiltől használ fel 4—4 anakreoni dalt, illetőleg epigrammát, s a Simonidestől való *Anakreon síriratát*, továbbá 1—1 rövidebb darabot Arany János és Székács József műfordításaiból. A Pindaros-szemelvényeket és a tragikusokból válogatott kardalokat természetesen a teljesség kedvéért vette fel korábbi önálló köteteiből, ellenben az elégia és iambos, az aeol dal, a dór kardal, a skolionok és népies darabok itt jelentek meg először. Kár, hogy a tragikus kardalok mellé Aristophanes vígjátékai-ból nem kaptunk kardalmutatványt. E hiányt Csengery próbálja is menteni: azért nem közölt Arany János remek Aristophanes-kardalaiból mutatványt, mert helyükből kiszakítva kevésbbé lennének önálló érdekűek s bővebb magyarázat nélkül érthetőek, mint a tragikusok kardalai. Pedig aki Aischylos, Sophokles és Euripides kardalait így összefüggésükből kiszakítva megérti, annak számára akadt volna Aristophanes kardalaiból is megfelelő mutatvány.

Hogy Csengery éppoly virtuozitással kezeli a legkülönbözőbb versformákat, amely ügyesen tudja fordításában az eredetinek értelmét visszaadni vagy legalább megközelíteni, azt félszázados műfordítói tevékenysége alatt egyre jobban kifinomult művészi gyakorlata teszi érthetővé. Bár Pindaros fordításával megmutatta, hogy a versmérték pontos követésének nehézségeivel is meg tud birkózni legalább úgy, mint görög műfordítóink bármelyike, mindazonáltal szem előtt tartva Rákosi Jenőnek az első teljes Bacchylides-fordításról mondott ítéletét, mely szerint Hegedüs István az eredeti alakhoz való ragaszkodás folytán nem tudta megvalósítani műfordításának közvetlen élvezhetőségét: itt is, mint Horatius-fordításában tette, több helyütt modern versformákat alkalmaz. Ezek közül kiemelendők Sappho rímes versekben fordított szerelmi dalai (bár itt-ott döcögő verslábra bukkanunk) s a Himfy-strófákba öltöztetett Mimmermos-elégiák. Nem egyszer a rímes strófák miatt az eredetinek gondolatartalmából el-elsikkad valami, így pl. Alkaios *Harci készségében*.

Attól sem riad vissza Csengery, hogy hiányzó sorokat önálló betoldásokkal pótoljon (pl. Kallinosnál) vagy töredékeket kiegészít-

sen, ahogy Alkaios téli dalának töredékes első strófáját Horatius (Carm. I. 9) nyomán egészítette ki. Emendatiói az értelmi összefüggésbe beleillesztve nem nélkülözik a tetszetőséget.

Külön leleményességet fejt ki Csengery abban, hogy a jobbára cím nélkül ránk maradt daloknak és költeményeknek jellemző címet adjon. Az antik görög-latin, valamint a modern kapcsolatokra való rámutatással az olvasó számára a koncentráció elmélyedés útján a műélvezet előmozdítását szolgálja. E célból ad az egyes műfajokhoz (a tragikus kardal kivételével) bevezetésül némi tájékoztatást, kiterjeszkedve itt is többször a görög líra hatásaira.

Egészben véve Csengery új műve határozottan nyereséget jelent irodalmunk számára s egy levéllel gyarapítja szerzője műfordítói sikereinek koszorúját.

Wagner József.